

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΟΣ 40-41 (2007-2008)

ΑΘΗΝΑΙ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ 40-41 (2007-2008)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ/ΕΛΕΓΧΟΣ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: †DAVID HARDY
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Α. ΒΑΒΟΥΡΗΣ ΕΠΕ

*Εικόνα εξωφύλλου: Ελεφάντινο πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 3749.*

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (AAA)

GENERAL EDITOR: DIANA ZAFEIROPOULOU
ART EDITOR: ROULA YANNOULAKI
ENGLISH SUMMARIES TRANSLATED/REVISED BY: †DAVID HARDY
PRINTED BY: A. VAVOURIS

*Cover plate: Ivory plaque with relief decoration.
National Archaeological Museum, inv. no. 3749.*

© 2009 ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND
Panepistimiou 57, 105 64 Athens
www.tap.gr

ISSN 0004-6604

Εικ. 2. Ζεύγος χρυσών περικαρπίων με σμαράγδι. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. Χρ. 6.

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ
(1934-2008)

Μια απρόβλεπτη συγκυρία συνδέει την άδικη απώλεια της Επίτιμης Διευθύντριας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Ηούς Ζερβουδάκη με την έκδοση των *Αρχαιολογικών Αναλέκτων εξ Αθηνών*, τόμος 40-41 (2007-2008). Η τελευταία επιστημονική εργασία της μάλιστα, με το σημαδιακό τίτλο «Στολίδια και παιχνίδια μιας Αθηναίας του 1ου αιώνα μ.Χ.» είχε κατατεθεί από την ίδια για δημοσίευση στον τόμο αυτό.

Η Διεύθυνση Δημοσιευμάτων αφιερώνει τον τόμο στη μνήμη μιας εξέχουσας προσωπικότητας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας η οποία, μέσα στις άλλες ποικίλες επιστημονικές και υπηρεσιακές ασχολίες της, υπήρξε σταθερή συνεργάτρια της Διεύθυνσης από τη θέση του κριτού των εργασιών, που κατετίθεντο για δημοσίευση στα επιστημονικά περιοδικά της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (*Αρχαιολογικόν Δελτίον* και *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*).

Είναι γνωστή στους συναδέλφους και συνεργάτες της η αφοσίωση με την οποία ασχολούνταν τόσο με τα μεγάλα όσο και με τα μικρά έργα που της ανετίθεντο, όπως επίσης και με πόση επιμέλεια διάβαζε τις εργασίες των άλλων αρχαιολόγων και κατανάλωνε πολύτιμο χρόνο που τον αφαιρούσε από τις δικές της επιστημονικές υποχρεώσεις. Ιδιαίτερα οι νέοι στην ηλικία αρχαιολόγοι της οφείλουν πολλά για τις χρήσιμες υποδείξεις της και τις βελτιώσεις που πρότεινε στις εργασίες τους, είτε αφορούσαν σε άρθρα είτε σε διδακτορικές διατριβές.

Η Πρόεδρος
της Επιστημονικής Επιτροπής των Εκδόσεων του ΤΑΠΑ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΦΑΝΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ - ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου: Η ανασκαφή των ετών 2006-2007. Τα πρώτα στοιχεία της έρευνας	13-23
Summary	24
ΕΛΕΝΗ ΨΑΘΗ, Τα αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα από τη σωστική ανασκαφή του σπηλαίου Αντιπάρου. Τα δεδομένα από το υλικό των προϊστορικών στρωμάτων	25-40
Summary	40
ΕΡΩΦΙΛΗ ΚΟΛΙΑ, Παράκτιος οικισμός της κλασικής εποχής στην ανατολική Αιγιάλεια	41-60
Summary	60
ΧΡΙΣΤΟΣ ΛΙΑΓΚΟΥΡΑΣ, Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην αρχαία Ολυμπία	61-73
Summary	74

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΝΙΚΟΣ ΜΕΡΟΥΣΗΣ, Υστερομινωικές ΙΙΙ λάρνακες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο	77-92
Summary	92
ΒΑΣΙΛΗΣ Ι. ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ένα σπάνιο κανωπικό αγγείο του βεζίρη Νεφέρ-ουμπέν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αργοστολίου.	93-97
Summary	98
ΣΤΑΥΡΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Οι χάλκινες περικνημίδες της Malpensa και οι πρώιμες περικνημίδες από τον ελλαδικό, βαλκανικό και κυπριακό χώρο. Μια προσπάθεια τυπολογικής προσέγγισης	99-113
Summary	114
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ, Διατροφικές επιλογές και στοιχεία οικονομίας στις Μυκήνες της Υστεροελλαδικής περιόδου	115-144
Summary	145-146

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Πήλινος ασκός των αρχαϊκών χρόνων από την Ιαλυσό Ρόδου	147-153
Summary	154
ΜΑΡΙΑ Γ. ΣΠΑΘΗ, Χειροποίητα ανθρωπόμορφα ειδώλια της αρχαϊκής περιόδου από την Αίγινα	155-168
Summary	168
EURYDICE KEFALIDOU, Some Vases in the Archaeological Museum of Thessaloniki	169-175
Περίληψη	176
ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, Ιουδαίοι, Σπαρτιάτες, Κάδμος	177-185
Summary	186
ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ, Αρχαία γλυπτά από την Τήλο	187-209
Summary	210
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΡΑΝΤΙΔΗΣ, Η κεράμωση μιας ελληνιστικής οικίας από την πόλη της Ρόδου	211-218
Summary	218
† ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Στολίδια και παιχνίδια μιας Αθηναίας του 1ου αιώνα μ.Χ.	219-245
Summary	246
ΞΑΝΘΗ ΠΡΟΕΣΤΑΚΗ, Η «Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ» σε μεταβυζαντινές τοιχογραφίες	247-258
Summary	259-260

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΦΑΝΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ - ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

Το σπήλαιο βρίσκεται σε ψηλό σημείο στις νοτιοδυτικές υπώρειες του όρους Αιγάλεω, στο ύψωμα που ορίζει τη βόρεια πλευρά του Βιομηχανικού Πάρκου Σχιστού (ΒΙ.ΠΑ.Σ.). Από το χώρο μπροστά στην είσοδο του σπηλαίου διακρίνονται η λεωφόρος Σχιστού και στο βάθος η κορυφή Βουνό Σκαρμαγκά, ο κόλπος της Ελευσίνας και δυτικότερα η κορυφή Ξέρξης και ο όρμος Κερατσινίου.

Η είσοδος του σπηλαίου είναι ευρεία και τοξοειδής (εικ. 1). Μία σχετικά απότομη καταφέρεια οδηγεί στην κύρια αίθουσα, διαστ. 70×15 μ. Μεγάλες καταπτώσεις βράχων από την οροφή παρατηρούνται σε όλη την έκταση του σπηλαίου. Στο μεγαλύτερο τμήμα της καθόδου υπάρχουν αναλήμματα διευθετημένα με μεγάλους λίθους, τα οποία διευκολύνουν την κατάβαση προς το σπήλαιο, ενώ σώζονται και μερικά σκαλοπάτια λαξευμένα στο βράχο. Σε αρκετά σημεία στα τοιχώματα του σπηλαίου ανοίγονται φυσικές κόγχες.

Στο βαθύτερο ορατό σημείο του σπηλαίου έχει αποκολληθεί από την οροφή τεράστιος ογκόλιθος, κάτω από τον οποίο έχουν δημιουργηθεί στενοί χαμηλοί χώροι, όπου μπορεί κανείς να προσεγγίσει μέσω ενός βα-

ραθρώδους περάσματος. Το υπόγειο αυτό τμήμα του σπηλαίου, που πιθανώς χρησίμευσε ως αποθήκη κατά την αρχαιότητα, έχει δεχθεί τα τελευταία χρόνια έντονες επεμβάσεις από λαθροανασκαφείς. Στην περιοχή αυτή πραγματοποιήθηκε το 2000 σωστική ανασκαφή από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας¹.

Το υλικό της σύντομης αυτής ανασκαφής περιείχε κυρίως κεραμική ιστορικών χρόνων, λίγα ειδώλια, διάφορα μικροαντικείμενα και οργανικά κατάλοιπα. Από τη σύνθεση αλλά και την ποιότητα και ποσότητα του υλικού, καθώς και τη μορφολογία του χώρου φαίνεται ότι το σπήλαιο αποτέλεσε σημαντικό χώρο άσκησης λατρείας² κατά την υστερο-αρχαϊκή και κυρίως την κλασική περίοδο³. Σε ανάμειξη με το υλικό των κλασικών χρόνων εντοπίστηκε και μικρή ποσότητα προϊστορικής κεραμικής η οποία δεν βρισκόταν στην αρχική της θέση, ούτε είχε απορριφθεί εκεί με το νεότερο υλικό, αλλά φαινόταν να έχει μεταφερθεί στο χώρο αυτό με κάποια φυσική διαδικασία.

Η μελέτη του προϊστορικού υλικού (Μαυρίδης, υπό έκδοση) της σωστικής ανασκαφής του 2000 έδειξε την παρουσία διαφο-

¹ Την ανασκαφή του τμήματος αυτού πραγματοποιήσαν οι αρχαιολόγοι Δ. Χατζηλαζάρου και Α. Ζαμπίτη. Οι πληροφορίες για το ανασκαφικό πρόγραμμα του 2000 προέρχονται από το ημερολόγιο της ανασκαφής και την ανασκαφική έκθεση που υπάρχουν κατατεθειμένα

στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας.

² Το υλικό των κλασικών χρόνων μελετούν η Α. Ζαμπίτη (κεραμική) και η Μ. Σπαθή (κοροπλαστική - μικροαντικείμενα).

³ Α. Ζαμπίτη, προφορική πληροφορία 4/11/07.

Εικ. 1. Η είσοδος του σπηλαίου.

ρετικών φάσεων της Νεότερης Νεολιθικής Ι και ΙΙ και της Πρωτοχαλκής, καθιστώντας απαραίτητο τον εντοπισμό των προϊστορικών οριζόντων στο σπήλαιο, πριν από την ολοκληρωτική καταστροφή των αρχαιολογικών δεδομένων από τους λαθρονασκαφείς και μάλιστα σε μια περιοχή όπου οι γνώσεις για τις φάσεις αυτές της Προϊστορίας είναι ελάχιστες.

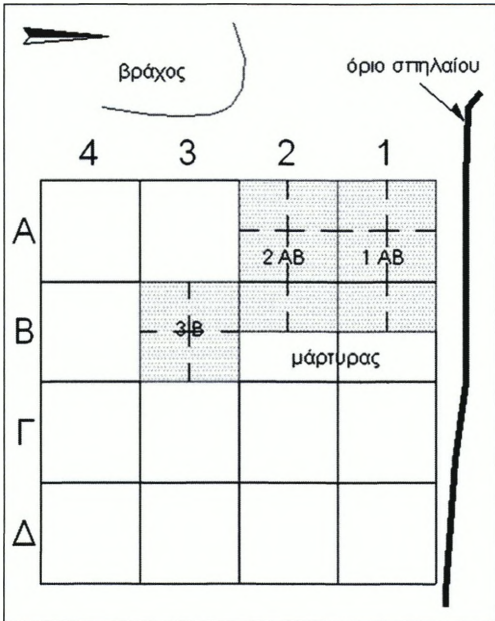
⁴ Η ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Σχιστού πραγματοποιείται με την υποστήριξη του Ιδρύματος Ι. Κωστοπούλου και του Ινστιτούτου Αιγαιακής Προϊστορίας της Νέας Υόρκης. Στην α' ανασκαφική περίοδο (2006) συμμετείχαν οι φοιτητές του Πανεπιστημίου

Η έρευνα πεδίου 2006-2007

Το σωστικό πρόγραμμα διερεύνησης των προϊστορικών φάσεων του σπηλαίου ξεκίνησε από τους υπογράφοντες στις αρχές του καλοκαιριού του 2006⁴ (εικ. 2).

Η δοκιμαστική **τομή 1**, διαστ. 2×3 μ., ανοίχθηκε στο βαθύτερο σημείο του σπηλαίου κατά μήκος του βόρειου τοιχώματος. Χωρί-

Αθηνών Θ. Τσιρώνης, Α. Μαλλιαρού, Β. Μπεθάνη, Δ. Λαμπρόπουλος, Ι.-Μ. Φιλλιπόγλου και Β. Στάγια. Στη β' ανασκαφική περίοδο (2007) συνεργάστηκαν, εκτός από τους υπογράφοντες, οι αρχαιολόγοι Ο. Αποστολίκας από την Εφορεία Παλαιανθρωπολογίας - Σπη-

Εικ. 2. Σκαρίφημα κύριων ανασκαφικών τομών με προ-νεολιθικά ευρήματα.

στηκε σε δύο επιμέρους σκάμματα Α και Β και ανασκάφηκε μέχρι βάθους 2,50 μ. χωρίς να ελεγχθεί όλη η στρωματογραφική ακολουθία. Τις τελευταίες ημέρες της έρευνας ορίστηκε και δεύτερη **τομή 2**, σε φυσική κόγχη του βράχου, σε επαφή με το νότιο τοίχωμα του σπηλαίου, η οποία ανασκάφηκε σε μικρό βάθος.

Στην **τομή 1** το επιφανειακό στρώμα αποτελείτο από χαλαρό καστανό χώμα και περιείχε λίγη κεραμική και αρκετά σύγχρο-

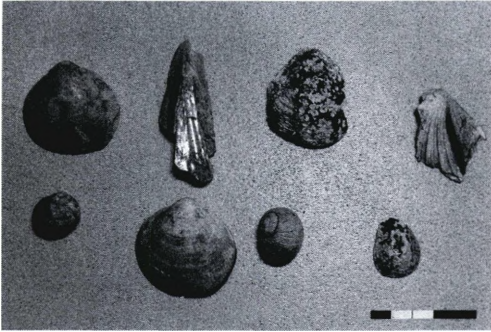

Εικ. 3. Αποψη της τομής 1.

να απορρίμματα. Το στρώμα 2, πιο συμπαγές και σκούρο από το επιφανειακό, περιείχε επίσης πολλά σύγχρονα απορρίμματα, ξύλα, κάρβουνα και αρκετές λατύπες. Το στρώμα 3, γκριζωπό και συμπαγές, παρουσίαζε κλίση από Ν. προς Β. και περιείχε κατάλοιπα εστίας. Τα ευρήματα εδώ ήταν μικρή ποσότητα κεραμικής προϊστορικών (κυρίως χονδροειδή όστρακα) και ιστορικών χρόνων (υστεροαρχαϊκά/κλασικά), καθώς και οστά ζώων. Κάτω από το στρώμα της φωτιάς βρέθηκαν μικρές συγκεντρώσεις προϊστορικής κεραμικής, κυρίως της Πρώιμης εποχής του Χαλκού. Το επόμενο στρώμα 4, συμπαγές με πολλές λατύπες, περιείχε ίχνη φωτιάς και καμένα οστά, ενώ τα κεραμικά ευρήματα ήταν ελάχιστα (εικ. 3). Με την πρόοδο της ανασκαφής ήλθε στο φως μια ιδιότυπη επίχωση που δεν είχε καμιά ομοιό-

λαιολογίας και Α. Παπαδάα από το ΥΠΠΟ, οι οποίοι ανέλαβαν την ανασκαφή των βαθύτερων επιχώσεων, καθώς και ο Ζ. Tankosic από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών. Υπεύθυνος πεδίου και στις δύο περιόδους ήταν ο μεταπτυχιακός φοιτητής του Πανεπιστημίου Αθηνών D. Yamaguchi, ενώ συμμετείχε

ομάδα αποφοίτων του ίδιου Πανεπιστημίου. Τη δειγματοληψία για ανάλυση της μικροστρωματογραφίας έκανε ο γεωλόγος της Εφορείας Π. Καρκάνας και την υλοποίηση του κανάβου ο τοπογράφος Θ. Χατζηθεοδώρου. Με τα τεχνικά ζητήματα της ανασκαφής ασχολήθηκε ο ειδικευμένος τεχνίτης Χ. Μπουγάδης.

Εικ. 4. Όστρεα και χερσαία μαλάκια από τις βαθύτερες επιχώσεις της ανασκαφής.

τητα με τις ανώτερες: εντοπίστηκαν λεπτές στρώσεις με μεγάλη περιεκτικότητα σε άνθρακα, οι οποίες εναλλάσσονταν με συμπαγείς στρώσεις λατύπης. Τα ευρήματα περιελάμβαναν οστά μεγάλων ζώων, πτηνών και άλλων κατηγοριών μικροπανίδας καθώς και λίγα όστρεα, μεταξύ των οποίων χερσαία και λίγα θαλάσσια μαλάκια (*Helix* sp., *Glycimeris glycimeris* L. κ.ά.) (εικ. 4). Χαρακτηριστική όμως ήταν κυρίως η παρουσία λιθοτεχνίας πυριτόλιθου, ενώ απουσίαζαν εντελώς τα κεραμικά ευρήματα.

Στην **τομή 2** αποκαλύφθηκε κεραμική της Νεολιθικής και της Πρώιμης εποχής του Χαλκού, καθώς και τα περισσότερα, προς το παρόν, δείγματα οψιανού με τη μορφή λεπίδων στο σπήλαιο.

Κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο ανοίχθηκε νέα **τομή 3**, διαστ. 2×3 μ., σε επαφή με τη δοκιμαστική τομή 1, και παράλληλα συνεχίστηκε η διερεύνηση της **τομής 2**, που μέχρι τώρα έχει δώσει τα περισσότερα στοιχεία για τη χρήση του σπηλαίου κατά τη Νεολιθική εποχή.

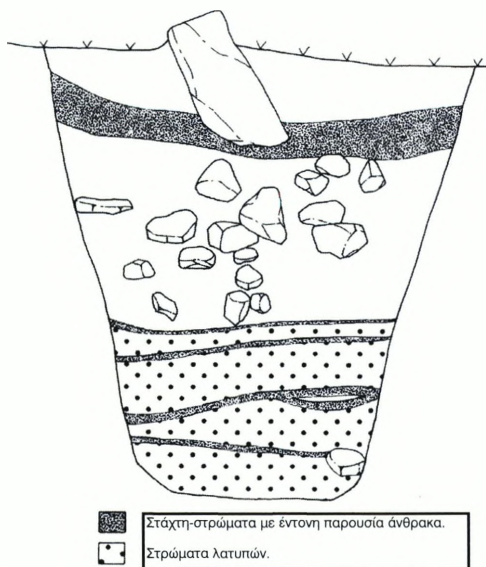
Στην **τομή 3**, μετά την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης, εντοπίστηκε παχύ στρώμα λατύπης διαφόρων μεγεθών, αντίστοιχο με

αυτό της τομής 1, η ανασκαφή του οποίου ήταν εξαιρετικά δυσχερής. Πρόκειται για σαφώς διαταραγμένο στρώμα από το οποίο προήλθαν ευρήματα διαφόρων περιόδων. Η κεραμική χρονολογείται τόσο στους ιστορικούς χρόνους όσο και στη Νεολιθική και την Πρώιμη εποχή του Χαλκού. Επίσης, βρέθηκαν ελάχιστα δείγματα οψιανού στο σημείο επαφής της επιφανειακής με τις επόμενες επιχώσεις. Αμέσως πιο κάτω εντοπίστηκαν στρώματα φωτιάς και άλλα με πηλώδη υφή, που πιθανώς είχαν δημιουργηθεί πάνω σε εκείνα της προ-νεολιθικής φάσης του σπηλαίου, τα οποία είχαν διαβρωθεί.

Για τις ανάγκες μιας περισσότερο συστηματικής διερεύνησης, το σκάμμα χωρίστηκε σε τέσσερα τμήματα, από τα οποία ανασκάφηκαν τα δύο βόρεια, που αποτελούσαν συνέχεια της δοκιμαστικής **τομής 1** προς Ν. Η ανασκαφή έφθασε σε βάθος το επίπεδο της πρώτης «προ-νεολιθικής» επίχωσης της **τομής 1** (περίοδος 2006). Εδώ εντοπίστηκαν πολλά οστά ζώων και αρκετά λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο και παράλληλα ελέγχθηκαν τα στρωματογραφικά δεδομένα της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου για το αντίστοιχο βάθος: Μετά από ένα γκριζωπό λεπτό στρώμα υλικού που περιείχε μεγάλη ποσότητα άνθρακα ακολούθησε ένα στρώμα με μικρές κυρίως λατύπες μέσα στο οποίο υπήρχαν τα περισσότερα ευρήματα.

Η μικροστρωματογραφική μελέτη⁵ της παραπάνω ακολουθίας έδειξε (Μαντιδής κ.ά., υπό έκδοση) τις διαφορετικές συνθήκες που επηρέασαν τη διαμόρφωση των αρχαιολογικών στρωμάτων: Τα γκριζα στρώματα πε-

⁵ Μελέτη σε εξέλιξη από τον Π. Καρκάνα.

Εικ. 5. Η στρωματογραφία της τομής 1.

ρείχαν καύσεις και γκουανό (περιττώματα νυχτεριδών), ενώ τα στρώματα των λατυπών παρουσίαζαν ίχνη αναμόχλευσης και δευτερογενούς απόθεσης (οριζόντια μετακίνηση) που οφείλεται στη δράση του νερού, καθώς το δάπεδο του σπηλαίου παρουσιάζει έντονη κλίση από την είσοδο μέχρι τον κυρίως θάλαμο.

Για να διαφανεί η χρονολογική σχέση των επαναλαμβανόμενων αυτών στρωμάτων (εικ. 5), αν δηλαδή ανήκαν σ' ένα επεισόδιο ή περισσότερα, συλλέχθηκαν από όλα δείγματα άνθρακα για ραδιοχρονολόγηση (βλ. παρακάτω).

⁶ Για το υλικό του λεγόμενου «αποθέτη», ο οποίος ανασκάφηκε το 2000, βλ. Α. Zampiti, Schistos Cave at Keratsini (Attica): The Pottery from the Classical through the Roman Periods και Μ. Spathi - D. Hatzilazarou, The Cave at Schisto, Keratsini (Attica) in Historical Times, *International Conference for the Archae-*

Parallela στην τομή 2 συνεχίστηκε η ανασκαφή για τον έλεγχο της νεολιθικής και πρωτοχαλκής χρήσης του σπηλαίου. Και στην περίπτωση αυτή τα στρώματα ήταν διαταραγμένα και είχαν δημιουργηθεί από την έντονη δράση του νερού. Δεν βρέθηκε με βεβαιότητα κάποιο στρώμα in situ, αλλά μπαζώματα-φερτά στρώματα που περιείχαν κεραμική και λιθοτεχνία σφιανού. Ενδιαφέρον παρουσίασαν οι επαναλαμβανόμενες καύσεις στη νοτιοανατολική γωνία της ίδιας τομής, οι οποίες, με την παρεμβολή λεπτών στρώσεων χώματος, συνεχίζονται μέχρι και το επίπεδο που έφθασε η ανασκαφή.

Προκαταρκτικά στοιχεία από τη μελέτη των επιμέρους καταλοίπων

Κεραμική ιστορικών χρόνων. Οι φάσεις των ιστορικών περιόδων που έχουν έως τώρα αναγνωριστεί από την κεραμική προέρχονται από τα ανώτερα διαταραγμένα στρώματα της ανασκαφής του κυρίως θαλάμου⁶. Πρόκειται για πολύ λίγα θραύσματα αγγείων γεωμετρικών χρόνων καθώς και σποραδικά όστρακα που ανήκουν στην υστερο-αρχαϊκή και κλασική χρήση του σπηλαίου. Η εικόνα αυτή έρχεται σε αντίθεση με το πλούσιο υλικό της ίδιας περιόδου που προέρχεται από το λεγόμενο «αποθέτη»⁷. Περαιτέρω εντοπίστηκε υστερο-ρωμαϊκή και κεραμική μεταγενέστερων περιόδων που

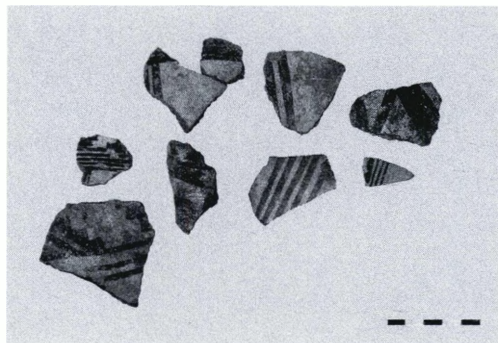
ology of Caves, Irish Institute of Hellenic Studies at Athens and Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology of Southern Greece, May 2008, Athens (Πρακτικά, υπό έκδοση).

⁷ Βλ. υποσημ. 6.

αντιπροσωπεύεται κυρίως από αδιάγνωστα θραύσματα σωμάτων χονδροειδών και άβαφων αγγείων. Αναφορά μπορεί να γίνει σε όστρακο υστερο-ρωμαϊκού εμπορικού αμφορέα (LR 2) με κυματοειδείς εγχάραιξες (τέλη 6ου-7ου αι. μ.Χ.), όπως και σε όστρακο πρόχου, επίσης με διακόσμηση κυματοειδούς εγχάραιξης. Ένα ακέραιο λυχνάρι από την τομή 2, διακοσμημένο με τα μοτίβα του φοινικόφυλλου και του ρόδακα, μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 5ου αι. μ.Χ.⁸.

Κεραμική προϊστορικών χρόνων. Η Νεότερη Νεολιθική Ι και ΙΙ και η Πρωτοχαλκή είναι οι κύριες προϊστορικές φάσεις που αντιπροσωπεύονται⁹. Δυστυχώς, από τα μέχρι σήμερα δεδομένα δεν έχουν προκύψει στοιχεία για in situ επιχώσεις και σαφή δάπεδα κατοίκησης των φάσεων αυτών. Η έντονη κλίση του δαπέδου στο μεγαλύτερο τμήμα του σπηλαίου και η δράση του νερού έχουν μεταποτίσει και αναμοχλεύσει τις επιχώσεις του χώρου σε μεγάλο βαθμό. Η κεραμική βρίσκεται διάσπαρτη, μαζί με άλλα ευρήματα, όπως οστά ζώων και οψιανό.

Οι φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής Ι και ΙΙ από το σπήλαιο Σχιστού απαντώνται σε πολλά σπήλαια της Αττικής και ευρύτερα της κεντρικής και της νότιας Ελλάδας (π.χ. Κονταξή - Κοτζαμποπούλου - Στραβοπόδη 1989, Karali - Manvidis - Kormazopoulou 2005, Καραλή - Μαυρίδης - Κορμαζοπούλου 2006). Αντίθετα, η Πρώιμη εποχή του Χαλκού δεν αντιπροσωπεύεται συχνά σε σπήλαια (Manvidis - Jensen - Kormazopoulou, υπό έκδοση). Στοιχεία του τέλους της Νεολιθικής ή των αρχών της Πρωτοχαλκής, όπως φιάλες με παχύ στρωγγυλό χείλος που βρέθηκαν στην ανασκαφή του 2000 (Μαυρίδης προς δημ.), δεν φαίνεται να μπορούν για την ώρα

Εικ. 6. Γραπτή κεραμική διαφόρων περιόδων.

Εικ. 7. Άβαφη πρωτοελλαδική κεραμική.

να διαχωριστούν στρωματογραφικά. Το ίδιο ισχύει και για τα ελάχιστα όστρακα της Μέσης Νεολιθικής.

Μέχρι στιγμής έχουν μελετηθεί μόνο χαρακτηριστικά όστρακα των περιόδων αυτών. Τα ποσοστά που παρατίθενται στη συνέχεια είναι ενδεικτικά και υπάρχει πιθανότητα να μεταβληθούν με την πρόοδο της έρευνας.

⁸ Μελέτη σε εξέλιξη από την Α. Κορμαζοπούλου.

⁹ Μελέτη σε εξέλιξη από τους Φ. Μαυρίδη και Ζ. Tankosic.

Περίπου το 22% των οστράκων ανήκει στη Νεότερη Νεολιθική Ι με πιο χαρακτηριστική κατηγορία τα αμαυρόχρωμα. Επιπλέον τα ανοικτά σχήματα, κυρίως οι φιάλες με κάθετα, έξω νεύοντα τοιχώματα ή γωνιώδεις προφίλ. Πρόκειται για κατηγορία με ευρεία διάδοση στην κεντρική και τη νότια Ελλάδα (Phelps 2004, σ. 87-96). Μονόχρωμα σιλβωτά, κερατοειδείς αποφύσεις σε αγγεία τύπου σέσουλας και όστρακα με σπικτή διακόσμηση σε ζώνες οδηγούν σε μια εξελιγμένη φάση της Νεότερης Νεολιθικής Ι. Όστρακα διακοσμημένα με εγγαράξεις ή αυλακώσεις χαρακτηρίζουν τον οριζόντα Αττικής-Κεφάλας. Δεν λείπουν και όστρακα πίθων με σχοινοειδή διακόσμηση (εικ. 6).

Η πολυπληθέστερη ομάδα οστράκων, περίπου το 50%, ανήκει στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού (εικ. 7). Χαρακτηριστικά είναι τα γραπτά όστρακα, διάφοροι τύποι φιαλών με παχύ χείλος και σχοινοειδή διακόσμηση κάτω από αυτό, αγγεία με χείλη σχήματος T, επίσης θραύσματα – κάποια από τα οποία πρωτοβερνικωτά – που ανήκουν σε κύμβες κ.ά. Και αυτή η ομάδα αποτελεί χαρακτηριστική κεραμική της νότιας και της κεντρικής ηπειρωτικής Ελλάδας (βλ. ενδεικτικά Τζαβέλλα-Enjpen 1984, Renard 1995, Wiencke 2000).

Οι φάσεις πριν από τη Νεολιθική

*Λιθοτεχνία*¹⁰. Τα έως τώρα διαθέσιμα στοιχεία για τη λιθοτεχνία του τέλους του Πλειστοκαίνου και των αρχών του Ολοκαίνου είναι περιορισμένα, καθώς έχουν μελετηθεί

316 τέχνεργα, ενώ η επίπλευση δεν έχει ολοκληρωθεί. Προέρχεται ως επί το πλείστον από τα στρώματα των λατυπών. Για τους λόγους αυτούς δεν είναι ακόμη δυνατός ο σαφής χρονολογικός και τεχνολογικός προσδιορισμός των ευρημάτων.

Πρόκειται σε γενικές γραμμές για λιθοτεχνία, μικρών σχετικά διαστάσεων. Η πρώτη ύλη που κυρίως χρησιμοποιήθηκε είναι ο πυριτόλιθος διαφόρων αποχρώσεων και υφής. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία ραδιολαρίτη. Οι πυρήνες καθώς και τα πρώτα στάδια αποφλοιώσης και προετοιμασίας είναι ελάχιστα. Κυριαρχούν οι φολίδες, ενώ η παρουσία των λεπίδων είναι περιορισμένη. Τα εργαλεία αποτελούν μικρή ομάδα. Κυριαρχούν τα ξέστρα, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται τερματικά και τροπιδωτά (carinated). Ένα ιδιαίτερο ολιγομελές σύνολο αποτελούν τα εργαλεία με ράχη. Υπάρχει σαφής προτίμηση στις φολίδες ως υπόβαθρα για την παραγωγή εργαλείων¹¹. Τα μικρολιθικά είναι ελάχιστα. Παρά τις χρονολογικές διαβαθμίσεις, όπως αυτές προκύπτουν από τα δείγματα ραδιενεργού άνθρακα, δεν έχει καταστεί μέχρι τώρα δυνατός ο συσχετισμός στρωμάτων και τυποτεχνολογικών χαρακτηριστικών της λιθοτεχνίας. Υπάρχουν στοιχεία που παραπέμπουν στη λιθοτεχνία της Ανώτερης Παλαιολιθικής (nail-shaped scraper, backed microblades), δεν αποτελούν όμως παρά μεμονωμένα παραδείγματα. Ομοιότητες υπάρχουν και με τη Μεσολιθική, όπως η έμφαση στην παραγωγή λεπίδων και η περαιτέρω μετατροπή τους σε εργαλεία, στοι-

¹⁰ Μελέτη σε εξέλιξη από τους Α. Παπαδέα και Ο. Αποστολικά.

¹¹ Α. Παπαδέα, προφορική πληροφορία 3/10/07.

χεία που μοιράζεται το υλικό του Σχιστού με τη φάση VII του σπηλαιίου Φράγγχι, τη Θεόπετρα, το σπήλαιο των Γιούρων, το σπήλαιο 1 στην Κλεισούρα. Το ίδιο ισχύει και με την απουσία γεωμετρικών μικρολίθων.

Οργανικά κατάλοιπα. Τα οστά ζώων¹² που περισυλλέχθηκαν στις βαθύτερες στρώσεις της τομής 1 (ανασκαφή 2006) και 3 (2007) προσανατολίζουν σε διατροφή και οικονομία θηρευτών, η οποία είχε ως βάση τα είδη *Cervus elaphus* (οικογένεια Ελαφιδών), *Equus hydruntinus* (οικογένεια Ιππιδών), *Lepus europaeus* (οικογένεια Λεποριδών). Υπάρχουν οστά πτηνών, λίγα θαλάσσια όστρεα και χερσαία μαλάκια. Ομοιότητες αναγνωρίζονται με τη λεγόμενη Τελική Παλαιολιθική στο σπήλαιο Σεϊνί της Βοιωτίας, τα σπήλαια Κεφαλαρίου και Φράγγχι στην Αργολίδα.

Η παλαιοβοτανολογική μελέτη έχει δείξει έως τώρα την παρουσία οσπρίων σε άγρια μορφή, όπως φακές (*Lens* sp.), διάφορα είδη λαθουριού (*Lathyrus* sp.), μπιζέλι (*Pisum* sp.), δημητριακά, όπως κριθάρι (*Hordeum* sp.) και βρώμη (*Avena* sp.), φρούτα και καρπούς, όπως σύκο (*Ficus* sp.), κράνο (*Cornus mas*), σαμπούκος (*Sambucus* sp.), άκρενθος (*Juniperus* sp.) και διάφορα άλλα είδη άγριας χλωρίδας¹³.

Η μελέτη της χλωρίδας των πρώιμων επιχώσεων του σπηλαιίου είναι σημαντική, καθώς, μεταξύ άλλων, είναι δυνατόν να συμβάλει στην κατανόηση των μηχανισμών μετάβασης στην αγροτική οικονομία. Το αρχαιοβοτανικό υλικό του σπηλαιίου Σχιστού Κερασινίου έρχεται να προστεθεί σε αυτά των σπηλαίων Φράγγχι και Θεόπετρας ως προς

τις φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής και της Μεσολιθικής.

Απόλυτες χρονολογήσεις (Ι. ΜΑΝΙΑΤΗΣ)

Οι διαθέσιμες μέχρι τώρα απόλυτες χρονολογήσεις προέρχονται από διαφορετικά στρώματα των ύστερων Πλειστοκαινικών/πρώιμων Ολοκαινικών αποθέσεων που έχουν χρονολογηθεί από την ύστερη 11η (το δείγμα προέρχεται από το βαθύτερο ανεσκαμμένο στρώμα της τομής 1 του 2006) έως και την πρώιμη 7η χιλιετία π.Χ. (ανώτερο στρώμα καύσης-γκουανό της τομής 3 του 2007).

Επεξεργασία και μέτρηση. Το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος χρησιμοποιεί την τεχνική χρονολόγησης C¹⁴ με αέρια δείγματα (Gas Counting). Με την τεχνική αυτή τα δείγματα μετατρέπονται σε διοξείδιο του άνθρακα (CO₂) και η ακτινοβολία -β μετράται σε κυλινδρικούς αναλογικούς απαριθμητές. Το τρίτο δείγμα λόγω πολύ μικρής αρχικής ποσότητας χρονολογήθηκε με επιταχυντή στο Radiocarbon Accelerator Unit, Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University.

Για τη βαθμονόμηση της χρονολόγησης των συγκεκριμένων δειγμάτων χρησιμοποιήθηκε το πρόγραμμα βαθμονόμησης: Radiocarbon Calibration Program Rev. 5 (Stuiver - Reimer 1993), η τελευταία έκδοση του οποίου είναι πολύ πρόσφατη και χρησιμοποιεί τα δεδομένα της πιο τελευταίας καμπύλης βαθμονόμησης (Reimer κ.ά. 2004).

Αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα που προ-

¹² Μελέτη σε εξέλιξη από την Κ. Τρανταλίδου, προφορική πληροφορία 2/10/07.

¹³ Μελέτη σε εξέλιξη από την Γ. Κοτζαμάνη, προφορική πληροφορία 4/10/07.

Κωδικός εργαστηρίου	Ανασκαφικά στοιχεία	Είδος δείγματος	Ηλικία C ¹⁴ (BP)	Βαθμονομημένη ηλικία (BC/AD)	δ ¹³ C (‰)
DEM-1701	Δείγμα J7 Τομή 1 A/B Σ. 4, Π. 11 Βθ. 2,37 μ. (βαθύτερο στρώμα ανασκαφής)	Άνθρακας	9978 ± 100	9660-9310 π.Χ. 10010-9260 π.Χ.	-24,00
DEM-1822	Δείγμα J3 Τομή 3, A1 Σ. 10, Π. 6 Βθ. 1,69 μ.	Άνθρακας	7895 ± 55	6980-6630 π.Χ. 7030-6640 π.Χ.	-24,20
DEM-2204 (ΟxA-19113)	Δείγμα J4 Τομή 1 Σ. 4, Π. 8 Βθ. 1,86 μ.	Άνθρακας	8856 ± 39	8210-7940 π.Χ. 8215-7820 π.Χ.	-23,40

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Αποτελέσματα χρονολόγησης δειγμάτων από το σπήλαιο Σχιστού.

έκυψαν από την ανάλυση των δειγμάτων από το σπήλαιο του Σχιστού καταγράφονται στον Πίνακα 1. Παρουσιάζεται η ηλικία σε έτη C¹⁴ (BP) όπως προκύπτει από τη μέτρηση σε σχέση με το διεθνές πρότυπο οξαλικού οξέως και οι βαθμονομημένες ηλικίες (BC) όπως προκύπτουν από τη σύγκριση με την πιο πρόσφατη καμπύλη βαθμονόμησης (Reimer κ.ά. 2004). Οι βαθμονομημένες ηλικίες είναι οι πραγματικές ημερολογιακές ηλικίες και αυτές πρέπει να χρησιμοποιηθούν για οποιαδήποτε αρχαιολογική σύγκριση και ερμηνεία. Δίδονται δύο βαθμονομημένες ηλικίες. Η δεύτερη έχει πιο διευρυμένα όρια, αλλά είναι σε κάθε περίπτωση πιο ασφαλής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου αποτελεί μια σημαντική περίπτωση σπηλαιοκατοίκησης στην Αττική. Η ανακάλυψη αρχαιολογικών επιχώσεων που μπορούν να χρονολογηθούν πριν από τη Νεολιθική περίοδο είναι ιδιαίτερα σημαντική και σχεδόν μοναδική μέχρι σήμερα για την περιοχή αυτή. Ειδικά στη νοτιοδυτική Αττική, τα μέχρι τώρα προϊστορικά ευρήματα είναι ελάχιστα (Μπακαλάκης 1933. Παντελίδου 1997, σ. 16).

Από τις τρεις τομές που έχουν μέχρι τώρα ερευνηθεί στο σπήλαιο έχει έλθει στο φως μια πολύπλοκη στρωματογραφική αλληλου-

χία. Όπως φαίνεται, οι αρχαιολογικοί οριζόντες συνεχίζουν σε μεγαλύτερο βάθος, επομένως τα στοιχεία που παρουσιάζονται είναι προκαταρκτικά.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί στις ίδιες τομές, με σκοπό τη διασαφήνιση του χαρακτήρα των επιχώσεων και του χρονικού εύρους της χρήσης πριν από τη Νεολιθική, στα σημεία που ήδη εντοπίστηκαν, ενώ θα ερευνηθούν και άλλοι χώροι κοντά στην είσοδο, για να ελεγχθεί ο χώρος σε μεγαλύτερη έκταση και να βρεθούν τυχόν *in situ* επιχώσεις της Νεολιθικής και της Πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Με βάση την κεραμική επιβεβαιώνεται η παρουσία της Μέσης Νεολιθικής (ελάχιστα όστρακα), της Νεότερης Νεολιθικής I και II, όπως και της Πρώιμης εποχής του Χαλκού. Η ύπαρξη μιας φάσης του τέλους της Νεολιθικής είναι ένα από τα ζητούμενα της μελλοντικής έρευνας. Μέχρι τώρα μόνο σποραδικά όστρακα αποδεικνύουν την παρουσία της. Η Πρωτοελλαδική II αντιπροσωπεύεται από χαρακτηριστικά όστρακα.

Ιδιαίτερα σημαντική, ωστόσο, είναι η παρουσία στο σπήλαιο επιχώσεων που χρονολογούνται, από τα μέχρι τώρα στοιχεία, σε φάσεις του τέλους του Πλειστοκαίνου/αρχής του Ολοκαίνου. Οι φάσεις πριν από τη Νεολιθική είναι ελάχιστα γνωστές στην Αττική (Lambert 1981, σ. 694. Wickens 1986, σ. 108-111). Η παρουσία ακόμη αρχαιότερων χρονολογικά επιχώσεων είναι πιθανές

και θα επιβεβαιωθούν από την ανασκαφή, τις ραδιοχρονολογήσεις και τη μελέτη του υλικού που είναι σε εξέλιξη. Η συστηματική και σε έκταση διερεύνηση των επιχώσεων αυτών αναμένεται να προσφέρει στοιχεία για την ανασύσταση του παλαιο-περιβάλλοντος και τον τρόπο ζωής του προϊστορικού ανθρώπου. Για το σκοπό αυτό πραγματοποιείται συστηματική δειγματοληψία για εργαστηριακές αναλύσεις, υγρό κοσκίνισμα του χώματος για τον εντοπισμό φυτικών καταλοίπων, μικρολιθικών εργαλείων κ.λπ.

Τα έως τώρα δεδομένα από την τυπο-τεχνολογική ανάλυση των λίθινων εργαλείων, όπως και τα οστεολογικά και φυτικά κατάλοιπα δείχνουν την παρουσία μιας φάσης της ύστατης Ανώτερης Παλαιολιθικής, ενώ η Μεσολιθική, που είναι επίσης παρούσα, πρέπει να επιβεβαιωθεί από τη μελλοντική έρευνα. Τα φυτικά κατάλοιπα καταδεικνύουν τη σημασία των φάσεων αυτών για την εξέλιξη της Νεολιθικής στο Αιγαίο και προσθέτουν νέα στοιχεία στα υπάρχοντα δεδομένα των σπηλαίων Φράγχι και Θεόπετρας. Λίγα μπορούν να ειπωθούν για το χαρακτήρα της χρήσης του σπηλαίου κατά τη Νεολιθική και την Πρώιμη εποχή του Χαλκού, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη αδιατάρακτα στρώματα.

Το σπήλαιο χρησιμοποιείται επίσης κατά τα ιστορικά χρόνια και πιο συγκεκριμένα από τους ύστερους γεωμετρικούς μέχρι τους μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Karali - Mavridis - Kormazopoulou 2005: L. Karali - F. Mavridis - L. Kormazopoulou, Cultural Landscapes during the Late and Final Neolithic of the Aegean. A Case Study from Leontari Cave, Mt Hymettos, Athens, Greece, *Antiquity* 79, March 2005, σ. 303. (<http://antiquity.ac.uk/Proj.Gall/mavridis/index>).
- Καραλή - Μαυρίδης - Κορμαζοπούλου 2006: Α. Καραλή - Φ. Μαυρίδης - Α. Κορμαζοπούλου, Σπήλαιο Λεονταρίου Υμηττού Αττικής: Ένα πετρώδες και ορεινό περιβάλλον. Προκαταρκτικά στοιχεία για την έρευνα των ετών 2003-2005, *ΑΑΑ* 39 (2006), σ. 31-43.
- Κονταξή - Κοτσαμποπούλου - Στραβοπόδη 1989: Χ. Κονταξή - Ε. Κοτσαμποπούλου - Ε. Στραβοπόδη, Προκαταρκτική έκθεση ανασκαφών στην Α' Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας, *ΑΑΑ* XII (1989), σ. 21-30.
- Lambert 1981: N. Lambert, *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*, I-II, Paris 1981.
- Μαυρίδης, υπό έκδοση: Φ. Μαυρίδης, Ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου: Η περίπτωση ενός τοπίου του «κάτω κόσμου» στην προϊστορία της Αττικής. Προκαταρκτικά στοιχεία, *Β' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Αργονσαρωνικού, 30 Ιουνίου - 2 Ιουλίου 2006*, Μέθανα (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Mavridis κ.ά., υπό έκδοση: F. Mavridis - L. Kormazopoulou - A. Papadea - O. Apostolikas - D. Yamaguchi - Z. Tankosic - P. Karkanis - G. Kotzamani - K. Trantalidou - Y. Maniatis, The Cave at Schisto, Keratsini: A Case of Diachronic Cave Occupation in Attica, *International Conference for the Archaeology of Caves*, Irish Institute of Hellenic Studies at Athens and Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology of Southern Greece, May 2008, Athens (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Mavridis - Jensen - Kormazopoulou, υπό έκδοση: F. Mavridis - J. Jensen - L. Kormazopoulou, Introduction, στο J. Jensen - F. Mavridis (επιμ.), *Stable Places and Changing Perceptions. Cave Archaeology in Greece and Adjacent Areas*, BAR (υπό έκδοση).
- Μπακαλάκης 1933: Γ. Μπακαλάκης, Πρωτοελλαδικός συνοικισμός Κερατσινίου Πειραιώς, *ΑΕ* 1933, σ. 7-10.
- Παντελίδου-Γκόφα 1997: Μ. Παντελίδου-Γκόφα, *Η Νεολιθική Αττική*, Αθήνα 1997.
- Phelps 2004: W. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, BAR, 1259, Oxford 2004.
- Reimer κ.ά. 2004: P.J. Reimer - M.G.L. Baillie - E. Bard - A. Bayliss - J.W. Beck - C. Bertrand - P.G. Blackwell - C.E. Buck - G. Burr - K.B. Cutler - P.E. Damon - R.L. Edwards - R.G. Fairbanks - M. Friedrich - T.P. Guilderson - K.A. Hughen - B. Kromer - F.G. McCormac - S. Manning - C. Bronk Ramsey - R.W. Reimer - S. Remmele - J.R. Southon - M. Stuiver - S. Talamo - F.W. Taylor - J. van der Plicht - C.E. Weyhenmeyer, IntCal04 Terrestrial Radiocarbon Age Calibration, 0-26 Cal Kyr BP, *Radiocarbon* 46 (2004), σ. 1029-1058.
- Renard 1995: J. Renard, *Le Péloponnèse au Bronze Ancien, Aegaeum* 13, Liège 1995.
- Stuiver - Reimer 1993: M. Stuiver - P.J. Reimer, Radiocarbon Calibration Program, *Radiocarbon* 35 (1993), σ. 215-230.
- Τζαβέλλα-Ενjen 1984: Χ. Τζαβέλλα-Ενjen, *Λιθαρές*, Αθήνα 1984.
- Wickens 1986: J. Wickens, *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, Greece from Prehistoric through Late Roman Times*, Ph.D., Indiana University, University Microfilms, Ann Arbor 1986.
- Wiencke 2000: M. Wiencke, *The Stratification, Architecture and Pottery of Lema III*, τ. IV, II, Princeton 2000.

**ANONYMOUS CAVE AT SCHISTO, KERATSINI: EXCAVATION OF THE YEARS 2006-2007
PRELIMINARY REPORT**

FANIS MAVRIDIS - LINA KORMAZOPOULOU

The anonymous cave of Schisto, Keratsini, lies in the industrial park of Schisto in a mountainous area with a good view of the surrounding landscape. Excavations at the cave began in 2006 with the aim of investigating the stratigraphy of the occupation attested by surveys and a rescue excavation conducted during 2000. Research has focused on the prehistoric phases of the cave.

Three trenches are in the process of investigation. Two adjacent trenches excavated deep into the main chamber of the cave, produced a thick deposit of boulders containing pottery of the Late Neolithic I and II, Early Bronze Age and later periods (Classical, Roman, Post-Byzantine). This deposit was followed by some thin clayish or ash layers with a few finds, such as pottery and obsidian. Below, a sequence of

layers containing animal bones, a few sea-shells and land snails and many flint tools and waste products was uncovered. Radiocarbon dating and the archeological material itself indicate phases corresponding from the latest Paleolithic and Mesolithic periods. The presence of layers dating from even earlier phases of the pre-Neolithic use of the cave is a matter of further investigation since excavation has not yet reached bedrock.

Despite the extensive roof collapse and the force of water which have affected the stratigraphic sequence of the Neolithic and later periods, the Schisto cave bears evidence of repeated use in prehistoric times. Continuing excavation of pre-Neolithic layers is expected to shed light on periods barely known in Attica.

ΕΛΕΝΗ ΨΑΘΗ

Το σπήλαιο και η ανασκαφή

Στο πλαίσιο υλοποίησης του Έργου «Αξιοποίηση σπηλαίου Αντιπάρου», η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος πραγματοποίησε σωστική ανασκαφή στο σπήλαιο το Μάρτιο του 2006. Το σπήλαιο βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού, σε απόσταση 9 χλμ. από το λιμάνι της Αντιπάρου και ανοίγεται σε υψόμετρο περίπου 200 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας (εικ. 1α-β). Αποτελείται από μια ευρεία υπαίθρια είσοδο, σήμερα πλακοστρωμένη (την «πλατεία»), έναν κατωφερή προθάλαμο, που οδηγεί στο βάθος του σπηλαίου, και το κυρίως σπήλαιο, βραθυρόδες, το οποίο απαρτίζεται από τέσσερις θαλάμους με πλούσιο λιθωματικό διάκοσμο. Το σπήλαιο έφερε μέχρι το πρόσφατο παρελθόν επιγραφές των ιστορικών χρόνων. Από το 17ο αι. μ.Χ. το εσωτερικό του άρχισε να δέχεται τις επισκέψεις, αλλά και καταστροφικές επεμβάσεις, από ξένους περιηγητές και ερευνητές. Σοβαρές αλλοιώσεις, οι οποίες επιβεβαιώθηκαν και από την ανασκαφή, επήλθαν στην αρχική στρωματογραφία του προθάλαμου, οι επιχώσεις του οποίου αφαιρέθηκαν ή αναμοχλεύτηκαν σε σημαντικό βαθμό, τόσο κατά τους περασμένους αιώνες όσο και κατά τις πρόσφατες στο παρελθόν εργασίες πρόσβασης στο κυρίως σπήλαιο. Η αρχαιολογική σημασία της θέσης είχε ήδη επισημανθεί από το 1968, όταν περισυλλέχθηκαν επιφανειακά στον προθάλαμο αρκετά όστρα-

κα κεραμικής προϊστορικών και ιστορικών χρόνων¹, αλλά και από κατοπινές αυτοψίες της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας, όπου είχε επισημανθεί η πιθανότητα εύρεσης αρχαιολογικών στρωμάτων κατά χώραν σε ορισμένα σημεία του προθάλαμου και κάτω από τα αναμοχλευμένα στρώματα. Επισημαίνεται ότι στην ευρύτερη περιοχή έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί στο παρελθόν θέσεις της εποχής του Χαλκού στους Κρασάδες και στις περιοχές Σωρός και Πεταλίδες. Ανάλογες θέσεις έχουν βρεθεί και στη νήσο Δεσποτικό, όπως, επίσης, και η πολύ σημαντική θέση της Παροικιάς στη βορειοδυτική Πάρο. Τέλος, αναφέρουμε το νεολιθικό οικισμό του Σάλιαγκου, χρήση του οποίου είναι πιθανότατα σύγχρονη με αυτήν των αρχαιότερων στρωμάτων του σπηλαίου.

Στον προθάλαμο του σπηλαίου ανοίχθηκαν έξι δοκιμαστικές τομές (Α-ΣΤ) (εικ. 2). Εκτός από μία, όλες οι υπόλοιπες τομές, διαστάσεων από 1×1 έως 2×2 μ., σταμάτησαν πάνω σε σταλαγμιτικούς σχηματισμούς, το δε βάθος τους κυμάνθηκε κατά περίπτωση από 1,30 έως 2 μ. περίπου. Καλύφθηκε κατά αυτό τον τρόπο το μεγαλύτερο τμήμα της διαθέσιμης επιφάνειας για ανασκαφή, δεδομένου ότι ο προθάλαμος, εκτός από σκαλοπάτια φέρει και κτιστές (πρόσφατες) ανα-

¹ Bakalakis 1969, σ. 127.

Εικ. 1α-β. Χάρτης της νήσου Αντιπάρου με τη θέση του ομώνυμου σπηλαίου, καθώς και των σημαντικότερων προϊστορικών και ιστορικών θέσεων της ευρύτερης περιοχής.

βαθμίδες (προφανώς για την εξομάλυνση της κλίσης προς το βάθος του σπηλαίου). Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, το σύνολο των ιζημάτων κοσκινίστηκε σε ξηρό κόσκινο.

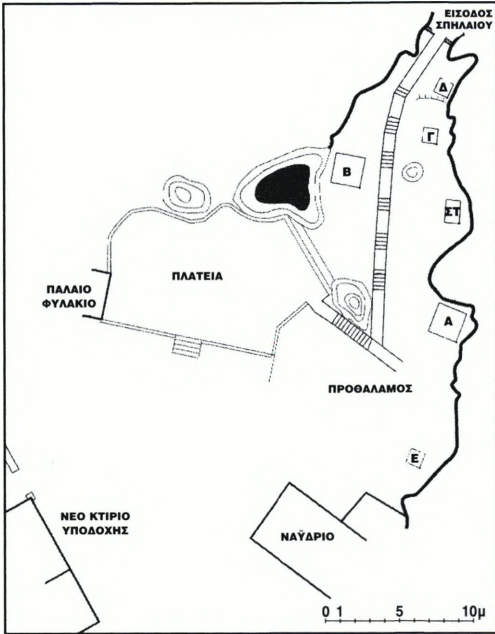
Στρωματογραφικά δεδομένα: Τα ευρήματα

Οι επιχώσεις αποτελούνται από εναλλαγές στρώσεων αργιλοαμμωδών ιζημάτων και λατυπών (από κατακρημνίσεις της οροφής του σπηλαίου), με τις τελευταίες να φθάνουν σε πάχος κατά τόπους το ένα μέτρο. Επίσης, στις περισσότερες τομές αναφέρθηκαν αρκετές σαφείς στρώσεις πυράς, οι οποίες περιορίζονται ουσιαστικά στο πρώτο μέτρο της ανασκαφής, μέχρι την εμφάνιση της μεγάλης πυκνότητας των λατυπών. Τα ανασκαφικά ευρήματα περιλαμβάνουν σημαντικές ποσότητες οστράκων κεραμικής διαφόρων περιόδων, λίθινων εργαλείων σχεδόν αποκλειστικά από οψιανό, οστεολογικού και μαλακολογικού υλικού (κατεξοχήν θαλάσσιων οστρέων), καθώς και μερικά δείγματα οστέινων εργαλείων και άλλων λίθινων αντικειμένων. Η μελέτη της κεραμικής και της λιθοτεχνίας βρίσκεται σε εξέλιξη, ωστόσο τα πρώτα δεδομένα από την εξέταση της προϊστορικής

κεραμικής² αποδίδουν την τελευταία στη Νεότερη-Τελική Νεολιθική περίοδο (ομοιότητες με τις θέσεις Σάλιαγκος και Κεφάλι Κέας), ενώ παρόντα είναι και κάποια πρωτοκυκλαδικά δείγματα.

Ο συνδυασμός των δεδομένων από το σύνολο των τομών μάς επιτρέπει να προβούμε στις παρακάτω στρωματογραφικές παρατηρήσεις: Α) Η κεραμική μέχρι το πρώτο παχύ στρώμα λατυπών (το οποίο εμφανίζεται σε βάθος περίπου ενός μέτρου στις μεγάλες και βαθιές τομές Β και Α, και σε βάθος 0,20-0,40 μ. στις τομές Γ, Δ και ΣΤ) ανήκει στο μεγαλύτερο ποσοστό της σ' έναν ορίζοντα γεωμετρικό-αρχαϊκό, χωρίς να λείπουν, όμως, και αρκετές ποσότητες από όστρακα προϊστορικά, όπως, επίσης, και άλλα, λιγότερο χαρακτηριστικά, ίσως των ύστερων χρόνων. Β) Από το παραπάνω όριο των λατυπών και έως τη βάση των τομών η κεραμική είναι αμιγώς (ή με ελάχιστες μεταγενέστερες προσμεμίξεις) προϊστορική, ουσιαστικά νεολιθική. Προς τη βάση των το-

² Φ. Μαυρίδης, προσωπική πληροφορία.

Εικ. 2. Διάγραμμα χωροθέτησης των ανασκαφικών τομών (Α-ΣΤ) (Θ. Χατζηθεοδώρου).

μὴν το αρχαιολογικό υλικό σπανίζει. Συνεπώς, από τα παραπάνω είναι εμφανής η αναμόχλευση των ιζημάτων του προθάλαμου, κατά το πρώτο μέτρο της επίχωσης. Η αναμόχλευση πρέπει να επαναλήφθηκε αρκετές φορές στο παρελθόν μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες (ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε και ως ποιμνιοστάσιο), όπως μαρτυρούν και οι επαναλαμβανόμενες στρώσεις πυρών, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε πότε ακριβώς ξεκίνησε. Ασφαλώς, όμως, θα υπήρξε πολύ σοβαρή από το 17ο αι. μ.Χ. και εξής, όταν πρωτάρχισαν οι εργασίες για την πρόσβαση

στο κυρίως σπήλαιο. Προφανώς, η διατάραξη των επιχώσεων θα συνοδεύτηκε και από αφαίρεση αρχαιολογικών ευρημάτων, όπως πήλινων αγγείων, καθώς είναι χαρακτηριστική η απουσία ολόκληρων ή μεγάλων θραυσμάτων αγγείων από το υλικό της ανασκαφής.

Το οστεολογικό υλικό: Γενικά ποσοτικά στοιχεία

Ο συνολικός αριθμός των οστεολογικών καταλοίπων ανέρχεται σε 4.482, από τα οποία περίπου τα μισά είναι αδιάγνωστα θραύσματα κυρίως μακρών οστών. Η διατήρηση του υλικού είναι πολύ καλή σε όλα τα στρώματα. Τα καμένα κατάλοιπα αγγίζουν το 10% του συνόλου του υλικού, ενώ αλλοιώσεις διαφορετικής προέλευσης, όπως ίχνη από δόντια σαρκοφάγων ή τρωκτικών πάνω στην επιφάνεια των οστών, είναι εξαιρετικά σπάνιες. Από τα διαγνωσμένα κατάλοιπα, κυριαρχούν αυτά των αιγοπροβάτων (*Ovis aries/Capra hircus*), ενώ λιγοστά αποδίδονται σε χοίρους (*Sus domesticus*), ένα μεγάλο βοοειδές (*Bos sp.*), ένα μικρό βοοειδές, το οποίο πιθανώς ανήκει σε μη εξημερωμένη μορφή του γένους *Capra*, πλατώνι (*Dama dama*), κουνέλι (*Oryctolagus cuniculus*)³ και αλεπού (*Vulpes vulpes*) (Πίνακας 1). Παρότι τα κατάλοιπα των αιγών είναι συνολικά πολύ περισσότερα από τα αντίστοιχα των προβάτων⁴, στα προϊστορικά στρώματα τα τελευταία συναγωνίζονται τα ποσοστά των πρώτων, τόσο σε επίπεδο αριθμού καταλοίπων

³ Για τη διάγνωση του είδους χρησιμοποιήσαμε κατεξοχήν τη συγκριτική ανατομική μελέτη των *Lepus* και *Oryctolagus* της Callou 1997.

⁴ Για το διαχωρισμό των *Ovis* και *Capra* στηριχθή-

καμε στις μελέτες των Boessneck - Müller - Teichert 1964· Payne 1985· Prummel - Frisch 1986· Helmer - Rocheteau 1994· Helmer 2000· Halstead - Collins - Isakkidou 2002.

Τάξη	ΑΚ
<i>Vulpes vulpes</i>	13
<i>Carnivora</i> *	2
<i>Sus domesticus</i>	34
<i>Bos</i> sp.	6
<i>Capra</i> cf. <i>aegagrus</i>	13
<i>Capra hircus</i>	257
cf. <i>Capra hircus</i>	2
<i>Ovis aries</i>	142
cf. <i>Ovis aries</i>	7
<i>Ovis/Capra</i>	948
<i>Dama dama</i>	6
<i>Oryctolagus cuniculus</i>	36
<i>Artiodactyla</i> **	813
Αδιάγνωστα***	2.203
Σύνολο	4.482

Τάξη	ΑΚ
<i>Vulpes vulpes</i>	0,89
<i>Sus domesticus</i>	2,32
<i>Bos</i> sp.	0,41
<i>Capra</i> cf. <i>aegagrus</i>	0,89
<i>Ovis aries</i> + <i>Capra hircus</i>	92,50
<i>Dama dama</i>	0,41
<i>Oryctolagus cuniculus</i>	2,46
Σύνολο	100

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Τα μεγάλα θηλαστικά. Αριστερά: γενικά ποσοτικά στοιχεία. Δεξιά: η συχνότητα του κάθε είδους επί του συνόλου των διαγνωσμένων ανατομικά και ταξινομηκά καταλοίπων (ΑΚ: αριθμός καταλοίπων, *Carnivora**: κατάλοιπα μικρού αδιάγνωστου σαρκοφάγου, *Artiodactyla*** : κατάλοιπα αρτιοδακτύλων μικρού/μεσαίου μεγέθους, τα περισσότερα των οποίων θα πρέπει λογικά να αποδοθούν στα αιγοπρόβατα, Αδιάγνωστα***: αδιάγνωστα θραύσματα οστών).

Τάξη	ΑΚ
<i>Vulpes vulpes</i>	11
<i>Sus domesticus</i>	3
<i>Bos</i> sp.	1
<i>Capra</i> cf. <i>aegagrus</i>	6
<i>Capra hircus</i>	71
cf. <i>Capra hircus</i>	1
<i>Ovis aries</i>	56
cf. <i>Ovis aries</i>	3
<i>Ovis/Capra</i>	236
<i>Dama dama</i>	3
<i>Oryctolagus cuniculus</i>	3
<i>Artiodactyla</i> **	136
Αδιάγνωστα***	534
Σύνολο	1.064

Τάξη	ΑΚ	%ΑΚ	ΕΑΑ
<i>Vulpes vulpes</i>	11	2,81	2
<i>Sus domesticus</i>	3	0,77	1
<i>Bos</i> sp.	1	0,26	1
<i>Capra</i> cf. <i>aegagrus</i>	6	1,53	1
<i>Capra hircus</i>	71	18,11	6
cf. <i>Capra hircus</i>	1	0,26	
<i>Ovis aries</i>	56	14,29	10
cf. <i>Ovis aries</i>	3	0,77	
<i>Ovis/Capra</i>	236	60,20	
<i>Dama dama</i>	3	0,77	1
<i>Oryctolagus cuniculus</i>	3	0,77	2
Σύνολο	394	100	24

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Αριστερά: γενικά ποσοτικά στοιχεία από τα προϊστορικά στρώματα. Δεξιά: η συχνότητα του κάθε είδους επί του συνόλου των διαγνωσμένων ανατομικά και ταξινομηκά καταλοίπων (εκφρασμένη σε αριθμό καταλοίπων, ΑΚ, και σε ελάχιστο αριθμό ατόμων, ΕΑΑ).

όσο και σε επίπεδο πληθυσμού (ελάχιστος αριθμός ατόμων) (Πίνακας 2). Το φαινόμενο αυτό θα σχολιαστεί στη συνέχεια.

Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία άγριων ειδών, όπως το πλατόνι, η αλεπού και, προφανώς, το αγριοκάτσικο, τα οποία δεν διαβιούν σήμερα στο νησί. Μάλιστα, τα κατάλοιπα των δύο πρώτων απαντούν με βεβαιότητα μόνο στα προϊστορικά στρώματα, ενώ το τελευταίο φαίνεται ότι επιβίωσε και στους ιστορικούς χρόνους. Τα κατάλοιπα κουνελιών προέρχονται, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, από τα ιστορικά στρώματα και πρέπει λογικά να αποδοθούν χρονολογικά από τη ρωμαϊκή περίοδο έως και το πρόσφατο παρελθόν, καθώς το είδος αυτό (*Oryctolagus cuniculus*), άγνωστο στην Ανατολική Ευρώπη, μεταφέρθηκε από τη Δυτική για πρώτη φορά κατά τη ρωμαϊκή περίοδο⁵. Τα κατάλοιπα του γένους *Bos* είναι ελάχιστα και η μελέτη τους δεν προσφέρει επαρκή στοιχεία, ώστε να τα αποδώσουμε στο άγριο ή στο εξημερωμένο είδος, ενώ όλα σχεδόν προέρχονται από στρώματα που απέδωσαν αναμοχλευμένο υλικό. Τα κατάλοιπα χοίρων είναι περισσότερα, αλλά και αυτά προέρχονται κατεξοχήν από στρώματα με μειξη αρχαιολογικού υλικού. Η μορφομετρική τους μελέτη τα αποδίδει σε εξημερωμένους χοίρους.

Τα δεδομένα από τη μελέτη του υλικού των προϊστορικών στρωμάτων

Αμιγώς προϊστορικό θεωρείται το υλικό από τα κατώτερα στρώματα των τομών Β, Ε και ΣΤ. Τα στοιχεία του Πίνακα 2 δείχνουν καθαρά την απόλυτη κυριαρχία των αιγοπροβάτων, με τα υπόλοιπα είδη να συμπληρώνουν μόλις το 5% του υλικού.

Προκύπτει σχετική ισορροπία στα ποσοστά αιγών και προβάτων, η οποία μάλιστα φανερώνεται τόσο από τη συγκριτική μελέτη και τη διάγνωση των οδοντικών καταλοίπων, όσο και από αυτήν των οστών (εικ. 3)⁶. Ανάλογες τάσεις στα ποσοστά των δύο ειδών συναντάμε και στις σύγχρονες θέσεις Κεφάλια Κέας⁷, Φτελιά Μυκόνου⁸, Καλυθιές Ρόδου⁹, στη Νεότερη Νεολιθική της Φαιστού¹⁰ και στο σπήλαιο Σκοτεινής Θαρρουνίων στην Εύβοια¹¹, αλλά αυτές δεν αποτελούν και τον κανόνα για τις νεολιθικές νησιωτικές θέσεις: Στον Σάλιαγκο, νησίδα ανατολικά της Αντιπάρου και λίγα μόνο χιλιόμετρα μακριά από το υπό εξέταση σπήλαιο, φαίνεται ότι τα πρόβατα υπερτερούν καθαρά έναντι των αιγών¹², και το ίδιο συμβαίνει και στα στρώματα της πρώιμης Νεολιθικής στην Κνωσό¹³. Τέλος, συναντούμε και το αντίστροφο σχήμα, με τις αίγες να είναι

⁵ Callou 1997. Είναι γνωστή η ιδιότητα του κουνελιού να ανοίγει λαγούμια σε χώρους σπηλαίων και κατ' αυτό τον τρόπο να παρεισφύρει σε κατώτερα αρχαιολογικά στρώματα. Δύο τέτοια αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, με το ένα από αυτά να περιέχει μερικά οστά του είδους αυτού.

⁶ Τα κριτήρια διαχωρισμού των αιγοπροβάτων πάνω στο οδοντικό υλικό (Payne 1985. Helmer 2000. Halstead - Collins - Isaakidou 2002) αποδεικνύονται περισσο-

τερο σταθερά και αξιόπιστα από εκείνα πάνω στο μετακρανιακό σκελετό.

⁷ Coy 1977, σ. 131.

⁸ Phoca-Cosmetatou 2002, σ. 223.

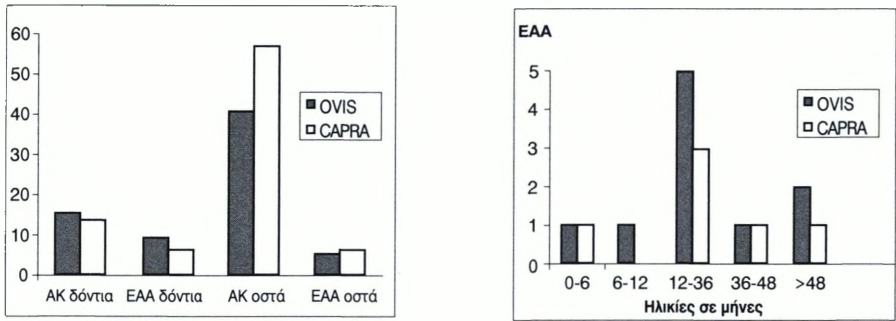
⁹ Halstead - Jones 1987, σ. 141.

¹⁰ Wilkens 1996, σ. 242.

¹¹ Kotjaboulou - Trantalidou 1993, σ. 397.

¹² Evans - Renfrew 1968, σ. 78.

¹³ Jarman - Jarman 1968, σ. 243.

Εικ. 3. Αριστερά: η αναλογία αιγών (*Capra*) και προβάτων (*Ovis*) στα προϊστορικά στρώματα (εκφρασμένη σε αριθμό καταλοίπων, ΑΚ, και σε ελάχιστο αριθμό ατόμων, ΕΑΑ). Δεξιά: διάγραμμα θνησιμότητας των αιγοπροβάτων στα προϊστορικά στρώματα.

πολυπληθέστερες των προβάτων στο Εμποριό της Χίου¹⁴. Προσθέτουμε ότι οι τρεις τελευταίες θέσεις έχουν αποδώσει τα πλουσιότερα δείγματα αιγοπροβάτων. Οι παραπάνω διακυμάνσεις των ποσοστών, εκτός ίσως από τις διαφορές στην οικονομία γενικά της κάθε θέσης, ασφαλώς οφείλονται και στη διαμόρφωση του φυσικού ανάγλυφου στην περιοχή γύρω από αυτές, με τις αίγες να εμφανίζονται πολυπληθέστερες σε περιοχές με εντονότερο ανάγλυφο.

Η μελέτη των καταλοίπων των αιγοπροβάτων υποδεικνύει τη μεταφορά ολόκληρων σφαγίων στο σπίλαιο ή ίσως και το σταυλισμό μικρών κοπαδιών σε αυτό, καθώς τα κατάλοιπα αυτά προέρχονται από το σύνολο

του σκελετού (Πίνακας 3)¹⁵. Τα ίχνη πάνω στην επιφάνεια των οστών, αν και λιγοστά, φανερώνουν κύρια στάδια κατεργασίας των σφαγίων, εκδορά και τεμαχισμό, ενώ δεν λείπουν και μερικές περιπτώσεις ηθελημένης θραύσης μακρών οστών, η οποία θα μπορούσε να αποσκοπεί είτε στην πρόσβαση στο μυελό είτε και στην απόκτηση κατάλληλου υλικού για την κατασκευή εργαλείων (στο αρχαιολογικό υλικό συμπεριλαμβάνονται και οστέινα εργαλεία). Αν και πληθυσμιακά το δείγμα από τα προϊστορικά στρώματα είναι μικρό, φαίνεται ότι και τα δύο αυτά οικόσιτα είδη σφαγιάζονταν συνήθως μέσα στο δεύτερο ή τρίτο χρόνο της ζωής τους¹⁶, πρακτική, που ερμηνεύεται ως κατε-

¹⁴ Clutton-Brock 1982, σ. 680.

¹⁵ Όπως παρατηρούμε στο γραφικό του Πίνακα 3, τα περισσότερα κατάλοιπα αιγοπροβάτων δεν μπορούν να διαγνωστούν σε επίπεδο γένους και για το λόγο αυτό οι παρατηρούμενες ελλείψεις σε ανατομικά μέρη των δύο γενών συμπληρώνονται έως ένα μεγάλο βαθμό από την κατηγορία *Ovis/Capra*. Επίσης, υπενθυμίζουμε ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος του οστεολογικού υλικού αποδόθηκε στις γενικές κατηγορίες *Artiodactyla* και *Adiagnosta*. Το υλικό αυτό περιλαμβάνει, εκτός

από θραύσματα μακρών οστών, και θραύσματα κρανιακά, σπονδύλων και πλευρών, των ανατομικών, δηλαδή, εκείνων στοιχείων που ουσιαστικά δεν φαίνονται στις κατηγορίες *Ovis* και *Capra*. Επομένως, είναι φανερό ότι το δείγμα μας αντιπροσωπεύει περισσότερο ή λιγότερο (λόγω φαινομένων διαφορετικού βαθμού διατήρησης) όλα τα μέρη του σκελετού.

¹⁶ Για τη μελέτη της θνησιμότητας, υπολογίσαμε τις ηλικίες από τα οδοντικά δείγματα και το μετακρανιακό σκελετό στηριζόμενοι στις εργασίες των Deniz -

	<i>Ovis</i> (+ cf. <i>Ovis</i>)	<i>Capra</i> (+cf. <i>Capra</i>)	<i>Ovis/Capra</i>	Αρτιοδάκτυλα αδιάγν.	Αδιάγνωστα	Σύνολο
Κρανίο +/δόντια	0	0	18	2	78	98
Κέρατα	0	0	0	0	0	0
Κάτω γνάθος +/δόντια	2	0	17	9	0	28
Δόντια	12	15	71	0	0	98
Σπόνδυλοι	1	1	40	4	33	79
Στέρνο	0	0	0	1	0	1
Πλευρές	0	0	0	51	16	67
Ωμοπλάτη	4	0	11	7	0	22
Βραχιόνιο	0	3	5	7	0	15
Κερκίδα	5	3	11	13	0	32
Ωλένη	0	1	0	6	0	7
Καρπικά	1	6	2	0	0	9
Μετακαρπικά	1	0	1	0	0	2
Λεκάνη	2	0	3	32	0	37
Μηριαίο	4	2	12	2	1	21
Κνήμη	3	1	8	3	0	15
Σφυρό	0	0	0	0	0	0
Επιγονατίδα	1	0	0	0	0	1
Ταρσικά	2	14	10	0	0	26
Μεταταρσικά	3	3	0	0	0	6
Μεταπόδια αδιάγν.	5	1	20	1	0	27
1ες φάλαγγες	6	13	4	0	0	23
2ες φάλαγγες	3	7	2	0	0	12
3ες φάλαγγες	4	2	1	0	0	7
Μακρό οστό αδιάγν.	0	0	0	0	409	409
Σύνολο	59	72	236	138	537	1.042

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Συχνότητα των διαφόρων ανατομικών στοιχείων των αιγοπροβάτων, σε σύγκριση με την αντίστοιχη των κατηγοριών «Αρτιοδάκτυλα» και «Αδιάγνωστα», από τα προϊστορικά στρώματα (εκφρασμένη σε ΑΚ).

ξοχήν κρεατοπαραγωγική¹⁷. Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε στοιχεία ενδεικτικά της συχνότητας των δύο φύλων στο δείγμα αυτό. Παράλληλα, δεν διαθέτουμε ούτε τα αντίστοιχα δεδομένα από τον Σάλιαγκο, ώστε να μπο-

ρούμε να προβούμε σε συγκρίσεις με την πλησιέστερη θέση προς το σπήλαιο. Τα οστεομετρικά δεδομένα από τα κατάλοιπα που αναγνωρίζονται σε επίπεδο είδους είναι ελάχιστα και δεν επιτρέπουν καμία εκτίμηση

Payne 1982 (για τα δόντια των αιγών), Jones 2006 (για τα δόντια των προβάτων) και Zeder 2006 (για τα μετακαρνιακά). Λόγω περιορισμένου δείγματος, αλλά και για την πραγματοποίηση συγκρίσεων, οι ηλι-

κίες που αποκτήθηκαν ομαδοποιήθηκαν σε κοινές κατηγορίες ηλικιών και για τα δύο είδη.

¹⁷ Halstead 1987, σ. 77-80, όπου και σχετική συζήτηση.

<i>Ovis aries</i>									
Κάτω γνάθος + m1-m3									
Τομή	Στρώμα	Στρώση		Ldiast	H on m1	H ver ramus			
E	1	5		28,5	11,4	50,5			
			Lm2	9,2					
			Bm2	5					
			Lm3	19,1					
			Bm3	6					
<i>Capra hircus</i>									
1η φάλαγγα									
Τομή	Στρώμα	Στρώση	GL	Dp	Bp	SD	Dd	Bd	
ΣΤ	2	6	37,2	15,6	12,4	10	10	11,9	
<i>Capra cf. aegagrus</i>									
Κερίδα									
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Φάση	Dp med.	Dp lat	Bp	BFp		
ΣΤ	2	5	Π	17,6	13,7	34,6	32,5		
Μηνοειδές									
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Φάση	DT	H				
ΣΤ	2	5	Π	ca. 13,1	ca 13,8				
Κυβοσκαφοειδές									
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Φάση	DAP	DT	H			
ΣΤ	2	5	Π	24,6	27,3	20			
3η φάλαγγα									
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Φάση	GL	Ld	Dpmax	DFp	BFp	
B	2	4	Π	31,6	25,8	16,1	14,1	9,7	
<i>Dama dama</i>									
Άνω M1/M2									
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Lmax	Loc	Lcol	Lmax	Boc	Bcol	Hlab
ΣΤ	2	6	18,7	18,1	16,7	17,7	10,9	17,7	18,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Οστεομετρία των *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Capra cf. aegagrus* και *Dama dama* από τα προϊστορικά στρώματα (για τους Πίνακες 4-6 εφαρμόζονται κατά βάση οι μετρήσεις της A. von den Driesch, *A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*, Peabody Museum Bulletins, Bulletin 1, Harvard University 1976. Επιπρόσθετες μετρήσεις Loc-Boc: μήκος και πλάτος στο επίπεδο της μασητικής επιφάνειας, Lcol-Bcol: μήκος και πλάτος στη βάση της στεφάνης, Hlab: παρειακό ύψος στεφάνης, Lant-Lpost-Bant-Bpost: μήκη και πλάτη των δύο λοβών του M1, DAP: antero-posterior diameter, DT: transversal diameter, Dp-Dd: πάχος (=DAP) αντίστοιχα των πρόσω και άπω επιφύσεων, DFp-BFp: πάχος και πλάτος (=DT) της επιφάνειας άρθρωσης για την 3η φάλαγγα, Hd: ύψος της τροχιλίας του βραχιονίου από την πρόσθια όψη).

Εικ. 4. Κατάλοιπα του γένους *Capra*. Αριστερά: βραχιόνια, στο μέσον: κερκίδες, δεξιά: πρώτες φάλαγγες. Το αριστερό κάθε ζεύγους αποδίδεται σε αγριοκάτσικο (*Capra cf. aegagrus*), ενώ το δεξί σε εξημερωμένη αίγα (*Capra hircus*).

όσον αφορά στο μέγεθος και στο σωματότυπο των αιγοπροβάτων (Πίνακας 4). Τέλος, τα δεδομένα από μερικούς νεογιλούς γομφίους και των δύο ειδών (στάδιο αποτριβής) προτείνουν τη χρήση του σπηλαίου από το τέλος περίπου του χειμώνα έως το προχωρημένο καλοκαίρι (Δεκέμβριος-Αύγουστος), αν υποθέσουμε ότι οι γεννήσεις και για τα δύο αυτά είδη λάμβαναν χώρα κατά τους μήνες Δεκέμβριο με Φεβρουάριο. Ανάλογα δεδομένα προκύπτουν και για τα αιγοπρόβατα από τις Καλυθιές.

Δεκατρία κατάλοιπα αιγών ξεχωρίζουν από το μεγάλο μέγεθός τους και τα γενικά μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, τα οποία παραπέμπουν σε μη εξημερωμένη μορφή (εικ. 4). Πρόκειται για επτά μακρά οστά, δύο βραχέα και τέσσερις φάλαγγες, όλα περισσότερο ή λιγότερο θραυσμένα. Τα οστεομετρικά στοιχεία παρατίθενται στους Πίνακες 4 και 6¹⁸. Στα προϊστορικά στρώματα ανήκει το μισό μόνο δείγμα, ένα βραχιό-

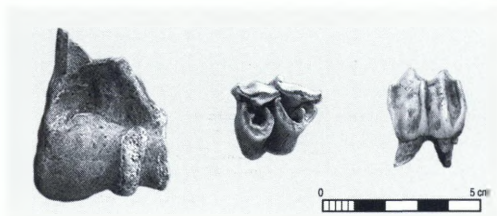
νιο, μία κερκίδα, ένα μηνοειδές οστό, ένα μηριαίο, ένα κυβοσκαφοειδές οστό και μία τρίτη φάλαγγα. Επειδή το δείγμα αυτό είναι πολύ περιορισμένο και επειδή δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς τουλάχιστον για μερικά από αυτά τα οστά να ανήκουν σε μεγαλύτερο αρσενικά εξημερωμένα ζώα, αποδίδουμε αυτά τα κατάλοιπα με κάποια επιφύλαξη στα αγριοκάτσικα του είδους *Capra aegagrus* (*Capra cf. aegagrus*), γνωστά στον αιγαιακό νησιωτικό χώρο ήδη από τη Μεσολιθική περίοδο (σπήλαιο Κύκλωπα στα Γιούρα)¹⁹. Θεωρούνται εισηγμένα στο Αιγαίο από τη Μικρά Ασία, είτε άγρια, είτε σ' ένα πρώιμο στάδιο εξημέρωσης και στη συνέχεια αφημένα ελεύθερα στα νησιά, έτσι ώστε να αποτελούν κυνήγι. Ελάχιστα κατάλοιπα αγριοκάτσικου έχουν εντοπιστεί και σε άλλες τρεις νεολιθικές αιγαιακές νησιωτικές θέσεις: στον Σάλιαγκο (με κάποια επιφύλαξη)²⁰, στο σπήλαιο του Αγίου Γάλακτος στη Χίο (προσωπικές παρατηρή-

¹⁸ Οι Πίνακες 4 και 5 περιέχουν τα οστεομετρικά δεδομένα από το προϊστορικό υλικό, ενώ ο Πίνακας 6 τα αντίστοιχα από το αναμοχλευμένο υλικό, αλλά

μόνον από τα άγρια είδη.

¹⁹ Trandalidou 2003, σ. 148-157.

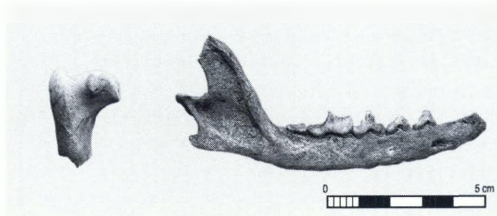
²⁰ Higgs - Clegg - Kinnes 1968, σ. 114.

Εικ. 5. Κατάλοιπα πλατωνιού (*Dama dama*). Θραύσμα βραχιονίου και άνω γομφίος.

σεις) και στη Φαιστό, μέσα σε υλικό της Νεότερης Νεολιθικής²¹.

Έξι κατάλοιπα αποδίδονται στο πλατώνι (*Dama dama*), τα μισά από τα οποία ανήκουν στα προϊστορικά στρώματα και τα υπόλοιπα μισά σε στρώματα με αναμοχλευμένο υλικό (εικ. 5). Πρόκειται για έναν άνω γομφίο, ένα θραύσμα βραχιονίου και ένα θραύσμα μετακαρπικού οστού. Τα οστεομετρικά στοιχεία παρατίθενται στους Πίνακες 4 και 6. Το είδος αυτό ελαφιού, γνωστό στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο ήδη από το Πλειστόκαινο²², εμφανίζεται σε μερικές νεολιθικές θέσεις του νησιωτικού Αιγαίου, όπως στο Εμποριό και στο σπήλαιο του Αγίου Γάλακτος στη Χίο²³, στον Άγιο Πέτρο Σποράδων²⁴, στη Σκοτεινή Θαρρονίων στην Εύβοια²⁵, στις Καλυθιές Ρόδου²⁶, στο Καστρί και στα Λιμενάρια Θάσου²⁷ και, τέλος, στον Σάλιαγκο²⁸, χωρίς ωστόσο να έχει επι-

Εικ. 6. Κατάλοιπα αλεπούς (*Vulpes vulpes*). Θραύσμα βραχιονίου με εμφανείς εγχραφές από λίθινο εργαλείο και ημιγνάθος.

σημανθεί στην πλειστοκαινική πανίδα των αντίστοιχων νησιών, για όσα από αυτά υπάρχουν αντίστοιχα δεδομένα²⁹.

Δεκατρία κατάλοιπα ανήκουν σε αλεπού (*Vulpes vulpes*) (εικ. 6). Σχεδόν όλα προέρχονται από τα προϊστορικά στρώματα. Τα οστεομετρικά στοιχεία παρατίθενται στους Πίνακες 5 και 6. Πρόκειται κυρίως για σπονδύλους, τμήματα κάτω γνάθων και βραχιονίων. Μάλιστα, ένα από τα τελευταία φέρει ίχνη κοπής από λίθινο εργαλείο. Ίχνη ανθρωπογενούς προέλευσης σε αλεπού έχουν επισημανθεί και στο υλικό από τις Καλυθιές Ρόδου³⁰. Όπως και το προηγούμενο είδος, η αλεπού, άγνωστη από την πλειστοκαινική πανίδα των αιγαϊακών νησιών, φαίνεται ότι μεταφέρθηκε τουλάχιστον σε μερικά από αυτά από τους ανθρώπους από τη Νεολιθική και εξής, όπως στον Σάλιαγκο, στις Καλυθιές Ρόδου, στο Εμποριό και το Άγιο Γάλας της Χίου³¹.

²¹ Wilkens 1996, σ. 242-246.

²² Yannouli - Trandalidou 1999, σ. 248.

²³ Clutton-Brock 1982, σ. 680, και προσωπικές παρατηρήσεις, αντίστοιχα.

²⁴ Schwartz 1985, σ. 152.

²⁵ Kotjabopoulou - Trantalidou 1993, σ. 401.

²⁶ Halstead - Jones 1987, σ. 135-137.

²⁷ Halstead 1987, σ. 75 και T. Webb, προσωπική

πληροφορία (από διδακτορική εργασία σε εξέλιξη), αντίστοιχα.

²⁸ Bökönyi 1971.

²⁹ Dermitzakis - Sondaar 1978. Kotsakis - Petronio - Sirna 1979.

³⁰ Halstead - Jones 1987, σ. 139.

³¹ Higgs - Clagg - Kinnes 1968, σ. 117. Clutton - Brock 1982, σ. 680-681.

<i>Vulpes vulpes</i>							
Κάτω γνάθος + P2-M2							
Τομή	Στρώμα	Στρώση		L P1-P4	L P2-P4	H on M1	H on P3
ΣΤ	2	6		31,2	26,4	11,5	11,3
			L P2	ca. 7,3			
			B P2	3			
			L P3	7,7			
			B P3	2,8			
			L P4	9			
			B P4	4			
			L M1	14			
			B M1				
			L ant M1	ca. 9,1			
			L post M	ca. 4,8			
			B ant M1	ca. 5,2			
			B post M1	ca. 5,2			
			L M2	ca. 6,6			
			B M2	4,6			
Βραχιόνιο							
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Dp	Bp	Dp	Bd	
B	2	4	19,4	15	14		
B	2	4			13,5	17,1	
Λεζάνη							
Τομή	Στρώμα	Στρώση	LA	SH	SB		
E	1	8	12,5	11	4,6		

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Οστεομετρία του είδους *Vulpes vulpes* από τα προϊστορικά στρώματα.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η εξέταση του αρχαιοζωολογικού υλικού από το σπήλαιο Αντιπάρου μάς οδηγεί στην επισημάνση δύο βασικών στοιχείων, τα οποία χαρακτηρίζουν την οικονομία και τη χρήση του σπηλαίου, καθώς και το γύρω περιβάλλον, κατά την προϊστορική φάση, η οποία θεωρείται κατεξοχήν φάση της Νεότερης-Τελικής Νεολιθικής. Σε αυτό το σημείο τονίζουμε ότι ανάλογα δεδομένα από τη Νεολιθική σπανίζουν από νησιωτικές θέσεις του Αιγαίου, συνεπώς τα παρακάτω στοιχεία συμβάλλουν στη συμπλήρωση της εικόνας,

που διαθέτουμε για την οικονομία αυτών των θέσεων. Χωρίς να μπορεί να παραγνωριστεί η συμβολή στη διατροφή διαφόρων θαλάσσιων μαλακίων, τα οποία βρέθηκαν σε αρκετές ποσότητες³², η διατροφή σε κρέας εξασφαλιζόταν σχεδόν αποκλειστικά από τα εξημερωμένα παρακάτω είδη:

³² Στα προϊστορικά στρώματα αναγνωρίστηκαν τα παρακάτω τάξα (τα οποία, βεβαίως, δεν είναι όλα βρώσιμα): *Patella*, *Murex*, *Monodonta*, και στη συνέχεια, με ελάχιστα κατάλοιπα, *Cardium*, *Spondylus*, *Mytilus*, *Pecten*, *Collumbella*, *Gibbula*, *Arca*, *Cerithium*.

<i>Capra cf. aegagrus</i>							
Βραχιόνιο							
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Bd	Hd			
Δ	1	4	35,8	20,8			
Ωλένη							
Τομή	Στρώμα	Στρώση	SDO	BPC			
B	2	2	28,3	ca. 22			
Μηριαίο							
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Bd				
B	2	2	ca. 43,5				
1η φάλαγγα							
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Dd	Bd			
A	1	2	12,2	15			
1η οπίσθια φάλαγγα							
Τομή	Στρώμα	Στρώση	GL	Bp	Sd	Dd	Bd
B	2	1	ca. 45,7	ca. 15,6	14,7	ca. 13	15,2
<i>Dama dama</i>							
Βραχιόνιο							
Τομή	Στρώμα	Στρώση	Bd	Hd			
B	2	2	32,1	21,6			
3η πρόσθια φάλαγγα							
Τομή	Στρώμα	Στρώση	GL	Ld	MSB	Dpmax	BFp
ΣΤ	2	4	35,9	32,2	8,4	18,6	11,6
<i>Vulpes vulpes</i>							
Κάτω γνάθος							
Τομή	Στρώμα	Lalv P1-P4	Lalv P2-P4	Lalv P1-M3	L C-cond.	Ltot	
B	Επιφάνεια	30	ca. 27,4	54	93,8	96,4	

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Οστεομετρία των *Capra cf. aegagrus*, *Dama dama* και *Vulpes vulpes* από στρώματα με αναμοχλευμένο υλικό.

Α) Η πανίδα της θέσης χαρακτηρίζεται από τη γνωστή ομάδα των οικόσιτων ζώων, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Bos (taurus)*, *Sus domesticus*, τα οποία αποτελούν και τον κύριο κορμό του καταλόγου των αναγνωρισμένων

ειδών, με κάποια επιπλέον είδη, μη εξημερωμένα, να εμφανίζονται με εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά επί του συνόλου του υλικού. Τα αιγοπρόβατα αποτελούσαν τη βασική πηγή διατροφής σε κρέας, μια πραγματι-

κόπτη κοινή στις νεολιθικές θέσεις του ευρύτερου αιγαιακού χώρου³³, με τα πρόβατα να εμφανίζονται σε ίσα ή λίγο υψηλότερα ποσοστά από εκείνα των αιγών. Η μελέτη των καταλοίπων που αποδίδονται στα δύο αυτά είδη υποδεικνύει τη μεταφορά ολόκληρων σφαγίων στο σπήλαιο ή πιθανώς και το σταυλισμό τους σε αυτό. Αν και τα περιορισμένα δεδομένα επιβάλλουν επιφύλαξη ως προς την ερμηνεία τους, φαίνεται ότι και τα δύο είδη σφαγιάζονταν κυρίως σε νεαρές ηλικίες, πρακτική κατεξοχήν κρεοτοπαραγωγική και κοινή στην πρώιμη Νεολιθική και, γενικότερα, καθ' όλη τη Νεολιθική στα νησιά του Αιγαίου.

Β) Μια δεύτερη ομάδα ειδών περιλαμβάνει τέσσερα άγρια θηλαστικά, τα οποία θεωρούνται εισηγμένα στο νησί σε άγρια ή ημι-εξημερωμένη μορφή από τους ανθρώπους, καθώς δεν εμφανίζονται στο προ-νεολιθικό υπόβαθρο του ευρύτερου συμπλέγματος των κυκλαδικών νησιών³⁴ και, επίσης, επειδή η απόσταση των νησιών αυτών τόσο από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο όσο και από τη μικρασιατική ακτή, όπως διαμορφώθηκε με την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης κατά το Ολόκαινο, εμπόδιζε τη φυσική έλευσή τους στις Κυκλάδες. Τα τρία από αυτά, το αγριοκάτσικο, το πλατόνι και η αλεπού, εμφανίζονται από την αρχή της κατοίκησης ή χρήσης του σπηλαίου, κατά τη Νεότερη-Τελική Νεολιθική, ενώ το κουνέλι σε πολύ μεταγενέστερες εποχές. Η παρουσία

τουλάχιστον των παραπάνω φυτοφάγων ειδών στο νησί προφανώς διευρυνε τις επιλογές των κατοίκων του ως προς την απόκτηση κρέατος, καθώς τα τελευταία θα διαβίωναν σε άγρια κατάσταση, αλλά σ' ένα σχετικά περιορισμένο και ελεγχόμενο περιβάλλον, το οποίο θα διευκόλυνε το κυνήγι τους, και έρχεται να επιβεβαιώσει μια πρακτική γνωστή και από άλλες νεολιθικές νησιωτικές θέσεις του Αιγαίου (βλ. παραπάνω). Τα κατάλοιπα που τους αποδίδονται, αν και λιγυστά, προέρχονται γενικά από το σύνολο των ανατομικών μερών ενός σκελετού και υποδεικνύουν ότι το κυνήγι τους θα πραγματοποιούνταν κοντά ή γύρω από το σπήλαιο. Από τα τελευταία αυτά είδη, η παρουσία του πλατωνίου (*Dama dama*) είναι ιδιαίτερα σημαντική: πρόκειται για το κατεξοχήν είδος ελαφιού, το οποίο έχει εισαχθεί στα νησιά του Αιγαίου³⁵, ήδη από τη Νεολιθική. Τυπικό είδος μεσογειακού περιβάλλοντος, το οποίο συνδυάζει δασικές εκτάσεις διακοπτόμενες από ξέφωτα ή θαμνώδεις ζώνες, υποδεικνύει την παρουσία στην Αντίπαρο δασώδους βλάστησης και σε κάθε περίπτωση πολύ πιο πυκνής από τη σημερινή. Άλλωστε, το όνομα «Ωλιάρος», με το οποίο η Αντίπαρος ήταν γνωστή έως το 13ο αι. μ.Χ., σημαίνει δασωμένο νησί.

Τέλος, μερικά κατάλοιπα πλατωνίου προέρχονται από στρώματα με ανάμεικτο στρωματογραφικά υλικό. Στην περίπτωση που το είδος αυτό επιβίωσε και κατά την ιστορι-

³³ Bökönyi 1973. Halstead 1981. Halstead 1992.

³⁴ Dermitzakis - Sondaar 1978. Kotsakis - Petronio - Sirna 1979.

³⁵ Τα ελάχιστα μεμονωμένα κατάλοιπα κόκκινου ελαφιού (*Cervus elaphus*), τα οποία έχουν αναγνωρι-

στεί σε κάποιες νησιωτικές θέσεις του Αιγαίου, δεν υποστηρίζουν τη διαβίωση του είδους αυτού εν είδει πληθυσμού στα αντίστοιχα νησιά, αλλά υποδεικνύουν εισαγωγές μεμονωμένων ζώων από ηπειρωτικές θέσεις.

κή φάση του σπηλαίου, η παρουσία του αυτή μπορεί να προσλάβει και μια άλλη ενδιαφέρουσα διάσταση: στο σπήλαιο βρέθηκε κεραμική γεωμετρικών-αρχαϊκών χρόνων σε συνδυασμό με επιγραφή ενδεικτική λατρείας προς τη θεά Άρτεμη³⁶. Το πλατώ-νι από τα γεωμετρικά χρόνια και εξής αρχίζει να συνδέεται αρκετά σαφώς με τη λατρεία της θεάς³⁷. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η Άρτεμη λατρεύεται μαζί με τον Απόλλωνα (Δήλιο) σε 22 κυκλαδικά ιερά, μεταξύ αυτών και στο Δήλιο της Πά-

ρου³⁸. Επιπλέον, οι πρόσφατες ανασκαφές στη νησίδα Δεσποτικό, νότια της Αντιπάρου, έφεραν στο φως ναό χρονολογημένο από τα γεωμετρικά χρόνια και εξής, ο οποίος, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, είναι και αυτός αφιερωμένος στο ίδιο δίδυμο θεών³⁹. Συνεπώς, δεν αποκλείεται, σε περίπτωση επιβίωσης του πλατωνιού στο νησί της Αντιπάρου κατά τους γεωμετρικούς ή και τους μεταγενέστερους χρόνους, η παρουσία του στο ομώνυμο σπήλαιο να σχετίζεται με τη λατρεία της Άρτεμης.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Bakalakis 1969: G. Bakalakis, Aus den Grotten in Antiparos und Paros, *AA* 1 (1969), σ. 125-132.
- Boessneck - Müller - Teichert 1964: J.A. Boessneck - H.H. Müller - M. Teichert, Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linné) und Ziege (*Capra hircus* Linné), *Küln-Archiv* 78 (1964), σ. 1-129.
- Bökönyi 1971: S. Bökönyi, Angaben zum frühholozänen Vorkommen des Damhirsches *Cervus (Dama) dama* Linné, 1758) ausserhalb seines natürlichen Verbreitungsgebietes, *Säugetierk. Mitt.* 19 (1971), σ. 206-217.
- Bökönyi 1973: S. Bökönyi, Stock Breeding, στο D.R. Theocharis (επιμ.), *Neolithic Greece*, Athens 1973, σ. 165-178.
- Callou 1997: C. Callou, Diagnose différentielle des principaux éléments squelettiques du lapin (genre *Oryctolagus*) et du lièvre (genre *Lepus*) en Europe occidentale, στο J. Desse - N. Desse-Berset (επιμ.), *Fiches d'ostéologie animale pour l'archéologie. Série B: Mammifères*, N° 8, Centre de Recherches Archéologiques

- du CNRS, APDCA, Valbonne-Sophia Antipolis 1997.
- Clutton-Brock 1982: J. Clutton-Brock, The Animal Bones, στο S. Hood (επιμ.), *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, II, *BSA Suppl.* 16, 1982, σ. 678-697.
- Coy 1977: J. Coy, Animal Remains, στο J.E. Coleman, *Keos, I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton, N.J. 1977, σ. 129-132.
- Deniz - Payne 1982: E. Deniz - S. Payne, Eruption and Wear in the Mandibular Dentition as a Guide to Ageing Turkish Angora Goats, στο B. Wilson - C. Grigson - S. Payne (επιμ.), *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, BAR, British Series 109, 1982, σ. 155-205.
- Dermitzakis - Sondaar 1978: M.D. Dermitzakis - P.Y. Sondaar, The Importance of Fossil Mammals in Reconstructing Paleogeography with Special Reference to the Pleistocene Aegean Archipelago, *Annales Géologiques des Pays Helléniques* 29/2 (1978), σ. 808-840.
- Evans - Renfrew 1968: J.D. Evans - C. Renfrew (επιμ.), *Excavations at Saliagos near Antiparos*,

³⁶ IG XII 5, 478: Θεα - 'Αρτέμ[ιδι]...

³⁷ Yannouli - Trandalidou 1999, σ. 263.

³⁸ O. Rubensohn, *Das Delion von Paros*, Wiesba-

den 1962.

³⁹ Γ. Κουράγιος, Δεσποτικό. Ένα νέο ιερό του Απόλλωνα, *ΑΑΑ* 35-38 (2002-2005), σ. 37-87.

- BSA Suppl. 5, 1968.
- Halstead 1987: P. Halstead, Man and Other Animals in Later Greek Prehistory, *BSA* 82 (1987), σ. 71-83.
- Halstead 1981: P. Halstead, Counting Sheep in Neolithic and Bronze Age Greece, στο I. Hodder - G. Isaak - N. Hammond (επιμ.), *Pattern of the Past. Studies in Honour of David Clarke*, Cambridge University Press 1981, σ. 307-339.
- Halstead 1992: P. Halstead, From Reciprocity to Redistribution: Modeling the Exchange of Livestock in Neolithic Greece, *Anthropozoologica* 16 (1992), σ. 19-30.
- Halstead - Jones 1987: P. Halstead - G. Jones, Bioarchaeological Remains from Kalythies Cave, Rhodes, στο A. Sampson (επιμ.), *The Neolithic Period in the Dodecanese*, Athens 1987, σ. 135-152.
- Halstead - Collins - Isaakidou 2002: P. Halstead - P. Collins - V. Isaakidou, Sorting the Sheep from the Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra*, *JASc* 29 (2002), σ. 545-553.
- Helmer 2000: D. Helmer, Discrimination des genres *Ovis* et *Capra* à l'aide des prémolaires inférieures 3 et 4 et interprétation des âges d'abattage: l'exemple de Dikili Tash (Grèce), *IBEX, Journal of Mountain Ecology* 5/*Anthropozoologica* 31 (2000), σ. 29-38.
- Helmer - Rocheteau 1994: D. Helmer - P. Rocheteau, Atlas du squelette appendiculaire des principaux genres holocènes de petits ruminants du nord de la Méditerranée et du Proche Orient (*Capra*, *Ovis*, *Rupicapra*, *Capreolus*, *Gazella*), στο J. Desse - N. Desse-Berset (επιμ.), *Fiches d'ostéologie animale pour l'archéologie. Série B: Mammifères*, Centre des Recherches Archéologiques du CNRS, Juan-les-Pins 1994.
- Higgs - Clegg - Kinnes 1968: E.S. Higgs - I.M. Clegg - I.A. Kinnes, Saliagos Animal Bones, στο J.D. Evans - C. Renfrew (επιμ.), *Excavations at Saliagos near Antiparos*, *BSA Suppl. 5*, 1968, σ. 114-117.
- Jarman 1996: M.R. Jarman, Human Influence in the Development of the Cretan Mammalian Fauna, στο D.S. Reese (επιμ.), *Pleistocene and Holocene Fauna of Crete and its First Settlers*, Monographs in World Archaeology 28, Prehistory Press, Madison - Wisconsin 1996, σ. 211-229.
- Jarman - Jarman 1968: M.R. Jarman - H.N. Jarman, The Fauna and Economy of Early Neolithic Knossos, στο P. Warren - M.R. Jarman - H.N. Jarman - N.J. Shackleton - J.D. Evans, *Knossos Neolithic*, II, *BSA* 63 (1968), σ. 241-264.
- Jones 2006: J.J. Jones, Tooth Eruption and Wear Observed in Live Sheep from Butser Hill, the Cotswold Farm Park and Five Farms in the Pentland Hills, UK, στο D. Ruscillo (επιμ.), *Recent Advances in Ageing and Sexing Animal Bones, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002*, Oxbow Books 2006, σ. 155-178.
- Kotjabopoulou - Trantalidou 1993: E. Kotjabopoulou - K. Trantalidou, Faunal Analysis of the Skoteini Cave, στο A. Sampson (επιμ.), *Skoteini, Tharrounia: The Cave, the Settlement and the Cemetery*, Athens 1993, σ. 392-434.
- Kotsakis - Petronio - Sirna 1979: T. Kotsakis - C. Petronio - G. Sirna, The Quaternary Vertebrates of the Aegean Islands: Palaeogeographical Implications, *Annales Géologiques des Pays Helléniques* 30/1 (1979), σ. 31-64.
- Payne 1985: S. Payne, Morphological Distinctions between the Mandibular Teeth of Young Sheep, *Ovis*, and Goats, *Capra*, *JASc* 12 (1985), σ. 139-147.
- Phoca-Cosmetatou 2002: N. Phoca-Cosmetatou, The Faunal Remains from Ftelia, στο A. Sampson (επιμ.), *The Neolithic Settlement at Ftelia, Mykonos*, University of the Aegean, Rhodes 2002, σ. 221-226.
- Prummel - Frisch 1986: W. Prummel - H.J. Frisch, A Guide for the Distinction of Species, Sex and Body Side in Bones of Sheep and Goat, *JASc* 13/6 (1986), σ. 567-577.
- Schwartz 1985: C.A. Schwartz, Agios Petros. The

- Vertebrate and Molluscan Fauna. Final Report, στο Ν. Efstratiou (επιμ.), *Agios Petros. A Neolithic Site in the Northern Sporades. Aegean Relationships during the Neolithic of the 5th Millennium*, BAR International Series, 241, 1985, σ. 151-163.
- Trandalidou 2003: Κ. Trantalidou, Faunal Remains from the Earliest Strata of the Cave of Cyclope, Youra, στο Ν. Galanidou - C. Perlès (επιμ.), *The Greek Mesolithic. Problems and Perspectives*, BSA, Studies 10, 2003, σ. 143-172.
- Wilkens 1996: Β. Wilkens, Faunal Remains from Italian Excavations on Crete, στο D.S. Reese (επιμ.), *Pleistocene and Holocene Fauna of Crete and its First Settlers*, Monographs in World Archaeology 28, Prehistory Press, Madison - Wisconsin 1996, σ. 241-261.
- Yannouli - Trandalidou 1999: Ε. Yannouli - Κ. Trandalidou, The Fallow Deer (*Dama dama* Linnaeus, 1758): Archaeological Presence and Representation in Greece, στο Ν. Benecke (επιμ.), *The Holocene History of the European Vertebrate Fauna. Modern Aspects of Research, Workshop, 6-9 April 1998*, Archäologie in Eurasien, Band 6, Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., Berlin 1999, σ. 247-281.
- Zeder 2006: Μ.Α. Zeder, Reconciling Rates of Long Bone Fusion and Tooth Eruption and Wear in Sheep (*Ovis*) and Goat (*Capra*), στο D. Ruscillo (επιμ.), *Recent Advances in Ageing and Sexing Animal Bones, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002*, Oxbow Books 2006, σ. 87-118.

THE ARCHAEOZOOLOGICAL REMAINS FOUND IN THE RESCUE EXCAVATION OF THE CAVE OF ANTIPAROS THE EVIDENCE OF THE FINDS FROM THE PREHISTORIC LEVELS

ELENI PSATHI

The rescue excavation in the Antiparos cave has yielded an archaeozoological assemblage of large mammal remains from both historical and prehistoric levels. The latter date almost entirely to the Late-Final Neolithic. The study has focused on the prehistoric sample, in which the following taxa have been identified: *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Capra* cf. *aegagrus*, *Bos* sp., *Sus domesticus*, *Dama dama*, *Oryctolagus cuniculus* and *Vulpes vulpes*.

Ovicaprids heavily dominate the said sample, with sheep and goats equally represented. Their anatomical representation suggests transport of whole carcasses to the cave for further exploitation, or even their enclosing in the cave. Mortality data show slaughter-

ing principally of sub-adult and young adult animals, a practice aiming substantially at meat production. Wild goats, fallow deer, rabbits and foxes, which are thought to have been introduced to the island, were the alternative source of meat acquisition.

Among these wild species, the presence of fallow deer is of great importance since the ecological needs of this cervid reveal the existence of forest areas on the island, at least during prehistoric times, although extinct today. Furthermore, the possible presence of fallow deer remains among the Geometric-Archaic sample may be related to the epigraphic evidence of the cult of Artemis in Antiparos cave.

Το καλοκαίρι του 2006 εντοπίστηκε στον οικισμό της σύγχρονης Αίγειρας μια νέα θέση με κατάλοιπα οικιών του 4ου αι. π.Χ. σε απόσταση μόλις 200 μ. από την ακτή (εικ. 1). Η θέση βρίσκεται βόρεια της παλαιάς Εθνικής Οδού, ανάμεσα στις εκβολές του σημερινού ποταμού Κριου¹ και του Θολοπόταμου, βορειοδυτικά της αρχαίας Αίγειρας².

Οι αρχαίες οικίες εντοπίστηκαν στις σωστικές ανασκαφές δύο οικοπέδων, που βρίσκονται στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο του σύγχρονου οικισμού (οικόπεδο Ι. Ευσταθίου προς Α. και οικόπεδο Π. Οικονόμου προς Δ.). Στο οικόπεδο Ι. Ευσταθίου ερευνήθηκε οικία του 4ου αι. π.Χ. με δύο φάσεις, αλλά βρέθηκαν και κτιριακά λείψανα του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 2-4), ενώ στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου, σε μεγαλύτερο βάθος,

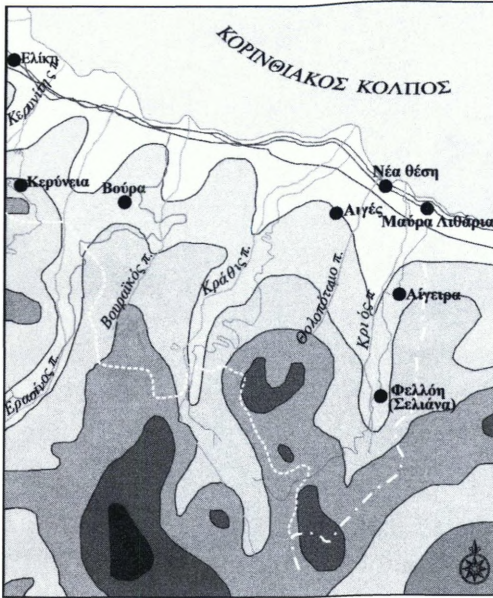
ήλθε στο φως τμήμα τοίχου ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής, που χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. (εικ. 5).

Τα κατάλοιπα του 3ου αι. π.Χ. είναι πολύ φτωχά και η κατασκευή τους σαφώς αμελέστερη από τα λείψανα της προγενέστερης ύστερης κλασικής περιόδου. Τα σημαντικότερα οικοδομικά λείψανα ανήκουν στην παλαιότερη φάση του 4ου αι. π.Χ. Αποκαλύφθηκαν τοίχοι οικίας (Οικία Ι) με προσανατολισμό Β.-Ν. (εικ. 2-4), που εκτεινόταν προς Δ., αλλά και προς Α. και Ν. πέρα από τα όρια του οικοπέδου. Διακρίνεται τουλάχιστον μία μετασκευή της πιθανώς γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., που ίσως έχει σχέση με τη μετατροπή του ανατολικού τμήματός της σε κατάσταση ή εργαστήριο. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων ανέρχε-

¹ Ο αρχαίος Κριός ταυτίζεται σύμφωνα με την αφήγηση του Πανσανία με το ποτάμι που έρρεε δυτικά της Πελλήνης προς την Αίγειρα και σήμερα ονομάζεται Φόνισσα ή ποτάμι του Καμαριού, βλ. Πανσ. VII, 27, 11-12· Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίων Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά*, Αθήναι 1980, σ. 173, σημ. 3· A.D. Rizakis, *Achaia I, Sources textuelles et histoire régionale*, Athènes 1995, σ. 230, αριθ. 351 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

² Η Αίγειρα, η ομηρική Υπερησία, πόλη της Αιγιαλείας με μακροαίωνα κατοίκηση, βρίσκεται στο Παλαιόκαστρο, ύψωμα νότια της πεδινής, παραλιακής ζώνης. Στην αρχαία πόλη, που ανασκάπτεται από το 1916 από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, σώζονται σημαντικά

μνημεία, όπως το ελληνιστικό θέατρο. Γενικά για τις ανασκαφές του Αυστριακού Ινστιτούτου στην πόλη, βλ. A. Bammer, *Aigeira e Hyperesia*, στο *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Fondazione Paestum, Tekmeria 3, Paestum - Atene 2002*, σ. 235-256, όπου περιλαμβάνεται και η σχετική βιβλιογραφία. Για το θέατρο, βλ. S. Gogos, *Das Theater von Aigeira. Ein Beitrag zum antiken Theaterbau*, ÖAI Sonderschriften 21, 1992, και για την ιστορία της Αίγειρας στην αρχαιότητα, βλ. M. Hainzmann, *Hyperesia/Aigeira - Eine historische Spurensuche*, στο *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposiums anlässlich der Feier »100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen«*, Athen 5.3.-7.3.1998, Athen 2001, σ. 73-78.

Εικ. 1. Η παραλιακή περιοχή της Αίγινας.

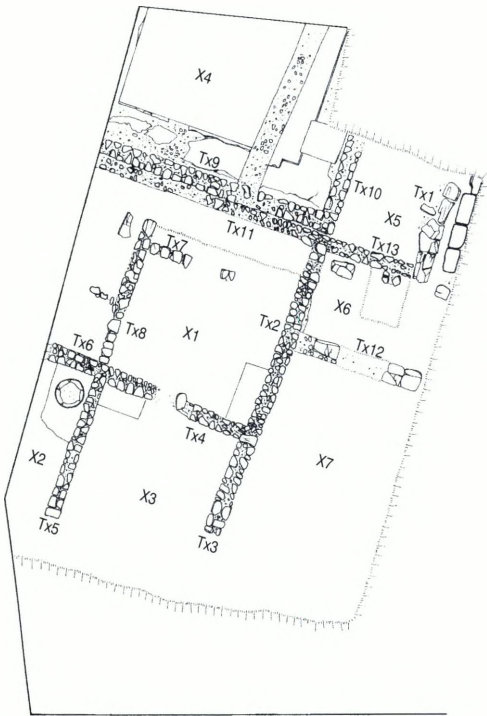
ται σε 0,70 έως 0,80 μ. και το πλάτος τους είναι 0,40-0,43 μ., εκτός από κάποια τοιχάρια, που λειτουργούσαν ως εσωτερικά χωρίσματα στο χώρο X1, και το πλάτος τους δεν υπερβαίνει τα 0,25 μ. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι από μικρούς και μέτριους λίθους σε δύο σειρές με προσεκτικά δουλεμένο το μέτωπο και χώμα ανάμεσά τους (εικ. 6). Στην επιφανειακή επίχωση, αλλά και στο στρώμα καταστροφής βρέθηκαν σε όλους σχεδόν τους χώρους τμήματα κεραμίδων λακωνικού τύπου, ενώ πάνω στους τοίχους και γύρω τους καθαρό ερυθρό χώμα, που πρέπει να προέρχεται από την κατάρρευση και τη διάλυση των ωμοπλίνθων της ανωδομής

τους. Κατώφλια δεν βρέθηκαν, αλλά σε κάποια σημεία διακρίνονται τα ανοίγματα για θύρες, όπως στο μέσον του Tχ4, που οδηγούσε από τον X1 στον X3. Η διαμόρφωση του νότιου άκρου του Tχ5 με προσεκτικά δουλεμένο και κατακόρυφα τοποθετημένο ορθογώνιο λίθο υποδηλώνει την ύπαρξη θύρας στο σημείο αυτό ανάμεσα στους X2 και X3 στη δεύτερη κατασκευαστική φάση της οικίας. Στον X2 αποκαλύφθηκε και ένα καλοκτισμένο πηγάδι με τοιχώματα από επιμελώς κατεργασμένους λίθους και προστομαίο από πήλινο δακτύλιο (εικ. 7).

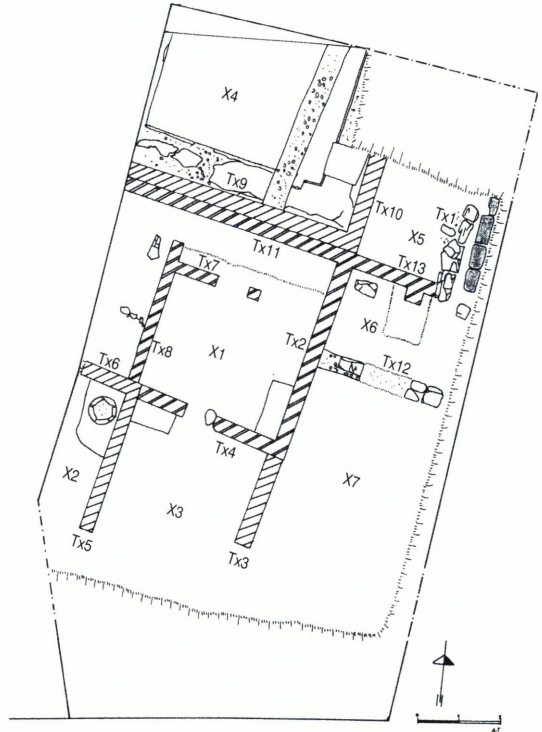
Για την παλαιότερη φάση, που χρονολογείται πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πιθανώς στο β' τέταρτο του αιώνα, διαθέτουμε λιγότερα στοιχεία και συνεπώς είναι δυσχερέστερη η ανασύσταση της μορφής της. Σε αυτήν ανήκε ο X1, που είχε όμως ως βόρειο όριό του τον T11, ο οποίος στη συνέχεια καταδαφίστηκε, καταχώθηκε και αντικαταστάθηκε από τον τοίχο του ανδρώνα Tχ9 (εικ. 2-3). Ο X1 έχει μήκος 4,30 και σωζόμενο πλάτος 5,50 μ., ενώ συνεχίζεται δυτικά πέρα από την παρεία του οικοπέδου. Στο δυτικό τμήμα του δύο κάθετα μεταξύ τους τοιχάρια (Tχ7 και Tχ8), πλ. μόλις 0,25 μ., θα πρέπει να αποτελούσαν χωρίσματα για έναν ή δύο μικρούς χώρους άμεσα συνδεδεμένους με το κεντρικό τμήμα. Ίσως να πρόκειται για μαγειρείο και μικρό βοηθητικό χώρο. Σε αυτή την περίπτωση ο X1 θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον οίκο, το κεντρικό δωμάτιο της οικογενειακής ζωής³, αν και

³ Για οίκους με βοηθητικούς χώρους, που συνήθως ήταν μαγειρεία και λουτρό, βλ. κυρίως τα σπίτια του Πειραιά και της Ολύμπου: Hoepfner - Schwandner 1994,

σ. 40, 100-102. Επίσης, γενικά για τον οίκο στην αρχαία οικία, βλ. ό.π., σ. 328 και L.C. Nevett, *House and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge 1999, σ. 167-173.

ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

	Φάση 5ου αι. π.Χ.		Φάση β' μισού 4ου αι. π.Χ.
	Φάση α' μισού 4ου αι. π.Χ.		Φάση 3ου αι. π.Χ. (Τχ1, Τχ12)

Εικ. 2. Κάτοψη οικοπέδου Ι. Ευσταθίου (Οικία Ι).

Εικ. 3. Κάτοψη οικοπέδου Ι. Ευσταθίου με τα αρχαία κατά φάσεις (Οικία Ι).

Εικ. 4. Αποψη της Οικίας Ι (οικόπεδο Ι. Ευσταθίου), από ΝΔ.

Εικ. 5. Ο ελληνιστικός Τχ1 και ο τοίχος του 5ου αι. π.Χ. στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου Ι. Ευσταθίου.

Εικ. 6. Άποψη του Τχ5 του χώρου X2 της Οικίας Ι, από Α. (οικόπεδο Ι. Ευσταθίου).

αυτή η ταύτιση παρουσιάζει προβλήματα, αφού δεν εντοπίστηκε η εστία, παρά μόνο διάσπαρτα ίχνη καύσης: κάρβουνα, στάχτες και καμένο χώμα⁴. Το δάπεδο του X1 αποτελείτο από πατημένο χώμα και επικοινωνούσε με τον X3 προς Ν., όπως δείχνει άνοιγμα στο μέσον του Τχ4⁵. Στο δυτικό τμήμα του βρέθηκαν όστρακα μαγειρικών σκευών, αλλά και μελαμβαφής κεραμική. Επίσης, βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου, αρκετά χάλκινα καρφιά, μία χάλκινη περόνη και μία χάλκινη λαβίδα.

Εικ. 7. Το πηγάδι στο χώρο X2 της Οικίας Ι (οικόπεδο Ι. Ευσταθίου).

⁴ Βλ. και Μ. Πετριτάκη, *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, σ. 57-58, σχέδ. 1, πίν. 23β: οικόπεδο οδού Μαυροκορδάτου 37 στον Πειραιά με οικία της ίδιας περιόδου, όπου χώρος παρόμοιων διαστάσεων θεωρείται οίκος, αν και δεν βρέθηκε η εστία, παρά μόνο στρώμα

με ίχνη φωτιάς. Επίσης, βλ. Nevett, *ό.π.*, σ. 84.

⁵ Για παράδειγμα οίκου με δάπεδο από πατημένο χώμα, βλ. οικία του 4ου αι. π.Χ. στη Λευκάδα: Hoerfner 1999, σ. 417.

Ο Χ3 νότια του Χ1 πρέπει να ήταν αρχικά ενοποιημένος με τον Χ2 προς Α., αλλά και με το νότιο τμήμα του Χ7, καθώς οι τοίχοι που ορίζουν τον Χ2 ανήκουν στη β' φάση της οικίας και έχουν κόψει τους προγενέστερους Τχ4 και Τχ8, ενώ πιθανώς και ο Τχ3 είναι μεταγενέστερη προσθήκη (εικ. 2-4). Ο Χ3 στην α' φάση πρέπει να ήταν υπαίθριος χώρος, πιθανώς η αυλή της οικίας, όπως δείχνει και το πηγάδι, που στη συνέχεια με τη διαίρεση του χώρου εντάχθηκε στον Χ2⁶ (εικ. 7). Αυτή την υπόθεση ενισχύει και η πιθανή προσθήκη στη β' φάση του πήλινου προστομαίου, ύψ. 0,20-0,30 μ., στο λιθόκτιστο πηγάδι, ώστε το στόμιό του να φθάσει στο ύψος του υπερυψωμένου δαπέδου από κονίαμα, που κατασκευάστηκε κατά τη φάση αυτή στον Χ2.

Η μετασκευή της οικίας πρέπει να έλαβε χώρα γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., όπως δείχνει το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής της φάσης αυτής, που χρονολογείται στο β' μισό του αιώνα. Τα κτιριακά κατάλοιπα σώζονται σε πολύ καλύτερη κατάσταση και οι χώροι καλύπτονται από εκτεταμένο στρώμα καταστροφής. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η αυλή διαιρείται στους χώρους Χ2, Χ3 και ενδεχομένως στο νότιο τμήμα του Χ7. Ο Χ2, με τους επιμελημένες κατασκευής τοίχους από δουλεμένους στο μέτωπο λίθους, που ενώνονται στους αμούς χωρίς κενά (εικ. 6), και δάπεδο από κονίαμα με κροκάλες

ως υπόστρωμα ίσως ήταν ημιυπαίθριος χώρος, όπως δείχνει το πηγάδι στη βορειο-ανατολική γωνία του, αν και είναι γνωστά και παραδείγματα κλειστών δωματίων με δεξαμενές ή πηγάδια στο εσωτερικό τους⁷. Στο κατεστραμμένο νότιο άκρο του Τχ5 πρέπει να υπήρχε είσοδος προς τον Χ3, ενώ ο Χ2 εκτεινόταν πέρα από την παρειά του οικοπέδου προς Δ. (εικ. 2-3). Ο Χ1 με τους βοηθητικούς χώρους του δεν άλλαξε μορφή και διατήρησε το αρχικό του δάπεδο από πατημένο χώμα. Επικοινωνούσε με τον πολύ μικρότερο Χ3, που πιθανώς άλλαξε χρήση. Στον Χ3 βρέθηκε στρώμα καταστροφής με ίχνη καύσης και θραυσμένα αγγεία, κυρίως οξυπύθμενους αμφορείς, σκυφίδια, πινάκια, λεκάνες, αλλά και αγνήθες (εικ. 8).

Στην Οικία Ι ανήκαν και οι χώροι Χ6, Χ7 και, πιθανώς, ο Χ5, που πρέπει να ήταν ενιαίος με τον Χ6, καθώς ο Τχ13 (η επέκταση προς Α. του Τχ11) ήταν μπαζωμένος την περίοδο αυτή, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα (εικ. 2-3). Στον Χ7, κυρίως, αποκαλύφθηκε πυκνό στρώμα καταστροφής με θραυσμένα αγγεία, κυρίως οξυπύθμενους αμφορείς, κεραμίδες, μεγάλες μάζες καμένων ξύλων, έντονα ίχνη φωτιάς, κροκάλες και κεραμίδες λακωνικού τύπου (εικ. 9). Στο νότιο τμήμα του Χ7 βρέθηκε πεσμένο πάνω στο στρώμα αυτό κονίαμα με κροκάλες σε σχήμα σχεδόν ημικυκλικό, από κάποια κατεστραμμένη κατασκευή(;) ή πιθανή

⁶ Για την αυλή και το ρόλο της στη λειτουργία των σπιτιών στην αρχαιότητα, βλ. ό.π., σ. 537-543. Συνήθως οι αυλές βρίσκονταν στο νότιο τμήμα της οικίας και η είσοδος από το δρόμο οδηγούσε πρώτα σε αυτές.

⁷ Hoepfner - Schwandner 1994, σ. 39, εικ. 31: κλασική οικία στον Πειραιά με κυκλικό φρέαρ ή δεξαμενή στον προθάλαμο του ανδρώνα. Βλ. και την οικία στη Δύστο (Οικία J), όπου αρχικά η κυκλική δεξαμενή βρισκόταν σε ημιυπαίθριο χώρο, που μετατράπηκε σε κλειστό μετά την προσθήκη μικρού ανδρώνα στο ένα άκρο του: Hoepfner 1999, σ. 359-360.

Εικ. 8. Στρώμα καταστροφής στο χώρο X3 της Οικίας I (οικόπεδο I. Ευσταθίου). Θραυσμένοι οξυπύθμενοι αμφορείς.

νότερα από την κατάρρευση του δαπέδου του άνω ορόφου, που θα ήταν κτιστό από κονίαμα και κροκάλες⁸. Ο μεγάλος αριθμός των οξυπύθμενων αμφορέων μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι X6 και X7 χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικοί χώροι, πιθανώς καταστήματος ή εργαστηριακού χώρου. Οι με-

⁸ Στην αιτωλική Καλλίπολη ανασκάφηκε οικία (Οικία IV) που επίσης είχε δάπεδο από κονίαμα στον πρώτο όροφο, το οποίο είχε καταρρεύσει πάνω στο στρώμα καταστροφής του ισόγειου. Και στην οικία της Καλλίπολης η ανωδομή των τοίχων ήταν από ομοπλίνθους, ενώ το δάπεδο του άνω ορόφου ήταν διακοσμημένο με ψηφιδωτό, θραύσματα του οποίου βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής των ισόγειων χώρων:

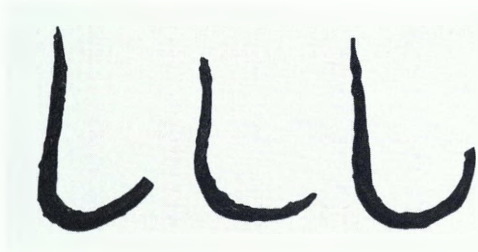

Εικ. 9. Αποψη του στρώματος καταστροφής στο χώρο X7 της Οικίας I, από Ν. (οικόπεδο I. Ευσταθίου). Μπροστά διακρίνεται το στρώμα από κονίαμα και κροκάλες.

τασκευές τμημάτων οικιών σε καταστήματα με αποθηκευτικούς χώρους, με την παράλληλη μείωση του χώρου της κυρίως κατοικίας, δεν είναι σπάνιο φαινόμενο στον 4ο αι. π.Χ. και στην ελληνιστική εποχή⁹. Βέβαιο, πάντως, θεωρείται ότι το κεντρικό και το δυτικό τμήμα του κτιρίου συνέχισε να χρη-

Hoerfner 1999, σ. 439-440.

⁹ Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του 4ου αι. π.Χ. από την Όλυνθο, όπου σε αρκετές περιπτώσεις τμήματα οικιών μετατρέπονται σε καταστήματα ή εργαστήρια: Hoerfner - Schwandner 1994, σ. 112, εικ. 89. Για τη λειτουργία εργαστηρίων στο εσωτερικό οικιών, σε τμήμα του ισόγειου τους, βλ. Hoerfner 1999, σ. 561-575.

Εικ. 10. Χάλκινα άγκιστρα από τις Οικίες Ι και ΙΙ (οικόπεδα Ι. Ευσταθίου και Π. Οικονόμου).

σιμοποιείται ως οικία, όπως δείχνουν χαρακτηριστικά ευρήματα της οικιακής ζωής και οικονομίας – αγνήθες για ύφανση και χάλκινα άγκιστρα, που θα χρησιμοποιούνταν στην αλιεία (εικ. 10).

Βόρεια του Χ1 αποκαλύφθηκε τμήμα ανδρώνα (εικ. 2-3 και 11), που πρέπει να βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία της Οικίας Ι, αφού είναι γνωστό ότι κατά κανόνα οι ανδρώνες κτίζονταν στους εξωτερικούς γωνιακούς χώρους των αρχαίων σπιτιών¹⁰. Η ανέγερση του ανδρώνα χρονολογείται περίπου στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., ανήκει δηλαδή στη β' φάση της οικίας. Δεν βρέθηκε η είσοδός του, ούτε εντοπίστηκε ο προθάλαμός του, καθώς προς Δ. και Β. εκτείνεται στα γειτονικά οικοπέδα.

¹⁰ Για παράδειγμα, βλ. τις κλασικές οικίες του Πειραιά, όπου οι ανδρώνες καταλάμβαναν πάντα τη βορειοανατολική ή βορειοδυτική γωνία της οικίας, αλλά και στην Κολοφώνα, όπου βρισκόνταν σε πύργο στην εξωτερική γωνία αυλής: Hoepfner - Schwandner 1994, σ. 38, 327.

¹¹ Αυτό το μέσο μήκος κλίνης θεωρούν πιθανό για τους ανδρώνες οι Hoepfner - Schwandner, ενώ το πλάτος των κλινών υπολογίζεται στο μισό, δηλαδή σε 3 πόδια (περ. 0,90 μ.): ό.π., σ. 98 (Όλυνθος), σ. 217 (Πριήνη).

Το δάπεδο αποτελείται από υπόλευκο-υποκίτρινο κονίαμα με ψιλό χαλικάκι ή λεπτό βότσαλο και μεγαλύτερες κροκάλες με κονίαμα ως υπόστρωμα. Περιβάλλεται από πόδιο για τις κλίνες πλ. 0,93 μ., που βρίσκεται κατά 0,05 μ. ψηλότερα από το δάπεδο (εικ. 11).

Οι ακριβείς διαστάσεις του ανδρώνα δεν είναι γνωστές, αλλά μπορεί να υπολογιστεί κατά προσέγγιση το πλάτος του σε 6,35 μ., αφού στο νοτιοανατολικό άκρο του σκάμματος αποκαλύφθηκε το σημείο που γωνιάζει εσωτερικά το πόδιο. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι ανδρώνες ήταν τετράγωνοι ή σχεδόν τετράγωνοι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι διαστάσεις του χώρου θα ήταν περίπου 6,35×6,35 μ. Σε αυτή την περίπτωση υπολογίζοντας το μέσο μήκος κλίνης γύρω στα 1,76-1,80 μ., δηλαδή σε 6 πόδια¹¹, ο ανδρώνας θα ήταν ενδεκάκλινος, ενώ εάν ο χώρος ήταν ορθογώνιος με μικρότερες τη δυτική και την ανατολική πλευρά του, τότε θα ήταν εννεάκλινος. Ένας ενδεκάκλινος ή ακόμη και εννεάκλινος ανδρώνας θεωρείται μεγάλος για μια ιδιωτική οικία, καθώς συνήθως διέθεταν επτάκλινους ανδρώνες¹². Οι ανδρώνες ήταν οι σημαντικότεροι και πολυτελέστεροι οικιακοί χώροι και είναι χα-

¹² Ο.π., σ. 40 (Πειραιάς), σ. 98 (Όλυνθος). Στην Πριήνη οι ανδρώνες κατά κανόνα είχαν μόνον τρεις κλίνες: ό.π., σ. 216-217. Στο συγκρότημα του 4ου αι. π.Χ. (πιθανώς λέσχη), που ανασκάπτεται από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στη θέση Σόλων της Αίγιρας, ο κεντρικός ανδρώνας με το ψηφιδωτό δάπεδο των μέσων του 4ου αι. π.Χ. είχε διαστάσεις 6,60×6,60 μ. και θεωρείται από τον ανασκαφέα G. Ladstätter ενδεκάκλινος: G. Ladstätter, *ÖJh* 68 (1999), σ. 63-69.

Εικ. 11. Άποψη του ανδρώνα της Οικίας Ι, από Δ. (οικόπεδο Ι. Ευσταθίου).

ρακτηριστικό ότι στα πλούσια σπίτια ήταν ιδιαίτερα μεγάλοι ή υπήρχαν περισσότεροι από ένας¹³.

Στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου, ανατολικά του Τχ1 και με τον ίδιο προσανατολισμό με αυτόν, βρέθηκε σε μεγαλύτερο βάθος ένας τοίχος από ορθογώνιες λιθοπλίνθους, που πιθανώς χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. (εικ. 2-3 και 5). Δυστυχώς, λόγω της θέσης του, στο όριο με το διπλανό οικοπέδο, δεν στάθηκε δυνατόν να ερευνη-

θεί περισσότερο. Με τη φάση αυτή πρέπει να έχουν σχέση τα λιγοστά όστρακα από αγγεία του 5ου αι. π.Χ. από το οικοπέδο. Τα πρωιμότερα χρονολογούνται στο α' τέταρτο του 5ου αιώνα, όπως το όστρακο σκύφου(;) με μελανόμορφη παράσταση, που παρουσιάζει τεχνοτροπική ομοιότητα με παραστάσεις σε ληκύθους της κατηγορίας της Αθήνας 581 των αρχών του 5ου αι. π.Χ., κυρίως στην απόδοση των σκελών της ανδρικής μορφής¹⁴ (εικ. 12). Στο α' τέταρτο του

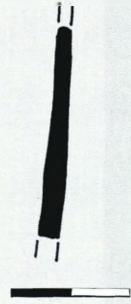
¹³ Hoepfner - Schwandner 1994, σ. 327. Για παράδειγμα, στις πλούσιες οικίες της Πέλλας υπήρχαν ανδρώνες ακόμη και με δεκαεννέα κλίνες: E. Walter-Karýδη, *Το ελληνικό σπίτι. Ο εξεγνετισμός της κατοικίας στα υστεροκλασικά χρόνια*, Αθήνα 1996, σ. 18.

¹⁴ *ABV*, σ. 487 κ.ε. *Paralipomena*, σ. 222 κ.ε. E. Haspels, *Attic Black-Figured Lekythoi*, Paris 1936, σ. 93-94, 224-225. M.B. Moore - M.Z.P. Philippides, *Attic Black-Figured Pottery, The Athenian Agora XXIII*, Princeton 1986, σ. 46-47.

5ου αι. π.Χ. θα πρέπει να χρονολογηθεί και το χάλκινο ειδώλιο ταύρου (ύψ. 3,3, μήκ. 4,5 εκ.) με τη χαρακτηριστική απόδοση με κυματιστές εγχαράξεις των πτυχώσεων του τραχήλου, που βρέθηκε σε διαταραγμένο στρώμα (εικ. 13). Παρουσιάζει ομοιότητες με το μεγαλύτερο χάλκινο ειδώλιο ταύρου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από το Καβείριο της Θήβας (ΕΑΜ 10545)¹⁵. Στο ειδώλιο του ΕΑΜ, που χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., η πλαστικότητα είναι πιο έντονη, η απόδοση των λεπτομερειών πιο προσεκτική και πιο φυσιοκρατική, αλλά είναι όμοια η εγχάρακτη δήλωση του τραχήλου με το ειδώλιο της Αίγειρας, όπως και σε γενικές γραμμές η στάση του ζώου.

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Οικονόμου, επί της οδού Φελλόης, βρίσκεται μόλις 16-17 μ. βορειοανατολικά του οικοπέδου Ευσταθίου (εικ. 14). Σε αυτό εντοπίστηκαν αρχαία μόνο στο ανατολικό τμήμα του. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου η εκσκαφή ολοκληρώθηκε έως το προβλεπόμενο βάθος των 2,20 μ. χωρίς να εντοπιστεί καμία ένδειξη αρχαίων, παρά μόνο στρώμα πυκνού ποτάμιου χαλικιού. Αποκαλύφθηκαν δύο χώροι οικίας του 4ου αι. π.Χ. (Οικία II): τμήμα ανδρώνα (X1), ο προθάλαμος του (X2) και μικρά τμήματα τριών ακόμη δωματίων, που πλαισιώναν τον προθάλαμο και τον ανδρώνα προς Β., Ν. και Δ.

Συγκεκριμένα, αρχίζοντας από Α., ο πρώ-

12. Όστρακο σκύφου(;) με μελανόμορφη παράσταση από το οικόπεδο I. Ευσταθίου.

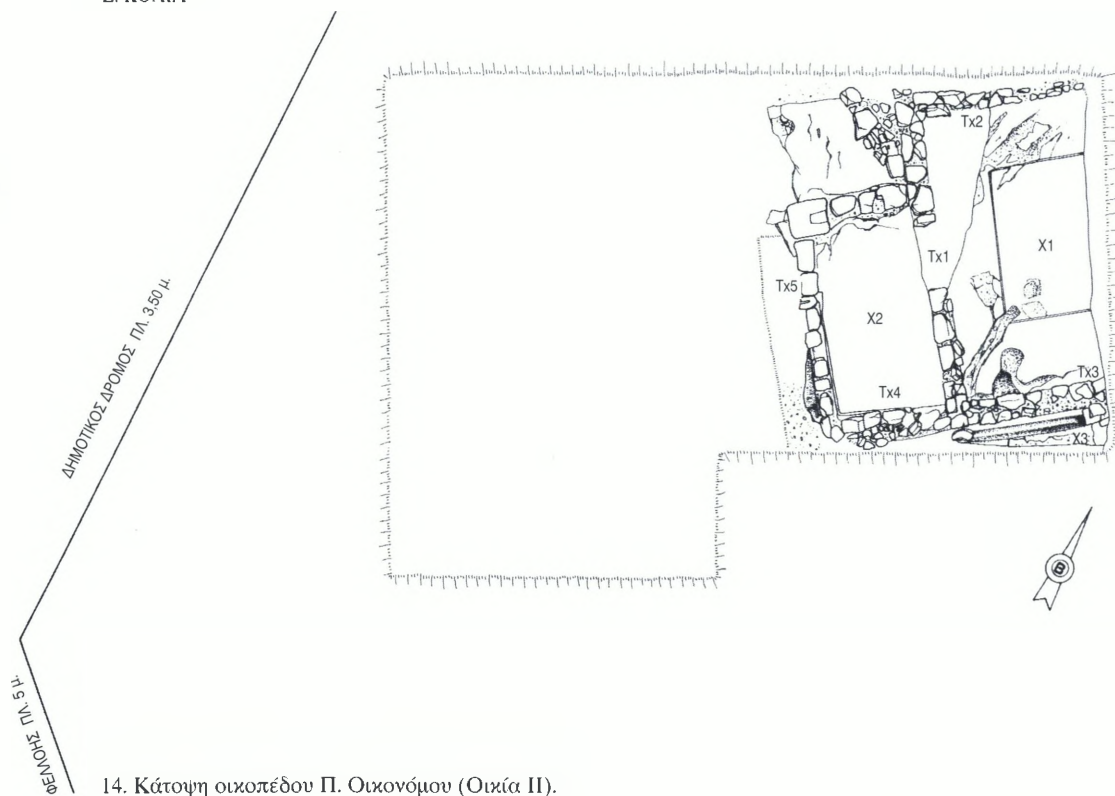

Εικ. 13. Χάλκινο ειδώλιο ταύρου από το οικόπεδο I. Ευσταθίου.

τος χώρος που εντοπίστηκε και ερευνηθηκε ήταν ο ανδρώνας, ο οποίος συνεχίζεται ανατολικά και πέρα από τα όρια του οικοπέδου (εικ. 14). Οι σωζόμενες διαστάσεις του χώρου εσωτερικά είναι 4,68×2,80 μ. και το δάπεδο αποτελείται από ανοικτό ροδόχρωμο κονίαμα με ψιλό βοτσαλάκι και κροκάλες ως υπόστρωμα. Το πόδιο για τις κλί-

¹⁵ I. Βοκοποπούλου, *Ελληνική Τέχνη, Αργυρά και χάλκινα έργα τέχνης*, Αθήνα 1997, σ. 241, αριθ. 91. B. Schmalz, *Metallfiguren aus dem Kabirenheiligtum bei*

Theben. Die Statuetten aus Bronze und Blei, Das Kabirenheiligtum bei Theben VI, Berlin 1980, σ. 82, αριθ. 337, σ. 109-110, πίν. 19.

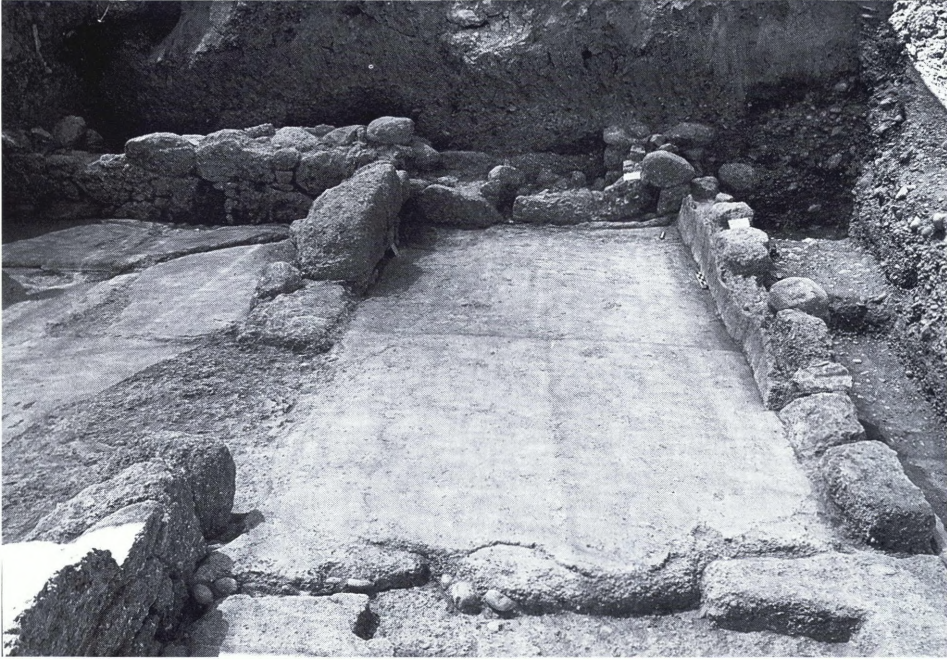
14. Κάτοψη οικοπέδου Π. Οικονόμου (Οικία II).

νες, πλ. 0,93 μ., είναι όμοιας κατασκευής με το δάπεδο και βρίσκεται κατά 0,02 μ. ψηλότερα από αυτό. Στη νοτιοανατολική γωνία του βρέθηκε ανοιγμένο μέσα στο κονίαμα αυλάκι απορροής υδάτων, μήκ. 1,50 και πλ. 0,07 μ., στο νότιο τμήμα του, και 0,15 μ. στο βόρειο, που καταλήγει διαγώνια στο δάπεδο και προφανώς θα χρησίμευε για τον καθαρισμό του χώρου. Οι τοίχοι του ανδρώνα δεν διατηρούν ίχνη κονιάματος, αλλά στο εσωτερικό του βρέθηκαν θραύσματα ερυθρού κονιάματος. Η είσοδος από τον προθάλαμο προς τον ανδρώνα βρισκόταν στο μέσον του Tχ1, αντίθετα με τον κανόνα που

ήθελε έκκεντρη την είσοδο για την καλύτερη διευθέτηση των κλινών (εικ. 14-15). Αυτή η απόκλιση από τα συνηθισμένα οφείλεται στο μικρό μήκος του προθάλαμου (μόλις 3,10 μ.) σε σχέση με την αντίστοιχη πλευρά του ανδρώνα (4,68 μ.). Το μήκος της εισόδου είναι 1,05 μ., ενώ δεν βρέθηκε κατώφλι¹⁶. Εφόσον ο ανδρώνας ήταν τετράγωνος, οι διαστάσεις του εσωτερικά θα ήταν 4,68×4,68 μ. Συνεπώς, πρόκειται για έναν επτάκλινο ανδρώνα, υπολογίζοντας και το μικρό κενό στην τοποθέτηση των κλινών που προκύπτει από τη μη έκκεντρη θέση της θύρας.

¹⁶ Συχνά στις εισόδους των ανδρώνων δεν υπήρχαν κατώφλια, αφού έγκλειναν πρόχειρα, π.χ. με ένα υφασμάτινο παραπέτασμα. Η κύρια είσοδος, που διέθε-

τε κανονική ξύλινη θύρα για την απομόνωση του χώρου, ήταν αυτή του προθάλαμου: Hoepfner - Schwandner 1994, σ. 98.

Εικ. 15. Αποψη του προθάλαμου (X2) του ανδρώνα της Οικίας II, από Β. (οικόπεδο II. Οικονόμου).

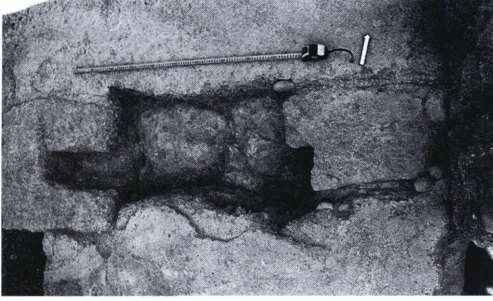
Ανατολικά του ανασκάφηκε ο προθάλαμος (X2), εσωτερικών διαστάσεων 3,10×1,80 μ., με δάπεδο από κονίαμα και υπόστρωμα από κροκάλες (εικ. 14-15). Εσωτερικά στο νότιο (Τχ5) και στον ανατολικό τοίχο (Τχ4) σώζεται η επένδυση από υπόλευκο-ανοικτό ροδόχρωμο κονίαμα. Η βόρεια στενή πλευρά του καταλαμβάνεται από το κατώφλι ξύλινης θύρας, συνολικού μήκους 2 μ. Κατά χώραν διατηρούνται οι δύο ακραίοι λίθοι του κατωφλιού, από τους οποίους ο ανατολικός έχει μεγάλη επιμήκη κοιλότητα, που χρησίμευε για την υποδοχή του όλμου για τη στερέωση της θύρας (εικ. 16). Το κεντρικό τμήμα του κατωφλιού, που θα ήταν ξύλινο ή πιθανότερα λίθινο, λείπει, αλλά σώζεται η υποδομή του από αργούς πλακοειδείς λίθους. Πάνω στο δάπεδο του X2 βρέθηκε στρώμα με ίχνη φωτιάς, ενώ στο βόρειο τμή-

μα του εντοπίστηκε συγκέντρωση με θραυσμένα αγγεία, κυρίως αμφορείς, αλλά και κεραμίδες κορινθιακού τύπου.

Οι υπόλοιποι χώροι σώζονται ιδιαίτερα αποσπασματικά (εικ. 14). Κατά μήκος του Τχ3 βρέθηκε ανοικτός αγωγός από κονίαμα πλάτους 0,30 μ., ένδειξη για την πιθανή χρήση του χώρου νότια του Τχ1 ως λουτρού (εικ. 17).

Η δόμηση των τοίχων της Οικίας II διαφέρει από αυτήν της Οικίας I, καθώς αποτελούνται από μεγάλους ή μέτριους λίθους με δουλεμένες τις όψεις και μικρές πέτρες και χώμα ανάμεσά τους, συχνά σε μία ή σε δύο σειρές, ανάλογα με το μέγεθός τους (εικ. 18).

Το τμήμα πήλινης σίμης, με ανάγλυφη διακόσμηση φύλλων άκανθας σε συνδυασμό με ελικοειδείς βλαστούς και γραπτή διακόσμηση με μαϊάνδρο στο κάτω μέρος της, φα-

Εικ. 16. Το κατώφλι της θύρας του προθάλαμου του ανδρώνου της Οικίας II (οικόπεδο Π. Οικονόμου).

Εικ. 17. Ο αγωγός στο χώρο X3 της Οικίας II (οικόπεδο Π. Οικονόμου).

νερώνει την ύπαρξη πήλινων αρχιτεκτονικών μελών με περίτεχνη διακόσμηση στην κεράμωση της στέγης (εικ. 19). Η οπή αριστερά της ανάγλυφης διακόσμησης χρησίμευε ως υδρορροή.

Η σίμη βρέθηκε στον ανδρώνα και, σύμφωνα με το πλησιέστερο παράλληλό της από το ιερό του Άμμωνα Δία στην Αφύτη, χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., πιθανώς στο γ' τέταρτο¹⁷, γεγονός που συμβαδίζει με τη χρονολόγηση της ανέγερσης της οικίας περίπου στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι οι τομές κάτω από το επίπεδο των θεμελίων της Οικίας II δεν έφεραν στο φως στοιχεία για προγενέστερη φάση, όπως στο οικόπεδο Ευσταθίου.

Σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση του στρώματος καταστροφής στο οικόπεδο Ευσταθίου αποτελεί χάλκινο νόμισμα Σικυώνας με το περιστέρι που πετάει στον εμπροσθότυπο και το αρχικό της πόλης Σ στον οπισθότυπο. Η κοπή αυτή χρονολογείται με σχε-

Εικ. 18. Δυτικό μέτωπο του T1 στον προθάλαμο του ανδρώνου της Οικίας II (οικόπεδο Π. Οικονόμου).

τική ακρίβεια από την Warren στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., αφού θέτει ως *terminus ante quem* για την έκδοσή της το 340 π.Χ.¹⁸

Σημαντικός για τη χρονολόγηση είναι και ο σχεδόν ακέραιος λύχνος που βρέθηκε στην Οικία II, σε μικρό λιθοσωρό στο χώρο βόρεια του προθάλαμου του ανδρώνου με υλικό από την κατάρρευση της οικίας (εικ. 20). Έχει ανοικτό σώμα, δισκοειδή βάση, καμπύλο τοίχωμα, ταινιωτή λαβή στον ώμο, με-

¹⁷ Ν. Καλτσάς, *Πήλινες διακοσμημένες κεραμώσεις από τη Μακεδονία*, Αθήνα 1988, σ. 21, αριθ. 1 (Μ.Π. 304), εικ. 1α-β: τύπος ΣIIIα (γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

¹⁸ Βάρος: 1,7 γρ., διάμ.: 13 χιλ. J.W. Warren, *The Au-*

tonomous Bronze Coinage of Sikyon, I, NumChron 1983, σ. 29, αριθ. 4. Η ταύτιση και χρονολόγηση των νομισμάτων από τα δύο οικόπεδα της Αίγιφρας οφείλεται στη συνάδελφο Γ. Αλεξοπούλου, την οποία ευχαριστώ θερμά.

γάλη οπή πλήρωσης και κοντό μυκτήρα με επίπεδη την άνω επιφάνειά του. Πρόκειται για έναν αρκετά διαδεδομένο τύπο στην Πελοπόννησο και αλλού, που χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα¹⁹.

Η κεραμική από τα στρώματα καταστροφής των οικιών αποτελεί ομοιογενές σύνολο του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. Μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων έχουμε από το στρώμα καταστροφής της Οικίας Ι και ιδιαίτερα από τους χώρους Χ3, Χ6 και Χ7, όπου βρέθηκε άφθονη κεραμική. Υπερτερούν οι οξυπύθμενοι αμφορείς, μεγάλο μέρος των οποίων πρέπει να ανήκει στην παραγωγή τοπικού εργαστηρίου, αν κρίνουμε από τον εύθρυπτο και συχνά κακοποιημένο πηλό τους. Οι οξυπύθμενοι αμφορείς από το χώρο Χ3 ανήκουν στο γνωστό τύπο Α' της Κορίνθου και, σύμφωνα με την τυπολογία του σχήματος, χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.²⁰ (εικ. 8).

Εκτός των οξυπύθμενων αμφορέων, δημοφιλή και στις δύο οικίες ήταν τα μελαμβαφή σκυφίδια με έσω νεύον χείλος, τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν στο διαδεδομένο στην ύστερη κλασική και πρώιμη ελληνιστική περίοδο τύπο με ρηχό και πλατύ

Εικ. 19. Τμήμα πήλινης σίμης με ανάγλυφη και γραπτή διακόσμηση από την Οικία ΙΙ (οικόπεδο Π. Οικονόμου).

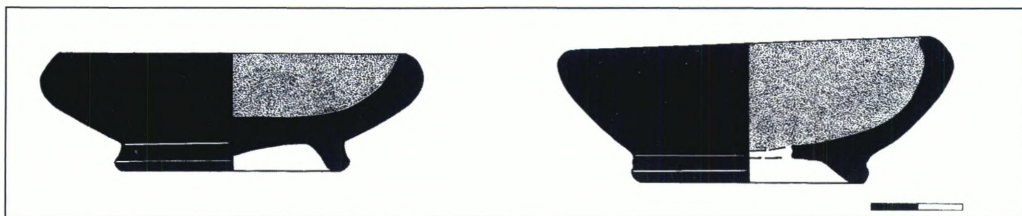

Εικ. 20. Λύχνος με ανοικτό σώμα από την Οικία ΙΙ (οικόπεδο Π. Οικονόμου).

¹⁹ Είναι ιδιαίτερα κοινός τύπος στο νεκροταφείο στη θέση Ελληνικό στη Θυρεάτιδα, βλ. C. Abadie - Th. Spyropoulos, *Fouilles à Helleniko (Eua de Thyreatide)*, BCH 109 (1985), σ. 393, αριθ. 3, εικ. 15-16, σ. 407, αριθ. 5, εικ. 43-44, σ. 410, αριθ. 5, εικ. 54-55, σ. 421, αριθ. 4, εικ. 90-91 (β' μισό 4ου, αλλά κυρίως γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.). Επίσης, βλ. I. Scheibler, *Griechische Lampen, Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen XI*, Berlin 1976, σ. 24, αριθ. 68, πίν. 14-15 (RSL 2, μέσα 4ου αι. π.Χ.): J. Schillbach, *Datierung der Schichten im Südostgebiet, OIBer XI* (1999), σ. 104, εικ. 59-60 (β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.): Σ. Δρούνγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, Αθήνα 1992, σ. 32, αριθ. 7, πίν. 2 (α' μισό

4ου αι. π.Χ.): Ε. Κόλια - Μ. Σταυροπούλου-Γάτσι, Το βόρειο νεκροταφείο των αρχαίων Πατρών: Οικόπεδα οδών Νόρμαν - Κωνσταντινουπόλεως και Κατερίνης 14-16, *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αθήνα 2005, σ. 50, ΑΜΠ 14986, εικ. 7 (β' τέταρτο - μέσα 4ου αι. π.Χ.).

²⁰ C.G. Koehler, *A Brief Typology and Chronology of Corinthian Transport Amphoras*, στο S.I. Monakhov - V.I. Kats, *Grecheskie Amfory*, Saratov University 1992, σ. 269-271, πίν. 2b. I.K. Whitbread, *Greek Transport Amphorae, A Petrological and Archaeological Study*, The British School at Athens 1995, σ. 257-258, πίν. 5.3.

Εικ. 21. Σκυφίδια με έσω νεύον χείλος από το οικόπεδο Ι. Ευσταθίου.

σώμα (εικ. 21). Τα κυριότερα παράλληλά τους χρονολογούνται στο β' μισό, και κυρίως στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.²¹.

Επίσης, βρέθηκαν όστρακα από αρκετά αγγεία πόσεως, κυρίως από σκύφους αττικού τύπου, που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.²², και από κανθάρους με ανοικτό σιγμοειδές περίγραμμα, που στην Κόρινθο είναι γνωστοί ως *cyma kantharoi*²³, αλλά από την Δ. Κυριακού αποκαλούνται «ηλειακοί», καθώς ο τύπος αυτός ήταν δημοφιλής και στην Ολυμπία²⁴. Τα

όστρακα από κανθάρους του παραπάνω τύπου από την Αίγαιρα ανήκουν στην πρωιμότερη φάση εξέλιξης του σχήματος στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.²⁵.

Η κύλικα με ψηλό πόδι, ένα πρωτότυπο σχήμα, που φαίνεται ότι επιχωριάζει στην Αχαΐα και στην Ηλεία, απαντάται στα στρώματα καταστροφής των οικοπέδων της Αίγειρας (εικ. 22). Τα αγγεία του τύπου αυτού από την Ήλιδα χρονολογούνται από το 390 π.Χ. έως και το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.²⁶. Φαίνεται ότι το σχήμα αυτό παραγό-

²¹ Για τα κυριότερα παράλληλα του τύπου, βλ. F. Blondé, *Un remblai thasien du IVe siècle avant notre ère*, *BCH* 109 (1985), σ. 301, αριθ. 101-103, εικ. 13 (β' γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.): Rotroff 1997, σ. 345, αριθ. 1053, εικ. 65 (τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.): Sparkes - Talcott 1970, σ. 295, αριθ. 828, πίν. 33, εικ. 8 (β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.). Για παράλληλα μιας παραλλαγής του τύπου με λίγο βαθύτερο σώμα (εικ. 21, δεξιά), βλ. ό.π., σ. 296, αριθ. 841, πίν. 33, εικ. 8 (περ. 325 π.Χ.) και Blondé, ό.π., σ. 301, αριθ. 105, εικ. 13 (γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

²² Για παράλληλα των σκύφων από τα οικόπεδα της Αίγειρας, βλ. Pemberton 1989, σ. 97, αριθ. 115, εικ. 7, πίν. 15 (τέλη 4ου αι. π.Χ.): Sparkes - Talcott 1970, σ. 260, αριθ. 352, πίν. 17, εικ. 4 (περ. 330 π.Χ.): Κόλια - Σταυροπούλου-Γάτσι, ό.π., σ. 50-51, ΑΜΠ 14994, εικ. 9 (γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

²³ G.R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery*,

Corinth VII, 3, Princeton 1975, σ. 76-82, πίν. 15, 39, 41, 52-53: οι κανθάρους του τύπου αυτού χρονολογούνται στην περίοδο 330-225 π.Χ. Ο τύπος αυτός απαντάται και στην Πάτρα, βλ. Δ. Κυριακού, *Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας*, *Γ' ΈλλΚερ*, σ. 190, πίν. 133 και Μ. Πετρόπουλος, *Το βόρειο νεκροταφείο των αρχαίων Πατρών: Οικόπεδο οδού Πουκεβύ 25-27*, *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 59-60, ΑΜΠ 13832, εικ. 2 (τέλη 4ου αι. π.Χ.), και στους Λουσούς, Β. Μητροπούλου-Λεόν, *Κεραμική από τους Λουσούς*, *Α' ΈλλΚερ*, σ. 23, πίν. 4.

²⁴ Κυριακού, ό.π., σ. 190. Για την Ολυμπία, βλ. R. Eilmann, *OIBer III* (1938-1939), σ. 52-53.

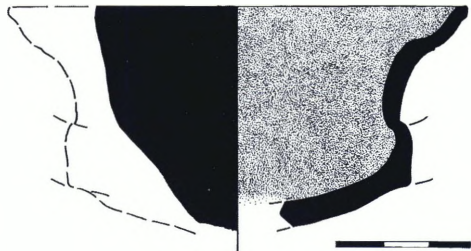
²⁵ Κυριακού, ό.π., πίν. 133.

²⁶ J. Schilbach, *Elische Keramik des 5. und 4. Jahrhunderts*, *OF* 23, Berlin - New York 1995, σ. 48, 51. Επίσης, βλ. V. Leon-Μητροπούλου, *Keramik aus der Stadt Elis*, *Γ' ΈλλΚερ*, σ. 162, πίν. 90, 98.

ταν και στην Αχαΐα – τουλάχιστον στην Πάτρα – και μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.²⁷.

Άλλα χαρακτηριστικά αγγεία του τελευταίου τετάρτου του 4ου αιώνα είναι μία αποσπασματικά σωζόμενη τριφυλλόστομη οινοχόη με κατακόρυφες ραβδώσεις στο σώμα από το χώρο Χ3 της Οικίας Ι, που ανήκει στον τύπο του χου με παράλληλα από την Αθήνα και την Κόρινθο²⁸ (εικ. 23), αλλά και το πινάκιο από τον προθάλαμο του ανδρώνα της Οικίας ΙΙ (εικ. 24). Έχει χείλος κυκλικής διατομής και κάτω από αυτό ρηχή αυλάκωση και μικρή οριζόντια ακμή, και χρονολογείται στις αρχές του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.²⁹.

Τέλος, ιδιαίτερη μνεία θα γίνει για ένα αγγείο από την Οικία Ι, που βρέθηκε σχεδόν θρυμματισμένο λόγω του εύθρυπτου και κακοψημένου πηλού του. Πρόκειται για ένα πολύ πρώιμο μυροδοχείο με γραπτή φυτική διακόσμηση στο εδαφόχρωμο σώμα, εξίτηλη στο μεγαλύτερο τμήμα της (εικ. 25). Ο ολόβαφος κυλινδρικός λαιμός του είναι αρκετά ψηλός και καταλήγει σε λοξόσημο χείλος που προεξέχει έντονα, το ψηλό σώμα είναι ωοειδές, η στενή βάση δισκοειδής και ελαφρώς κοίλη στο κάτω μέρος της. Μία ταινία στην ένωση του λαιμού με το σώμα και μία φαρδύτερη στο κάτω τμήμα του σώματος ορίζουν τη ζώνη με τη διακόσμηση, που

Εικ. 22. Τμήμα κύλικας με ψηλό πόδι από το οικόπεδο Ι. Ευσταθίου.

Εικ. 23. Τριφυλλόστομη οινοχόη από την Οικία Ι (οικόπεδο Ι. Ευσταθίου).

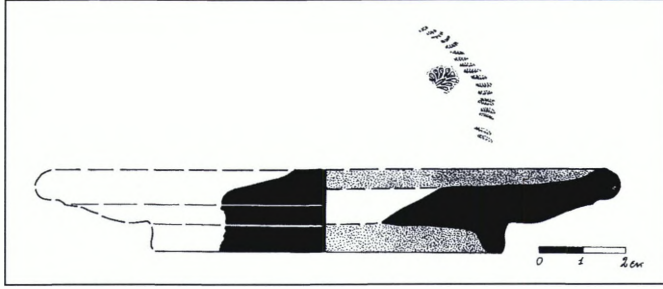
καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρο το σώμα. Αποτελείται από εξίτηλο ανθέμιο στο μέσον με δύο αντωπές διπλές έλικες στη βάση του, που διακλαδώνονται σε ελικοειδείς βλα-

²⁷ Δ. Κυριακού, Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας. Τυπολογική εξέλιξη (Ανακοίνωση στη Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Πρακτικά υπό έκδοση).

²⁸ Sparkes - Talcott 1970, σ. 245, αριθ. 128, πίν. 7, εικ. 2 (γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.). Rotroff 1997, σ. 293, αριθ. 467, εικ. 34, πίν. 46 και σ. 294, αριθ. 473, εικ. 35, πίν. 47 (τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.). Pemberton 1989, σ. 154,

αριθ. 386, εικ. 3, πίν. 44 (τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

²⁹ Για την εξέλιξη του τύπου, που κατασκευαζόταν σε όλη τη διάρκεια του 4ου έως και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., βλ. Sparkes - Talcott 1970, σ. 147, εικ. 10 και Rotroff 1997, σ. 144, εικ. 46-47. Για παράλληλα του πινακίου της Αίγιρας, βλ. Rotroff 1997, σ. 309, αριθ. 636, 638, εικ. 46, πίν. 142, 145 (αρχές τελευταίου τετάρτου 4ου αι. π.Χ.).

Εικ. 24. Όστρακο πινακίου με χείλος κυκλικής διατομής από το οικόπεδο Π. Οικονόμου.

Εικ. 25. Μυροδοχείο με γραπτή διακόσμηση από το οικόπεδο Ι. Ευσταθίου.

στους προς τα πάνω και πλαισιώνεται από ψηλά, ελαφρώς καμπύλα, λογχοειδή φύλλα.

Τα πρώτα μυροδοχεία στον Κεραμεικό, που αντικαθιστούν τις ληκύθους στις ταφές, εμφανίζονται στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ.³⁰ Το πλησιέστερο παράλληλο του μυροδοχείου της Αίγειρας προέρχεται από την αθηναϊκή Αγορά και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., αν και παρουσιάζει διαφορές ως προς το σχήμα – το σώμα του είναι λίγο πιο κοντό και πιο έντονα σφαιρικό – αλλά και ως προς τη διακόσμηση, καθώς είναι μελαμβαφές³¹. Το μυροδοχείο από το οικόπεδο Ευσταθίου δεν μπορεί να χρονολογηθεί μετά από τα τέλη του γ' τετάρτου - αρχές του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., όπως δείχνει και το κύριο παράλληλό του, δηλαδή τοποθετείται χρονικά στην αρχή της παραγωγής των μυροδοχείων και είναι μοναδικό στο είδος του με τη γραπτή διακόσμηση με εξίτηλο μελανό έως καστανομέλανο γάνωμα στο εδαφόχρωμο βάθος. Κατά κανόνα, τα πρώιμα μυροδοχεία του 4ου αιώνα είναι μελαμβαφή ή αβαφή με ταινίες και σπανιότε-

³⁰ R.H.W. Stichel, Die hellenistische Nekropole im Kerameikos von Athen und die Chronologie der hellenistischen Keramik, *Β'ΕλλΚεθ*, σ. 42. Επίσης, για τα πρώιμα μυροδοχεία, βλ. V.R. Anderson-Stojanović,

The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria, *AJA* 91 (1987), σ. 105.

³¹ Rotroff 1997, σ. 354, αρθθ. 1164, εικ. 72, πίν. 85.

ρα έχουν διακόσμηση «Δυτικής κλιτύος». Η διακόσμηση του μυροδοχείου της Αίγειρας έχει ως πρότυπο τη γραπτή διακόσμηση με μελανό γάνωμα σε εδαφόχρωμο βάθος σε κορινθιακά αγγεία, που απαντάται από τον 6ο έως και το β' μισό του 4ου αι. π.Χ.³².

Σύμφωνα με τα παραπάνω, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι τα στρώματα καταστροφής των δύο οικιών χρονολογούνται στην ίδια περίοδο, δηλαδή στο τελευταίο τέταρτο του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ., ενώ φαίνεται ότι η καταστροφή τους προκλήθηκε συγχρόνως από πυρκαγιά, πιθανώς λόγω κάποιου βίαιου γεγονότος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αν και τα δεδομένα από τις πρόσφατες ανασκαφές της ΣΤ' ΕΠΚΑ είναι αποσπασματικά, μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια πρώτα συμπεράσματα για το χαρακτήρα αυτού του παραθαλάσσιου οικισμού της ύστερης κλασικής περιόδου. Αξιοσημείωτη είναι η μικρή απόστασή του, μόλις 200 μ., από τη σημερινή ακτογραμμή σε σημείο που προστατεύεται από τους ισχυρούς βορειοανατολικούς ανέμους λόγω του ακρωτηρίου αμέσως ανατολικά του, όπου εκβάλλει ο ποταμός Κριός. Στη θέση αυτή πρέπει να κατέληγε ο δρόμος από την ενδοχώρα, που

συνέδεε τους αρχαίους οικισμούς της δυτικής όχθης του ποταμού με τη θάλασσα.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο οικισμός δεν έχει τη μορφή μιας αγροτικής κώμης με διασκορπισμένες οικίες και αγροικίες, αλλά οργανωμένου αστικού κέντρου, ανεξάρτητα από το μέγεθός του, που, οπωσδήποτε, δεν θα ήταν μεγάλο. Σύντομη επιτόπια έρευνα αποκάλυψε λείψανα μεγάλου τοίχου από κροκαλοπαγείς λίθους βορειοανατολικά του οικοπέδου Ευσταθίου, ένδειξη ότι ο οικισμός εκτεινόταν προς την κατεύθυνση αυτή.

Οι δύο οικίες έχουν τον ίδιο προσανατολισμό και οι τοίχοι των κυρίων χώρων τους είναι σε γενικές γραμμές παράλληλοι. Πιθανώς, λοιπόν, αποτελούσαν τμήμα μίας ή δύο ορθογώνιων οικοδομικών νησίδων, που θα πλαισιώνονταν από δρόμους στις πλευρές τους. Πρόκειται για ένα νέο τρόπο πολεοδομικού σχεδιασμού των αστικών κέντρων, που κυριαρχεί στις ελληνικές πόλεις στην κλασική εποχή και κυρίως από τον 4ο αιώνα και μετά, με περισσότερο ή λιγότερο κανονική μορφή (π.χ. ιπποδάμειο σύστημα)³³. Η οργάνωση των πόλεων βάσει ενός αυστηρά καθορισμένου πολεοδομικού σχεδιασμού επηρεάζει σημαντικά και τις οικίες, που προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα και αποκτούν συγκεκριμένη μορφή³⁴, η οποία

³² Για την παραπάνω κατηγορία κεραμικής του κορινθιακού εργαστηρίου, που συμβατικά αποκαλείται Corinthian Conventionalizing, βλ. E.G. Pemberton, *The Vrysoula Classical Deposit from Ancient Corinth, Hesperia* 39 (1970), σ. 277-280· Pemberton 1989, σ. 126· M.K. Risser, *Corinthian Conventionalizing Pottery, Corinth VII*, 5, Princeton 2001. Το ανθέμιο του μυροδοχείου της Αίγειρας παρουσιάζει ομοιότητα με το ανθέμιο του τύπου 2 σε κάρναρο από την Κόρινθο, που χρο-

νολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., βλ. Risser, *ό.π.*, σ. 130, αριθ. 565, πίν. 1.

³³ Για την εφαρμογή συστημάτων πολεοδομικής οργάνωσης των αρχαίων πόλεων με βάση τις ορθογώνιες οικοδομικές νησίδες και το δίκτυο των ευθύγραμμων οδών που τις όριζαν, βλ. Hoepfner - Schwandner 1994, σ. 299-312.

³⁴ *Ο.π.*, σ. 312 κ.ε.

σε γενικές γραμμές ακολουθείται και από τις οικίες του παραλιακού οικισμού της Αίγειρας. Άλλωστε, και στη γειτονική αρχαία Αίγειρα είχε εφαρμοστεί το ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα με προσανατολισμό προς Β. από τον 3ο αι. π.Χ., βάσει του οποίου σχεδιάστηκαν και ανεγέρθηκαν οι ναοί στο κέντρο της γύρω από το θέατρο³⁵, ενώ τα νέα στοιχεία από το δημόσιο συγκρότημα που ανασκάπτεται στη θέση Σόλων δείχνουν ότι πιθανώς το πολεοδομικό σύστημα είχε ήδη εφαρμοστεί στην πόλη από τον 4ο αι. π.Χ.³⁶.

Τα στοιχεία από την ανασκαφή των δύο οικοπέδων υποδηλώνουν ότι δεν πρόκειται για ένα μικρό οικισμό, αλλά για ένα πιο σημαντικό παραλιακό κέντρο, το οποίο, λόγω της εγγύτητάς του στην ακτή, πιθανώς ήταν λιμάνι. Η νέα θέση πρέπει να ανήκε είτε στην επικράτεια της Αίγειρας είτε των Αιγών, που ταυτίζονται με τα λείψανα οχυρωμένης πόλης της κλασικής εποχής στη θέση Κοκκινιές ή Γρασιδοτόπια βόρεια της Αμπέλου, ανατολι-

κά της Ακράτας (εικ. 1)³⁷. Από την Αίγειρα απέχει περίπου 4,5 χλμ., ενώ από τις Αιγές μόλις 2,5 χλμ. Εφόσον θεωρηθεί ότι ο Κριός ήταν το όριο των δύο πόλεων, ο παραθαλάσσιος οικισμός θα αποτελούσε το επίνειο των Αιγών, αλλά εφόσον το όριο ήταν το Θολοπόταμο, ένα μικρό ρέμα, τότε θα ανήκε στη χώρα της Αίγειρας³⁸.

Πάντως, το αρχαίο λιμάνι της Αίγειρας, που επισκέφθηκε και ο Πανσανίας, τοποθετείται δυτικότερα στα Μαύρα Λιθάρια, σε προστατευμένο ορμίσκο, σε μια περιοχή που λόγω της διαμόρφωσης των ακτών δεν προσφέρει ευνοϊκά αγκυροβόλια³⁹ (εικ. 1). Στα Μαύρα Λιθάρια, που απέχουν 3 χλμ. περίπου από τη νέα θέση, σώζονται κυματοθραύστες και λαξευμένοι λίθοι, κατάλοιπα λιμανιού της ρωμαϊκής εποχής (2ος-3ος αι. μ.Χ.), σύμφωνα με τον Σ. Στείρο⁴⁰. Ωστόσο, η ύπαρξη νεκροταφείου, πιθανώς της ελληνιστικής εποχής, κοντά στα Μαύρα Λιθάρια, όπως και αρχιτεκτονικών

³⁵ Bammer, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 243.

³⁶ G. Ladstätter, *ÖJh* 68 (1999), σ. 67.

³⁷ Λ. Παπακώστα, *ΑΔ* 49 (1994), Χρονικά, σ. 238-239. Rizakis, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 214. Η πόλη την εποχή του Στράβωνα και του Πανσανία δεν εκατοικείται πλέον, βλ. Στράβ. VIII, 7, 5 και Πανσ. VII, 25, 11-12. Ο Baladié υποστηρίζει ότι οι Αιγές, οι Ρύπες και η Ώλενος ερημώθηκαν το 280 π.Χ., βλ. R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique*, Paris 1980, σ. 305.

³⁸ Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η κοίτη, τόσο του ποταμού Κριού όσο και του Θολοπόταμου, πιθανώς έχει αλλάξει από την αρχαιότητα. Πάντως, φαίνεται ότι τμήμα της δυτικής οικίας (οικόπεδο Π. Οικονόμου, Οικία II) έχει παρασυρθεί μετά την καταστροφή και την εγκατάλειψή της από πλημμύρα του Θολοπόταμου, όπως δείχνει η επίκωση από πυκνό ποτάμιο χαλίμι στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου.

³⁹ Ο Πανσανίας (VII. 26, 1) αναφέρει ότι το όνομα του επινείου ήταν το ίδιο με της πόλης, η απόστασή τους ήταν 12 στάδια (περ. 2.200 μ.) και δεν βρήκε τίποτα το αξιομνημόνευτο σε αυτό. Για την ταύπιση των Μαύρων Λιθαριών με το αρχαίο λιμάνι της Αίγειρας, βλ. O. Walter, *ÖJh* 19-20 (1919), Beibl., στ. 10-12· Παπαχατζής, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 158-159, σημ. 6· Rizakis, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 216, αριθ. 325 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία)· Σ.Κ. Στείρος, Το αρχαίο λιμάνι στα Μαύρα Λιθάρια Κορινθίας: Τεχνοδομία, ιστορία και συμπεράσματα για τα αίτια της παρακμής της αρχαίας Αίγειρας, στο *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier »100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen«*, Athen 5.3.-7.3.1998, Athen 2001, σ. 107-116. Bammer, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 239.

⁴⁰ Walter, ό.π., στ. 10-12. Στείρος, ό.π. (για τα αρχαία κατάλοιπα, βλ. κυρίως σ. 107-111 και για τη χρονολόγησή τους, σ. 111-115).

μελών⁴¹, δείχνει ότι πρέπει να υπήρχε κατοίκηση και σε προωμότερες περιόδους.

Την υπόθεση ότι ο αρχαίος οικισμός στην παραλιακή Αίγαιρα ήταν λιμάνι ενισχύουν δύο ακόμη στοιχεία που προέκυψαν από την ανασκαφή των οικιών. Βρέθηκαν συνολικά 23 χάλκινα νομίσματα, κάποια από τα οποία σε κακή κατάσταση διατήρησης. Από αυτά που σώζονται σε καλύτερη κατάσταση πέντε προέρχονται από την Κόρινθο, δύο από τη Σικυώνα, δύο από την Ήλιδα και τα υπόλοιπα από τη Μακεδονία (1), την Αθήνα (1), τους Οπούντιους Λοκρούς (1), τον Κρότωνα (1), την Κατάνη (1), ενώ ένα είναι κοπή της Αχαικής Συμπολιτείας και έχει σχέση με τη μεταγενέστερη φάση του 3ου αι. π.Χ. Παρατηρείται, δηλαδή, ποικιλία στην προέλευσή τους, στοιχείο που υποδηλώνει εμπορικές σχέσεις και διακίνηση ανθρώπων από διαφορετικές, συχνά μακρινές πόλεις, όπως ο Κρότωνας και η Κατάνη. Ευδιάκριτες είναι οι σχέσεις με την κοντινή Κόρινθο, όπως δείχνει και η κεραμική που παρουσιάζει επιρροές από το κορινθιακό εργαστήριο. Ένα δεύτερο στοιχείο αποτελεί ο αποθηκευτικός χώρος Χ6-Χ7 της Οικίας Ι με τους οξυπύθμενους αμφορείς, που πρέπει να ανήκε σε εργαστήριο ή, πιθανότερα, σε κατάστημα. Καταστήματα με αποθηκευτικούς χώρους με οξυπύθμενους αμφορείς για τη μεταφορά γεωργικών προϊόντων υπήρχαν, όπως είναι φυσικό, στα περισσότερα λιμάνια.

Η καταστροφή του παρακτίου αυτού κέντρου πιστεύω ότι μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στα τέλη του 4ου - αρχές του 3ου

αι. π.Χ. Περιορισμένη χρήση του χώρου σημειώνεται, όπως είδαμε, και στον 3ο αι. π.Χ., αλλά δεν έχει την οργανωμένη μορφή της ύστερης κλασικής περιόδου. Η πυρκαγιά που κατέστρεψε τις οικίες, οι οποίες δεν ξανακατοικήθηκαν, φαίνεται ότι προκλήθηκε από κάποιο βίαιο και απρόσμενο γεγονός, όπως δείχνουν τα εκτεταμένα στρώματα καταστροφής με τα θραυσμένα αγγεία. Το όνομα του οικισμού και τα γεγονότα που συνδέονται με την καταστροφή του δεν αναφέρονται από τους αρχαίους συγγραφείς. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι τα τέλη του 4ου και ο 3ος αιώνας π.Χ. ήταν μια ιδιαίτερα ταραγμένη περίοδος για την Πελοπόννησο. Ας μην ξεχνάμε την απροσδόκητη νυκτερινή επίθεση των Αιτωλών, έναν περίπου αιώνα αργότερα, κατά της καλά οχυρωμένης και σε φυσικά οχυρή θέση Αίγειρας, που παράγιο να καταλήξει στην καταστροφή της⁴². Όπως είναι φυσικό, ο παραθαλάσσιος αυτός οικισμός θα ήταν ιδιαίτερα ευπρόσβλητος σε τέτοιου είδους επιθέσεις.

Ένα ιστορικό γεγονός με το οποίο θα μπορούσε να συσχετιστεί η καταστροφή του είναι οι ταραχές που σημειώθηκαν στη βόρεια Πελοπόννησο και κυρίως στην Αχαΐα το 315/4 π.Χ., με αφορμή την ανάμειξη του Αριστόδημου, στρατηγού του Αντίγονου του Μονόφθαλμου στα πράγματα της περιοχής και τη σύγκρουσή του με τον Αλέξανδρο, το γιο του Πολυπέρχοντος⁴³. Τα γεγονότα αυτά είχαν δυσμενείς επιπτώσεις για τις πόλεις της βόρειας Πελοποννήσου, καθώς κατέληξαν στην καταστροφή του Αιγίου, ενώ στη Δύμη και τη Σικυώνα πολλοί κάτοικοι θανατώθηκαν.

⁴¹ Βλ. Walter, ό.π., σσ. 10-12 και Bammer, ό.π., σ. 239.

⁴² Πολύβ. IV, 57, 1-58, 12.

⁴³ Διόδ. XIX, 66, 1-67, 2.

Προς το παρόν, τα περισσότερα στοιχεία για τον άγνωστο από τις πηγές αρχαίο οικισμό παραμένουν υποθετικά: η ακριβής αιτία της καταστροφής του, η ενδεχόμενη κατοίκησή του σε μεταγενέστερες εποχές, η μορφή και η έκτασή του, η ύπαρξη ή μη λι-

μανιού. Αναμφίβολα πολλά από τα παραπάνω ερωτήματα, αλλά και τα τοπογραφικά προβλήματα, που συνδέονται με αυτόν, θα λυθούν με τις μελλοντικές αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Hoepfner 1999: W. Hoepfner, *Geschichte des Wohnens*, 1, 5000 v. Chr.-500 n. Chr., *Voreschichte Frühgeschichte Antike*, Stuttgart 1999.

Hoepfner - Schwandner 1994: W. Hoepfner - E.L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München - Berlin 1994.

Pemberton 1989: E.G. Pemberton, *The Sanctuary of Demeter and Kore: The Greek Pottery,*

Corinth XVIII, 1, Princeton 1989.

Rotroff 1997: S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora XXIX*, 1, Princeton 1997.

Sparkes - Talcott 1970: B.A. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII*, Princeton 1970.

COASTAL SETTLEMENT OF THE CLASSICAL PERIOD IN EAST AIGIALEIA

EROFILI KOLIA

In 2006, the remains of two houses dating from the 4th c. BC were located and excavated by the VI Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in the settlement of modern Aigeira, a short distance from the sea to the west of the mouth of the river Krios.

Although the houses were only partly revealed, they have the same orientation and their outer walls are broadly parallel. They were covered by a destruction level containing intense traces of fire, indicating that they

were destroyed by some violent event. The destruction and consequent abandonment are dated to the late 4th - early 3rd c. BC, on the basis of the pottery and coins from the excavation.

As the excavation data show, the two houses were most likely part of a coastal settlement that was probably the port of Aigai, a city that might have occupied a height to the north of Ambelos, just to the south-west of the new site on the coast of Aigeira.

Τον Οκτώβριο του 2006, σε απόσταση 130 μ. περίπου βορειοανατολικά του αρχαίου Σταδίου, επί του ασφαλτοστρωμένου δρόμου που οδηγεί στη διασταύρωση Μιράκας-Λιναριάς, στο ύψος της βοηθητικής Πύλης της Διεθνούς Ολυμπιακής Ακαδημίας (εικ. 1), κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών για την τοποθέτηση του αγωγού ύδρευσης Ερύμανθου - Πύργου¹, σε όρυγμα πλ. 1,40 και σε βάθος 3,35 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (εικ. 2), μήκ. 1,20 και πλ. 2 έως 0,16 μ. με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και διαγώνια σε σχέση με το όρυγμα. Ο τοίχος ήταν χτισμένος από οπτές πλίνθους και τεφεκιέ². Συλλέχθηκε κεραμική, κυρίως τμήματα από άβαφα μαγειρικά σκεύη, και δύο χάλκινα νομίσματα υστερορωμαϊκών χρόνων. Συνεχίζοντας την έρευνα διαπιστώθηκε ότι κάτω

από αυτό τον τοίχο, σε βάθος 3,65 μ., υπήρχε τμήμα τοίχου με την ίδια κατεύθυνση αποτελούμενο από ορθογώνιους λίθους κογχυλιάτη (5×0,60 μ.). Πάνω στον τρίτο στη σειρά από βορειοανατολικά λίθο, εδραζόταν αρράβδωτος σπόνδυλος (διαμ. 0,45, ύψ. 0,40 μ.). Συνεχίζοντας τις σκαπτικές εργασίες ήλθε στο φως άλλο τμήμα τοίχου, διαστ. 2,20×0,60μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., το οποίο σχημάτιζε ορθή γωνία με τον προηγούμενο (εικ. 3). Κατόπιν απόφασης της Ζ' ΕΠΚΑ οι εργασίες τοποθέτησης του αγωγού διακόπηκαν, αποφασίστηκε η περαιτέρω διάνοιξη του δρόμου και η διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας, η οποία διήρκεσε από τον Ιανουάριο έως τον Απρίλιο του 2007³. Στη διάρκειά της ήλθε στο φως τμήμα κτιρίου ορθογώνιας κάτοψης (κτίριο Α)⁴

* Την καθηγήτρια Α. Μαραγκού ευχαριστώ θερμά για τη βοήθειά της και τις χρήσιμες υποδείξεις της επί του κειμένου. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον καθηγητή Π. Θέμελη, ο οποίος με ενθάρρυνε για τη συγγραφή αυτού του σύντομου άρθρου και είχε την καλοσύνη να το διαβάσει και να κάνει διάφορες καίριες παρατηρήσεις. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνω και στην καθηγήτρια Α. Μουστάκα για το ειλικρινές ενδιαφέρον της και τις συμβουλές της σχετικά με τη μεγάλη πηλοπλαστική.

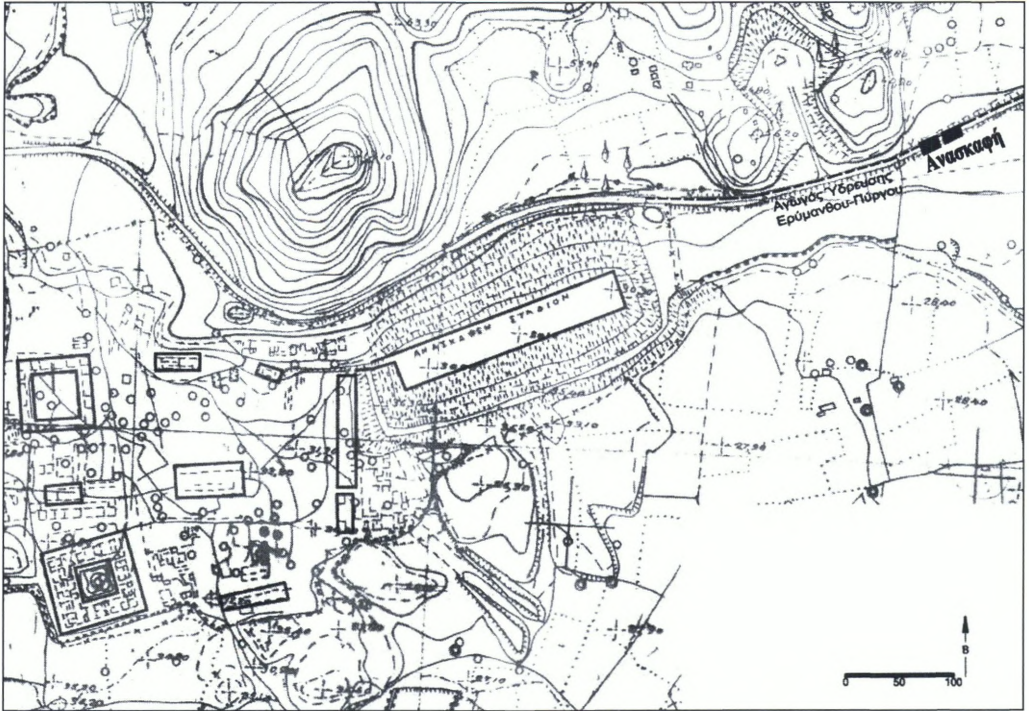
¹ Τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες εκφράζω στην προϊσταμένη της Εφορείας Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου για την ανάθεση της εποπτείας του έργου και την ευγενή

συγκατάθεσή της για τη συγγραφή αυτού του σύντομου κειμένου.

² Τοπική ονομασία του ασβεστόλιθου.

³ Η σωστική ανασκαφή έγινε υπό την επίβλεψη του γράφοντος και χρηματοδοτήθηκε από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηλείας, φορέα υλοποίησης του τεχνικού έργου.

⁴ Στην ανασκαφή του κτιρίου εργάστηκε με ιδιαίτερο ζήλο η συνάδελφος συμβασιούχος αρχαιολόγος Κ. Ντουντούμη. Πολλά από τα σχέδια της ανασκαφής οφείλονται στη συμβασιούχο σχεδιάστρια Ν. Τσάμη. Αρχικά τεχνικά προβλήματα δεν θα είχαν λυθεί χωρίς την πολίτημη εμπειρία του εργατοτεχνίτη της Εφορείας

Εικ. 1. Αρχαιολογικός χώρος Ολυμπίας (χάρτης ΓΥΣ).

και 25 μ. ανατολικότερα ρωμαϊκό λουτρό⁵, με δύο χώρους υποκαύστων και τμήμα δεξιαμενής (εικ. 4).

Τα οικοδομικά λείψανα

Κτίριο Α (εικ. 5 και 6α-β)⁶. Έχει προσανατολισμό Δ.-Α. και αποτελείται από τέσσερις χώρους, οι οποίοι ορίζονται από τέ-

σερις τοίχους (βόρειο, δυτικό, νότιο και τον τοίχο που συμβατικά ονομάστηκε N1). Ο βόρειος τοίχος σώζεται σε δύο σειρές δόμων και έχει μήκος 5,85 και πλάτος 0,60 μ. Οι διαστάσεις των πωρόλιθων είναι 1,30×0,60 μ. εκτός από τον τελευταίο ανατολικά που είναι σπασμένος. Ο δυτικός τοίχος σώζει δύο σειρές δόμων. Η ανώτερη έχει μήκος 4,55, η κατώτερη 5,55 και ύψος 0,70 μ. Το πλά-

Π. Καλπάκου. Η ανασκαφική αυτή έρευνα όμως δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την κοπιώδη προσπάθεια του συνόλου σχεδόν του εργατικού προσωπικού της Ζ' ΕΠΚΑ και κυρίως των Ντ. Αθανασόπουλου, Λ. Κουρνούτου και του συμβασιούχου Π. Κορδονούρη.

⁵ Στην ανασκαφή του ρωμαϊκού λουτρού εργάστηκε με μεγάλη υπευθυνότητα ο συνάδελφος συμβασιούχος

αρχαιολόγος Σ. Λαμπρόπουλος και οι εργάτες Δ. Γεωργίου, Ν. Αστερής και ο συμβασιούχος Δ. Αστερής.

⁶ Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον αρχιτέκτονα J. Schumann για την εκπόνηση των σχεδίων της ανασκαφής και τον τοπογράφο Η. Birk για την ηλεκτρονική επεξεργασία τους.

Εικ. 2. Ο υστερορωμαϊκός τοίχος.

τος κάθε πωρόλιθου είναι 0,55-0,57 μ. Ο νότιος τοίχος αποτελείται από τρεις δόμους: Α' δόμος (ανώτερος) 5,15×0,65×0,39 μ. (ύψ.), Β' δόμος 7,10×0,65×0,29 μ. (ύψ.), Γ' δόμος (κατώτερος) 7,50×0,65×0,29 μ. (ύψ.). Ο τοίχος Ν1 αποτελείται από μία σειρά λίθων μήκ. 2,70 μ. Ο πρώτος λίθος από Δ.-Α. έχει πλάτος 0,50 και ο δεύτερος 0,70 μ.

Πάνω στον τοίχο Ν1 και στην ίδια κα-

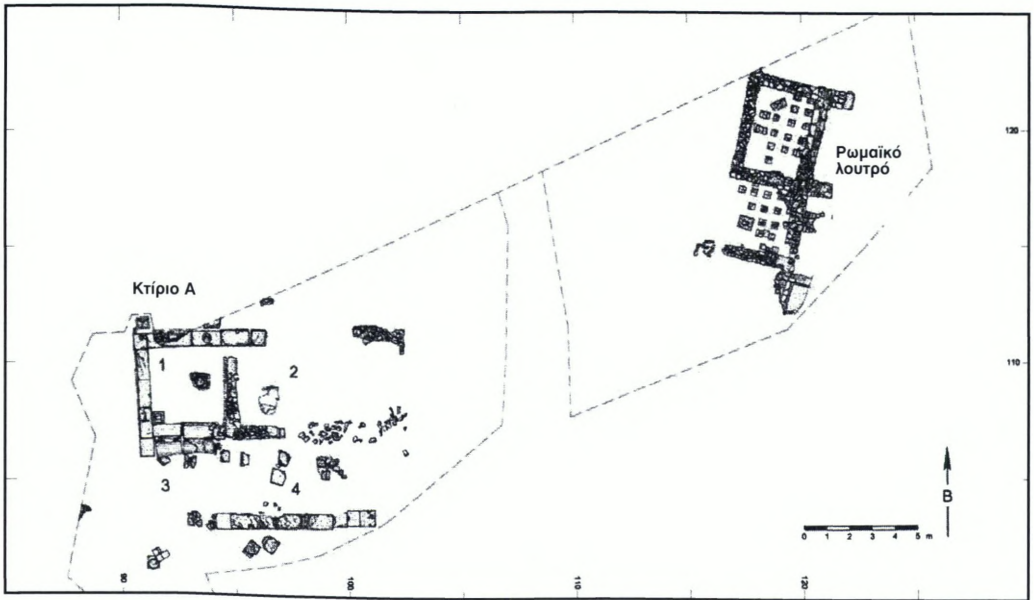
Εικ. 3. Οι αποκαλυφθέντες τοίχοι μετά τη διάνοιξη του δρόμου για την τοποθέτηση του αγωγού ύδρευσης.

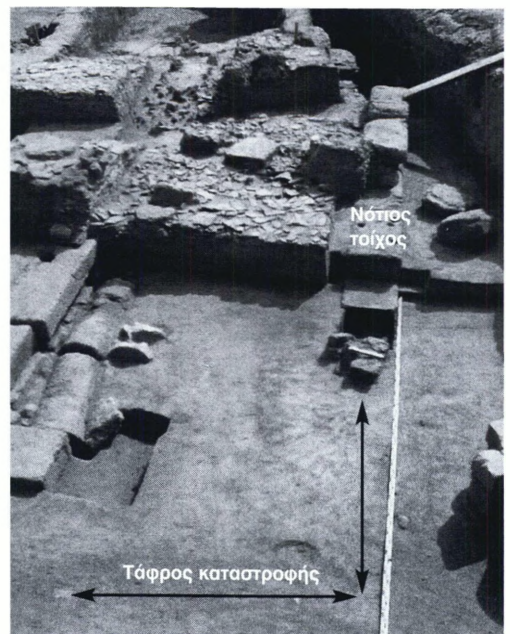
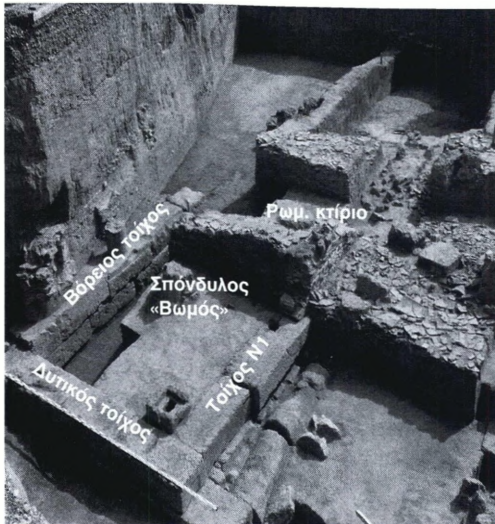
Εικ. 4. Το κτίριο Α και το ρωμαϊκό λουτρό.

τεύθυνση με αυτόν εδράζεται τοίχος από οπτοπλίνθους, διαστ. 2,75×0,55×0,90 μ. (ύψ.). Μαζί με άλλο τοίχο, διαστ. 3,50×0,50×0,90 μ. (ύψ.), σχηματίζουν ορθή γωνία και αποτελούν τμήμα χώρου ρωμαϊκού κτιρίου. Εσωτερικά και οι δύο τοίχοι είναι επενδεδυμένοι με κονίαμα. Κοντά και βόρεια της βορειοδυτικής γωνίας του κτιρίου εντοπίστηκε μαρμαρίνη βάση υστερορωμαϊκού, πιθανώς, κίονα τετράγωνης διατομής (0,53×0,50 μ.). Νοτιότερα της νοτιοδυτικής γωνίας του, βρέθηκε κογχυλιάτης λίθος πάνω στον οποίο εδράζεται αρράβδος σπόνδυλος, διαμ. 0,49, ύψ. 0,50 μ., επιχρισμένος με κονίαμα. Ακριβώς δίπλα του, σε μάζα χώματος, εδράζεται μαρμαρίνη βάση τετράγωνης διατομής, διαστ. 0,59×0,59 μ.

Η επίχωση πάνω από τους ήδη αποκαλυφθέντες τοίχους, βόρειο και δυτικό, ήταν περίπου 1,40-1,50 μ. Ήδη από την αρχή της ανασκαφής στο χώρο 1, στο κέντρο περίπου του τετραγώνου Α1, παρατηρήθηκε έντονη διαταραχή των χωμάτων καθώς στις ίδιες στρώσεις διαπιστώθηκε συνύπαρξη ευρημάτων διαφόρων εποχών: κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής, ενώ έντονη ήταν η παρουσία ειδωλίων ανθρώπινων μορφών, σκελών χοιριδίων και ρωμαϊκών λύχνων. Στο

Εικ. 5. Ιερό Δήμητρας και Κόρης (J. Schumann).

Εικ. 6α-β. Το κτίριο Α.

κέντρο περίπου του χώρου αποκαλύφθηκε σπόνδυλος από κογχυλιάτη, διαμ. 0,44, ύψ. 0,49 μ. (εικ. 7), πακτωμένος με κεραμίδια

και γύρω του τετράγωνο πλαίσιο από ασβεστοκονίαμα. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου 1 αποκαλύφθηκε, τετράγωνης σχεδόν

διατομής, κογχυλιάτης με εσωτερική λάξευση (πατούρα), αύλακα στη δυτική πλευρά και βαθύ άνοιγμα ορθογώνιου σχήματος στο κέντρο, που απολήγει σε στεγανή επιφάνεια στο κάτω μέρος.

Λόγω της σωζόμενης αναθύρωσης του νοτιότερου πωροπλίνθου του δυτικού τοίχου, συνεχίσαμε την έρευνα προς Ν. και διακρίναμε από την οριζόντια στρωματογραφία τη διαφοροποίηση του χρώματος της άμμου. Διαπιστώθηκε, έτσι, ότι η τάφρος καταστροφής συνέχιζε προς Ν. και στη συνέχεια στρεφόταν προς Α. στο σημείο που άρχιζε ο νότιος τοίχος του κτιρίου.

Αν και είναι ακόμη πολύ νωρίς για τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την οικοδομική δραστηριότητα στο χώρο, αυτή φαίνεται ότι άρχισε στα τέλη του βου αι. π.Χ. και συνεχίστηκε έως και το 2ο-4ο αι. μ.Χ., όπως προκύπτει από τη μέχρι στιγμής συνεξέταση των κινητών ευρημάτων και των οικοδομικών λειψάνων. Το κτίριο, το οποίο είχε θεμελιωθεί στην άμμο, υπέστη μια μεγάλη καταστροφή πιθανώς από πυρκαγιά, όπως φαίνεται από τα στρωματογραφικά δεδομένα⁷ τόσο εξωτερικά όσο και στο εσωτερικό του. Οι αλληπάλληλες στρώσεις κεραμίδων στέγης λακωνικού κυρίως τύπου – στο ίδιο στρώμα υπήρχαν κεραμίδες κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων – μαρτυρούν αφενός ότι θα ήταν στεγασμένο, αφετέρου ότι γίνονταν συνεχείς επιδιορθώσεις. Η μορφή του οικοδομήματος και η τοιχοποιία μάς επιτρέπουν να υποθέ-

Εικ. 7. Ο σπόνδυλος «βωμός» και η πωρολιθική κατασκευή.

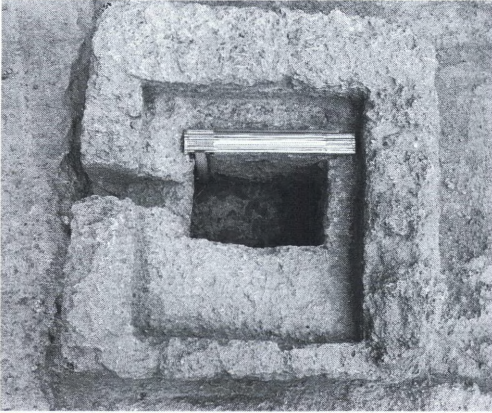

Εικ. 8. Το δωρικό κιονόκρανο.

σουμε ότι το κτίριο ανήκει στον 5ο αι. π.Χ. Την υπόθεση αυτή στηρίζουν και τα δύο δωρικά κιονόκρανα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Το ένα από αυτά (εικ. 8), βρέθηκε πλησίον του νότιου τοίχου και αποτελείται από δύο τμήματα. Η καμπυλότητα του εχίνου δείχνει ότι είναι ίσως λίγο παλαιότερο

⁷ Τον υποδιευθυντή του ΓΑΙ και διευθυντή των ανασκαφών της Ολυμπίας R. Senff ευχαριστώ πολύ για τη βοήθειά του στην εκπόνηση των στρωματο-

γραφιών, αρκετές από τις οποίες έγιναν από την αρχαιολόγο S. Bocher και τις φοιτήτριες αρχαιολογίας A. Sieverling, Ch. Schumann και M. Lehmann.

Εικ. 9. Η πυρολιθική κατασκευή.

από αυτά του ναού του Διός και μας επιτρέπει να το χρονολογήσουμε στην πρώτη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ.⁸

Το κτίριο, στην αρχική φάση κατασκευής του, αποτελούνταν από το βόρειο, δυτικό και νότιο τοίχο. Ο τοίχος Ν1 αποτελεί ίσως μεταγενέστερη προσθήκη, επειδή ο δεύτερος στη σειρά λίθος είναι σε β' χρήση. Ο τώρμος προς το ανατολικό πέρασ του λίθου, αλλά και τα πολλά σιδερένια καρφιά που βρέθηκαν μέσα στο χώρο 1, δείχνουν ότι εκεί θα υπήρχε μια ξύλινη θύρα η οποία θα άνοιγε προς το εσωτερικό. Την υστερότερη χρονικά κατασκευή του τοίχου Ν1 προδίδει και ο τρόπος θεμελίωσής του, επειδή απο-

τελείται από μικρούς λίθους ως γέμισμα. Ακριβώς νότια του τοίχου Ν1, στο ύψος της θεμελίωσής του και χαμηλότερα από αυτή, βρέθηκαν δύο αραβιδωτοί σπόνδυλοι, η χρήση των οποίων παραμένει προς το παρόν αβέβαιη.

Ερωτηματικά επίσης δημιουργεί η χρήση του σπονδύλου στο κέντρο περίπου του χώρου 1. Ο σπόνδυλος θα μπορούσε ίσως να είχε χρησιμοποιηθεί ως βωμός ή εσχάρα λατρευτική. Το ενδεχόμενο αυτό στηρίζουν η θέση του στο κέντρο σχεδόν του χώρου, η κατά τόπους πυρακτωμένη επιφάνειά του, οι στρώσεις τέφρας, ο μεγάλος αριθμός ειδωλίων και το πλαίσιο με ασβεστοκονίαμα γύρω του. Ωστόσο, υπάρχουν και στοιχεία προς την αντίθετη κατεύθυνση. Η θέση του μέσα στο κτίριο είναι προβληματική⁹. Επίσης, η κυκλική επιφάνειά του δεν θα επέτρεπε προφανώς την τοποθέτηση προσφορών. Ερωτηματικό προκαλεί επίσης και ο περιορισμένος αριθμός οστών στο χώρο 1 όσο και γύρω από αυτόν. Αν υποθέσουμε ότι ο «βωμός» προοριζόταν για τη λατρεία χθόνιων θεοτήτων, αυτός θα έπρεπε να ήταν προφανώς μια πολύ χαμηλή κατασκευή στο επίπεδο του εδάφους¹⁰.

Αδιευκρίνιστος προς το παρόν παραμένει και ο προορισμός της πυρολιθικής κατασκευ-

⁸ Η παρατήρηση αυτή οφείλεται στον αρχιτέκτονα Κ. Herrmann, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για το ενδιαφέρον που επέδειξε σχετικά με τα κατασκευαστικά προβλήματα του κτιρίου.

⁹ Τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στη Μεγάλη Ελλάδα η ύπαρξη βωμών εντός των κτιρίων ή ναών δεν είναι καθόλου συχνή, ωστόσο υπάρχουν κάποιες εξαιρέσεις, βλ. σχετικά, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Το Θεομοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα 1996, σ. 25, σημ. 22, όπου αναφέρει ότι στην Πριήνη ο βωμός ήταν μέσα στο

ναό. Επίσης, V. Hinz, *Der Kult von Demeter und Kore auf Sizilien und in der Magna Graecia*, DAIR, Palilia 4, Wiesbaden 1998, όπου στα περισσότερα ιερά ο βωμός είναι εκτός του ναού.

¹⁰ C. Yavis, *Greek Altars. Origins and Typology*, Saint Louis 1949, σ. 171: «arulae as distinguished form full-sized altars, are those altars too small to support sacrificial fire, but rather intended to receive merely a few hot coals».

ής (εικ. 9), με την εσωτερική λάξευση (πατούρα) μήκ. πλευρών 0,47-0,50, πλ. εγκοπής 0,05, πλ. εσωτ. λάξευσης 0,05-0,12., μήκ. ορθογώνιου ανοίγματος 0,19, πλ. 0,12 μ. Μετά από μικρή δοκιμαστική τομή που έγινε, διαπιστώθηκε ότι ήταν θεμελιωμένη στην άμμο σε βάθος 0,30 μ. από την ανώτερη επιφάνειά της. Παρόμοια κατασκευή έχει βρεθεί στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Μεσσήνη, η οποία χρησίμευε ως θησαυροφυλάκιο. Ακόμη δεν γνωρίζουμε αν μια παρόμοια χρήση μπορεί να υποστηριχθεί και εδώ. Είναι πιθανό να χρησίμευε για την υποδοχή του ξόανου της λατρευόμενης θεότητας¹¹.

Τα κινητά ευρήματα

Κεραμική. Οι συνθήκες της έρευνας και ο μεγάλος αριθμός των ευρημάτων επέτρεψαν μόνον ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις σχετικά με την κεραμική. Η πλειονότητα των κεραμικών ευρημάτων προήλθε από τους χώρους 2 και 3 του κτιρίου. Τα περισσότερα ήταν άβαφα μαγειρικά σκεύη

ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων¹². *Ειδώλια*¹³. Αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα των ευρημάτων. Τα περισσότερα προήλθαν από το χώρο 1 και συγκεκριμένα γύρω από το σπόνδυλο-«βωμό», ενώ αρκετά βρέθηκαν εξωτερικά του δυτικού τοίχου του κτιρίου. Χαρακτηριστικό του συνόλου σχεδόν των ειδωλίων είναι η αποσπασματική διατήρησή τους¹⁴.

Από τα ειδώλια ζώνων προέρχονται οι κεραιοειδείς αποφύσεις και τα αυτιά που ανήκαν σε βοοειδή¹⁵. Αρκετά ήταν επίσης τα σκέλη από ειδώλια χοιριδίων¹⁶ (εικ. 10) που αποτελούν συνηθισμένα αφιερώματα στα ιερά της Δήμητρας.

Σχεδόν όλα τα ανθρώπινα ειδώλια είναι γυναικεία¹⁷ (εικ. 11). Μέχρι στιγμής διαπιστώθηκε ότι όλα είναι ιστάμενα¹⁸ και τα περισσότερα χρονολογούνται στον 5ο-4ο αι. π.Χ., ενώ κάποια φθάνουν έως την ελληνιστική εποχή. Η αποσπασματική διατήρησή τους δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε αν κρατούσαν κάποιο χοιρίδιο¹⁹ ή άλλο αντικείμενο.

¹¹ Σύμφωνα με τον Π. Θέμελη, αν και οι δύο κατασκευές παρουσιάζουν μια εξωτερικά τυπολογική ομοιότητα, είναι δύσκολο η δική μας να χρησίμευε ως θησαυροφυλάκιο.

¹² Η παρατήρηση αυτή οφείλεται στον αρχαιολόγο J. Schilbach.

¹³ Η μέχρι τώρα συντήρηση των ειδωλίων έγινε με εξαιρετική επιμέλεια από το συντηρητή Γ. Δρε και τη συμβασιούχο συντηρήτρια Ο. Πετροπούλου. Το συντηρητή Σ. Χριστόπουλο ευχαριστώ πολύ για τις εύστοχες υποδείξεις του σε θέματα σχετικά με τη συμπλήρωση ορισμένων ευρημάτων.

¹⁴ Χρ. Μόρτζος, *Ανασκαφή Βρυσών Κυθωνίας, Το Ελληνικό Ιερό Α στον Κάστελο*, Αθήνα 1985, σ. 24: «...Η κατάσταση θρυμματισμού, η ανάμειξη διαφόρων λίθων και αναθημάτων ... κάνει εύλογη την ερμηνεία του ως υλικού καταστροφής μεταφεριμένου από άλλες θέσεις».

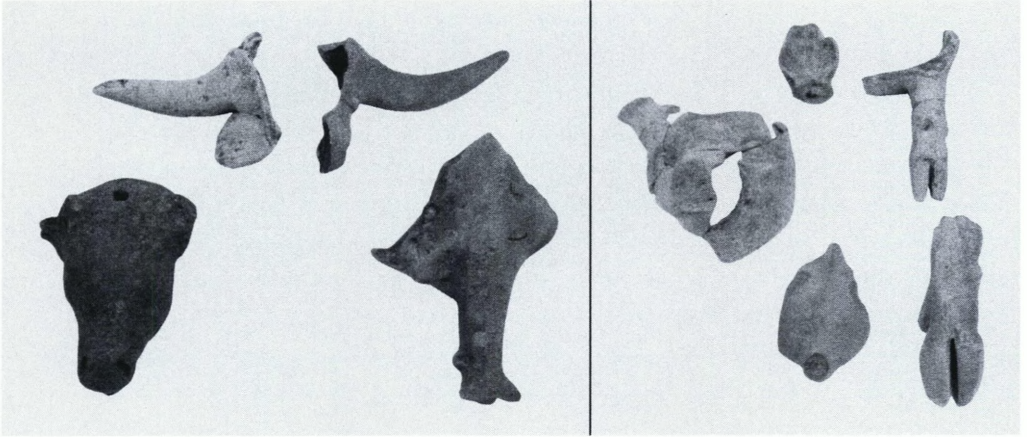
¹⁵ Παρόμοια έχουν βρεθεί στο Ιερό Α στον Κάστελο, ό.π., πίν. 48-50, 52.

¹⁶ Τα σκέλη των χοιριδίων είναι δίχειλα και, όπως παρατήρησε η Α. Μουστάκα, δεν θα μπορούσαν να στέκονται όρθια.

¹⁷ Από μια πρώτη εξέταση τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τους έχουν κοινά στοιχεία με κάποια από την Ήλιδα, βλ. σχετικά V. Mitsopoulou-Leon, *Tonstatuetten aus Elis. Zu Heiligtümern weiblicher Gottheiten: Funde aus einem Bothros im Bereich der Agora, ÖJh 70* (2001), σ. 81-116.

¹⁸ Από τη μέχρι στιγμής εξέταση των ειδωλίων δεν υπάρχουν καθιστές μορφές.

¹⁹ G. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore, Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Periods, Corinth XVIII*, 4, σ. 24, πίν. 1.

Εικ. 10. Τμήματα από ειδώλια βοοειδών και χοιριδίων.

Η γυναικεία μορφή (εικ. 11, άκρο δεξιά) έχει το δεξί χέρι της κεκαμμένο στον αγκώνα και ανασηκώνει ελαφρά το χιτώνα της. Ίσως ο τεχνίτης προσπάθησε να μιμηθεί παραστάσεις της θεάς Δήμητρας, όπως παραδίδονται στη μεγάλη πλαστική και σε μαρμάρινα αναθηματικά ανάγλυφα²⁰. Ένα άλλο γυναικείο ειδώλιο (εικ. 12), συγκολλημένο από πολλά κομμάτια παρουσιάζει μια ιστάμενη γυναικεία μορφή με το χιτώνα να σχηματίζει ένα V στο λαιμό και το ζώσιμο να είναι ψηλά ακριβώς κάτω από το στήθος²¹. Δύο ειδώλια (εικ. 13), ένα γυναικείο και ένα ανδρικό, κρατούν με το αριστερό τους χέρι κάποιο πτηνό

που μοιάζει μάλλον με χήνα²². Σε μεγάλου μεγέθους πήλινα γυναικεία ειδώλια θα ανήκαν οι πλόκαμοι, το τμήμα στήθους, οι πήχεις και οι παλάμες (εικ. 14), καθώς και τα ημικυκλικά στέμματα (εικ. 15).

Τα προσωπεία Σιληνών και οι θεατρικές μάσκες (εικ. 16) συνδέουν τον Διόνυσο με τη Δήμητρα ως θεούς της γονιμότητας και της ευκαρπίας της γης, ενώ δεν λείπουν και οι προτομές²³.

Η χθόνια υπόσταση της Δήμητρας αλλά και η ιδιαίτερη λατρεία του Άδη στην Ηλεία²⁴ δηλώνεται από το μοναδικό δικέφαλο κέρβερο²⁵ με πόπανα στο στόμα²⁶ (εικ. 17), άλ-

²⁰ A. Pesclow-Bindokat, *Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr.*, *Jdl* 87 (1972), σ. 111-112, εικ. 34-35. Επίσης, Κ. Παπαγγελή, *Ελευσίνα, ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο*, Αθήνα 2002.

²¹ Για τα ειδώλια αυτού του τύπου, βλ. Παπαγγελή, ό.π., όπου η συγγραφέας σημειώνει (σ. 24) ότι αυτή η διαμόρφωση του V θυμίζει τις πελοφόρους της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνα. Το δικό μας είναι πιο κοντά στο J.N. Coldstream, *Knossos: The Sanctuary*

of Demeter, *BSA*, Suppl. 8, 1973, πίν. 50, 104 bis.

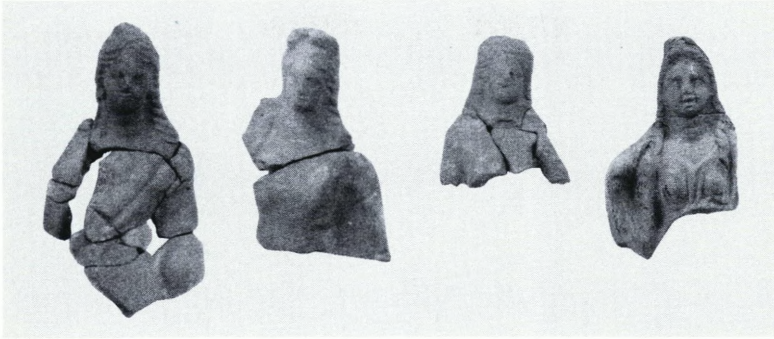
²² Για το ανδρικό ειδώλιο με χήνα, βλ. Merker, ό.π., σ. 190, πίν. 51, Η 331.

²³ Βλ. ό.π., σ. 76.

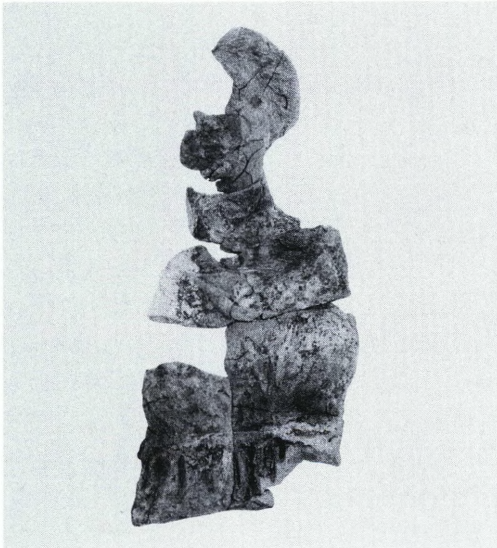
²⁴ Ν. Γαλούρης, *Αρχαία Ήλις. Αίκνο των Ολυμπιακών αγώνων*, Αθήνα 1998, σ. 74.

²⁵ Για παραστάσεις δικέφαλου κερβέρου, βλ. ενδεικτικά *LIMC* IV, I, 1988, σ. 222 (R. Linder - St. Christian).

²⁶ Αντίστοιχο εύρημα εκτίθεται στην αίθουσα 2 του

Εικ. 11. Τμήματα γυναικείων ειδωλίων.

Εικ. 12. Γυναικείο ειδώλιο.

Εικ. 13. Ειδώλια που κρατούν «χήνα».

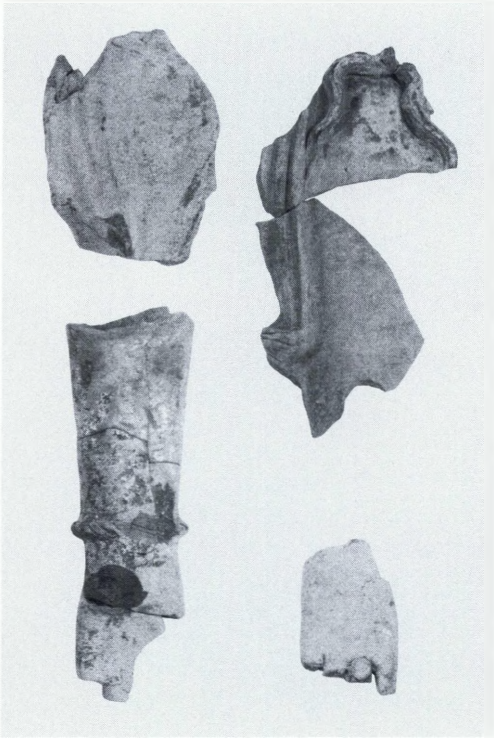
λων παρόμοιων που προέρχονται από ανάλογα ζεύγη (εικ. 18) και πόπανα²⁷, τα οποία έχουν αποσπαστεί από το στόμα των κέρβερων.

Ξεχωριστά και ιδιαίτερης σημασίας ευρήματα αποτελούν τα δύο δαιμονικά όντα που ίσως αποδίδουν σφίγγες ή γρούπες. Αμφότερα είναι καθισμένα στα μπροστινά τους

Μουσείου Αρχαίας Ολυμπίας και προέρχεται από τις γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία.

²⁷ A. Brumfield, *Cakes in the Liknon. Votives from*

the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, *Hesperia* 66 (1997), σ. 150.

Εικ. 14. Τμήματα μεγάλης πηλοπλαστικής.

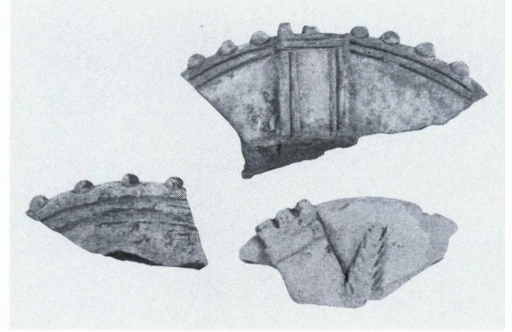
πόδια. Το ένα διακοσμείται με ρόδακες στο στήθος (εικ. 19), ενώ τα μπροστινά πόδια του άλλου πατούν σε ορθογώνια βάση (εικ. 20). Στο στήθος φέρει εγχάρακτη επιγραφή, η οποία επιβεβαίωσε τις αρχικές μας υποψίες για τη σχέση των ευρημάτων με τη λατρεία της Δήμητρας:

[Δά]ματρι

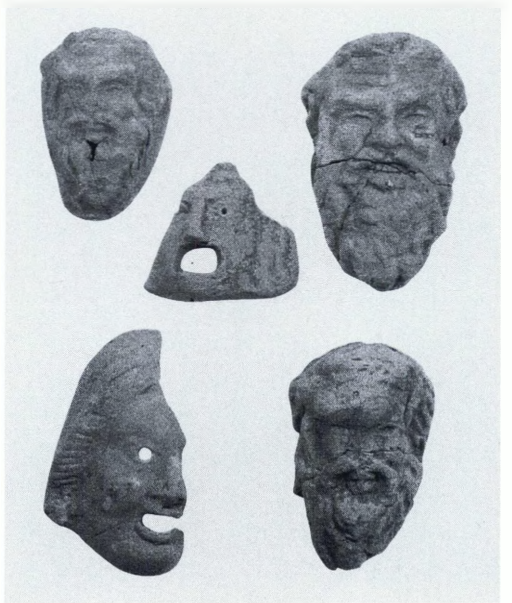
Κόρ[α] [Βα]σιλεί

(Στη Δήμητρα, στην Κόρη, στο Βασιλέα)

Ως βασιλεύς νοείται συνήθως ο Ποσειδώνας (Ποτιδάων = σύζυγος της γης). Ως βασιλεύς εδώ νοείται, μάλλον, ο θεός του Κάτω Κόσμου, ο Πλούτων, αλλιώς ο Άδης, ο σύζυγος της Κόρης. Βασίλη ονομάζεται, επίσης, θεότητα του Κάτω Κόσμου στην Αττική²⁸.

Εικ. 15. Πήλινα στέμματα.

Εικ. 16. Σιληνοί και θεατρικά προσωπεία.

Νομίσματα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών ανευρέθησαν 34 χάλκινα νομίσματα αρκετά από τα οποία χρονολογούνται στον 5ο-4ο αι. π.Χ., ενώ τα περισσότερα ανήκουν στους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους.

²⁸ Η πληροφορία οφείλεται στον Π. Θέμελη.

Εικ. 17. Ο δικέφαλος κέρβερος.

Εικ. 19. «Σφίγγα» με ρόδακες.

Εικ. 18. Τμήματα από κερβέρους.

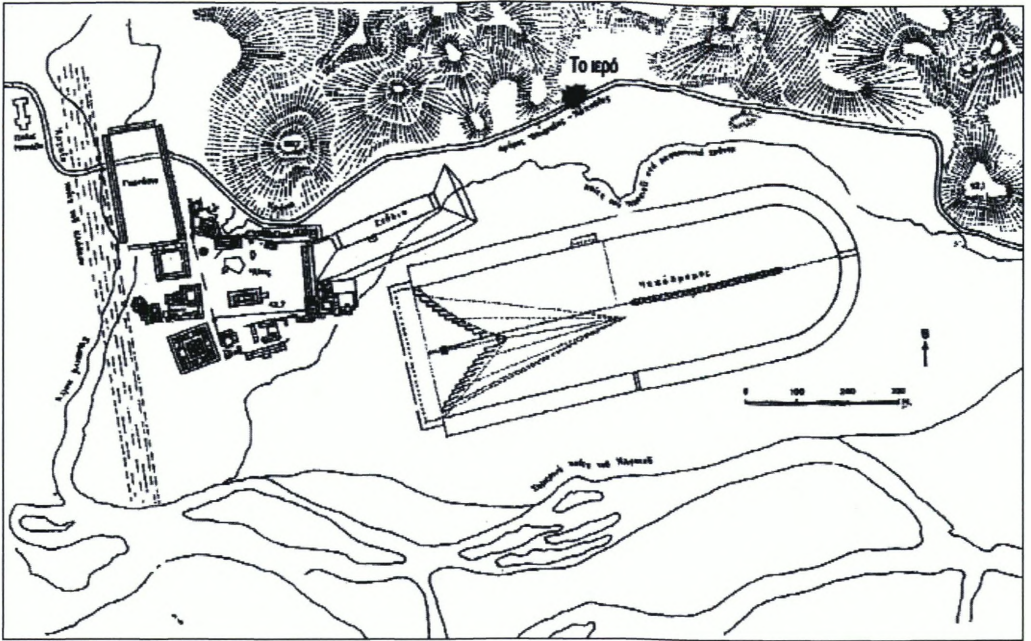
Εικ. 20. «Σφίγγα» με εγχάρακτη επιγραφή.

ΠΡΩΤΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Από τα μέχρι στιγμής ευρήματα προκύπτει ότι βρισκόμαστε στον περιβάλλοντα χώρο ενός ιερού αφιερωμένου στη λατρεία της Δήμητρας και Κόρης. Ωστόσο, είναι πολύ νωρίς ακόμη για να πούμε οτιδήποτε

σχετικά με τον προορισμό του κτιρίου Α και την πιθανή ύπαρξη άλλων οικοδομημάτων²⁹. Η αρχική σκέψη για την ύπαρξη Θεομο-

²⁹ Για τη διαμόρφωση των ιερών της Δήμητρας, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 25.

Εικ. 21. Ο αρχαιολογικός χώρος και ο ιππόδρομος.

φορίου³⁰ δεν φαίνεται πιθανή, καθώς δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής ενδείξεις³¹ που να οδηγούν προς αυτή την κατεύθυνση.

Σημαντικότερο στοιχείο όμως είναι η αναφορά του Πausανία για την ύπαρξη ιερού της Δήμητρας Χαμύνης βόρεια του ιππόδρομου: *Τὸ δὲ ἕτερον τοῦ ἵπποδρόμου μέρος οὐ χῶμα γῆς ἐστίν, ὄρος δὲ οὐχ ὑψηλόν. Ἐπὶ τῷ πέρατι τοῦ ὄρους ἱερὸν πεποιήται Δήμητρι ἐπικλήσιν χαμύνη· καὶ οἱ μὲν ἀρχαῖον τὸ ὄνομα ἤγηνται, χανεῖν*

γὰρ τὴν γῆν ἐνταῦθα τὸ ἄσμα τοῦ Ἄδου καὶ αὐθις μύσαι. Στη συνέχεια αναφέρει: Ἀγάλματα δὲ ἀντὶ τῶν ἀρχαίων Κόρη καὶ Δήμητρα λίθον τοῦ Πεντελῆσιν ἀθηναῖος ἀνέθηκεν Ἡρώδης³².

Η θέση της ανασκαφής ταυτίζεται πιθανότατα με το ανωτέρω ιερό, καθώς όπως φαίνεται στην εικ. 21 βρίσκεται βόρεια του ιππόδρομου, περίπου στο μέσον του. Πρόσθετη μαρτυρία για την πιθανότητα ταύτιση του χώρου με το ιερό της Δήμητρας Χα-

³⁰ Για τα Θεσμοφορία και την τελετουργία, βλ. ό.π., σ. 19, 103-106. Επίσης, Α. Γιαννικουρή, Το ιερό της Δήμητρας στην πόλη της Ρόδου, *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος 24-29 Οκτωβρίου 1993, Αθήνα 1999, σ. 66.

³¹ Π.χ. κυκλικά ή ορθογώνια ανοίγματα, όπου ρίχνονταν τα διαμελισμένα χοιρίδια στο πλαίσιο της γιορτής των Θεσμοφοριών και ερμηνεύονται ως «μέγαλα», δεν έχουν προς το παρόν βρεθεί.

³² Ν. Παπαχατζής, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά - Ηλιακά*, Αθήνα 1979, VI, 21,1-2. Βλ. επίσης, σ. 377-380.

μύνης αποτελεί όχι μόνον το είδος των ευρημάτων αλλά κυρίως η στάση των ειδωλίων ζώων. Τόσο τα χοιρίδια όσο και οι σφίγγες δεν είναι όρθια αλλά καθιστά στα μπροστινά τους πόδια, επιδιώκοντας προφανώς μεγαλύτερη επαφή του σώματός τους με τις γονιμοποιές και χθόνιες δυνάμεις της γης.

Ο χθόνιος χαρακτήρας³³ της Δήμητρας στην Ολυμπία υποδηλώνεται με το επίθετο *Χαμύνη*. Ετυμολογικά η λέξη αποτελείται από το (χαμαί + ευνή) και σημαίνει αυτόν που κοιμάται ή κείτεται στο έδαφος. Ας θυμηθούμε και τους Σελλούς, τους μάντεις στο ιερό του Δία στη Δωδώνη, οι οποίοι αναφέρονται από τον Όμηρο ως *ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι*. Η Δήμητρα στην Ολυμπία αναφέρεται και ως *Κονία* (κόνις = σκόνη) και επομένως αυτή που έχει άμεση σχέση με τη γη και τη γονιμότητα. Η χθόνια υπόσταση της Δήμητρας τονίζεται και από την ερωτική σχέση της θεάς με τον Ιάσιο ή Ιασιώνα, έναν από τους πέντε Δακτύλους ή Κουρήτες, οι οποίοι σύμφωνα με το μύθο ανέλαβαν τη φύλαξη του Δία μετά τη γέννησή του. Σύμφωνα με τον Παυσανία³⁴, όταν ήλθαν στην Ολυμπία, ο μεγαλύτερος αδελφός τους, ο Ηρακλής, τους έβαλε να τρέξουν, στεφάνωσε το νικητή με κλαδί αγριελιάς και ίδρυσε τους Ολυμπιακούς αγώνες. Σημαντική είναι, όμως, η αναφορά του περι-

γητή ότι οι Δάκτυλοι ξάπλωναν σε κλαδιά ελιάς, τα οποία έστρωναν στο έδαφος και έτσι έρχονταν σε άμεση επαφή με τη γη.

Για την έναρξη της λατρείας της Δήμητρας Χαμύνης στην Ολυμπία δεν είχαν εντοπιστεί στο παρελθόν υλικές ή επιγραφικές μαρτυρίες. Ωστόσο, από τη ρωμαϊκή εποχή έως και τα υστερορωμαϊκά χρόνια φαίνεται ότι η λατρεία της γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση³⁵.

Στη ρωμαϊκή εποχή ανήκει ο λίθινος βωμός που βρίσκεται στο βόρειο πρηνές του σταδίου, όπου στεκόταν η ιέρεια της θεάς και παρακολουθούσε τους αγώνες. Επιγραφικές μαρτυρίες για την τέλεση της λατρείας μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν. Ωστόσο, σε τέσσερις επιγραφές της ρωμαϊκής εποχής αναφέρεται η ανάληψη του αξιώματος της ιέρειας της Δήμητρας από Ρωμαίες ευγενικής καταγωγής. Μία από αυτές είναι και η γνωστή μας Ρήγιλλα, σύζυγος του Ηρώδη του Αττικού.

Είναι προφανώς η πρώτη φορά που έρχονται στο φως ευρήματα που σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία της Δήμητρας Χαμύνης. Ευελπιστούμε ότι η περαιτέρω μελέτη τους και η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας θα επιτρέψουν να αποσαφηνίσουμε τον προσορισμό του κτιρίου Α και θα δώσουν σημαντικές πληροφορίες για την ιστορία του ιερού και τη λατρεία της θεάς στην Ολυμπία.

³³ Για τη χθόνια υπόσταση της Δήμητρας Χαμύνης και την ετυμολογία του ονόματος, βλ. σχετικά A. Vegas-Sansalvador, Χαμύνη, An Elean Surname of Demeter, στο A. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακωνώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 1989, Μελετήματα* 13, Αθήνα 1991, σ. 145-149.

³⁴ Παπαχατζής, ό.π., V, 7, 7.

³⁵ U. Sinn, Olympias Spätgeschichte im Spiegel des Demeterkultes, στο H. Kyrieleis (επιμ.), *Olympia 1875-2000, 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen Internationales Symposium, Berlin 9.-11. November 2000, Mainz am Rhein 2002*, σ. 371-376.

A SANCTUARY OF DEMETER AND KORE AT ANCIENT OLYMPIA

CHRISTOS LIANGOURAS

During the course of work on the water-supply project for Erymanthos - Pyrgos, part of a wall of limestone, oriented north-east – south-west, was found 150 m. north of the ancient stadium. Subsequently, during the rescue excavation that followed, a building of shell-stone (building A), oriented west-east, and a Roman bath were found.

The building is preserved at the foundation level. From the evidence so far, it appears that it may have been erected in the 5th c. BC. The finds and the building remains to date suggest that construction continued in the area down to the 2nd-3rd c. AD. The function of the column-drum of an “altar” at the center of room 1 remains unknown at present, as does that of the poros structure in the north-west corner of the room.

Of the small finds, we may single out figurines of humans (mainly females) and animals (bovines and caprids). The double headed Kerberos with sacrificial cakes in its mouth is an outstanding find, as are the figurines of two daemons (sphinxes), one of which bears the incised inscription:

[Δά]ματτι

Κόρ[α] [Βα]σιλεί

(To Demeter, To Kore, To the King)

Examination mainly of the human and animal figurines allows the preliminary conclusion to be drawn that the site is in the wider area of a sanctuary connected with the cult of Demeter: indeed, according to the testimony of the travel-writer Pausanias, the sanctuary is probably to be identified as that of Demeter Chamyne.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΙΚΕΣ ΙΙΙ ΛΑΡΝΑΚΕΣ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

ΝΙΚΟΣ ΜΕΡΟΥΣΗΣ

Το καλοκαίρι του 1967 παραδόθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο τρία κιβώτια και τρία καλύμματα από υστερομινωικές (στο εξής ΥΜ) ΙΙΙ λάρνακες, καθώς και τεμάχια από τουλάχιστον άλλη μία¹. Την επόμενη χρονιά, στο πρώτο τεύχος των *Αρχαιολογικών Αναλέκτων εξ Αθηνών*, παρουσιάστηκαν σύντομα οι λάρνακες και απεικονίστηκαν οι δύο από αυτές². Τέσσερις δεκαετίες μετά, με αφορμή έρευνα σχετικά με τα εργαστήρια και τους τεχνίτες ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων στη δυτική Κρήτη χρειάστηκε να επανεξετάσω τη μία από τις λάρνακες, καθώς ήταν προϊόν ενός εργαστηρίου που διακόσμησε μια σειρά λαρνάκων στη δυτική Κρή-

τη³. Με την αφορμή αυτή, μελετήθηκε ξανά το σύνολο του αρχαιολογικού υλικού και καθώς στην αρχική δημοσίευση δεν είχαν απεικονιστεί όλες οι πλευρές των ακέραιων λαρνάκων, όπως και αυτές που σώζονται αποσπασματικά, και δεν είχε σχολιαστεί εκτενώς το εικονογραφικό τους υλικό, παρουσιάζονται αναλυτικά πιο κάτω.

1. Κιβώτιο λάρνακας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12835) (εικ. 1-4).

Κατάσταση διατήρησης. Ακέραιο, συγκολλημένο από πολλά τεμάχια με συμπληρώσεις στη μακρά πλευρά Α και στη στενή πλευρά Β.

¹ Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην έφορο της Προϊστορικής Συλλογής του ΕΑΜ Δρα Α. Παπάζογλου, για την άδεια να μελετήσω και να δημοσιεύσω το υλικό που παρουσιάζεται εδώ, και στον αρχαιολόγο του ΕΑΜ Κ. Πασχαλίδη, για τις ποικίλες διευκολύνσεις κατά την παραμονή μου στο Μουσείο. Ευχαριστώ επίσης την Α. Φιλίππα-Touchais, για τη βοήθειά της στη βιβλιοθήκη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, τη Δρα Δ. Κοκκινίδου και τη Δρα Α. Στεφανή.

² Ε. Τουλούπα, Πήλιναι κρητικά λάρνακες εν τω Εθνικώ Μουσείω, *ΑΑΑ Ι* (1968), σ. 54-57. Στο βιβλίο εισαγωγής του ΕΑΜ αναφέρεται ως παράδοση Σταυρόπουλου, παλαιός αριθμός ΒΕ 5α-ε/1967. Σε χειρόγραφο σημείωμα σ' ένα από τα κιβώτια στα οποία είναι αποθηκευμένα τεμάχια από λάρνακες και αγγεία αναφέρεται ότι η παράδοση των αρχαιοτήτων έγινε στις 2 Αυγούστου 1967. Οι συγκεκριμένες λάρνακες είναι προϊόντα αρχαιοκαπηλείας. Οι αρχαιολογικά-

πηλοι, που είχαν συντηρήσει, συλλογήσει και συμπληρώσει τις λάρνακες, δεν κατάφεραν, για άγνωστους λόγους, να τις διοχετεύσουν στο εξωτερικό. Παρά τον όγκο και το μεγάλο βάρος τους, μινωικές λάρνακες έχουν, κατά καιρούς, διοχετευθεί παράνομα στις αγορές αρχαιοτήτων του εξωτερικού. Για ΥΜ ΙΙΙ λάρνακες σε μουσεία της Ευρώπης και των ΗΠΑ, βλ. Ν. Μερούσης, *Οι εικονογραφικοί κύκλοι των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων. Οι διαστάσεις της εικονογραφίας στα πλαίσια των ταφικών πρακτικών*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Εννάλειο Κληροδότημα, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 195-197, αριθ. κατ. 217-223. Βλ. την πρόσφατη αποκάλυψη ότι ΥΜ ΙΙΙ λουθηροειδής λάρνακα από την ανατολική Κρήτη κατέληξε σε ιδιωτικό μουσείο των ΗΠΑ (*Ελευθεροτυπία της Κυριακής* 3/6/2007).

³ Ν. Μερούσης, *Τεχνίτες και εργαστήρια λαρνάκων στην ΥΜ ΙΙΙ δυτική Κρήτη, Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (υπό έκδοση).

Διαστάσεις. Μακρές πλευρές: μήκ. 0,92, ύψ. 0,75 μ. Στενές πλευρές: μήκ. 0,41, ύψ. 0,55 μ. (χωρίς τα πόδια). Παραστάδες: ύψ. 0,75, πλ. 0,14-0,17 μ. Οριζόντιο πλαίσιο: μήκ. 0,92, πλ. 0,04 μ. Πόδια: ύψ. 0,20, πλ. 0,15, πάχ. 0,05 μ. Πάχ. τοιχωμάτων: 0,03-0,05 μ.

Πηλός. Ερυθρός, χονδροκόκκος με άφθονα μη πλαστικά στοιχεία (2.5YR 5/8 red), επίχρσιμα κιτρινωπό (7.5YR 8/6 reddish yellow)⁴, βαφή ερυθρή (10R 5/6 red). Ο πηλός, το επίχρσιμα και η βαφή παρουσιάζουν κατά τόπους νέφη λόγω ανομοιογενούς όπτησης.

Διακόσμηση. Μακρές πλευρές: Α. Σύθεση με «φύλλα». Β. Δύο ψάρια, δύο δικτυωτά τρίγωνα και τέσσερις σπειρές με στέλεχος. Στενές πλευρές: Α. Τρεις ομάδες αποτελούμενες η καθμία από δύο κάθετες, ολόβαφες, αντιθετικά τοποθετημένες, κυματοειδείς ταινίες. Β. Αβακωπό κόσμημα. Παραστάδες: Μακρές πλευρές: Δύο κάθετες, ολόβαφες, αντιθετικά τοποθετημένες, κυματοειδείς ταινίες. Στενές πλευρές: Α. Δύο κάθετες, ολόβαφες, αντιθετικά τοποθετημένες, κυματοειδείς ταινίες. Β. Η δεξιά παραστάδα φέρει το ίδιο θέμα με την Α, η αριστερή είναι ακόσμητη. Οι ακμές του κιβωτίου τονίζονται με χρώμα. Το οριζόντιο πλαίσιο είναι ολόβαφο. Πόδια: Δύο

κάθετα τεμνόμενες γραμμές, στις στενές πλευρές είναι ακόσμητα.

Χροнологηση. ΥΜ ΙΙΒ.

Βιβλιογραφία. Τουλούπα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 54-55 (αριθ. 1), εικ. 1-2.

Το κιβώτιο είναι περίπου ορθογώνιο και στηρίζεται σε τέσσερα πόδια, πιθανώς συμφυή⁵, ορθογώνιας τομής. Κάθε πλευρά περιβάλλεται στον κάθετο άξονα από τις παραστάδες και στον οριζόντιο από στενό πλαίσιο. Η διαμόρφωση του κιβωτίου θυμίζει ξύλινα κιβώτια, από τα οποία, όπως έχει υποστηριχθεί, προέρχεται το σχήμα της λάρνακας⁶. Σε κάθε μακρά πλευρά σχηματίζεται ένα φάνωμα. Λαβές δεν υπάρχουν, ούτε οπές. Στην εξωτερική επιφάνεια δεν διακρίνονται ίχνη από κατασκευαστικές λεπτομέρειες. Σταγόνες βαφής που έπεσαν από το χρωστήρα του τεχνίτη διακρίνονται κυρίως στη στενή πλευρά Α. Η ποικιλοχρωμία στην κεραμική ύλη, στο επίχρσιμα και στη βαφή οφείλεται στην ανομοιογενή όπτηση⁷.

Το κιβώτιο διακοσμείται στις δύο μακρές πλευρές με δύο θέματα που απαντούν σπάνια στο θεματολόγιο των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων («φύλλα» και ψάρια). Το θέμα του «φύλλου»,

⁴ Οι μετρήσεις στην κλίμακα Munsell είναι, ως γνωστόν, ενδεικτικές. Λόγω της ανομοιογενούς όπτησης, η χρωματική ποικιλία στις μεγάλες μεγέθους επιφάνειες των λαρνάκων είναι μεγάλη.

⁵ Τα πόδια των λαρνάκων είτε κατασκευάζονται μαζί με τις παραστάδες από ένα ενιαίο κομμάτι πηλού είτε ενώνονται με πήλινα καρφιά στο κιβώτιο, βλ. Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιοπάκη - Γ. Ρεθεμιοπάκη, ΥΜ νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου, *ΑΔ* 33 (1978), Μελέτες, σ. 93, σημ. 223 και Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 3).

⁶ Β. Rutkowski, Τα κιβώτια στην κρητομυκηναϊκή εποχή, *Κρητ.Χρον* 18 (1964), σ. 269-278. Ο ίδιος, *Lar-*

naksy Egenjskie, Warszawa 1966, σ. 132. Ο ίδιος, *The Origin of Minoan Coffin*, *BSA* 63 (1968), σ. 219-227. Για πήλινες λάρνακες που παρέχουν ενδείξεις για επίδραση από ξύλινες λάρνακες και κιβώτια, βλ. Å. Åkeström, *Mycenaean Problems*, *OpAth* 12 (1978), σ. 57-60, εικ. 13 (λάρνακα από Άγιο Μύρων) και Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 50, σημ. 173.

⁷ Στην πλειονότητα των λαρνάκων παρατηρείται αυτό το φαινόμενο, αποτέλεσμα είτε μη ελεγχόμενης ατμόσφαιρας στον κλίβανο, όπου ψήνονταν, είτε γιατί η όπτηση γινόταν σε ανοιχτό κλίβανο, όπου η θερμοκρασία ελέγχεται δύσκολα.

1

2

3

4

Εικ. 1-4. Λάρνακα (αριθ. 1) και κάλυμμα (αριθ. 2): 1) Μακρά πλευρά Α. 2) Μακρά πλευρά Β. 3) Στενή πλευρά Α. 4) Στενή πλευρά Β.

όπως έχει δείξει διεξοδικά η Μιχαηλίδου, είναι υβρίδιο του παπυροειδούς άνθους και κατάγεται από τις παραστάσεις παπυροειδών της τελικής ανακτορικής φάσης⁸. Στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο δεν απαντά στην αγγιογραφία αλλά συναντάται σε κιβώτια λαρνάκων της δυτικής Κρήτης⁹. Πιο συγκεκριμένα, εμφανίζεται σε τέσσερις λάρνακες

⁸ Α. Μιχαηλίδου-Παππά, Κρητική λάρνακα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, *Κρητ.Χρον* 24 (1972), σ. 349-351, πίν. ΜΔ.

⁹ Κιβωτιόσχημες λάρνακες απαντούν μόνο στο νομό Ρεθύμνου, καθώς στα Χανιά δεν έχουν βρεθεί ταφές σε λάρνακες (εξαιρέση αποτελεί η λουτροειδής λάρνακα από την πόλη των Χανίων: ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 360, πίν. 157γ και Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 188 (αριθ. κατ. 204). Για την απουσία λαρνάκων στο νομό

που βρέθηκαν σε τάφους του νομού Ρεθύμνου (Αρμένιοι, Μαρουλάς και Άδελε)¹⁰. Πρόσφατα, με βάση αυτό το εικονογραφικό θέμα αναγνωρίστηκε ένα εργαστήριο κατασκευής και διακόσμησης λαρνάκων που έδρασε στη δυτική Κρήτη το 13ο αι. π.Χ.¹¹. Μάλιστα, η λάρνακα του ΕΑΜ έχει διακοσμηθεί από τον ίδιο τεχνίτη που ζωγράφισε μία άλλη η οποία βρέθηκε στον τάφο 108 των Αρμένων¹². Ο τόπος προέλευσης της λάρνακας του ΕΑΜ θεωρούμε βέβαιο ότι είναι η δυτική Κρήτη, διατυπώνουμε μάλιστα την υπόθεση ότι πιθανώς βρέθηκε σε τάφο του Μαρουλά με βάση το γεγονός ότι, την επόμενη χρονιά (1968) από την παράδοση Σταυρόπουλου, κατασχέθηκε στα χέ-

ρια γερμανού αρχαιοκάπηλου μινωική λάρνακα – σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης – μαζί με πλήθος άλλων αντικειμένων, που, όπως αποδείχθηκε κατά τις ανακρίσεις και τη δίκη, προερχόταν από συλημένο τάφο του Μαρουλά¹³.

Στη μακρά πλευρά Β, ψάρια, δικτυωτά τρίγωνα και σπείρες με στέλεχος σχηματίζουν μια πρωτότυπη για το θεματολόγιο των λαρνάκων παράσταση. Τα ψάρια¹⁴ απαντούν περιορισμένα στην εικονογραφία των λαρνάκων, μάλιστα από τη δυτική Κρήτη προέρχονται μόνον τρεις λάρνακες που, όχι τυχαία, έχουν βρεθεί σε τάφους των Αρμένων και του Άδελε¹⁵. Το είδος των ψαριών που απεικονίζονται στη λάρνακα του ΕΑΜ εί-

Χανίων, βλ. Α. Μαυριγιαννάκη, Το πρόβλημα της σπανιότητας ταφικών μινωικών λαρνάκων εις τον νομόν Χανίων, *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1973, σ. 191-194, όπου διατυπώνεται η υπόθεση ότι πιθανώς χρησιμοποιούνταν ξύλινες και όχι πήλινες λάρνακες, κάτι που η ανασκαφική έρευνα, τρεις δεκαετίες μετά, δεν έχει επιβεβαιώσει. Για μια εναλλακτική ερμηνευτική προσέγγιση, βλ. Μερούσης, *ό.π.*, σ. 401. Από το σύνολο των 49 γνωστών έως σήμερα λαρνάκων της δυτικής Κρήτης, οι 48 είναι κιβωτισήγμες, βλ. *ό.π.*, σ. 198-201.

¹⁰ Λάρνακα Μαρουλά: Α. Κάντα, Υστερομινωική σακοράγος από το χωριόν Μαρουλάς Ρεθύμνης, *ΑΑΑ VI* (1973), σ. 315-323 και Μερούσης, *ό.π.* (υποσημ. 2), σ. 154-155 (αριθ. κατ. 118). Λάρνακα Μαρουλά, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης: Μιχαηλίδου-Παππά, *ό.π.* και Μερούσης, *ό.π.*, σ. 154 (αριθ. κατ. 117). Λάρνακα Αρμένων από τον τάφο 108: *ΑΔ 33* (1978), Χρονικά, σ. 379, πίν. 195α-β και Μερούσης, *ό.π.*, σ. 115-116 (αριθ. κατ. 25). Λάρνακα Άδελε: Ι. Παπαποστόλου, Περισυλλογή αρχαίων εις δυτικήν Κρήτην, *ΠΔΕ* 1974, σ. 254, εικ. 4, πίν. 188α-β και Μερούσης, *ό.π.*, σ. 106 (αριθ. κατ. 8), πίν. 16 (μέσον).

¹¹ Για αναλυτική παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων και συζήτηση, βλ. Μερούσης, *ό.π.* (υποσημ. 3). Πρβλ., για παράδειγμα, τη λάρνακα από τον

Μαρουλά (Κάντα, *ό.π.*) και τη λάρνακα από τους Αρμένους (Ι. Τζεδάκις, Λάρνακες υστερομινωικού νεκροταφείου Αρμένων Ρεθύμνης, *ΑΑΑ IV* (1971), σ. 218, εικ. 4, *έγχρ.* πίν. Γ' 3).

¹² *ΑΔ 33* (1978), Χρονικά, σ. 379, πίν. 195α-β. Μερούσης, *ό.π.* (υποσημ. 2), σ. 115-116 (αριθ. κατ. 25).

¹³ Η λάρνακα δημοσιεύθηκε υποδειγματικά από την Α. Μιχαηλίδου, βλ. *ό.π.* (υποσημ. 8). Ο Στ. Αλεξίου, ήδη από το 1963, είχε αναφερθεί στους τάφους του Μαρουλά, οι οποίοι φαίνεται ότι συλήθηκαν εκτεταμένα στη δεκαετία του 1960, βλ. *ΚρητΧρον* 17 (1963), σ. 412 και *ΑΔ 19* (1964), Χρονικά, σ. 447. Σχετικά με την υπόθεση του γερμανού αρχαιοκάπηλου, βλ. *ΑΔ 24* (1969), Χρονικά, σ. 293· *ΑΔ 25* (1970), Χρονικά, σ. 347, πίν. 299α-β· Μιχαηλίδου-Παππά, *ό.π.*, σ. 356, σημ. 156.

¹⁴ Για το θέμα των ψαριών στην εικονογραφία των λαρνάκων, βλ. Μερούσης, *ό.π.* (υποσημ. 2), σ. 268-276.

¹⁵ Λάρνακα Αρμένων από τον τάφο 24 (λάρνακα 1): Τζεδάκις, *ό.π.* (υποσημ. 11), σ. 218, 220, εικ. 5, *έγχρ.* πίν. Γ' 1 και Μερούσης, *ό.π.* (υποσημ. 2), σ. 114 (αριθ. κατ. 22). Λάρνακα Αρμένων από τον τάφο 10 (λάρνακα 2): Τζεδάκις, *ό.π.*, σ. 220, εικ. 6 και Μερούσης, *ό.π.*, σ. 111 (αριθ. κατ. 18). Λάρνακα Άδελε: Παπαποστόλου, *ό.π.* (υποσημ. 10), σ. 253-254, εικ. 3α-β, πίν. 186γ-δ και Μερούσης, *ό.π.*, σ. 106-107 (αριθ. κατ. 9), πίν. 16 (κάτω).

ναι δύσκολο να ταυτιστεί, ίσως πρόκειται για τόνους ή σκουμπριά¹⁶. Τα δικτυωτά τρίγωνα στο ένα ψάρι πιθανώς αποδίδουν τα πτερύγια του ή το δίκτυο στο οποίο έχει πιαστεί. Τα ελεύθερα στο χώρο του φατνώματος δικτυωτά τρίγωνα αποδίδουν δίκτυα και οι σπείρες τη θαλάσσια βλάστηση. Ο θαλάσσιος χαρακτήρας της παράστασης σε αυτή την πλευρά της λάρνακας είναι εμφανής, και μάλιστα ο συνδυασμός με τη γήινη χλωρίδα που κοσμεί την άλλη πλευρά είναι συνήθης στις ΥΜ ΙΙΙ λάρνακες¹⁷.

Η στενή πλευρά Α κοσμείται με τρεις ομάδες ταινιών που σχηματίζονται από αντιθετικά τοποθετημένες, ολόβαφες, κάθετες κυματοειδείς ταινίες, θέμα που επαναλαμβάνεται στις παραστάδες. Ο τρόπος απόδοσης των ολόβαφων ταινιών παραπέμπει σε λάρνακες από το νεκροταφείο των Αρμένων¹⁸. Αν και αυτό το θέμα είναι ένα από τα πιο συνήθη στις παραστάδες των λαρνά-

κων, ο τρόπος με τον οποίο διατάσσεται σε αυτό το παράδειγμα απαντά περιορισμένα¹⁹. Η στενή πλευρά Β καλύπτεται με αβακωτό κόσμημα, ένα θέμα που εμφανίζεται συχνά στις στενές πλευρές λαρνάκων²⁰, και έχει υποθεθεί ότι αντλείται από τη σύγχρονη αρχιτεκτονική, ίσως ως απομίμηση ισόδομου τοίχου²¹ ή ακόμη υφάσματος με το οποίο καλύπτονταν οι λάρνακες. Αξίζει να σημειωθεί ότι και η λάρνακα του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, προϊόν του ίδιου εργαστηρίου με τη λάρνακα του ΕΑΜ, φέρει στη στενή πλευρά Β αβακωτό κόσμημα²². Οι παραστάδες, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, κοσμούνται με το θέμα που παρουσιάζεται στη στενή πλευρά Α.

2. Κάλυμμα λάρνακας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12835) (εικ. 1-6).

Κατάσταση διατήρησης. Ακέραιο με πολλές συμπληρώσεις σε όλες τις πλευρές και

¹⁶ Για παραστάσεις ψαριών στη μινωική εικονογραφία και προσπάθεια ταύτισης με συγκεκριμένα είδη, βλ. M. Gill, *Some Observations on Representations of Marine Animals in Minoan Art and their Identifications*, στο P. Darceq - J.-Cl. Poursat (επιμ.), *L'Iconographie minoenne: Actes de la Table Ronde d'Athènes (21-22/4/1983)*, BCH Suppl. XI, Athènes 1985, σ. 63-81.

¹⁷ Για τους θεματικούς κύκλους που αντλούνται από τη φύση και τις συμβολικές διαστάσεις του θεματολογίου των λαρνάκων, βλ. Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 391-397, 412-420. Για μια σύντομη συζήτηση σχετικά με τις συμβολικές διαστάσεις του κόσμου της φύσης στη μινωική εικονογραφία, βλ. N. Marinatos, *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol*, Columbia 1993, σ. 193 κ.ε., 239 κ.ε.

¹⁸ Λάρνακα τάφου 17, στενή πλευρά: L. Godart - Y. Tzedakis, *Témoignages archéologiques et épigraphiques en Crète occidentale du Néolithique au Minoen Récent III B*, Incunabula Graeca XCIII, Roma 1992,

πίν. CXXVI. 3-4 και λάρνακα τάφου 11: Τζεδάκις, ό.π. (υποσημ. 11).

¹⁹ Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 378-379. Για μια παρόμοια διάταξη με αυτήν της λάρνακας του ΕΑΜ, βλ. λάρνακα άγνωστης προέλευσης στο Μουσείο Ρεθύμνου: C. Μαντιγιαννάκη, *Recherches sur les lamakes minoennes de la Crète occidentale*, Incunabula Graeca LIV, Roma 1972, σ. 41-44, πίν. II-III και Μερούσης, ό.π., σ. 190 (αριθ. κατ. 210): λάρνακα από το Καβροχώρι Ηρακλείου: Γ. Ρεθεμιωτάκης, *Λάρνακες και αγγεία από το Καβροχώρι Ηρακλείου*, AD 34 (1979), Μελέτες, σ. 231, σχέδ. 3, πίν. 93 και Μερούσης, ό.π., σ. 137 (αριθ. κατ. 77): λάρνακα από τις Αρχάνες: Έργον 1985, σ. 76, εικ. 92 και Μερούσης, ό.π., σ. 119-120 (αριθ. κατ. 34), πίν. 10.

²⁰ Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 366-367.

²¹ Μιχαηλίδου-Πατπά, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 351.

²² Ό.π., πίν. MB.

στη δοκό. Επίχρσιμα και βαφή έντονα απολεπισμένα.

Διαστάσεις. Μέγ. μήκ. 0,86, μέγ. πλ. 0,40, μέγ. ύψ. 0,30 μ. Μακρές πλευρές: μήκ. κάτω 0,75, πάνω 0,65 μ. Στενές πλευρές: μήκ. κάτω 0,31, πάνω 0,21 μ. Περιχειλίωμα: μήκ. 0,86, πάχ. 0,03 μ. Δοκός: μήκ. 0,89, πλ. 0,18, εξέχον άκρο 0,11 μ.

Πηλός. Καστανόφαιος, χονδρόκοκκος με άφθονα μη πλαστικά στοιχεία (10YR 6/3 light brownish gray), επίχρσιμα κιτρινωπό (2.5Y 7/3 pale yellow), βαφή σκούρα καστανή (2.5Y 4/2 dark grayish brown).

Διακόσμηση. Μακρές πλευρές: Α. Η διακόσμηση έχει απολεπιστεί στο δεξιό τμήμα, αριστερά διακρίνεται φυτικό θέμα («άνθος»). Β. Η διακόσμηση έχει απολεπιστεί διακρίνονται αμυδρά γεωμετρικά θέματα (στα αριστερά δύο ενωμένα ολόβαφα ατρακτοειδή θέματα πλαισιώνονται από άλλα ατρακτοειδή, «φυλλόσχημα» μοτίβα, στα δεξιά ίσως εικονίζεται ολόβαφη κυματοειδής ταινία). Στενές πλευρές: Η διακόσμηση, αν υπήρχε, έχει απολεπιστεί. Περιχειλίωμα: Ολόβαφο. Δοκός: Ομάδες από ενάλληλα ημικύκλια.

Χρονολόγηση. ΥΜ ΙΙΙΒ.

Βιβλιογραφία. Τουλούπα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 54-55 (αριθ. 1), εικ. 1-2.

Το κάλυμμα έχει το σύνθηες σχήμα κόλουρης πυραμίδας, κάτι που απαντά με μικρές μορφολογικές αποκλίσεις σε πλήθος άλλων παραδειγμάτων²³. Η απουσία λαβών είναι μια ένδειξη ότι το κάλυμμα του ΕΑΜ προέρ-

Εικ. 5-6. Κάλυμμα (αριθ. 2): 5) Μακρά πλευρά Α (λεπτομέρεια). 6) Δοκός.

χεται από τη δυτική Κρήτη, καθώς αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό μιας σειράς καλυμμάτων από αυτή την περιοχή του νησιού²⁴. Έχει επίσης ενδιαφέρον ότι δεν έχουν διανοιχθεί σπές στην επιφάνειά του, ενώ στην πλειονότητα των καλυμμάτων απαντούν, εξυπηρετώντας πρακτικούς λόγους στους οποίους θα αναφερθούμε πιο κάτω. Η δοκός κα-

²³ Ό.π., σ. 328-329.

²⁴ Βλ. λάρνακες από το Αποδούλου, *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, πίν. 213· από τον Σταυρωμένο, Α. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites,*

Pottery and their Distribution, SIMA LVIII, Göteborg 1980, εικ. 102.1-2· από την Πηγή, Godart - Tzedakis, ό.π. (υποσημ. 18), πίν. CLVI· από τους Αρμένους, Τζεδάκις, ό.π. (υποσημ. 11).

ταλήγει στα τυπικά εξέχοντα άκρα που δημιουργούνται από τους τεχνίτες για να διευκολύνεται η μεταφορά.

Το συγκεκριμένο κάλυμμα και το κιβώτιο αριθ. 1 που είχαν τυχαία τοποθετηθεί μαζί στην αρχική δημοσίευση είναι πιθανό ότι δεν αποτελούν σύνολο, γιατί ο πηλός του καλύμματος είναι διαφορετικός από αυτόν του κιβωτίου, οι διαστάσεις του μικρότερες, η βαφή και το επίχρισμα έχουν διαφορετική απόχρωση. Εξάλλου, η Ε. Τουλούπα είχε επισημάνει εύστοχα, το 1968, ότι «δια την απόδοσιν των καλυμμάτων εις εκάστην λάρνακα υπάρχει κάποια επιφύλαξις»²⁵.

3. Κιβώτιο λάρνακας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12836) (εικ. 7-10).

Κατάσταση διατήρησης. Ακέραιο με συμπληρώσεις στις μακρές και τις στενές πλευρές (η στενή πλευρά Α έχει, κατά τόπους, εκτεταμένες συμπληρώσεις).

Διαστάσεις. Μακρές πλευρές: μήκ. 0,99, πλ. 0,49, ύψ. 0,73 μ. (με τα πόδια). Στενές πλευρές: μήκ. 0,49, ύψ. 0,99 μ. (με τα πόδια). Παραστάδες: ύψ. 0,99, πλ. 0,12-0,13 μ. Οριζόντιο πλαίσιο: μήκ. 0,99, πλ. 0,05 μ. Πόδια: ύψ. 0,20, πλ. 0,12-0,16, πάχ. 0,06 μ. Πάχ. τοιχωμάτων: 0,03-0,05 μ.

Πηλός. Κιτρινωπός χονδρόκοκκος με άφθονα μη πλαστικά στοιχεία (7.5YR 7/4 very pale brown και 2.5Y 7/4 pale yellow), επίχρισμα κιτρινωπό (2.5Y 8/4 pale yellow), βαφή καστανή (10YR 4/3 brown). Η κεραμι-

κή ύλη, το επίχρισμα και η βαφή παρουσιάζουν κατά τόπους νέφη λόγω ανομοιογενούς όπτησης.

Διακόσμηση. Μακρές πλευρές: Α. Χταπόδι. Β. Χταπόδι. Στενές πλευρές: Α. Φοινικοειδές. Β. Φοινικοειδές. Παραστάδες: Μακρές πλευρές: Τέσσερις κάθετες κυματοειδείς ταινίες. Στενές πλευρές: Τρεις κάθετες κυματοειδείς ταινίες. Οι ακμές τονίζονται με χρώμα. Πόδια: Μακρά πλευρά Α: Τέσσερις κάθετες κυματοειδείς ταινίες, συνέχεια αυτών που κοσμούν την παραστάδα. Στη μακρά πλευρά Β είναι ακόσμητα.

Χρονολόγηση. ΥΜ ΙΙΙΒ.

Βιβλιογραφία. Τουλούπα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 55 (αριθ. 2), εικ. 3-4.

Το κιβώτιο είναι περίπου ορθογώνιο και στηρίζεται σε τέσσερα πόδια, πιθανώς σμφυή, ορθογώνιας τομής. Κάθε πλευρά περιβάλλεται στον κάθετο άξονα από τις παραστάδες και στον οριζόντιο από στενό πλαίσιο. Σε κάθε μακρά πλευρά σχηματίζεται ένα φάτνωμα. Λαβές δεν υπάρχουν, οπές έχουν διανοιχθεί στις τέσσερις άκρες των πλευρών, στη στενή πλευρά Α ο τεχνίτης παρέλειψε την πάνω δεξιά²⁶. Στην εξωτερική επιφάνεια δεν διακρίνονται ίχνη από κατασκευαστικές λεπτομέρειες. Η ποικιλοχρωμία στο επίχρισμα και στη βαφή οφείλεται στην ανομοιογενή όπτηση.

Το κιβώτιο διακοσμείται στις δύο μακρές πλευρές με ένα χταπόδι, θέμα από τα πιο συ-

²⁵ Τουλούπα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 54.

²⁶ Οι οπές χρησιμοποιούνταν για να δεθεί το κάλυμμα στο κιβώτιο, βλ. την ενδελεχή συζήτηση που παραθέτει η Μιχαηλίδου-Παππά, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 335 κ.ε. Τυπικό παράδειγμα λάρνακας στο οποίο φαίνεται ότι

πράγματι οι οπές εξυπηρετούσαν πρώτιστα στο δέσιμο του καλύμματος στο κιβώτιο είναι αυτή από την Πηγή Ρεθύμνου, όπου οι οπές του καλύμματος είναι συμμετρικά τοποθετημένες με αυτές του κιβωτίου, βλ. Godart - Tzedakis, ό.π. (υποσημ. 18), πίν. CLVI.

7

8

9

10

Εικ. 7-10. Λάρνακα αριθ. 3: 7) Μακρά πλευρά Α. 8) Μακρά πλευρά Β. 9) Στενή πλευρά Α. 10) Στενή πλευρά Β.

νήθη στην εικονογραφία των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων. Σχεδόν 50 δημοσιευμένες λάρνακες φέρουν παραστάσεις χταποδιού στις μακρές και τις στενές πλευρές του κιβωτίου και του καλύμματος²⁷. Τα έως σήμερα δεδομένα δείχνουν ότι η θέση που συνήθως επιλέγεται από τους ΥΜ ΙΙΙ τεχνίτες είναι οι μακρές πλευρές του κιβωτίου, κάτι που σχετίζεται με το γεγονός ότι ο χώρος, που υπάρχει εδώ,

προσφέρεται για την ανάπτυξη του συγκεκριμένου θέματος, κυρίως σε ό,τι αφορά στα πλοκάμια. Στη συγκεκριμένη παράσταση το κεφάλι του χταποδιού έχει κωνικό σχήμα· είναι ο λεγόμενος τύπος με το κωνικό σκου-

²⁷ Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 257-259.

φι²⁸. Καθώς η συντριπτική πλειονότητα λαρνάκων με αυτό τον εικονογραφικό τύπο χταποδιού προέρχεται κυρίως από τη δυτική Κρήτη, φαίνεται ότι αυτό το θέμα είναι άλλο ένα εικονογραφικό χαρακτηριστικό, εκτός από το «φύλλο» που είδαμε πιο πάνω, το οποίο απαντά κυρίως στο δυτικό τμήμα του νησιού²⁹ (λάρνακες Μαρουλά και Άδελε). Τα μάτια αποδίδονται με ομόκεντρους κύκλους, ενώ τα δύο ζεύγη πλοκαμιών, που εκφύονται από το κεφάλι, διευθετούνται σε δύο ανισοϋψείς στοίχους που καλύπτουν όλο το χώρο της μακράς πλευράς. Το κοντό στέλεχος και ο σάκκος συμπληρώνουν το θέμα.

Στις δύο στενές πλευρές ο τεχνίτης έχει ζωγραφίσει ένα φοινικοειδές δέντρο, θέμα που αποτελεί μακρινό απόγονο των φοινικόδεντρων, που απαντούν στην εικονογραφία των ανακτορικών περιόδων³⁰. Η απόδοση είναι σχηματοποιημένη και αφαιρετική: ένα στέλεχος αποδίδει συνοπτικά τον κορμό του δέντρου, η τριγωνική απόληξή του (στενή πλευρά Β) αποδίδει το θύσανο (στη στενή πλευρά Α ο θύσανος είναι ένα λογχοειδές θέμα, συμφυρμένο με ένα φύλλο), ενώ με καμπυλωτές και τεθλασμένες γραμμές (στενή πλευρά Β) αποδίδεται το φύλλωμα. Το θέμα του φοινικοειδούς απαντά σε περισσότερες από 30 ΥΜ ΙΙΙ λάρνακες που προέρχονται από όλες τις περιοχές του νησιού και εμφανίζεται σε όλες τις πλευρές του κιβωτίου και του καλύμματος³¹. Μάλιστα, σε μία λάρνακα από τον Μαρουλά συνδυάζονται το χταπόδι και το φοινικόδεντρο³².

Οι παραστάδες στις μακρές πλευρές καλύπτονται με τέσσερις κυματοειδείς ταινίες και τρεις στις στενές πλευρές. Στα πόδια των μακρών πλευρών έχουν ζωγραφιστεί κυματοειδείς ταινίες, συνέχεια αυτών της παραστάδας, στις στενές η διακόσμηση έχει απολεπιστεί.

4. Κιβωτιόσχημη λάρνακα με κάλυμμα (κιβώτιο: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12834, κάλυμμα: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12836) (εικ. 11-17).

Κατάσταση διατήρησης. Οι μακρές πλευρές σώζονται αποσπασματικά, η μία στενή πλευρά σώζεται σχεδόν ακέραιη, η άλλη δεν σώζεται. Το κάλυμμα είναι ακέραιο με πολλές συμπληρώσεις.

Διαστάσεις κιβωτίου. Μακρά πλευρά Α: μέγ. σωζ. μήκ. 0,78, ύψ. 0,74 μ. (χωρίς τα πόδια 0,55 μ.). Μακρά πλευρά Β: μέγ. σωζ. μήκ. 0,47, μέγ. σωζ. ύψ. 0,62 μ. Στενή πλευρά: μήκ. 0,41, ύψ. 0,73 (χωρίς τα πόδια 0,54 μ.). Παραστάδες: ύψ. 0,74, πλ. 0,12 μ. Οριζόντιο πλαίσιο στενής πλευράς: μέγ. σωζ. μήκ. 0,34, πλ. 0,04 μ. Πόδια: ύψ. 0,20, πλ. 0,12, πάχ. 0,04-0,05 μ. Πάχ. τοιχωμάτων: 0,03-0,05 μ.

Οπές. Στη στενή πλευρά, που σώζεται σχεδόν ακέραιη, υπάρχουν επτά οπές συνολικά, δύο ζεύγη από τρεις οπές στο άνω και κάτω τμήμα του φατνώματος και μία στο κέντρο. Στη μακρά πλευρά Α σώζεται μία οπή στην κάτω γωνία του φατνώματος.

Πηλός. Χονδρόκοκκος με άφθονα μη πλαστικά στοιχεία, ποικιλόχρωμος λόγω ανομοιογενούς όπτησης (2.5YR 6/8 light red,

²⁸ Μιχαηλίδου-Παππά, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 347.

²⁹ Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 261-262, όπου συγκεντρωμένα όλα τα παραδείγματα λαρνάκων και παράλληλα από την αγγειογραφία.

³⁰ Ό.π., σ. 328-329, σημ. 1060-1061.

³¹ Ό.π., σ. 327-328.

³² Ό.π., σ. 155 (αριθ. κατ. 120).

5YR 6/8 reddish yellow, 10YR 7/4 very pale brown), τερφρός πυρήνας, επίχρσιμα κιτρινωπό, έντονα απολεπισμένο (2.5Y 8/4 pale yellow), βαφή ερυθρή έως μελανή (2.5YR 5/8 red έως 5Y 4/1 dark gray).

Διαστάσεις καλύμματος. Μέγ. μήκ. 1,04, μέγ. πλ. 0,45, ύψ. 0,27 μ. Μακρές πλευρές: μήκ. κάτω 0,85, πάνω 0,55 μ. Στενές πλευρές: μήκ. κάτω 0,45, πάνω 0,10 μ. Περιχειλίωμα: μήκ. 1,04, πάχ. 0,03 μ. Δοκός: μήκ. 0,74, πλ. 0,09, εξέχον άκρο 0,08 μ.

Πηλός. Ανοιχτός καστανός χονδρόκοκκος με εγκλείσματα (10YR 7/4 very pale brown), επίχρσιμα κιτρινωπό (2.5Y 7/4 pale yellow), βαφή καστανή, κατά τόπους σκούρα καστανή λόγω νέφους στην όπτηση (10YR 4/3 brown).

Διακόσμηση κιβωτίου. Μακρές πλευρές: Οριζόντια κυματοειδής ταινία σε δύο στοίχους. Στενή πλευρά: Τετράφυλλο θέμα και κυματοειδής ταινία. Παραστάδες: Μακρές πλευρές: Τρεις κάθετες κυματοειδείς ταινίες. Στενή πλευρά: Κάθετη κυματοειδής ταινία.

Διακόσμηση καλύμματος. Μακρές πλευρές: Δύο οριζόντιες έντονα κυματοειδείς ταινίες. Στενές πλευρές: Το ίδιο θέμα. Δοκός: Κυματοειδής ταινία.

Χρονολόγηση. ΥΜ ΙΙΒ.

Βιβλιογραφία. Κιβώτιο: αδημοσίευτο (αναφορά σε Τουλούπα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 55 (αριθ. 3), κάλυμμα: ό.π., σ. 55 (αριθ. 2), εικ. 3-4.

Το αποσπασματικά σωζόμενο κιβώτιο του ΕΑΜ, αριθ. 12834 είναι περίπου ορθογώνιο και στηριζόταν σε τέσσερα πόδια, από τα οποία σώζονται δύο. Κάθε πλευρά περιβάλλεται στον κάθετο άξονα από τις παραστάδες και στον οριζόντιο από στενό πλαίσιο. Σε κάθε μακρά πλευρά σχηματίζεται ένα φάτνωμα. Λαβές δεν υπάρχουν, οπές θα πρέπει να είχαν διανοιχθεί στις τέσσερις γω-

11

12

13

Εικ. 11-13. Λάρνακα αριθ. 4: 11) Μακρά πλευρά Α. 12) Μακρά πλευρά Β. 13) Στενή πλευρά.

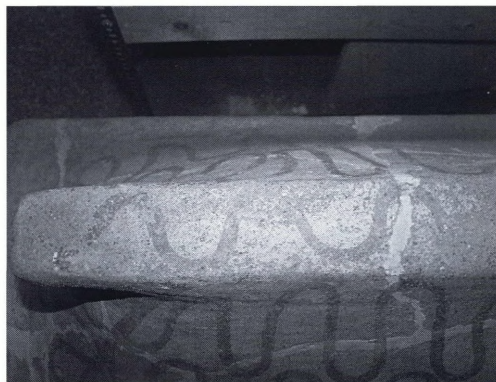
14

15

16

17

Εικ. 14-17. Κάλυμμα αριθ. 4: 14) Μακρά πλευρά. 15) Στενή πλευρά Α. 16) Στενή πλευρά Β. 17) Δοκός.

νίες του φατνώματος (σήμερα διακρίνεται μόνο μία στη μοναδική σωζόμενη κάτω γωνία των φατνωμάτων). Στη στενή πλευρά Α, που σώζεται σχεδόν ακέραιη, έχουν διανοιχθεί επτά οπές. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία μίας οπής στο κέντρο του φατνώματος, ένδειξη ότι πέρα από τη χρήση τους για να δεθεί το κάλυμμα στο κιβώτιο, οι οπές εξυπηρετούσαν και άλλους λόγους. Συνέβαλλαν πιθανώς στην καλύτερη όπτηση της λάρνακας και στην ταχύτερη σήψη του νεκρού. Η ποικιλοχρωμία της κεραμικής ύλης, του επιχρίσματος και της βαφής οφείλονται στην ανομοιογενή όπτηση της λάρνακας.

Το κιβώτιο διακοσμείται με οριζόντια,

έντονα κυματοειδή ταινία που έχει διευθετηθεί σε δύο στοίχους. Οι στενές πλευρές κοσμούνται με το τετράφυλλο μοτίβο, ένα φυτικό θέμα που σχηματίζεται από τέσσερα λογχοειδή, ενίοτε ολόβαφα, φύλλα διατεταγμένα χιαστί. Το θέμα εμφανίζεται σε δεκαπέντε δημοσιευμένες λάρνακες, οι μισές από τις οποίες προέρχονται από τη δυτική Κρήτη, και απαντά σε όλες τις πλευρές της λάρνακας, εκτός από τις στενές πλευρές του καλύμματος³³. Στο κιβώτιο του ΕΑΜ μία

³³ Για το τετράφυλλο θέμα στην ΥΜ ΙΙΙ εικονογραφία και πιο ειδικά στις λάρνακες, βλ. Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 352-355.

έντονα κυματοειδής ταινία συμπλέκεται με το τετράφυλλο θέμα. Οι παραστάδες κοσμούνται με τρεις (μακρές πλευρές) ή μία κυματοειδή ταινία.

Το κάλυμμα της λάρνακας έχει το σύνηθες σχήμα της κολουρης πυραμίδας. Τόσο οι μακρές όσο και οι στενές πλευρές κοσμούνται με οριζόντιες κυματοειδείς ταινίες. Η δοκός φέρει κυματοειδή ταινία, το πιο σύνηθες μοτίβο σε αυτό το σημείο του καλύμματος³⁴.

Το αποσπασματικά σωζόμενο κιβώτιο, που δημοσιεύεται για πρώτη φορά εδώ, και το ακέραιο κάλυμμα του ΕΑΜ αριθ. 12836, που λαθεμένα είχε τοποθετηθεί στην αρχική δημοσίευση πάνω στο κιβώτιο με τον ίδιο αριθμό καταγραφής (εδώ με τον αριθ. 3), συνανήκουν, όπως έχω υποστηρίξει σε πρόσφατη μελέτη μου, και μάλιστα έχουν διακοσμηθεί από τον ίδιο τεχνίτη που ζωγράφισε μια άλλη όμοια λάρνακα από τάφο του Μαρουλά³⁵. Είναι, επομένως, πιθανό ότι και αυτή η λάρνακα του ΕΑΜ προέρχεται από συλημένο τάφο του Μαρουλά.

5. Κάλυμμα λάρνακας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 12833) (εικ. 18-21).

Κατάσταση διατήρησης. Ακέραιο, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια με συμπληρώσεις στις μακρές πλευρές και στη δοκό.

Διαστάσεις. Μέγ. μήκ. 1, μέγ. πλ. 0,49, ύψ. 0,18 μ. Μακρές πλευρές: μήκ. κάτω 0,89, πάνω 0,80 μ. Στενές πλευρές: μήκ. κάτω 0,35, πάνω 0,13 μ. Περιχειλίωμα: μήκ. 1, πλ. 0,49, πάχ. 0,04 μ. Δοκός: μήκ. 0,54, πλ. 0,60, εξέχον άκρο 0,01 μ.

³⁴ Πρβλ. τη δοκό της λάρνακας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Μιχαηλίδου-Παππά, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 332, πίν. Μ.

³⁵ Μερουσής, ό.π. (υποσημ. 3). Λάρνακα Μαρουλά:

Πηλός. Πορτοκαλέρυθρος, χονδρόκοκκος με άφθονα μη πλαστικά στοιχεία (2.5YR 6/8 light red και 2.5YR 5/8 red), επίχρσιμα κτρινωπό (2.5Y 8/4 pale yellow), βαφή ερυθρή (10R 4/6 red), όπτηση ανομοιογενής.

Διακόσμηση. Μακρές πλευρές: Α. Θέουσα σπείρα πλαισιωμένη από μία κυματοειδή ταινία στο άνω τμήμα της πλευράς και δύο κυματοειδείς στο κάτω. Β. Ίδιο θέμα με την πλευρά Α. Στενές πλευρές: Οριζόντιοι από μία πλατιά ολόβαφη ταινία, μέσα στην οποία εγγράφονται ενάλληλες γωνίες. Περιχειλίωμα: Ολόβαφο. Δοκός: Οι ακμές τονίζονται με χρώμα, ομάδες από ευθείες γραμμές.

Χρονολόγηση. ΥΜ ΙΙΙΒ.

Βιβλιογραφία. Αδημοσίευτο.

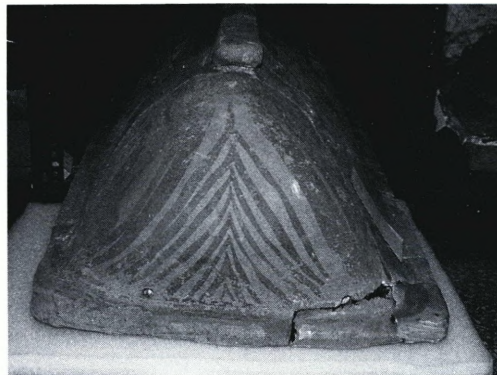
Το κάλυμμα έχει σχήμα σαμαρωτό, με κοίλες τις στενές πλευρές και ιδιόμορφα μικρή σε μήκος δοκό. Παρόμοιο προέρχεται από τάφο στο Άδελε Ρεθύμνου³⁶, ωστόσο σε αυτό δεν υπάρχει η μικρή σε μήκος δοκός. Οι ατέλειες που παρατηρούνται συχνά στο σχήμα των καλυμμάτων οφείλονται στις τεχνικές δυσκολίες που προέκυπταν κατά την κατασκευή, λόγω του μεγάλου μεγέθους τους. Τα σαμαρωτά καλύμματα με έντονα κοίλες στενές πλευρές – είναι πιθανό οι τεχνίτες να χρησιμοποιούσαν αυτοσχέδιες μήτρες-καλούπια για να δώσουν το επιθυμητό σχήμα στις στενές, κυρίως, πλευρές – απαντούν περιορισμένα στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προέρχεται από τάφο στην Επισκοπή Ιερά-

Παπαποστόλου, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 248, πίν. 186α-β. Πρβλ. το παρόμοιο κάλυμμα μιας άλλης λάρνακας από το ίδιο νεκροταφείο, ό.π., πίν. 187.

³⁶ Ό.π., σ. 253-254, πίν. 186γ-δ.

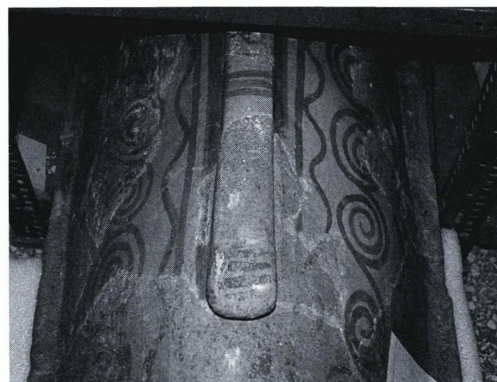
18

19

20

21

Εικ. 18-21. Κάλυμμα αριθ. 5: 18) Μακρά πλευρά. 19) Στενή πλευρά. 20) Στενή πλευρά. 21) Δοκός.

πετρας³⁷. Πέρα από την ομοιότητα με το κάλυμμα από το Άδελε, ένα ακόμη στοιχείο που συνηγορεί στη διατύπωση της υπόθεσης ότι και αυτό το κάλυμμα του ΕΑΜ πιθανώς προέρχεται από τη δυτική Κρήτη είναι η απουσία λαβών. Τέλος, σημειώνεται ότι στην κάτω πλευρά των στενών πλευρών του έχουν διανοιχθεί δύο οπές.

Το θέμα των σπειρών που καλύπτει τις μακρές πλευρές του καλύμματος είναι από τα πιο συνηθισμένα στις ΥΜ ΙΙΙ λάρνακες – απαντά σε όλες τις πλευρές του κιβωτίου και του καλύμματος³⁸ – και στην αγγειογραφία, από όπου έχουν αντληθεί τα περισσότερα θέματα που κοσμούν τις λάρνακες³⁹. Οι όποιες διαφορές ως προς το θεματολό-

³⁷ *ΑΔ* 6 (1920-21), Παράρτημα, σ. 158, εικ. 5. Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 133 (αριθ. κατ. 68). Για σαμαρωτά καλύμματα χωρίς δοκό, βλ. λάρνακες από Μπεράτι Πισκοκεφάλου, *ΠΑΕ* 1952, σ. 640, εικ. 21, Μερούσης, ό.π., σ. 167-168 (αριθ. κατ. 147) και Πετρά Σητείας, *ΑΕ* 1904, σ. 54, εικ. 16, Μερούσης, ό.π., σ.

174 (αριθ. κατ. 163).

³⁸ Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 370-374.

³⁹ Για τη σχέση αγγειογραφίας και λαρνάκων, βλ. Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 398, 406 και L.V. Watrous, *The Origin and Iconography of Late Minoan Painted Larnax*, *Hesperia* 90 (1991), σ. 303-304.

γιο ανάμεσα στις λάρνακες και στην αγγειογραφία οφείλονται, κατ' αρχήν, σε πρακτικούς λόγους. Ο διαθέσιμος χώρος σ' ένα αγγείο είναι περιορισμένος, ενώ οι μεγάλες και επίπεδες επιφάνειες της λάρνακας προσφέρουν άφθονο χώρο σε κάθε τεχνίτη. Τα μοτίβα της αγγειογραφίας, όπως είναι επόμενο, μεγεθύνονται στις λάρνακες, στις οποίες το εικονογραφικό ρεπερτόριο είναι πιο διευρυμένο και σε μερικές περιπτώσεις δημιουργούνται εικονογραφικά σύνολα με αφηγηματικό περιεχόμενο⁴⁰.

Καλύμματα με ίδια διακόσμηση, εκτός από το Άδελε που αναφέρθηκε πιο πάνω, απαντούν σε δύο άλλες λάρνακες του Μουσείου Ρεθύμνου⁴¹. Οι ενάλληλες γωνίες στις στενές πλευρές του καλύμματος του ΕΑΜ είναι ένα μοτίβο που απαντά και σε άλλες λάρνακες⁴².

6. Τεμάχια λαρνάκων (εικ. 22-23).

Στην παράδοση Σταυρόπουλου, εκτός από τα παραπάνω κιβώτια και καλύμματα, περιλαμβάνονται μερικά μικρών διαστάσεων τεμάχια λαρνάκων (αριθ. 12846), που δεν φαίνεται ότι ανήκουν σε μία μόνο λάρνακα, καθώς και όστρακα από διακοσμημένα ΥΜ ΙΙΙ αγγεία. Τα σπαράγματα από λάρνακες διακοσμούνται με θέματα, όπως οι κυματοειδείς ταινίες, οι ενάλληλες καμπύλες γραμ-

Εικ. 22. Τεμάχιο από κιβώτιο.

Εικ. 23. Τεμάχιο από παραστάδα.

μές και τα άνθη παπύρου (μέγ. διαστ. τεμαχίου 0,095×0,085 μ.). Το τεμάχιο με αριθ. 12837 (διαστ.: μέγ. σωζ. μήκ. 0,24, μέγ. σωζ. πλ. 0,17 μ., πηλός χονδροκόκκος με εγκλείσματα, ερυθρός (2.5 YR 6/6 light red), επίχρυσμα κιτρινωπό, βαφή τεφρή (5YR 4/1 dark gray) προέρχεται από γωνιακή παρα-

⁴⁰ Ενδεικτικά σημειώνω τις λάρνακες από την Επισκοπή Ιεράπετρας, τους Αρμένους και την Πηγή Ρεθύμνου, βλ. Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 392, για αφηγηματικές σκηνές στις λάρνακες αντηλημένες από τελετουργικά δρώμενα της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου. Παρόμοιες σκηνές παρουσιάζονται πολύ περιοσμένα σε ΥΜ ΙΙΙ αγγεία, πρβλ. πυξίδα από το Καλάμι Χανίων. Γ. Τζεδάκις, Μινωικός καθαρωδός, *ΑΑΑ* ΙΙΙ (1970), σ. 111-112, εικ. 1-2.

⁴¹ Mavriyannaki, ό.π. (υποσημ. 19), πίν. XXXIV (αριθ.

10), XXXI (αριθ. 9). Πρβλ. τα καλύμματα από τον Άγιο Σύλλα: ΠΑΕ 1975, πίν. 337α, 338 και το Μετόχι Καλού: Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη - Ρεθεμιωτάκης, ό.π. (υποσημ. 5), πίν. 20α.

⁴² Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 379-380. Για τη διακόσμηση της δοκού, πρβλ. τη λάρνακα από την Πηγή Ρεθύμνου, K. Baxevani, A Minoan Larnax from Pigi Rethymnou with Religious and Funerary Iconography, στο C. Morris (επιμ.), *Klados. Essays in Honour of J.N. Coldstream*, London 1995, σ. 15-33, εικ. 13.

στάδα, πλ. 0,12 μ., που κοσμεείται με θέουσα σπειρά. Το ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτό το τεμάχιο είναι ότι στην τομή του διακρίνονται οι δύο στρώσεις πηλού από τις οποίες έχει κατασκευαστεί. Μία πρώτη (εσωτερική) στρώση πηλού, πάχ. 0,016 μ., έχει δεχθεί στη συνέχεια μία δεύτερη στρώση, πάχ. 0,02 μ. Το συγκεκριμένο σπάραγμα από γωνιακή παραστάδα σώζει την αρχή των δύο φατνωμάτων της μακράς και στενής πλευράς, πράγμα που σημαίνει ότι το κιβώτιο της λάρνακας κατασκευάστηκε ενιαία, τουλάχιστον σε αυτό το τμήμα του, με δύο επάλληλες στρώσεις πηλού⁴³.

Οι λάρνακες και τα καλύμματα που παρουσιάστηκαν πιο πάνω φαίνεται – σε άλλες περιπτώσεις βέβαιο και σε άλλες πιθανό – ότι προέρχονται από συλημένους τάφους του νεκροταφείου στον Μαρουλά Ρεθύμνου. Η περιοχή, κατά τη δεκαετία του 1960, λεηλατήθηκε από τους αρχαιοκάπη-

λους και προϊόντα της παράνομης δράσης τους είναι η λάρνακα που σήμερα εκτίθεται στον προθάλαμο της έκθεσης προϊστορικών αρχαιοτήτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, καθώς και το σύνολο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ευρήματα που ρίχνουν φως σε συνδυασμό με άλλα δεδομένα για την παραγωγή και διακίνηση των λαρνάκων στην ΥΜ ΙΙΙ δυτική Κρήτη⁴⁴. Η απουσία ανασκαφικών συμφραζομένων, ωστόσο, μας στερεί τη δυνατότητα να εντάξουμε αυτό το σύνολο στα υπόλοιπα δεδομένα που υπάρχουν από τα νεκροταφεία της περιοχής. Πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει ότι η πρακτική να εναποτίθενται οι νεκροί σε λάρνακες αποτέλεσε στη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου ένα δυναμικό πεδίο έκφρασης των κοινωνικών και ιδεολογικών ανακατατάξεων που συνέβησαν μετά την οριστική κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος στις αρχές της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου⁴⁵. Οι λάρνακες, καθώς επα-

⁴³ Για την κατασκευή των λαρνάκων, οι έως σήμερα γνώσεις μας είναι περιορισμένες, βλ. Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 3) και Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη - Ρεθεμιωτάκης, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 93, σημ. 223. Για διάφορες τεχνικές στην αγγειοπλαστική, βλ. P.M. Rice, *Pottery Analysis. A Sourcebook*, Chicago 1987, σ. 125 κ.ε.

⁴⁴ Βλ. Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 3). Για εργαστήρια λαρνάκων στην κεντρική και την ανατολική Κρήτη, βλ. Kanta, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 290-293· Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 404-411· M. Tsipopoulou - L. Vagnetti, *Ipotesi su un'officina per la produzione di larnakes nella regione di Siteia*, στο M. Tsipopoulou - L. Vagnetti (επιμ.), *Achladia. Scavi e Ricerche della Missione Greco-Italiana in Creta Orientale* (1991-1993), *Inscunabula Graeca* XCVII, Roma 1995, σ. 131-145· οι ίδιες, *Workshop Attributions for Some Late Minoan III East Cretan Larnakes*, στο R. Laffineur - P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Crafts-*

manship in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Aegaeum 16, Liège 1997, σ. 473-479.

⁴⁵ Για εκτενή συζήτηση, βλ. Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 78-90. Επίσης, ο ίδιος, *Κοινωνικές αντιθέσεις στη μετανακτορική Κρήτη: η περίπτωση του νεκροταφείου των Αρμένων*, στο Ε. Βούλγαρη (επιμ.), *Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Θεσσαλονίκη-Καστοριά 26-28 Νοεμβρίου 1998*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 201-207· L. Preston, *A Mortuary Perspective on Political Changes in Late Minoan II-III B Crete*, *AJA* 108, 3 (2004), σ. 321-348· η ίδια, *Final Palatial Knossos and Post-Palatial Crete: a Mortuary Perspective and Political Dynamics*, στο G. Cadogan - E. Hatzaki - A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State*, *BSA Studies* 12, London 2004, σ. 137-145.

νετάχθηκαν στις ταφικές πρακτικές των ΥΜ ΙΙΙ κοινωνιών, λειτουργήσαν ως ενεργά υλικά σύμβολα τα οποία μετέφεραν πλήθος μηνυμάτων σε μια εποχή που οι μεταβο-

λές σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής, οικονομικής και ιδεολογικής οργάνωσης ήταν συνεχείς⁴⁶.

LATE MINOAN III LARNAKES IN THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

ΝΙΚΟΣ ΜΕΡΟΥΣΗΣ

In the summer of 1967, three chests and three lids of Late Minoan III larnakes were handed into the National Archaeological Museum, along with fragments of at least one more. The larnakes were published briefly in the first issue of *Athens Annals of Archaeology* of the following year, along with illustrations of two of them. Four decades later, the material as a whole was studied once more as part of an investigation into the workshops producing and decorating larnakes in West Crete, and is published in detail in this article.

On the basis of iconographic evidence, the LM IIIB chest cat. no. 1 (EAM 12835) is assigned to the same artist who decorated the larnax from tomb 108 in the cemetery at Armenoi. The LM IIIB lid cat. no. 2 (EAM 12835), which does not belong to larnax cat. no. 1, appears from its morphology to come from a cemetery in the prefecture of Rethymnon. The LM IIIB chest cat. no. 3 (EAM 12836), with representations of octopuses and

trees resembling palms also comes from West Crete. The unpublished LM IIIB chest cat. no. 4 (EAM 12834) belongs together with a lid confiscated at the same time (EAM 12836), and they seem from their iconographic features to have been decorated by the same artist who painted a similar larnax from a tomb at Maroulas, Rethymnon. The unpublished lid cat. no. 5 (EAM 12833) also seems, on the basis of its morphology, to come from a tomb in West Crete. The group of LM III antiquities confiscated includes a number of small fragments of chests (EAM 12846) that seem to belong to more than one larnax. In the section of at least one fragment (cat. no. 6, EAM 12837), can be seen the two layers of clay slabs used by the craftsman to make the chest.

The re-examination of the material demonstrated that the larnakes probably come from tombs in the LM III cemetery at Maroulas, Rethymnon, which was extensively robbed during the 1960s.

⁴⁶ Για μια συνολική εικόνα της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, βλ. Kanta, ό.π. (υποσημ. 24), κυρίως σ. 318-326· Μερούσης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 63-78· N. Merousis, Changes in the Economic and Administrative Organization of Crete in the Late Minoan II-III Period: a New Pro-

posal, *BSA* 97 (2002), σ. 163-169· P. Rehak - J. Younger, Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete, στο T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory. A Review*, Boston 2001, σ. 458-463.

ΒΑΣΙΛΗΣ Ι. ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ιστορικό - Προέλευση του αγγείου

Η πρώτη πληροφορία σχετικά με την προέλευση του εξεταζόμενου αγγείου¹ προήλθε από το βιβλίο καταγραφής του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου. Εκεί, γινόταν αναφορά στη δωρεά μιας μικρής ομάδας αιγυπτιακών αρχαιοτήτων (μεταξύ των οποίων και το αριθ. ευρ. 572/204 κανωπικό αγγείο του Νεφέρ-ουμπέν) από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Κεφαλληνίας τον Οκτώβριο του 1908. Η βιβλιογραφική έρευνα, με αφορμή τη μελέτη της ιερογλυφικής επιγραφής του αγγείου του Νεφέρ-ουμπέν, απέφερε περαιτέρω καρπούς προσφέροντας, παράλληλα, μια σημαντική και ίσως καθοριστική – για την εξακρίβωση της ακριβούς προέλευσης του αγγείου – πληροφορία, χρωματίζοντας έτσι με μυστήριο την παρουσία ενός τόσο σπάνιου αντικειμένου στη συλλογή του μου-

σείου. Όταν στις αρχές του προηγούμενου αιώνα², ο περίφημος βρετανός αιγυπτιολόγος Aylward M. Blackman δημοσίευε μέρος των αιγυπτιακών αρχαιοτήτων των συλλογών του λόρδου Nugent³ ανέφερε μεταξύ αυτών και δύο κανωπικά αγγεία ενός Νεφέρ-ουμπέν, ο οποίος μάλιστα έφερε και τον τίτλο του βεζίρη. Άξιο μνείας στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι ο λόρδος Nugent μεταξύ των ετών 1832 και 1835 υπήρξε «...Lord High Commissioner...» των Ιονίων Νήσων. Κατά πόσο είναι τυχαία η ύπαρξη του αγγείου αυτού στην Κεφαλονιά, υπό το φως μάλιστα των δεδομένων αυτών, ακόμη δεν μπορεί να αξιολογηθεί απόλυτα. Προκρίνεται μάλλον η πιθανότητα ο λόρδος Nugent να δώρισε το αγγείο του σε κάποιον, ο οποίος με τη σειρά του το δώρισε στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Κεφαλληνίας. Εναλλακτικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η παρουσία του αγγείου

* Για την ανάθεση της δημοσίευσης αυτής, καθώς και για την εξαιρετική υποδοχή στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αργοστολίου, απευθύνω θερμές ευχαριστίες στον Προϊστάμενο της ΔΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Α. Σωτηρίου, στην Μ. Καμουλάκου και Θ. Δελλή, αρχαιολόγους της Εφορείας για την πολλαπλή βοήθεια και συζήτηση για την προέλευση του αγγείου, στον Δρα Η.Α. Τουμασάτο, Διευθυντή της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης στο Αργοστόλι για την εποικοδομητική συζήτηση και καθοδήγηση σχετικά με τη δημιουργία των μουσείων και των βιβλιοθηκών της Κεφαλονιάς, στην αρχαιολόγο Ε. Παπαθεο-

δύρου για την πρόθυμη βοήθειά της και τις εύστοχες παρατηρήσεις της. Η άδεια δημοσίευσης δόθηκε με το υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΔΜΕΕΠ/Γ1/Φ59/68525/841/07-08-2007 έγγραφο της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων.

¹ Πρόκειται για το αριθ. ευρ. 572/204 κανωπικό αγγείο. Διαστάσεις: ύψ. 0,44, μέγ. πλ. 0,20, ελάχ. πλ. 0,14 μ.

² A.M. Blackman. The Nugent and Haggard Collections of Egyptian Antiquities, *JEA* 4 (1917), σ. 39-47.

³ Για ένα συνοπτικό βιογραφικό σημείωμα, βλ. M.L. Bierbrier (επιμ.), *Who Was Who in Egyptology*, London 1995³, σ. 179.

στο νησί οφείλεται στην αγορά του από κάποιον απόδημο αιγυπτιώτη Κεφαλονίτη στην Αίγυπτο και την από εκεί μεταφορά του στην Κεφαλονιά. Ενδεικτικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το αγγείο δωρήθηκε από τον Γεράσιμο Μαζαράκη, γραμματέα της ελληνικής κοινότητας του Κάιρου, ο οποίος «πολλών αιγυπτιακών νομισμάτων και άλλων αρχαιολογικών αντικειμένων ... προτραπείς υπό του φιλάτου αυτώ μητροπολίτου Κεφαλληνίας εδωρήσατο εις το μουσείον της βιβλιοθήκης Κεφαλληνίας»⁴. Αυτή όμως η εικασία θα πρέπει να παραμείνει ανοικτή στην έρευνα.

Ο ρόλος του κανωπικού αγγείου

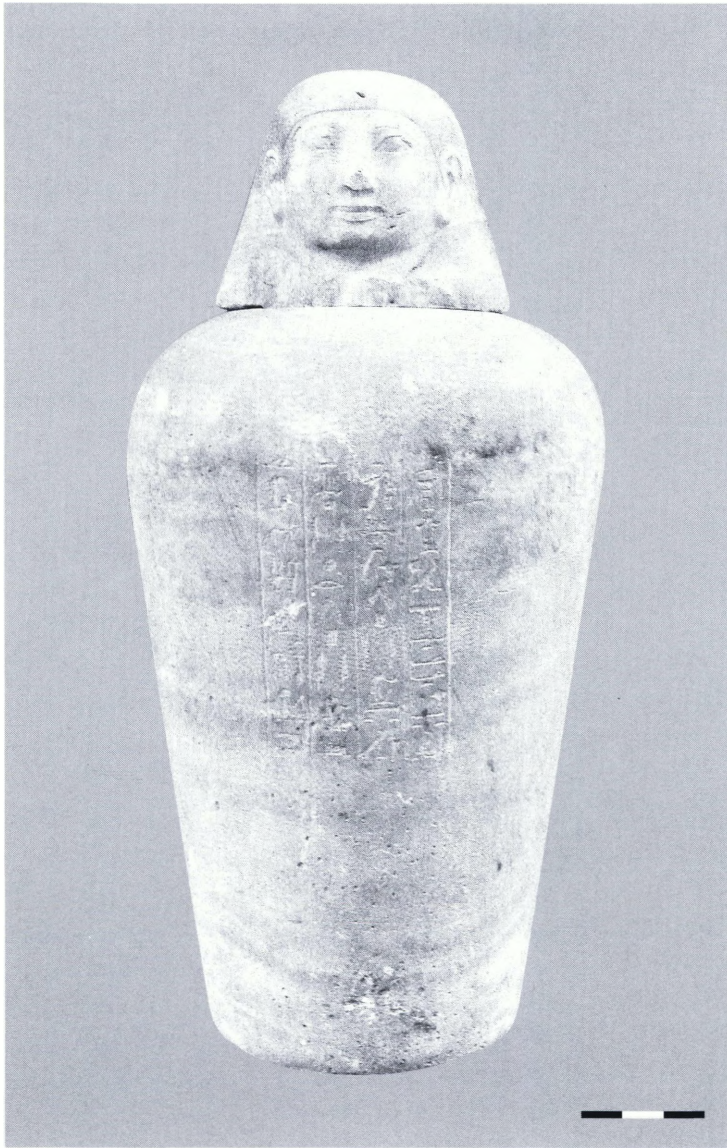
Τέσσερα ήταν ο ιδανικός αριθμός κανωπικών αγγείων για να συνοδεύσουν το νεκρό στο μακρινό ταξίδι του στον Άλλο Κόσμο. Κάθε κανωπικό αγγείο προοριζόταν για τη φύλαξη και τη διατήρηση μέρους των εσωτερικών οργάνων του νεκρού. Σύμφωνα με τα ταφικά έθιμα των αρχαίων Αιγυπτίων⁵, η εξαγωγή των εσωτερικών οργάνων από το σώμα του νεκρού σκοπό είχε το διαχωρισμό

τους και την ακόλουθη ταρίχευσή τους. Στη συνέχεια, τα όργανα τοποθετούνταν σε τέσσερα⁶ κανωπικά αγγεία με την ακόλουθη σειρά που δεν ήταν τυχαία, καθώς κάθε όργανο έχει και την προστάτιδα θεότητά του, η οποία είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με έναν από τους γιους του Ώρου. Ο Ιμσέτι συνδυάζεται μαγικά με τη θεά Ίσιδα προκειμένου να προστατεύσει το σπυώτι. Ο Χάπυ (που αναφέρεται στην περιγραφή του κανωπικού αγγείου του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου) αντίστοιχα συνδυάζεται με τη Νέφθυ με στόχο την προστασία των πνευμόνων. Ο Ντουαμουτέφ προστατεύει το στομάχι έχοντας ως προστάτιδα δύναμη τη Νηίθ, ενώ ο Κεμπεχσενούφ σε μαγική κοινωνία με τη Σέλκετ καλείται να προφυλάσσει το έντερο από το κακό. Η επωδή, πάντοτε σε ιερογλυφική γραφή, αναπτύσσεται συνηθέστερα σε τέσσερις στήλες, στο σώμα του αγγείου, και συνδυάζει τη θεότητα με το αντίστοιχο πνεύμα-γιο του Ώρου. Ο ακατάλυτος αυτός συνδυασμός δυνάμεων λειτουργούσε, κατ' αυτό τον τρόπο, αποτρεπτικά εναντίον των εχθρικών δυνάμεων και υπέρ του νεκρού.

⁴ Ν.Δ. Τζουγανάτος, *Μελετήματα Ιστορίας και Λαογραφίας της Κεφαλονιάς*, τ. Β', Αθήνα 1996, σ. 801-802. Επίσης, βλ. Η.Α. Τουμασάτος, *Δημόσια Βιβλιοθήκη Κεφαλληνίας 1887-1926*. Τα πρώτα βήματα ενός οράματος, *Οδύσσεια Κεφαλλονιάς-Ιθάκης, Επετηρίς Τέχνης και Πολιτισμού*, Αργοστόλι 2004, σ. 32-39.

⁵ Γενικά για τα ταφικά έθιμα στην αρχαία Αίγυπτο, βλ. J. Taylor, *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*, London 2001. Επίσης, βλ. Π.Η.Μ. Κουσουύλης, *Αναζητώντας την Αιώνια Ζωή. Θάνατος και ταρίχευση στην αρχαία Αίγυπτο*, Αθήνα 2004.

⁶ Ο αριθμός 4 στην αρχαία Αίγυπτο δεν είναι τυχαίος. Ο αρχαίος αιγυπτιακός επίγειος κόσμος περιελάμβανε δύο άξονες, εκείνον που οριζόταν από την πορεία του ήλιου από την Ανατολή στη Δύση και εκείνον που οριζόταν από το ρου του ποταμού Νείλου, από την καρδιά της Αφρικής προς τη Μεσόγειο θάλασσα. Τέσσερις είναι και οι γιοι του θεού Ώρου, γιου του Όσιρι που προστατεύουν το νεκρό από οποιαδήποτε απειλή στον Άλλο Κόσμο: ο Χάπυ, ο Ιμσέτι, ο Ντουαμουτέφ και ο Κεμπεχσενούφ. Τέσσερα, επίσης, είναι και τα σημεία του οριζοντα.

Εικ. 1. Η κύρια όψη του κανωπικού αγγείου.

Περιγραφή

Κανωπικό αγγείο από ασβεστίτη (καλσίτη) με διευρυμένους ώμους (εικ. 1). Το πλάτος του αγγείου μειώνεται σταδιακά προς τη βάση του. Γλυπτό ανθρωπόμορφο πώμα εφαρ-

μόζει και σφραγίζει το σώμα του αγγείου χάρις σ' έναν εσωτερικό γλυπτό δακτύλιο που εισέρχεται στην ειδική ευρεία οπή του σώματος. Στο ύψος της κοιλίας του αγγείου υπάρχει επιγραφή σε τέσσερις στήλες (εικ. 2α-β).

Επιγραφή - Μεταγραφή - Μετάφραση

Εικ. 2α-β. Η επιγραφή και η μεταγραφή της.

¹ Dd-mdw Nb-t-Hwt Hap.n.t a.wy.t Hr ntt im

² stp.t sA.t Hr HApY ntt im

³ t imAxy xr HApY Wsir

⁴ sAb TAty Nfr-wbn mAa-xrw

1. Λόγια ειπωμένα: «(Ω) Νέφθυ, άπλωσες τα δύο χέρια σου σε αυτόν που είναι μέσα
2. σου, είτε να απλώσεις την προστασία σου στον Χάπυ που είναι μέσα
3. σου, ο δεδικαιωμένος από τον Χάπυ, ο Όσιρις,
4. ο δικαστής και βεζιρης Νεφέρ-ουμπέν, ο θριαμβευτής».

Σχολιασμός

Τα στοιχεία κατατείνουν στην ιδέα ότι πρόκειται για το βεζιρη του Τούθμωσι Γ΄, Νεφέρ-ουμπέν, ο οποίος, αν και αναφέρεται ως ο πατέρας του Ρεχμιρέ⁷ στον ομώνυμο τάφο, ίσως πρόκειται τελικά για απλή συνωνυμία⁸. Ο βεζιρης Νεφέρ-ουμπέν είναι

⁷ Τάφος 100 (ThT [Theban Tomb] 100) του Ρεχμιρέ στο χωριό Σείκ Αμπντ'ελ Κούνα, στις Δυτικές Θήβες.

⁸ S. Schoske, *Rechmire, LA V*, 1984, στ. 180 και σημ. 5. Το όνομα του Ρεχμιρέ αναφέρεται από τον H. Ranke, *Die alt ägyptische Personennamen*, I, Glückstadt 1935, σ. 226 (στ. 9), ο οποίος παραπέμπει στον K. Sethe, *Urkunden der XVIII. Dynastie*, IV, Leipzig 1906, σ. 1161 (στ. 14), δίνοντας όμως τον τίτλο wab n Imn, ο οποίος διατηρείται πλήρης και σε άλλο σημείο, ό.π., σ. 1119 (στ. 2).

ένα σχετικά άγνωστο πρόσωπο και γι' αυτό το λόγο το κανωπικό του αγγείου της συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου αποκτά ακόμη μεγαλύτερη αξία.

Το όνομα Νεφέρ-ουμπέν⁹ απαντά κυρίως κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου¹⁰. Ο συνδυασμός του ονόματος με τον τίτλο του βεζίρη είναι, όπως προαναφέρθηκε, σπάνια.

Η επωδή του κανωπικού αγγείου του Χάπυ, του Νεφέρ-ουμπέν, ανήκει στους απαντώμενους κατά τη 18η δυναστεία τύπους. Την περίοδο αυτή, συνηθίζεται σε αρκετές περιπτώσεις το ρηματικό θέμα *Hr* (=συσφίγγω, αγκαλιάζω) να αντικαθίσταται από το συνώνυμό του *in.k*,¹¹. Να σημειωθεί ότι τυπολογικά το κανωπικό αγγείο του Νεφέρ-ουμπέν ανήκει στην κατηγορία των κανωπικών αγγείων του μέσου της 18ης δυναστείας, περίοδο κατά την οποία τα πώματα και των τεσσάρων αγγείων κάθε ταφής ήταν ακόμη ανθρωπόμορφα, τα οποία στη συνέχεια δανείστηκαν τις μορφές των τεσσάρων γιων του θεού Ώρου, δηλαδή εκείνη του τσακαλιού, του γερακιού, του μπαμπούνου και, τέλος, την ανθρώπινη μορφή.

Ο τίτλος του βεζίρη στην αρχαία Αίγυπτο θα αντιστοιχούσε με τον τίτλο του πρωθυπουργού στη σύγχρονη εποχή. Η χρήση της λέξης «βεζί-

ρης» υιοθετήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα από τους αιγυπτιολόγους της εποχής γιατί, κατ' αυτούς, απέδιδε ορθά το ρόλο του ανώτατου δημόσιου λειτουργού, σε παραβολή προς τον οθωμανό βεζίρη. Ο Νεφέρ-ουμπέν περιλαμβάνεται στους βεζιρηδες της περιόδου του Νέου Βασιλείου από τον W. Helck¹², ο οποίος παραπέμπει και σ' ένα άλλο γνωστό άγαλμα από ροζ γρανίτη του Νεφέρ-ουμπέν, εκείνου του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βοστώνης (αριθ. 29726)¹³. Μάλιστα στο άγαλμα της Βοστώνης η επιγραφή επαναλαμβάνει, μεταξύ άλλων τίτλων του αναθέτη, τους τίτλους *sAb* και *TAty* (αντίστοιχα «δικαστής» και «βεζίρης»), τίτλους δηλαδή όμοιους με εκείνους που υπάρχουν στο σημαντικό κανωπικό αγγείο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου, καθώς και στα κανωπικά αγγεία της πρώην συλλογής του λόρδου Nugent.

Για να συμπληρωθεί η ομάδα των τεσσάρων κανωπικών αγγείων, δεν απομένει παρά η εύρεση και του τελευταίου, εκείνου δηλαδή που μέσω της επωδής του θα επικαλείται την προστασία της θεάς Ίσιδας και του γιου του Ώρου Ιμσέτι για την προστασία του σκωτιού του «δεδικαιωμένου» (*mAa-xrw*) νεκρού, Νεφέρ-ουμπέν.

⁹ Ranke, ό.π., σ. 195 (στ. 22).

¹⁰ Νέο Βασίλειο, περ. 1539-1075 π.Χ.

¹¹ Για τη 18η δυναστεία, βλ. C. Dolzani, *Vasi canopi* (Κατάλογος Museo Egizio, IV), Torino 1982, σ. 18, αριθ. 19004 *Hr.t a.wy.t*. Για την ίδια εποχή και τη χρήση του *HAr*, βλ. ό.π., σ. 66, αριθ. 19145· για τη

χρήση του *in.k*, ό.π., σ. 19, αριθ. 19008.

¹² W. Helck, *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reiches*, PdÄ 3, Leiden - Köln 1958, σ. 438 (στ. 7).

¹³ D. Dunham, *Three Inscribed Statues in Boston*, *JEA* 15 (1929), σ. 164, πίν. XXXII.

**A RARE CANOPIC VASE OF THE VIZIER NEFER-UBEN
IN THE ARGOSTOLI ARCHAEOLOGICAL MUSEUM**

VASILIS I. CHRYSIKOPOULOS

The Canopic vase no. 572/204 in the Argostoli Archaeological Museum was one of the grave offerings of Nefer-uben, the vizier of the pharaoh Thutmose III (~ 1478 ~ 1426 BC) of the 18th dynasty. Despite his high social status in Egypt, this figure is relatively unknown, a circumstance that lends even greater academic value to the vase under

examination. It is the third known vase dedicated by the same individual. The other two have been identified in a private collection that belonged to Lord Nugent between the years 1832 and 1835. This article examines the original and distinctive features of this Canopic vase and describes the role played by it in ancient Egyptian burial practice.

ΟΙ ΧΑΛΚΙΝΕΣ ΠΕΡΙΚΝΗΜΙΔΕΣ ΤΗΣ MALPENZA ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΙΜΕΣ ΠΕΡΙΚΝΗΜΙΔΕΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ, ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΧΩΡΟ
ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Αφιερώνεται στη μνήμη του Paul Rehak

Το 1977 στη Malpensa, λίγα χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Μιλάνο και πιο συγκεκριμένα στη θέση Casenuone, ήλθε τυχαία στο φως ένας θησαυρός με πολυάριθμα χάλκινα αντικείμενα σε σχετικά καλή κατάσταση. Μέρος του θησαυρού είχε βγει στην επιφάνεια από εργασίες οργώματος, ενώ ο υπόλοιπος ανασκάφηκε με επιστημονικό τρόπο, αφού οι γεωργοί ειδοποίησαν την Αρχαιολογική Εφορεία της Λομβαρδίας. Τα ευρήματα αποτελούνταν από τρεις περικνημίδες, ένα ημισφαιρικό κράνος από σύνθεση διαφορετικών μερών, τέσσερις αιχμές δοράτων, δύο δρεπάνια και τμήμα ενός τρίτου, δύο πελέκεις με βραχέα πλευρικά φτερά και τμήμα ενός τρίτου με μακρά πλευρικά φτερά¹. Επίσης, βρέθηκαν τμήματα από περίαπτο, από σπειροειδές έλασμα ψελίου, τάλαντα ελλειψοειδούς διατομής και σκωρίες.

Από τα παραπάνω ευρήματα εκείνα που προκαλούν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον λόγω της σπανιότητάς τους είναι οι τρεις περικνημίδες, οι οποίες αποτελούν σημείο εκκίνησης της παρούσας μελέτης. Βρέθηκαν διπλωμένες έξι φορές με αποτέλεσμα το έλασμά τους να τσακίσει και να αλλοιωθεί η επιφάνειά τους. Πρόκειται για ελάσματα κοντά και φαρδιά, σχεδόν ελλειπτικού σχήμα-

τος που διαθέτουν δέκα υποδοχές στην περιμέτρο τους για λουριά από οργανική ύλη. Οι υποδοχές αποτελούνται από χάλκινο σύρμα το οποίο έχει περαστεί μέσα σε αυλάκι που έχει δημιουργηθεί με τύλιγμα του ελάσματος κατά μήκος όλης της περιμέτρου της περικνημίδας από μέσα προς τα έξω. Στα σημεία όπου το σύρμα βγαίνει στην επιφάνεια του ελάσματος και αποτελεί το σημείο υποδοχής του λουριού παίρνει σχήμα Π με ελαφρώς ανοικτά τα κάτω άκρα και στρογγυλεμένες τις γωνίες.

Η επιφάνεια των περικνημίδων είναι διακοσμημένη με σφυρήλατες στιγμές, οι οποίες σχηματίζουν σχέδια, καθώς και μικρούς ομφαλωπούς ήλους. Στη μία περικνημίδα το κεντρικό σχέδιο είναι ρόδακας-ηλιακό σύμβολο, ενώ στις άλλες υπάρχει κεφάλι κύκνου με έντονα αφαιρετική τάση.

Σύμφωνα με τον De Marinis, οι χάλκινες περικνημίδες της Malpensa είναι οι παλαιότερες που έχουν βρεθεί στην ιταλική χερσόνησο και από τις παλαιότερες της Κεντρικής Ευρώπης, εφόσον ανάγονται στο 12ο αι. π.Χ. Η καταγωγή τους είναι από τον Πολιτισμό των Urnenfelder, με κέντρο προέλευσης τη λεκάνη των Καρπαθίων και την περιοχή του μέσου ρου του Δούναβη, με

¹ Οι πελέκεις του πρώτου τύπου, με βραχέα πλευρικά φτερά, ανήκουν στον ίδιο τύπο της λίθινης μήτρας

πέλεκυ που βρέθηκε στην Οικία του Λαδεμπόρου, στις Μυκίνες, βλ. Stubbings 1954, σ. 297-298.

ακτίνα εξάπλωσης μέχρι το Παρίσι βόρεια και τη Malpensa νότια². Η αποθησαύρισή τους μαζί με άλλα μεταλλικά αντικείμενα δεν επέτρεψε να διαμορφωθεί η άποψη ότι θα μπορούσαν προηγουμένως να είχαν χρησιμοποιηθεί ως ταφικά κτερίσματα.

Οι περικνημίδες της Malpensa δεν είναι ανατομικού τύπου, δηλαδή δεν διαθέτουν πλαστική διαμόρφωση τέτοια που να υποδέχεται την κνήμη. Αν κρίνουμε από το πάχος του ελάσματος και από το φόρτο της διακόσμησης στην επιφάνειά τους, είναι εύκολο να συμπεράνουμε ότι οι εν λόγω περικνημίδες δεν ήταν κατάλληλες για πολεμικές αναμετρήσεις αλλά προορίζονταν μάλλον για παρελάσεις και άλλες ειρηνικές δραστηριότητες. Πιθανότατα προορίζονταν για απλά διακοσμητικά εξαρτήματα που φορούσαν διάφοροι στρατιωτικοί, αξιωματούχοι ή και ανακτορικοί φύλακες κατά τη διάρκεια ειρηνικών υπηρεσιών τους.

Πιθανώς διέθεταν εσωτερική επένδυση από οργανικό υλικό, όπως δέρμα ή ύφασμα, ώστε να αποφεύγεται ο τραυματισμός της κνήμης από την απευθείας επαφή της με το μέταλλο. Τα χάλκινα ελάσματα για την προφύλαξη των ποδιών προέρχονται από τις

μάλλινες, δερμάτινες ή λινές χοντρές κάλτσες. Είναι χαρακτηριστικό το ότι υπάρχουν κάποιες παραστάσεις Μυκηναίων πολεμιστών που μοιάζει να φορούν τέτοιου είδους περικνημίδες³. Οι περικνημίδες από οργανικό υλικό είχαν τη δυνατότητα να εφαρμόζουν ολοκληρωτικά πάνω στην κνήμη του πολεμιστή, καθώς και να την προφυλάσσουν σε μεγάλο βαθμό από χτυπήματα όχι ιδιαίτερα δυνατά. Να σημειωθεί εδώ ότι, σε αντίθεση με τις λεγόμενες ανατομικές περικνημίδες⁴, τα πρωιμότερα⁵ ελάσματα προφυλάσσουν μόνον το μπροστινό και ελαφρώς το πλάγιο τμήμα της κνήμης. Παρατηρώντας τα ευρήματα από την Πραισό, τα οποία είναι από τα πρωιμότερα δείγματα ανατομικών περικνημίδων στον ελληνικό χώρο, το χάλκινο έλασμα κυκλώνει ολόκληρη την κνήμη, προστατεύει αποτελεσματικότερα από χτυπήματα τους δίδυμους μύες και διαθέτει, παρόμοια με τα ευρήματα των Δενδρών, πολυάριθμες οπές επάνω στο έλασμα για την εφαρμογή εσωτερικής επένδυσης.

Η σφυρήλατη διακόσμηση που υπάρχει στη μία από τις τρεις περικνημίδες παρουσιάζει έντονες ομοιότητες στο σύνολό της

² De Marinis 1979, σ. 511-514. De Marinis 1980. De Marinis 1982.

³ Σε παραστάσεις κεραμικής από την ΥΕ ΙΙΙ, όπως το αγγείο των Πολεμιστών από τις Μυκήνες, σε ανάγλυφες παραστάσεις, όπως η ταφική στήλη από τις Μυκήνες (Catling 1964, πίν. 17-18) και σε τοιχογραφίες από την Οικία του Λαδεμπόρου στις Μυκήνες και την Πύλο. A.J.B. Wace, *Mycenae* 1939/52, *BSA* 48 (1953), πίν. 9a. Lang 1969, πίν. 12, αριθ. 16, H43.

⁴ Οι λεγόμενες ανατομικές περικνημίδες διαχωρίζονται από τις μη ανατομικές από τα εξής κύρια χαρακτηριστικά: 1) περικλείουν ολόκληρη την κνήμη,

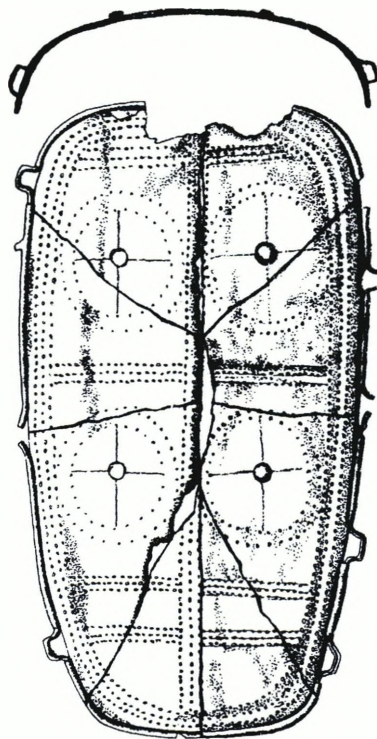
από τη βάση της έως το γόνατο και τους δίδυμους μύες, 2) το έλασμα μιμείται πιστά την ανατομία του ποδιού και έχει τη δυνατότητα στερέωσής του χωρίς τη χρήση λουριών, 3) φέρουν επιγονατίδα.

⁵ Στην παρούσα μελέτη ο όρος «πρωίμος» έχει τυπολογικό χαρακτήρα για να υποδηλώσει το δομικό διαχωρισμό μεταξύ των μη ανατομικών και των ανατομικών περικνημίδων. Έτσι, ως «πρωίμος» αναφέρονται τα δείγματα τα οποία είναι παλαιότερα του 8ου και του 7ου αι. π.Χ. και δεν διαθέτουν επαρκώς ή καθόλου τα στοιχεία διάπλωσης, τα οποία χαρακτηρίζουν την τυπολογία της αρχαϊκής και της κλασικής περικνημίδας.

με εκείνη των περικνημίδων από τη Νότια κλιτύ της Ακρόπολης της Αθήνας. Το στοιχείο μεγαλύτερης διαφοροποίησής τους είναι οι υποδοχές για χάλκινο σύρμα στις πρώτες και η ύπαρξη περιμετρικών οπών στις δεύτερες. Έτσι, τα ευρήματα της Αθήνας αποτελούν έναν τύπο πλησιέστερο στις λεγόμενες ανατομικές περικνημίδες⁶.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΣΦΥΡΗΛΑΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΙΑΣ ΠΕΡΙΚΝΗΜΙΔΑΣ ΑΠΟ ΤΗ MALPENSA

Η εξωτερική επιφάνεια του χάλκινου ελάσματος έχει διαιρεθεί σε τέσσερα ίσα τμήματα με τρεις σειρές ταινιών από σφυρήλατες σιγμές οι οποίες σχηματίζουν σταυρό στο κέντρο της επιφάνειας (εικ. 1). Έτσι, σε κάθε ένα από τα τμήματα που δημιουργούνται επαναλαμβάνεται το ίδιο σχεδιαστικό μοτίβο το οποίο αναπτύσσεται ως εξής: Στο κέντρο υπάρχει ρόδακας από δύο ομόκεντρους περιφέρειες οι οποίες έχουν γίνει πάντα με μία σειρά σφυρηλατημένων σιγμών. Στο εσωτερικό του κάθε ρόδακα υπάρχει ένθετος πεπλατυσμένος στρογγυλός ήλος από τον οποίο αναπτύσσονται δύο σειρές σφυρήλατων σιγμών σχήματος σταυρού που καταλήγουν ακτινωτά στον εσωτερικό ομόκεντρο κύκλο. Η περίμετρος του ελάσματος διακοσμείται από ταινία τριών σειρών από σφυρήλατες σιγμές με ανάπτυξη σε όλο το μήκος του ελάσματος. Η μόνη αναντιστοιχία μεταξύ των τεσσάρων τμημάτων στα οποία διαιρείται η επιφάνεια του ελάσματος είναι ότι τα δύο κατώτερα τμήματα διαθέτουν κάτω από τους ομόκεντρους ρόδακες δύο ταινίες σφυρήλατων σιγμών, η καθεμία αποτελούμενη από τρεις σειρές, ενώ τα δύο ανώτερα τμήματα, πάνω από τους διακοσμητι-

Εικ. 1. Χάλκινη περικνημίδα από τη Malpensa της Ιταλίας.

κούς ρόδακες, διαθέτουν μόνο μία τέτοια ταινία.

Η επεξεργασία της περικνημίδας μετά τη μεταλλουργική κατεργασία έχει ολοκληρωθεί με διαδικασία εν ψυχρώ. Η διακοσμημένη επιφάνεια έχει υποστεί σφυρηλάτηση με τη χρήση σφύρας και σκαρπέλου από το εσωτερικό προς το εξωτερικό του ελάσματος. Αντίθετα, η ένθεση των ήλων έχει γίνει από το εξωτερικό προς το εσωτερικό και φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί θερμότητα για την τελική στερέωσή τους.

⁶ Οι περικνημίδες ανατομικού τύπου αρχίζουν να εμφανίζονται κατά τον 8ο-7ο αι. π.Χ. Snodgrass 1964, σ. 87.

ΧΑΛΚΙΝΕΣ ΠΕΡΙΚΝΗΜΙΔΕΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ, ΚΥΠΡΙΑΚΟ
ΚΑΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Οι περικνημίδες της *Malpensa* έχουν παρόμοια από την Κεντρική Ευρώπη αλλά και από τα Βαλκάνια, την Ελλάδα και την Κύπρο⁷. Τα παρόμοια από την Ελλάδα δεν είναι πολλά, ωστόσο είναι ενδεικτικά μιας τάσης που φαίνεται να υπάρχει έντονη στα τέλη της εποχής του Χαλκού και στις αρχές της εποχής του Σιδήρου, όσον αφορά στη μεταλλοτεχνία και πιο συγκεκριμένα την τέχνη των σφυρήλατων χάλκινων όπλων. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, επίσης, η μελέτη των σχεδίων που προτιμούνται σε περικνημίδες, ασπίδες και χάλκινα αγγεία, τα οποία διαθέτουν ένα χαρακτηρισμό μάλλον κεντροευρωπαϊκό με επιλογές που επαναλαμβάνουν το ηλιακό σύμβολο, τον τροχό και το κεφάλι του κύνου ως αγαπητά θέματα.

Η Νότια κλιτύς της Ακρόπολης της Αθήνας⁸, τα Δενδρά Αργολίδας⁹, η Καλλιθέα Πατρών¹⁰, η Ολυμπία¹¹ είναι οι θέσεις από τις οποίες προέρχονται οι πρώιμες χάλκινες περικνημίδες από τον ελληνικό χώρο, καθώς και τρεις από τον Άγιο Ιάκωβο της Κύπρου¹². Επίσης, θα σχολιαστεί ένα νεότερο ζευγάρι περικνημίδων από το Καβούσι και

άλλο ένα από την Πραισό της Κρήτης¹³. Τέλος, θα γίνει περιγραφή των σπουδαίων ευρημάτων από την Αλβανία¹⁴.

Στην παρούσα μελέτη θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στα ευρήματα από την Αθήνα, ωστόσο θα γίνει μια σύντομη περιγραφή και των υπόλοιπων περικνημίδων από τον ελληνικό, κυπριακό και βαλκανικό χώρο, σύμφωνα με τη χρονολογική τους κατάταξη.

Δενδρά

Τα υπολείμματα από τις περικνημίδες των Δενδρών Αργολίδας σώζονται σε ικανοποιητικό βαθμό, ώστε να γίνει μια αποκατάσταση στο σύνολό τους¹⁵ (εικ. 2). Πρόκειται για απλό και μακρόστενο χάλκινο έλασμα με στένωση προς το κατώτερο τμήμα, με το ανώτερο τμήμα μεγωνιώσεις στα άκρα και με ελαφρά ανύψωση στο κέντρο. Δεν υπάρχει καμία διακόσμηση πάνω στο έλασμα εκτός από περιμετρικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έχουν ανοιχθεί μικρές οπές¹⁶. Οι οπές είναι στενές και διατρέχουν ολόκληρη την περίμετρο του ελάσματος. Φαίνεται ότι χρησιμοποιούν όχι ως υποδοχές για λουριά στερέωσης στο πόδι αλλά για το ράψιμο κάποιας εσωτερικής επένδυσης από οργανικό υλικό (μαλλί, δέρμα ή λινό). Εντυπωσιάζει η

⁷ Mountjoy 1984.

⁸ Πλάτων 1965, σ. 32.

⁹ Verdels 1977, σ. 46, εικ. 13.

¹⁰ Yalouris 1960, εικ. 28.

¹¹ Furtwängler 1890, πίν. 20. Müller Karpe 1962, σ. 275-276.

¹² Οι δύο περικνημίδες από τον τάφο 15 βρίσκονται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, ενώ εκείνη από τον

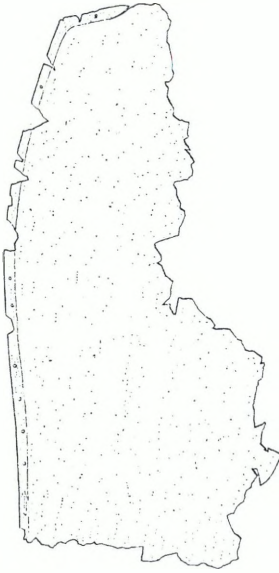
τάφο 18 είναι στην Κύπρο. Catling 1955.

¹³ Levi 1930-1931, εικ. 31. R.C. Bosanquet, *BSA* VIII (1901-1902), σ. 258.

¹⁴ Islami - Ceka 1964, σ. 102, εικ. 13.

¹⁵ Ανήκουν στην ΥΕ II σύμφωνα με τον Snodgrass 1964, σ. 87.

¹⁶ Οκτώ σωζόμενες στο καλύτερα διατηρημένο έλασμα.

Εικ. 2. Απώτιγμα περικνημίδας από τα Δενδρά Αργολίδας.

ομοιότητα αυτού του χαρακτηριστικού με τις κατά πολύ ύστερες περικνημίδες από την Πρασό, οι οποίες δεν διαθέτουν επίθετες υποδοχές στερέωσης αλλά πολυάριθμες οπές για την εσωτερική επένδυση.

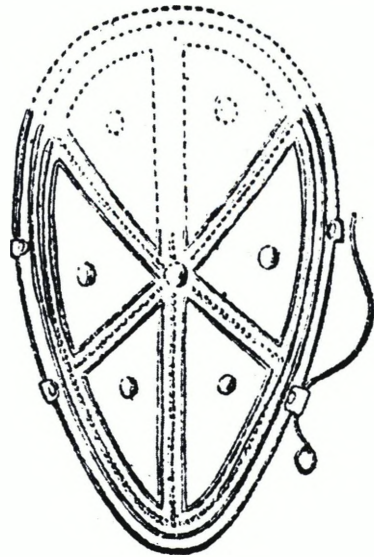
Τα ελάσματα τυλίγονταν γύρω από την κνήμη χωρίς τη χρήση λουριών, όπως οι αρχαϊκές και κλασικές περικνημίδες των οπλιτών. Είναι πιθανό οι περικνημίδες των Δενδρών να αποτελούν τα πρωιμότερα δείγματα ανατομικότητας στη στερέωσή τους στο πόδι και προδρόμους των καθαρά ανατομικών περικνημίδων στον ελλαδικό χώρο. Τα ελάσματα διαθέτουν μια μορφή που αντιγράφει σε γενικές γραμμές την ανατομία ενός ποδιού και χάρη σε αυτό το χαρακτηριστικό εφήρμοζαν πολύ καλύτερα από ό,τι οι μικρές ελλειψοειδείς περικνημίδες της Malpensa, της Καλλιθέας, του Αγίου Ιακώβου και της Ακρόπολης της Αθήνας. Έτσι, θυμίζουν την πλήρη εξάρτηση των

αρχαϊκών και κλασικών οπλιτών, η οποία πρωτοεμφανίζεται μετά τον 8ο αιώνα.

Καλλιθέα Πατρών

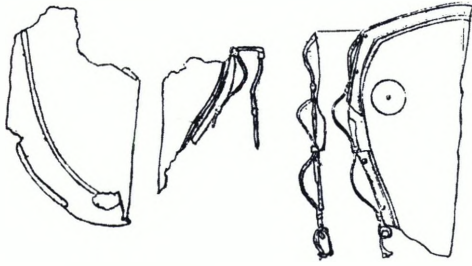
Οι περικνημίδες της Καλλιθέας Πατρών αποτελούνται από χάλκινο έλασμα ελλειψοειδούς μορφής ελαφρώς κωνικής στο κατώτερο τμήμα της¹⁷ (εικ. 3). Διαθέτει τέσσερις ελλειψοειδούς μορφής ένθετες υποδοχές για το λουρί (χωρισμένες ανά δύο στο μέσον της περιφέρειας του ελάσματος), οι οποίες έχουν στηριχθεί πάνω στο έλασμα με τη χρήση μικρού ήλου η καθεμία. Έχει σωθεί τμήμα του χάλκινου σύρματος στο οποίο προσδενόταν το λουρί από οργανική ύλη.

Η διακόσμηση στην επιφάνεια του ελάσματος αποτελείται από κεντρική κάθετη ται-

Εικ. 3. Χάλκινη περικνημίδα από την Καλλιθέα Πατρών.

¹⁷ Ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΓ σύμφωνα με τον Γιαλούρη, βλ. Yalouris 1960, εικ. 28.

Εικ. 4. Αποτιμήματα χάλκινης περικνημίδας και χάλκινη περικνημίδα από τον Άγιο Ιάκωβο Κύπρου.

νία μονής σειράς σφυρήλατων στιγμών περιορισμένη στο εσωτερικό δύο ανάγλυφων γραμμών. Στο μέσον περίπου της ταινίας ενώνονται δύο άλλες όμοιες ταινίες, οι οποίες σχηματίζουν Χ και ενώνονται με το εσωτερικό ταινίας από μονή σειρά σφυρήλατων στιγμών, η οποία επίσης βρίσκεται μέσα σε ανάγλυφη γραμμή που ακολουθεί κατά μήκος όλη την περίμετρο του ελάσματος. Στα έξι ελεύθερα τμήματα που δημιουργούνται από τις διακοσμητικές ταινίες υπάρχουν αντίστοιχοι αριθμητικά μικροί ομφαλοί και ένας στο σημείο ένωσης των ταινιών σε σχήμα Χ¹⁸.

Άγιος Ιάκωβος Κύπρου

Τα ευρήματα του Αγίου Ιακώβου είναι ελλειπτικού σχήματος, ελαφρώς στρογγυλεμένου στο κατώτερο τμήμα και με κορυφή ελαφρώς κεντρικής γωνίωσης στο ανώτερο¹⁹ (εικ. 4). Το έλασμα από τον τάφο 18 δεν φέρει καμία διακόσμηση στην επιφά-

νείά του. Η διακόσμηση στην επιφάνεια των δύο ελασμάτων από τον τάφο 15 αποτελείται από δύο όμοιους σφυρήλατους κύκλους με κεντρικό ομφαλό στο ανώτερο τμήμα, πλευρικά και κοντά στην περίμετρο. Το έλασμα χωρίζεται σε δύο ίσα τμήματα με κεντρική νέυρωση και διακοσμείται περιμετρικά από τρεις σειρές νευρώσεων, δύο εσωτερικά και μία εξωτερικά στην περίμετρο. Στον ενδιάμεσο χώρο υπάρχουν τέσσερις μικροί ομφαλοί, ενώ στο πλευρικό πέρας του ελάσματος έχουν τοποθετηθεί τέσσερις επίθετες υποδοχές από τις οποίες περνά χάλκινο σύρμα για τη στερέωση της περικνημίδας. Έτσι, τα κυρτιάκα ευρήματα μοιάζουν περισσότερο στα ευρήματα από τη Malpenssa και την Αχαΐα από ό,τι στις υπόλοιπες ελλαδικές περικνημίδες.

Ακρόπολη της Αθήνας

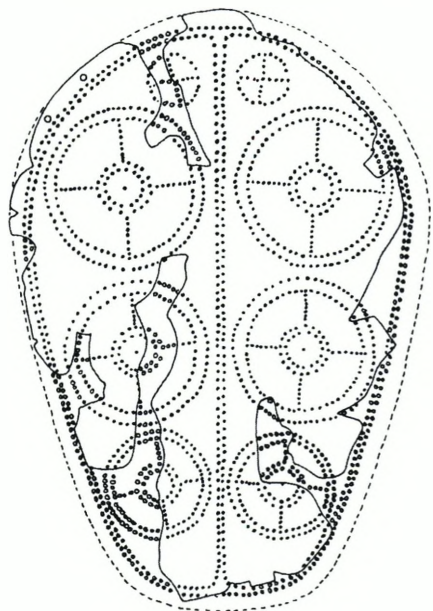
Οι περικνημίδες από την Ακρόπολη αποτελούνται από χάλκινο έλασμα ελλειπτικού σχήματος, το οποίο στο κατώτερο τμήμα του στενεύει ενώ από το μέσον και προς τα πάνω αναπτύσσεται όλο και πιο ανοικτά έως το σημείο της κορυφής το οποίο διαθέτει ελλειπτική κορυφή²⁰ (εικ. 5). Σε αντίθεση με την περικνημίδα από τη Malpenssa το έλασμα εδώ είναι απλό, χωρίς να έχει διπλωθεί περιμετρικά για να δεχθεί κάποιο σύρμα υποδοχής λουριών. Αντίθετα, έχουν σωθεί δύο οπές στο ανώτερο δεξί τμήμα της,

¹⁸ Papadopoulos 1979.

¹⁹ Ανήκουν στην ΥΕ ΠΙΒ-Γ, σύμφωνα με τον Catling 1955.

²⁰ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Πλάτωνα είναι πρω-

τογεωμετρικές, ενώ σύμφωνα με την Mountjoy ανήκουν στην ΥΕ ΠΙΓ, βλ. Πλάτων 1965, σ. 32 και Mountjoy 1984.

Εικ. 5. Χάλκινη περικνημίδα από τη Νότια κλιτύ της Ακρόπολης της Αθήνας.

οι οποίες μαρτυρούν την ύπαρξη υποδοχών για λουριά κατευθείαν επάνω στο ίδιο το έλασμα ή για τη στερέωση επένδυσης²¹.

Το έλασμα των περικνημίδων φέρει μία κάθετη διαχωριστική ταινία διπλής σειράς σφυρήλατων στιγμών στο κέντρο του. Έτσι, η επιφάνειά του χωρίζεται σε δύο ίσα τμήματα μέσα στα οποία διαγράφονται σε πιστή επανάληψη τα εξής σχήματα: Στο ανώτερο τμήμα διαγράφεται ρόδακας από δύο ομόκεντρους κύκλους σφυρήλατων στιγμών. Στο εσωτερικό του ρόδακα υπάρχει κύκλος από διπλή σειρά στιγμών και κεντρική στιγμή.

Από τον εσωτερικό κύκλο αναπτύσσονται δύο μονές σειρές στιγμών σχήματος σταυρού και καταλήγουν ακτινωτά στην περιμέτρο του εσωτερικού κύκλου του ρόδακα. Δεύτερος ρόδακας υπάρχει ακριβώς κάτω από τον πρώτο αλλά μικρότερος, ενώ φέρει ακριβώς τα ίδια χαρακτηριστικά του πρώτου. Ακολουθεί τρίτος ρόδακας, όμοιος με τους δύο ανώτερους, ακόμη μικρότερος του προηγούμενου. Οι εξωτερικές περιφέρειες των τριών ροδάκων σε κάθετη ανάπτυξη αγγίζουν σχεδόν η μία την άλλη.

Στο ανώτερο σημείο της περικνημίδας και ακριβώς κάτω από την ελλειπτική κορυφή υπάρχει επίσης ένας ρόδακας μονής σειράς σφυρήλατων στιγμών με δύο σταυρωτές σειρές στιγμών, οι οποίες αναπτύσσονται και αυτές ακτινωτά από το κέντρο του ρόδακα προς την περιφέρειά του. Το σύνολο των ροδάκων περικλείεται μέσα σε περιμετρική ανάπτυξη διπλής σειράς στιγμών, η οποία ακολουθεί κατά μήκος όλη την περικνημίδα.

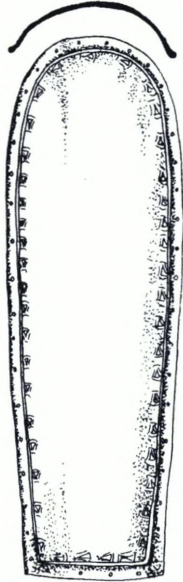
Καβούσι

Τα οκτώ θραύσματα χάλκινων ελασμάτων που βρέθηκαν στο Καβούσι συντηρήθηκαν και συγκολλήθηκαν με επιτυχία, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν μια ικανοποιητική εικόνα της αρχικής τους κατάστασης. Είναι μακρόστενα με τοξωτό το ανώτερο τμήμα και οριζόντιο το κατώτερο πέρας²² (εικ. 6). Διαθέτουν ελαστικότητα για

²¹ Απλές οπές και όχι ειδικές ένθετες υποδοχές για λουριά από οργανική ύλη διαθέτουν οι περικνημίδες της Αθήνας και των Δενδρών, σε αντίθεση με τα ευρήματα από την Καλλιθέα Πατρών και τον Άγιο Ιάκωβο Κύπρου. Η παράδοση των ένθετων, συρμάτων

υποδοχών για λουριά δεν συνεχίζεται στην εποχή του Σιδήρου.

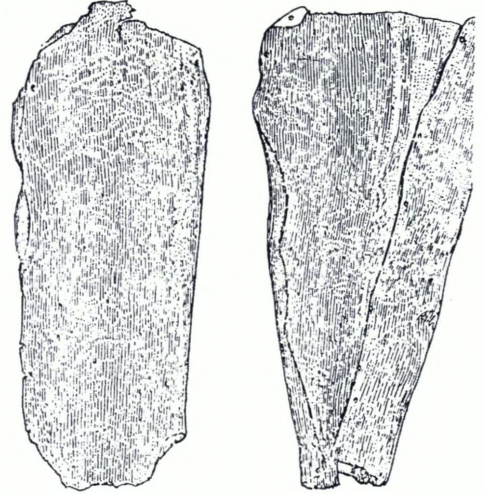
²² Ο Levi (Levi 1930-1931) έχει τοποθετήσει ανάποδα τις δύο περικνημίδες, με την τοξωτή απόληξή τους προς τα κάτω.

Εικ. 6. Χάλκινη περικνημίδα από το Καβούσι Κρήτης.

να φιλοξενούν το πόδι χωρίς τη χρήση λουριών. Μοιάζουν πολύ με τα ευρήματα των Δενδρών παρά τη μεγάλη χρονολογική απόσταση που τα χωρίζει²³ και προφανώς ανήκουν στην ίδια τεχνολογική παράδοση. Κατά μήκος όλης της περιμέτρου υπάρχουν μικρές οπές, οι οποίες συνοδεύονται εσωτερικά από δύο λεπτές ανάγλυφες γραμμές και από στενή διακοσμητική ταινία αλυσίδας μικρών εγχάρακτων πατυρόσχημων ανθέων. Στο εσωτερικό των ανθέων υπάρχει σφυρήλατη στιγμή.

Μια ιδιομορφία των περικνημίδων από το Καβούσι είναι το μέγεθός τους²⁴, το οποίο μπορεί να προδίδει την παιδική ηλικία του κατόχου τους, την ιδιαίτερα μικρή διάπλα-

Εικ. 7. Ζεύγος χάλκινων περικνημίδων από την Πραισό Κρήτης.

σή του ή απλώς τον αφιερωματικό χαρακτήρα τους. Ωστόσο, όλες οι πρώιμες περικνημίδες δεν αναπτύσσουν ποτέ τα μεγέθη των αρχαϊκών και κλασικών περικνημίδων και καλύπτουν μόνον ένα τμήμα της κνήμης, ιδιομορφία που διακρίνει τις πρώιμες από τις μεταγενέστερες.

Πραισός

Οι περικνημίδες από την Πραισό βρέθηκαν σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης με τα ελάσματα ανοιγμένα σε όλη τους την έκταση²⁵ (εικ. 7). Μοιάζουν με τα ελάσματα από το Καβούσι και στο σχήμα και στη γενικότερη κατασκευή ενώ διαθέτουν επίσης

²³ Ανήκουν στον 8ο αι. π.Χ., σύμφωνα με τον Levi 1930-1931.

²⁴ Η αριστερή έχει ύψος 23,5 εκ., ενώ η δεξιά 23,1 εκ.

(Levi 1930-1931).

²⁵ Ανήκουν στον 8ο-7ο αι. π.Χ., σύμφωνα με τον Levi 1930-1931.

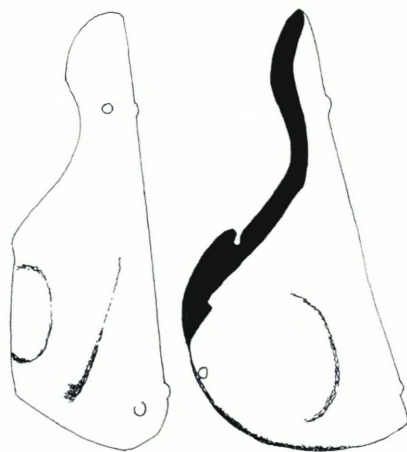
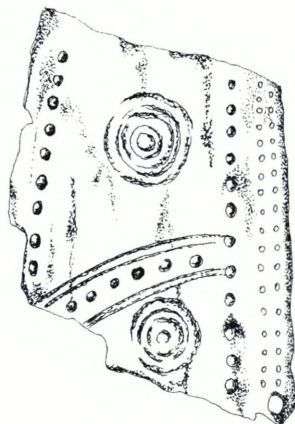
μικρές οπές κατά μήκος της περιμέτρου. Η κατεστραμμένη επιφάνεια των ελασμάτων δεν επιτρέπει κάποια εκτίμηση για τη διακόσμηση που πιθανώς έφεραν. Ο Levi εκτιμά ότι είναι πιθανό να επρόκειτο για αφιερώματα παρά για πραγματικά οπλικά εξαρτήματα, όπως οι περικνημίδες από το Καβούσι, και σε αυτό το υποθετικό συμπέρασμα οδηγεί το μικρό μέγεθός τους. Το μέγεθος, όμως, δεν μπορεί να είναι ασφαλής δείκτης για την εκτίμηση της χρήσης τους, εφόσον τα πρώιμα ευρήματα δεν ξεπερνούν ποτέ τα 40 εκ. και καλύπτουν μόνον ένα τμήμα της κνήμης.

Ολυμπία

Τα ελάσματα της Ολυμπίας διαφοροποιούνται από όλα τα προηγούμενα είδη περικνημίδων²⁶ (εικ. 8). Μπορούν να θεωρηθούν άμεσοι προπομποί των ανατομικών καθώς διαθέτουν υπερυψωμένες επιγονατίδες, σφίγγουν γύρω από την κνήμη μέσω οπής για τη στερέωση λουριού και έχουν ανάγλυφη απομίμηση των δίδυμων μυών. Η διακόσμηση συνεχίζει τη σφυρήλατη παράδοση των προηγούμενων αιώνων με ακολουθία στιγμών, μονών ή διπλών, και ομόκεντρων ανάγλυφων κύκλων.

Ureke

Εξαιρετικού ενδιαφέροντος είναι τα ευρήματα από την Αλβανία και πιο συγκεκριμένα από την ταφή 5 του τύμβου I στο Ure-

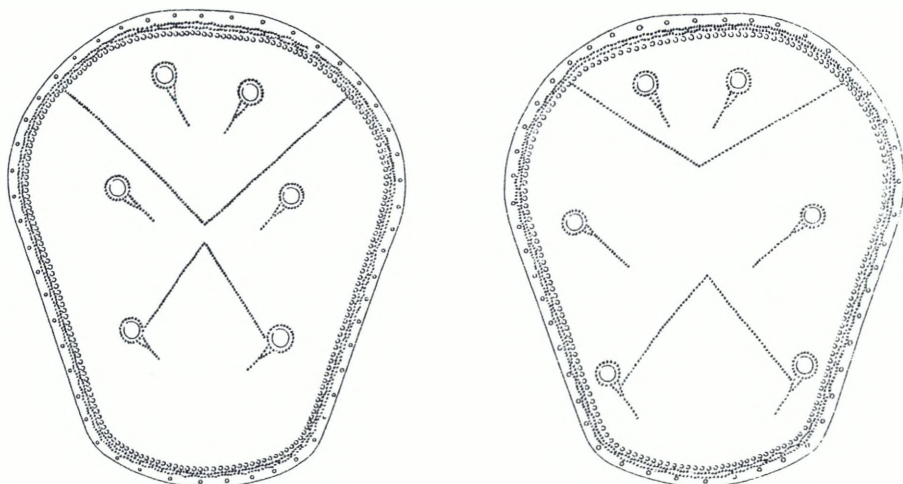
Εικ. 8. Χάλκινη περικνημίδα από την Ολυμπία.

ke²⁷. Σε αυτό τον τύμβο βρέθηκε μια ολόκληρη πανοπλία μαζί με τα βοηθητικά της εξαρτήματα (ένα ζευγάρι χάλκινες περικνημίδες, πέντε χάλκινες πλάκες), καθώς και διάφορα όπλα και κτερίσματα²⁸. Οι περικνημίδες θυμίζουν με μια πρώτη ματιά τα ευρήματα από τη Malpensa και την Αθήνα,

²⁶ Πρωτοαρχαϊκές σύμφωνα με τον Furtwängler 1890, ό.π. (υποσημ. 11).

²⁷ Islami 1981, σ. 46, εικ. 4-6.

²⁸ Χάλκινη περόνη, σιδερένιο εγχειρίδιο, πέντε σιδερένιες λόγχες και δύο κεραμικά αγγεία.

Εικ. 9. Ζεύγος χάλκινων περικνημίδων από το Ureke της Αλβανίας.

λόγω του ελλειπτικού τους σχήματος με στένωση στο κατώτερο τμήμα τους και ανύψωση προς το ανώτερο, καθώς και της διακόσμησής τους που θυμίζει γενικότερα τις πρώιμες χάλκινες κεντροευρωπαϊκές περικνημίδες (εικ. 9). Είναι μακρόστενες με ελλειπτική περιφέρεια και αντιγράφουν την πλαστικότητα της κνήμης. Φέρουν διακόσμηση δύο σειρών από τρεις σφυρήλατες στιγμές κατά μήκος της περιμέτρου. Η εσωτερική σειρά αποτελείται από μεγαλύτερων διαστάσεων στιγμές. Το έλασμα διαθέτει μικρές περιμετρικές οπές για το ράψιμο εσωτερικής επένδυσης από οργανική ύλη (μαλλί, λινό, δέρμα). Στην επιφάνεια του ελάσματος υπάρχει διακόσμηση από δύο αντιμέτωπες σειρές σφυρήλατων στιγμών σε σχή-

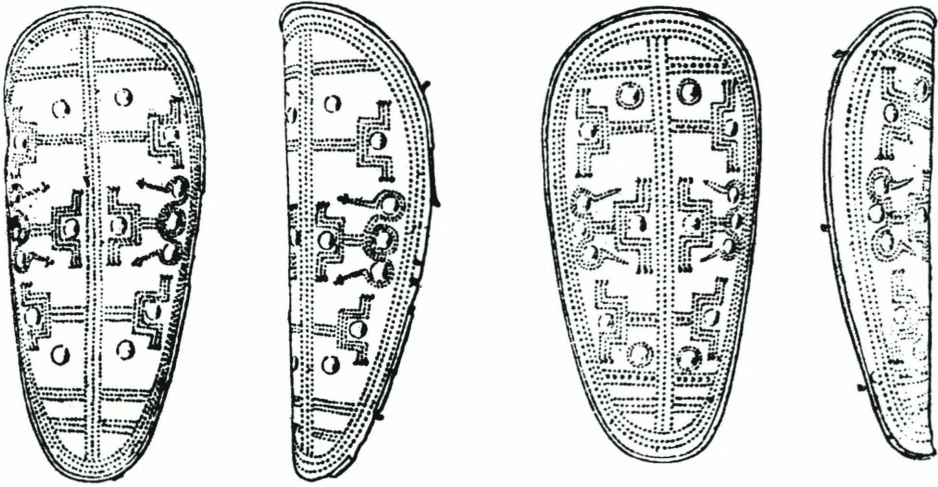
μα βέλους. Στη δεξιά περικνημίδα, η οποία διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση, διακρίνονται έξι δισκοειδή άνθη με στέλεχος που συγκλίνει προς το κέντρο του ελάσματος²⁹. Ανήκουν στο χρονολογικό ορίζοντα Glasinac IVb-IVc³⁰. Οι αλβανικές περικνημίδες ακολούθούν τη μακρά παράδοση διακόσμησης σε χάλκινα ελάσματα με κεντροευρωπαϊκή και ιταλική προέλευση.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σε μια πρώτη εκτίμηση οι πρώιμες χάλκινες περικνημίδες μπορούν να χαρακτηριστούν ως «μη ανατομικές» και ως «ανατομικές». Αυτός ο χαρακτηρισμός δεν μπορεί να είναι παρά ατελής, εφόσον οι πραγματικά «ανα-

²⁹ Εκπλήσσει η ομοιότητα των ανθέων με την αντίστοιχη διακόσμηση στις περικνημίδες από το Pergine

της Ιταλίας (εικ. 10), Merhart 1956-1957.
³⁰ 9ος-7ος αι. π.Χ.

Εικ. 10. Ζεύγος χάλκινων περικνημίδων από το Pergine της Ιταλίας.

τομικές» εμφανίζονται μόνο στα τέλη της γεωμετρικής και στις αρχές της αρχαϊκής εποχής. Ωστόσο, κάποια στοιχεία απομίμησης της κνήμης στο έλασμα και επομένως της ανατομικότητας υπάρχουν ήδη από την ΥΕ II περίοδο των περικνημίδων από τα Δενδρά. Αυτό προβληματίζει όσον αφορά στη χρονολογική εξέλιξή τους σε μη ανατομικές και σε ανατομικές, και μάλλον οδηγεί στη σκέψη μιας τυπολογικής διαφοροποίησής τους ανεξάρτητα από την εξέλιξή τους στο χρόνο.

Τα ελάσματα από τη Malpensa, τον Άγιο Ιάκωβο, την Καλλιθέα Πατρών και την Ακρόπολη της Αθήνας παρουσιάζουν μια ομοιότητα όσον αφορά στον τύπο τους και είναι προγενέστερα των ελασμάτων από το Καβούσι, την Πραισό, την Ολυμπία και το Ureke. Τα ελάσματα από τα Δενδρά, με βέβαιη χρονολόγηση στην ΥΕ II περίοδο, αποτελούν εξαίρεση στον κανόνα της ανατομικότητας και έχουν κατασκευαστεί ώστε να φοριούνται χωρίς τη βοήθεια λουριών. Οδηγούμαστε έτσι στην εντύπωση ότι υπάρ-

χει μια τάση προς ανατομικότητα η οποία εξελίσσεται με το χρόνο, εντούτοις δεν αποτελεί απαραίτητο όρο για τη χρονολογική κατάταξή τους. Όσον αφορά στη διακόσμηση ούτε αυτή μπορεί να αποτελέσει οδηγό στη δημιουργία μιας σαφούς τυπολογίας, εφόσον δεν παρατηρείται κάποια εξέλιξη στην εφαρμογή της αλλά μάλλον μια επανάληψη η οποία συνεχίζεται έως και τα πιο ύστερα δείγματα από την Κρήτη και την Αλβανία.

Σύμφωνα με την επικρατούσα εντύπωση οι χάλκινες σφυρήλατες περικνημίδες έχουν καταγωγή από την Κεντρική Ευρώπη³¹, ωστόσο, τα αργολικά και τα αρχαϊκά ευρήματα είναι πράγματι τα αρχαιότερα στο είδος τους. Ο ελλαδικός και ο κυπριακός χώρος έχουν δώσει τα περισσότερα δείγματα πρώιμων περικνημίδων στην Ευρώπη και κάτι τέτοιο ίσως μπορεί να εξηγηθεί είτε ως

³¹ Από την Urnenfelder Cultur και τη βορειοϊταλική Protogolasecca, σύμφωνα με τον De Marinis 1980.

απόδειξη μιας ευρείας αναζήτησής τους σε ευρωπαϊκά μεταλλουργικά κέντρα είτε ως απόδειξη μιας έντονης μεταλλουργικής δραστηριότητας κατά χώραν αρχικά στα μυκηναϊκά και αργότερα στα μεταγενέστερα αιγαιακά κέντρα εξουσίας. Η αρχική εντύπωση ότι οι χάλκινες περικνημίδες ήταν άγνωστο εξάρτημα της μυκηναϊκής πανοπλίας έχει ασφαλώς καταρριφθεί από καιρό³². Η χρήση τους δεν έχει την έκταση που απηχεί στους κλασικούς οπλίτες, ωστόσο κάνουν την εμφάνισή τους αρκετά πρώιμα, έστω σε περιορισμένο μέρος της ανώτερης πολεμικής τάξης. Επίσης, έχει παρατηρηθεί³³ ότι η εμφάνιση των περικνημίδων, ως απάρτιο του συνολικού οπλισμού, συμπίπτει με την κατάργηση της ποδήρους ασπίδας και την υιοθέτηση της μικρότερης στρογγυλής, η οποία είναι μεν πιο εύχρηστη και ελαφριά αλλά αφήνει τα πόδια ακάλυπτα κατά τη διάρκεια της μάχης. Σύμφωνα με την Lorimer³⁴, οι μυκηναϊκές απεικονίσεις αφορούν χάλκινες και όχι μάλλινες περικνημίδες με στοιχεία ανατομικότητας, όπως η επιγονατίδα. Βασίζει την υπόθεσή της στο ενιαίο λευκό χρώμα με το οποίο αποδίδονται τα μεταλλικά στοιχεία του οπλισμού. Ο Snodgrass³⁵ καταρρίπτει αυτή την υπόθεση αναφέροντας ότι σε μια τέτοια περίπτωση οι ανατομικές περικνημίδες που εμφανίζονται μετά τον 8ο αιώνα θα παρουσίαζαν κάποια εξέ-

λιξη στην ανατομικότητά τους και, επομένως, οι μυκηναϊκές απεικονίσεις δεν αφορούν χάλκινα αντικείμενα αλλά χοντρές κάλτσες από δέρμα ή μαλλί. Η άποψη του γράφοντος είναι ότι ελλείψει επαρκών ευρημάτων δεν είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα καμία από τις δύο προτεινόμενες απόψεις. Οι απεικονίσεις περικνημίδων της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου³⁶ δεν λύνουν αλλά περιπλέκουν το ανοικτό ζήτημα της χρονολόγησης των πρώιμων ανατομικών χάλκινων περικνημίδων. Σε αυτές οι πολεμιστές φορούν περικνημίδες από άγνωστο υλικό (χαλκό ή οργανικό υλικό;), οι οποίες καλύπτουν το γόνατο και εφαρμόζουν τέλεια στην κνήμη. Είναι όμως πιθανό, όπως αναφέρθηκε στην αρχή του άρθρου, ότι η ιδέα της ανατομικότητας στις χάλκινες περικνημίδες προέρχεται από την προγενέστερη χρήση μάλλινης ή δερμάτινης γκέτας ή κάλτσας.

Τα ελάσματα της Malpensa παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες κυρίως με τα αθηναϊκά ευρήματα και η προέλευσή τους από μια περιοχή στην οποία έδρασαν τα πλέον γνωστά ευρωπαϊκά μεταλλουργικά κέντρα των Terramare ίσως να υποδεικνύουν μια συνέχιση των αμφίδρομων επαφών μεταξύ ελλαδικού χώρου και Βόρειας Ιταλίας μέσω της Αδριατικής κατά την υπομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική ακόμη εποχή, εάν ληφθεί

³² Η χρήση της περικνημίδας σε συνάρτηση με την κατάργηση των μεγάλων πυργόσχημων ή οκτώσχημων ασπίδων και την υιοθέτηση των μικρών, στρογγυλών ή ελλειπτικών ασπίδων που άφηναν τα πόδια ακάλυπτα, όπως και η ελλιπής εικονογραφική απόδοση χάλκινων ελασμάτων, υπήρξαν αρκετά πεισι-

κοί συλλογισμοί κατά το παρελθόν.

³³ Bowra 1961. Luce 1975, σ. 132.

³⁴ Lorimer 1950, σ. 251.

³⁵ Snodgrass 1964, σ. 87.

³⁶ Rodenwaldt 1921.

υπόψη η ευρεία ζήτηση βορειοϊταλικών χάλκινων αντικειμένων (όπλων, κοσμημάτων, εργαλείων) από τα μυκηναϊκά κέντρα³⁷.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι πρώιμες περικνημίδες είναι δυνατόν να διαχωριστούν σε μη ανατομικές, σε πρώιμες ανατομικές και σε καθαρά ανατομικές.

Στις πρώτες κατατάσσονται εκείνες που παρουσιάζουν μια ανεπαρκή προφύλαξη της κνήμης και κατά πάσα πιθανότητα έχουν χαρακτηριστικά διακοσμητικό ή αναθηματικό. Παραδείγματα μη ανατομικών περικνημίδων είναι της Ακρόπολης της Αθήνας, της Καλλιθέας Πατρών, του Αγίου Ιακώβου Κύπρου. Από τα Βαλκάνια μη ανατομικές είναι οι περικνημίδες του Ureke. Δεν διαθέτουν υπερυψωμένο ή ελαφρώς γωνιώδες ανώτερο τμήμα, το οποίο αποτελεί ένα πρώιμο είδος επιγονατίδας. Η διάπλαση είναι απλή, δεν μιμείται καθόλου την ανατομία του ποδιού ή την αντιγράφει σ' ένα μικρό βαθμό. Το έλασμα καλύπτει ανεπαρκώς την κνήμη και μάλιστα το κεντρικό τμήμα της και μικρό μέρος των δίδυμων μυών. Τέλος, στην περιμέτρο του ελάσματος υπάρχουν ένθετες συρμάτινες υποδοχές για το δέσιμο λουριού από οργανική ύλη για την τοποθέτησή τους στο πόδι.

Στις πρώιμες ανατομικές κατατάσσονται οι περικνημίδες με υπερυψωμένη ή τοξωτή ανύψωση στο ανώτερο τμήμα τους για την προφύλαξη του γόνατου. Το ύψος τους αυξάνει και καλύπτει μεγαλύτερο τμήμα της κνήμης και μεγάλο μέρος των δίδυμων μυών. Αυτές διαθέτουν μια στένωση στο κατώτερο τμήμα τους και μια κλίση που αποδίδει το σχήμα του ποδιού, ενώ οι υποδοχές για λουριά έχουν αντικατασταθεί από οπές επάνω στο έλασμα για την ένθεση οργανικής εσωτερικής υποστήριξης. Το σχήμα και μόνον του ελάσματος αρκεί για τη στερέω-

σή του στην κνήμη. Παραδείγματα πρώιμων ανατομικών περικνημίδων είναι των Δενδρών Αργολίδας, του Καβουσιού και της Πραισού Κρήτης.

Στις ανατομικές κατατάσσονται εκείνες το έλασμα των οποίων αντιγράφει σε μεγάλο βαθμό τους δίδυμους μύες και τη στένωση της περιοχής του αχιλλείου τένοντα και του αστράγαλου. Επίσης, εδώ παρατηρείται η υπαρκτή επιγονατίδα, ενώ η στερέωση του ελάσματος γίνεται μέσω της ίδιας του της διάπλασης και χωρίς τη βοήθεια λουριών. Το πάχος του ελάσματος είναι αισθητά πιο χοντρό από ό,τι στις προηγούμενες και το ύψος αυξάνει και καλύπτει ολόκληρη την κνήμη, από το γόνατο μέχρι την περιοχή αμέσως επάνω από τον αστράγαλο και τον αχιλλείο τένοντα. Οι δίδυμοι μύες είναι σχεδόν ολοκληρωτικά προφυλαγμένοι από το έλασμα. Παράδειγμα ανατομικής περικνημίδας είναι αυτή της Ολυμπίας.

Όπως φαίνεται από την παραπάνω κατάταξη στοιχεία ανατομικότητας υπάρχουν ήδη κατά το 15ο αι. π.Χ. (Δενδρά), ενώ στοιχεία μη ανατομικότητας εξακολουθούν να παρατηρούνται σε υστερότερα, χρονολογικά, ευρήματα όπως αυτά από το Ureke, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ του 9ου και του 7ου αι. π.Χ. Τα αλβανικά ευρήματα ίσως να διατηρούν την απόλυτη έλλειψη ανατομικότητας λόγω της γεωγραφικής απομόνωσης της Αλβανίας και επομένως της καθυστέρησης στις τεχνολογικές οπλικές εξελίξεις που παρατηρούνται στον ελλαδικό χώρο.

³⁷ Harding 1976. Papadopoulos - Kontorli-Papadopoulou 2000. Οικονομίδης 2002-2005. Οικονομίδης 2006.

Η πρόωμη ανατομικότητα των περικημημάτων των Δενδρών υποδηλώνει ότι η επινόησή της στις περικημηίδες του ελλαδικού χώρου ανάγεται ήδη στην ΥΕ ΙΙ περίοδο. Ωστόσο, σύμφωνα με τα έως τώρα ευρήματα στον ελλαδικό χώρο, το εύρημα των Δενδρών αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα. Η ανατομικότητα αποτελεί στοιχείο τεχνολογικής εξέλιξης, το οποίο κλιμακώνεται τυπολογικά με προοδευτικό τρόπο έως την εμφάνιση της περικημηίδας του Έλληνα οπλίτη των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων. Αυτή η τεχνολογική εξέλιξη λαμβάνει χώρα στον ελλαδικό χώρο και, επομένως, είναι δυνατή η υπόθεση ότι οι ελλαδικές ανατομικές περικημηίδες είναι οι παλαιότερες σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Απομένει να διευκρινιστεί κατά πόσο οι μη ανατομικές περικημηίδες οι οποίες απαντώνται στον ελλαδικό χώρο αποτελούν, επίσης, επιτεύγματα ελλαδικά, χωρίς ξένες επιρροές, και σε αυτό θα συντελέσει μια ειδικότερη μελέτη των περικημηίδων σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά το προσωπικό της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών

Σπουδών της Αθήνας για την πρακτική βοήθεια που μου προσέφερε κατά τη διάρκεια της συγγραφής της μελέτης μου και ιδιαίτερα την Administrative Secretary κ. Ε. Κουράκου-Οικονομίδου, την Associate Librarian κ. Ε. Μητσού και την Assistant Librarian κ. Μ. Τουρνά. Ευχαριστώ εκ βαθέων τον καθηγητή μου Δρα R.C. De Marinis, Ομότιμο Καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο La Statale di Milano, για τις συζητήσεις και τις ωφέλιμες συμβουλές του, καθώς και τους καθηγητές μου Θ. Παπαδόπουλο και Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, Καθηγητές Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων, για την πολύτιμη στήριξη και το ενδιαφέρον τους γι' αυτή και για άλλες μελέτες μου.

Τέλος, θα ήθελα να αφιερώσω την παρούσα μελέτη στη μνήμη του αγαπητού μου Ρ. Rehak, Αναπληρωτή Καθηγητή Κλασικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Κάνσας, που διάβηκε πρόωρα στην Εσπερία Νήσο των Μακάρων, και να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου για τις ατέλειωτες συζητήσεις μας σχετικά με τους ελληνικούς προϊστορικούς και κλασικούς οπλισμούς.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Bowra 1961: C.M. Bowra, Euknemides Achaiioi, *Mnemosyne* 14 (1961), σ. 97-110.
 Catling 1955: H.W. Catling, A Bronze Greave from a 13th Century BC Tomb at Enkomi, *OpAth* II (1955), σ. 21-36.
 Catling 1964: H.W. Catling, *Cypriote Bronzework in the Mycenaean World, Oxford Monographs on Classical Archaeology*, Oxford 1964.
 De Marinis 1979: R.C. De Marinis, Malpensa e

Sesto Calende, *StEtr* XLVII (1979), σ. 511-523.
 De Marinis 1980: R.C. De Marinis, Appunti sul Bronzo Medio, Tardo e Finale in Lombardia (1600-900 a.C.), *Atti I Convegno Archeologico Regionale*, Milano 1980, σ. 173-186.
 De Marinis 1982: R.C. De Marinis, La Protostoria, *Archeologia in Lombardia*, Milano 1982, σ. 83-106.
 Furtwängler 1890: A. Furtwängler, *Die Bronzen, Olympia* IV, Berlin 1890, σ. 158-162.
 Harding 1976: A.F. Harding, Illyrians, Italians and

- Mycenaeans: Trans-Adriatic Contacts During the Late Bronze Age, *Iliria* 4, Tirane 1976, σ. 157-162.
- Islami - Ceka 1964: S. Islami - H. Ceka, Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie, *Studia Albanica*, Tirane 1964, σ. 100-105.
- Islami 1981: S. Islami, La cuirasse illyrienne, *Iliria*, Tirane 1981, σ. 46-50.
- Lang 1969: M. Lang, The Frescoes, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, Pylos II*, Princeton 1969.
- Levi 1930-1931: D. Levi, I bronzi di Axos, *ASAtene XIII-XIV* (1930-1931), σ. 83-89.
- Lorimer 1950: H.L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, London 1950.
- Luce 1975: J.V. Luce, *Homer and the Heroic Age*, London 1975.
- Merhart 1956-1957: G. von Merhart, Geschnurte Schienen, *Roemisch Germanisches Forschungen* 37/8, Trier 1956-1957, σ. 91-147.
- Mountjoy 1984: P.A. Mountjoy, The Bronze Greaves from Athens. A Case for a LHIIIC Date, *OpAth XVII* (1984), σ. 135-146.
- Müller Karpe 1962: H. Müller Karpe, Zur Spätbronzezeitlichen Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland, *Germania* 40 (1962), σ. 272.
- Οικονομίδης 2002-2005: Σ. Οικονομίδης, Δύο ιταλικές περόνες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, *ΑΑΑ* 35-38 (2002-2005), σ. 185-190.
- Οικονομίδης 2006: Σ. Οικονομίδης, Ευρήματα της εποχής του Χαλκού ιταλικής προέλευσης στην Αχαΐα, *ΑΑΑ* 39 (2006), σ. 139-150.
- Papadopoulos 1979: Th. Papadopoulos, *Mycenaeen Achaea*, SIMA 55/1, 2, Göteborg 1979.
- Papadopoulos - Kontorli-Papadopoulou 2000: Th. Papadopoulos - L. Kontorli-Papadopoulou, Four Late Bronze Age Italian Imports in Achaea, *Periplus*, Jönsered 2000, σ. 143-145.
- Πλάτων 1965: Ν. Πλάτων, Αρχαιότητες Αθηνών - Αττικής, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, σ. 31-32.
- Rodenwaldt 1921: G. Rodenwaldt, *Der Fries des Megarons von Mykenai*, Halle 1921.
- Snodgrass 1964: A.M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh 1964.
- Stubbings 1954: F.H. Stubbings, A Winged Axe Mould, *BSA* 49 (1954), σ. 297-300.
- Verdelis 1977: N.M. Verdelis, The Metal Finds, στο P. Åström (επιμ.), *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra*, SIMA IV, Göteborg 1977, σ. 45-50.
- Yalouris 1960: N. Yalouris, Mykenische Bronzeschutzwaffen, *AM* 75 (1960), σ. 42-52.

THE BRONZE GREAVES FROM MALPENSA AND EARLY GREAVES FROM GREECE, THE BALKANS AND CYPRUS

STAVROS OIKONOMIDIS

A pair of bronze greaves found at Malpensa, near Milano, is the starting point of this study. Their typological similarity to another pair of bronze greaves from the south slope of the Acropolis of Athens is evident. The finds from Malpensa have close similarities to those from Athens, with regard not only to their function but also to their stylistic and decorative patterns. It is probable that Hellenic and North Italian relations and exchanges of goods were still active during the Sub Mycenaean and Proto-Geometric periods.

Greek bronze greaves of the LH and the PG periods present a lack of typological progress over the centuries. They can be distinguished as “non-anatomic” and “anatomic”. The “non-anatomic” do not have any special form in order to host the human leg. They have bronze loops for organic strips and they are usually decorated on their surface.

Notwithstanding these critical differences between them it is clear that no typological progress concerns them connected to a chronological evolution. This means that we have a quasi anatomical type of LH II greaves at Dendra and a non-anatomical PG pair of greaves at Athens. Anatomical forms coexist with non-anatomical though the latter become more popular and are the only type preferred after the 8th c. BC as one of the most important parts of the classical hoplite’s cuirass. The original provenience of the bronze greaves in Europe is still under question. The oldest ones come from Greece, though they are traditionally believed to be related to the Urnenfelder Cultur. It is necessary to reconsider the trade, relations, exchanges and metallurgical activity between Central Europe and the Aegean during the end of the Bronze Age and the so-called “Dark Age” in Greece.

ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη βασίστηκε στο αρχαιοζωολογικό υλικό, το οποίο ευγενώς παραχώρησε ο καθηγητής Σπ. Ιακωβίδης, ύστερα από την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποίησαν ο Γ. Μυλωνάς και ο ίδιος, κατά τα έτη 1984-1985, στη Βορειοδυτική συνοικία των Μυκηνών (εικ. 1)¹.

Επρόκειτο για μια συμπληρωματική διερεύνηση σε χώρους, που είχε μερικώς ανασκάψει ο Χρ. Τσούντας² και αφού είχε προηγηθεί μια δοκιμαστική τάφρος του Schliemann, πάντα στη βορειοδυτική γωνία της Ακρόπολης των Μυκηνών. Οι νεότεροι ανασκαφείς απομάκρυναν τα ανεσκαμμένα και αναμοχλευμένα χώματα, καθάρισαν τα ερείπια από όλες τις μεταγενέστερες παραβιάσεις, απομόνωσαν τα ελληνιστικά στρώματα κατοίκησης και όλα τα συσσωρευμένα υπερκείμενα υλικά και, τέλος, και σημαντικότερο για την ερμηνεία των οστεολογικών δεδομένων που παρατίθενται, επισήμαναν τα σημεία στα οποία είχαν περισθθεί άθικτες οι επιχώσεις των μυκηναϊκών χρόνων³.

Από το σύμπλεγμα των τριών κτιρίων

(N, I και II), που οι ανασκαφείς⁴ ταύτισαν και ερεύνησαν κατά στρώσεις, το οστεολογικό υλικό προέρχεται από το τρίτο κτίσμα και συγκεκριμένα από τις επιχώσεις και τα δάπεδα των χώρων II 2, 5 και 6. Ο χώρος II 2 είναι ένα ανατολικό τετράπλευρο δωμάτιο με εμβαδόν 45 τ.μ. Η ανασκαφή Τσούντα είχε αφήσει άθικτο κατά μήκος του δυτικού τοίχου σημαντικό τμήμα της επίχωσης του δωματίου ύψους 1,25 μ. και υπόλοιπων μέγιστων διαστάσεων 5,60 × 1,80 μ.⁵.

Τα δύο άλλα δωμάτια είναι προσκολλημένα στην ανατολική πλευρά του II 2 και έχουν εμβαδόν 6,50 και 7,30 τ.μ., αντίστοιχα⁶. Στο επίπεδο που σώθηκαν, τα τέσσερα δωμάτια του συγκροτήματος II (1, 2, 5 και 6) δεν επικοινωνούν ούτε μεταξύ τους ούτε με τις τρεις αυλές που έβλεπαν προς το τείχος.

Επειδή παρατηρήθηκε έλλειψη ανοιγμάτων στο σύνολο των τριών κτιρίων, τόσο ο Τσούντας όσο και ο Ιακωβίδης σημείωσαν ότι πρόκειται για κατώγεια προσιτά από τον όροφο⁷. Κατά τον Ιακωβίδη, τα δωμάτια χρησίμευαν ως αποθήκες και τα οπισθαύλια για το σταβλισμό μικρών κατοικίδιων ζώων⁸.

Τέλος, σύμφωνα με τους καθηγητές Μυ-

¹ Μυλωνάς - Ιακωβίδης 1987, σ. 44-51. Ιακωβίδης 2006, σ. 5.

² Τσούντας 1891, σ. 23-27.

³ Ιακωβίδης 2006, σ. 6.

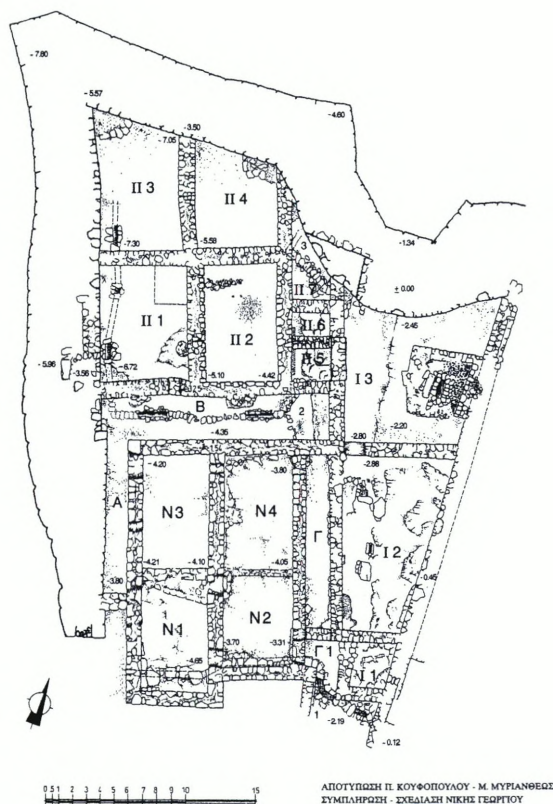
⁴ Ό.π., σ. 43, 108.

⁵ Ό.π., σ. 55-90.

⁶ Ό.π., σ. 43.

⁷ Ό.π., σ. 108.

⁸ Ό.π., σ. 43, 122.

Εικ. 1. Η Βορειοδυτική συνοικία των Μυκηνηών. Κάτοψη (κατά Ιακωβίδη 2006, σχέδ. 1).

λωνά και Ιακωβίδη⁹, τα κτίρια της Βορειοδυτικής συνοικίας κτίστηκαν μετά την κατασκευή της Πύλης των Λεόντων, δηλαδή μετά το 1250 π.Χ., αλλά όχι πολύ αργότερα, και κατοικήθηκαν έως τα προχωρημένα χρόνια της ΥΕ περιόδου (ΥΕ ΙΙΒ2). Τότε τα κτίρια επλήγησαν από σεισμό, εγκαταλείφθηκαν

και μετατράπηκαν σε ερείπια. Το 10ο αι. π.Χ. τα δάπεδά τους χρησιμοποιήθηκαν για παιδικές ταφές, αλλά ο χώρος έμεινε ακατοίκητος και αχρησιμοποίητος έως τον 3ο αι. π.Χ., οπότε ενσωματώθηκε στην ελληνιστική κώμη που ιδρύθηκε μέσα και έξω από την ακρόπολη. Τα οστεολογικά ευρήματα από τις επιχώσεις, που συσσωρεύτηκαν μετά την κατάρρευση των κτισμάτων, δεν απασχολούν το παρόν κείμενο.

ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΖΩΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ¹⁰

Στο συγκρότημα απαντώνται τα παρακάτω είδη: πρόβατο, αίγα, άγριος και εξημερωμένος χοίρος, βους, ελάφος, ίππος, σκύλος και κοχύλια (Πίνακας 1). Από τα 194 οστά και δόντια που προσδιορίστηκαν με ασφάλεια σε όλα τα επίπεδα και είναι κατάλοιπα της δεκαετίας 1230-1220 π.Χ., το 66,49% προέρχεται από ζώα της οικογένειας των Καπρινών (τα πρόβατα τείνουν να είναι διπλάσια από τις αίγες), το 13,40% των θραυσμάτων προέρχεται από οικόσιτο χοίρο, το 5,67% από βοοειδή, το 9,27% από ίππο, το 4,12% από έλαφο και το 1,03% από αγριόχοιρο. Από το αρχαιοζωολογικό υλικό του 12ου-11ου αι. π.Χ., τα 751 θραύσματα ταυτοποιήθηκαν σε επίπεδο ανατομικού φορέα και είδους ταυτόχρονα. Από αυτά, το 62,45% προέρχεται από ζώα της οικογένειας των Καπρινών (τα θραύσματα από τα πρόβατα παρουσιάζονται επτα-

⁹ Μυλωνάς 1962, σ. 53-55, 93, 100. Ιακωβίδης 2006, σ. 43, 124.

¹⁰ Η καταγραφή του οστεολογικού υλικού έγινε από τις Μ. Θεοδόση, τελειόφοιτο, τότε, του Πανεπιστημίου Αθηνών και Μ. Γιαννούκου, απόφοιτο του Πανεπιστη-

μίου Κρήτης, υπό την άμεση καθοδήγηση και ευθύνη μου, στους χώρους της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας. Στις ίδιες οφείλονται και τα σκαριφήματα των εικ. 2-3.

πλάσια ή οκταπλάσια των αιγών), το 19,57% από οικόσιτο χοίρο, το 11,18% από βοοειδή, το 0,93% από ίππο, το 0,13% από σκύλο, το 4,92% από έλαφο και το 0,79% από λαγό.

Ο βαθμός διατήρησης των οστών

Η γενική εικόνα των καταλοίπων είναι ότι πρόκειται για διατροφικά απορρίμματα. Τα οστά όλων των ζώων (αιγών, προβάτων, χοίρων, βοοειδών και ελάφων), εξαιρουμένου του ίππου, του σκύλου και του λαγού, φέρουν αρνητικά ίχνη από κοφτερά αντικείμενα (λεπτές αβαθείς ή βαθύτερες αυλακώσεις σε σχήμα V¹¹) και χαρακτηριστικές βαθύνσεις από τα δόντια σαρκοφάγου ζώου. Τα ενδεικτικά ποσοστά κυμαίνονται από 5,92% στα οστά αιγών και προβάτων και σε 14,81% στα οστά των βοοειδών¹². Τα αποτυπώματα

από τα δόντια απαντούν σε ποσοστό 0,95% στα οστά των σσιδών και σε ποσοστό 7,40% στα οστά των βοοειδών¹³. Από την πλειονότητα των οστών και των δοντιών διατηρήθηκε μόλις το 1/5 του αρχικού στοιχείου και πολύ λίγα βρέθηκαν ακέραια. Για την ακρίβεια, 73 από τα 108 οστά των βοοειδών (67,59%), 466 από τα 641 οστά των αιγών και προβάτων (72,69%), 118 από τα 209 οστά των οικόσιπων και άγριων χοίρων¹⁴ (56,45%), 54 από τα 75 οστά των ελάφων (72%), 7 από τα 12 οστά του λαγού¹⁵ (58,33%) και 18 από τα 33 οστά του ίππου (54,54%) διέσωξαν μόλις το 1/5 του αρχικού σκελετικού υλικού. Παράλληλα, 249 είναι τα θραύσματα των μακρών οστών και των πλευρών, ο προσδιορισμός των οποίων δεν επετεύχθη και παρέμεινε στο επίπεδο των μεσαίου και μεγάλου μεγέθους οπληφόρων θηλαστικών.

¹¹ Όπως συνήθως συμβαίνει (Trantalidou 2008) το κρανίο των κερασφόρων θηλαστικών φέρει ίχνη εκδοράς (π.χ. στο βρεγματικό οστό κρανίου αίγας). Οι αρχές των αρθρώσεων και τα σημεία πρόσφυσης των σκελετικών μιών (π.χ. γνάθος βοοειδούς ή χοίρου στο σημείο που αποχωρίζονται οι κλάδοι από το κυρίως σώμα της κάτω γνάθου, ωμοπλάτη καπρινών, βραχιόνας χοίρου, ωλένη χοίρου, κερκίδα και ωλένη βοοειδούς, ανώνυμο οστό όλων των θηλαστικών, στα σημεία πρόσφυσης του μηριαίου μυός, το μηριαίο βοοειδούς, οι πρώτοι αυχενικοί σπόνδυλοι και ιδίως ο άτλαντας των καπρινών ή οι πρώτες φάλαγγες των βοοειδών) φέρουν ίχνη διαμελισμού, είτε τα τέμνοντα όργανα είναι μαχαίρια είτε βαρύτερα εργαλεία, συνήθεια που ακολουθείται στην περίπτωση των μεγάλων μηρυκαστικών. Τέλος, ίχνη κοπής σε μικρότερα τμήματα (κοψίδια, μερίδες) υπάρχουν στις πλευρές και αρκετά μακρά οστά όπως στο βραχιόνα, στην κερκίδα, στο μηριαίο, την κνήμη των μηρυκαστικών και κάποτε των σσιδών.

¹² Στις ελάφους, το ποσοστό των αθέλτων εγχα-

ράξεων κατά τη διάρκεια του διαμελισμού του ζώου ή της κοπής σε μικρότερα τμήματα (μερίδες) είναι 6,66% και στους χοίρους 7,17% στο υπό ανάλυση δείγμα. Στην πραγματικότητα τα παρουσιαζόμενα ποσοστά μπορούν να θεωρηθούν μεγαλύτερα γιατί στο γενικό σύνολο συμπεριλαμβάνονται και τα μεμονωμένα δόντια, τα οποία ποτέ δεν απαντούν με ανάλογα ίχνη, για προφανείς λόγους.

¹³ Οι υπόλοιπες τιμές είναι ενδιάμεσες ανάλογα με το χρόνο παραμονής των οστών σε ελεύθερη θέαση: 4% για τις ελάφους και 7,17% για τις αίγες και τα πρόβατα στο σύνολο του σφάγιου με τον ίδιο τρόπο.

¹⁴ Τα οστά αγριόχοιρου προέρχονται από δύο τουλάχιστον ζώα. Σώζονται 5 θραύσματα κάτω γνάθου στο 1/5 του αρχικού οστού και 3 θραύσματα ωλένης στο 1/5 του αρχικού οστού. Μία ωλένη φέρει και ίχνη από δόντια σαρκοφάγου ζώου.

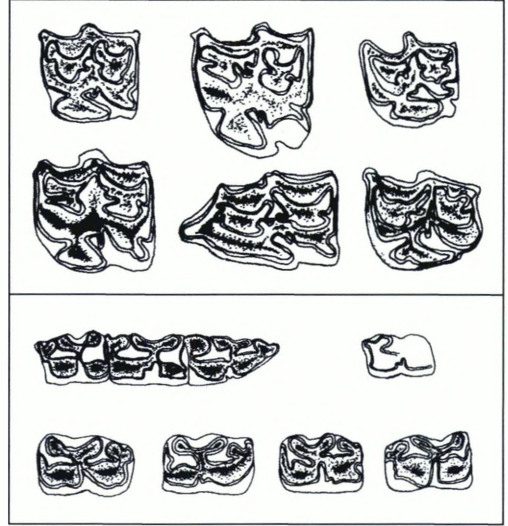
¹⁵ Από το λαγό διασώθηκαν 6 θραύσματα ανώνυμου οστού, 1 θραύσμα κνήμης, 3 θραύσματα μετακαρπίου και ενός μεταταρσίου. Μόνο 2 μεταπόδια ήταν ακέραια.

Υπολείμματα φαγητού και λείψανα ζώων που δεν καταναλώθηκαν

Παρόλη την «κοινή» εύρεσή τους με τα οστά των βοοειδών, των ελαφιδών, των σιιδών και των λεποριδών δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι τα οστά του ίππου και του σκύλου προέρχονται από ζώα, τα οποία καταναλώθηκαν¹⁶.

Ο ίππος¹⁷. Με τις γνώσεις, που έχουμε μέχρι σήμερα, σε καμία ελληνική θέση δεν υπάρχει ένδειξη υποφαγίας¹⁸, ενώ αντίθετα την ίδια περίοδο συνηθίζεται ο ενταφιασμός των ζώων μαζί με τη σορό εύπορων ατόμων, έμβιο κτέρισμα, ένδειξη της κοινωνικής θέσης του θανόντος¹⁹.

Στη Βορειοδυτική συνοικία τα οστά και τα δόντια των ιπιδών (εικ. 2α-β) (Πίνακες 2-4) προέρχονται από δύο τουλάχιστον ενήλικους ίππους (*Equus caballus*), από τους οποίους, όπως συνάγεται από την ύπαρξη κυνόδοντων, ο ένας είναι αρσενικός, από το χρονολογικό οριζόντα 1230-1220 π.Χ. Θραύσματα από έναν τουλάχιστον ενήλικο ίππο χρονολογούνται στους 120-110 αιώνες.

Εικ. 2α-β. Σκαριφήματα δοντιών άνω και κάτω γνάθου ίππου.

Αναφορικά με το μέγεθος του ζώου (όπως προκύπτει από τους Πίνακες 10 και 12, και το μοναδικό διαθέσιμο συγκρίσιμο δεδομένο, το μέγιστο πλάτος της άνω – κάτω – άρθρωσης του μετακαρπικού οστού III), αυτό είναι απολύτως όμοιο με τα γνωστά με-

¹⁶ Δεν μπόρεσα να βρω ικανοποιητική απάντηση για την ύπαρξη δοντιών/θραυσμάτων γνάθου ίππου στο δάπεδο του χώρου Π (Πίνακας 2). Αν και δεν διέθετα λεπτομερείς τοπογραφικές παρατηρήσεις, τα οστά ίσως είχαν παρεμφερήσει μετά το πέρας της χρήσης του κτιρίου.

¹⁷ Χώρος εύρεσης: Π, βόρειο σκέλος κυρίως.

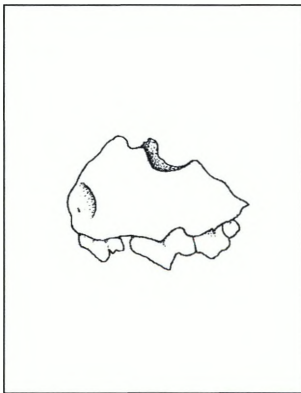
¹⁸ Για τη συνήθεια της βρώσης του ίππου: Porlin 1988, σ. 169· Levine 1998. Αποχή από το κρέας του όνου και του ίππου τηρείται σε γενικές γραμμές και στην περιοχή της Μεσοποταμίας. Έγγραφο από τη Nuzi (2η χιλιετία) αναφέρεται στην κλοπή ίππου, στην κατανάλωση του κρέατός του και στην τιμωρία των υπευθύνων, είτε λόγω της σημαντικής οικονομικής αξίας του ζώου είτε λόγω των διατροφικών απαγορευ-

σεων: Limet 1988, σ. 52-53.

¹⁹ Για τη σημασία των ενταφιασμών ίππων, που πάνω από όλα (ζητήματα καταγωγής, κύρους, ταξικής επιβολής κ.λπ.) σχετίζονται με την προσπάθεια υπέρβασης, δια των κεκτημένων, του εγγενούς, για την ανθρώπινη ύπαρξη, άγχους του θανάτου, καθώς και για τα οστεολογικά δεδομένα όπως τα μεγέθη και το φύλο των ζώων με παραδείγματα από θέσεις της Ελλάδας από την εποχή του Χαλκού έως τους αυτοκρατορικούς χρόνους βλ.: Payne 1990· Kosmetatou 1993· Trantalidou 2005· Carstens 2005. Αντίθετη άποψη, βασιζόμενος σε κείμενο του Ιπποκράτη για τη βρώση σκύλου και όνου εκφράζεται από τον Roy 2007. Ωστόσο, σε αντίθεση με το σκύλο, δεν έχουν επί του παρόντος καταγραφεί σκελετικά στοιχεία με ίχνη κοπής.

γέθη των ίππων στην Πελοπόννησο της ίδιας περιόδου. Οι διαστάσεις συνάδουν με τις μικρότερες τιμές στο ίδιο οστό των πρώιμα «εξημερωμένων» ίππων στις στέπες της Ουκρανίας²⁰ και των άγριων ζώων του είδους *Taigan* και *Przewalski*.

Ο σκύλος. Ο σκύλος, διατροφικό συμπλήρωμα στις προηγούμενες περιόδους και σφάγιο σε αρκετές περιοχές υστερότερα²¹, εκπροσωπείται από ένα θραύσμα αριστερής άνω γνάθου ενήλικου ζώου (εικ. 3). Βρέθηκε στις ανώτερες άθικτες επιχώσεις (Πίνακες 1-2). Η ύπαρξη όμως περιφερόμενων ζώων στη συνοικία διαπιστώνεται από τα αρνητικά ίχνη που άφησαν κυνόδοντες, προγόνιοι και γομφίοι (P4, M1) περισσότερων του ενός ζώων, ιδιαίτερα στα οστά των

Εικ. 3. Σκαρίφημα άνω γνάθου σκύλου.

²⁰ Μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα ήταν γενικά αποδεκτό ότι τα πρωιμότερα επεισόδια εξημέρωσης ίππου έλαβαν χώρα στις στέπες της Ουκρανίας, βόρεια από τον Εύξεινο Πόντο γύρω στο β' μισό της 4ης χιλιετίας π.Χ.: Bökönyi 1974, σ. 237-252· Antony 1985· ο ίδιος 1991· Bibikova 1986α, β. Νεότερες βιομοριακές αναλύσεις αποδεικνύουν πολλαπλά κέντρα ελέγχου-διαχείρισης (εξημέρωσης) στον ευρωπαϊκό χώρο, από την ευ-

ανώτερων επιχώσεων όταν το κτιριακό συγκρότημα είχε εγκαταλειφθεί.

Στο νότιο τμήμα της ελληνικής χερσονήσου, από τις μυκηναϊκές θέσεις ξεκινώντας, φαίνεται ότι αρχίζει μια βαθμιαία αλλαγή της συμπεριφοράς του ανθρώπου ως προς το κατοικίδιο ζώο, φύλακα των κοπαδιών και σύντροφο των κυνηγών. Κατά συνέπεια αφαιρούμε και αυτό το είδος από τον κατάλογο του διαιτολογίου. Εν κατακλείδι, η διατροφή των Μυκηναίων (Πίνακες 1 και 13), που βασίζεται σε ζωικές πρωτεΐνες, παρουσιάζεται με πολύ περιορισμένο αριθμό ειδών σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους.

Η κατανομή στο χώρο και το χρόνο

Το υλικό, το οποίο συγκεντρώθηκε (1.207 θραύσματα και ακέραια οστά καθώς και κελύφη) από τις επιχώσεις και τα δάπεδα των χώρων Π 2, 5 και 6 προέρχεται από δύο χρονολογικές φάσεις²², που σηματοδοτούν το τέλος της χρήσης, την εγκατάλειψη και την ερείπωση του οικιστικού συγκροτήματος (Πίνακες 1-2).

Ο κύριος όγκος των οστών (Πίνακας 2) συλλέχθηκε από το χώρο Π 2 (1.078 οστά). Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν και θύρες από μαλάκια (Πίνακας 1). Το υλικό, που προέρχεται από τις υπερκείμενες του δαπέδου

ρασιατική στέπα έως την Ιβηρική χερσόνησο.

²¹ Στις μεταγενέστερες περιόδους, για θρησκευτικούς ή άλλους λόγους, ανάλογα με την περιοχή, το ζώο περιστασιακά σφαγιάζεται και καταναλώνεται. Αναλυτικά: Trantalidou 2006. Επίσης, Day 1984· Dayan 1994· Bartosiewicz 1994· Snyder - Klipper 2003.

²² Ακολούθησαν οι υποδείξεις του καθηγητή Σπ. Ιακωβίδη.

στρώσεις χρονολογήθηκε με βάση τα υπόλοιπα αρχαιολογικά συμφραζόμενα στους 120-110 αιώνες κυρίως (923 οστά, δηλαδή 77,43% επί του συνόλου του υλικού του χώρου). Φαίνεται ότι τα οστά αυτά εισέρχονταν μαζί με άλλα αντικείμενα κατά τη διάρκεια της ερείπωσης του κτιρίου.

Η δεύτερη μεγάλη ενότητα βρέθηκε στο δάπεδο του ίδιου χώρου (167 οστά, δηλαδή 15,45%). Στους άλλους δύο χώρους τα οστά ήταν διασκορπισμένα στο δάπεδο. Η χρονολόγηση των δαπέδων έδωσε ένα στενό χρονολογικό οριζόντιο (1230-1220 π.Χ.). Τα 230 οστά, που συσχετίστηκαν και με τα τρία δάπεδα, μπορεί να αντικατοπτρίζουν την τελευταία χρήση και την αρχή της εγκατάλειψης του οικιστικού συγκροτήματος (Πίνακας 2). Απαρτίζουν το 19,29% του συνόλου των ευρεθέντων καταλοίπων, η διατήρηση των οποίων ήταν αρκετά καλή. Τέλος, τα οστά κάτω από το επίπεδο των σωζόμε-

νων πριν από την ανασκαφή δαπέδων ανέρχονται στα 72 και αποτελούν το 6,04% του συνολικού δείγματος. Όσον αφορά στις χρονολογικές ενότητες, το 25,68% του υλικού προέρχεται από τη δεκαετία 1230-1220 π.Χ. και το υπόλοιπο από τη χρονολογική ζώνη του 12ου-11ου αιώνα.

Ποσοστιαία αναλογία οικίστων σπονδυλωτών και θηραμάτων ως διατροφικών καταλοίπων

Με βάση τους Πίνακες που παραθέτουμε (Πίνακες 1 και 13) και τη διεθνή βιβλιογραφία προκύπτει ότι στη νοτιοανατολική Μεσόγειο²³ οι βασικές πηγές ζωικής διατροφής ήταν τα πρόβατα, οι αίγες²⁴, τα βοοειδή, ο χοίρος και τα αλιεύματα²⁵, στην περίπτωση μας τα κοχύλια (περισυλλέχθηκαν 15 θραύσματα κελυφών από τα είδη *Spondylus gaderopus*²⁶, *Arca noae*²⁷, *Mytilus galloproven-*

²³ Στις πεδιάδες της Μεσοποταμίας, υπολογίζεται ότι κατά την Υγ III περίοδο (2112-2004 π.Χ.) η αναλογία προβάτων και αιγών ως προς το ανθρώπινο δυναμικό ήταν της τάξης 4:1 (Adams 1981, σ. 149).

²⁴ Στα Νιχώρια οι αίγες υπερτερούν των προβάτων καθ' όλη τη διάρκεια των 1.300 ετών του οικισμού: Sloan - Duncan 1978, σ. 73. Ιδιαίτερα κατά την ΥΕ III περίοδο η αναλογία αιγών-προβάτων ήταν 4:1. Κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 (~ 1250-1200 π.Χ.), η εκτροφή των χοίρων μειώνεται και εκείνη των βοοειδών συρρικνώνεται στο 10%. Η παραγωγή αυτή στα τέλη του 11ου αιώνα θα αυξηθεί στο 29%: ό.π., σ. 74.

²⁵ Σε όλους τους παραθαλάσσιους και παρόχθιους οικισμούς έχουν βρεθεί οστά ιχθύων και αγκίστρια. Αν κρίνουμε από το Ακρωτήρι Θήρας (ΥΚ Ι περίοδος: Μιχαηλίδου 2001· Μυλωνά 2001, σ. 189-191) στο οποίο βρέθηκαν οστά σπαριδιών σε λιθάρι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ιχθύες παστώνονταν ή ξηραίνονταν στον ήλιο είτε για να χρησιμοποιηθούν σε ανταλ-

λαγές αγαθών είτε για να καταναλωθούν στους μήνες κατά τους οποίους το ψάρεμα δεν ήταν εφικτό: Τρανταλίδου 2001, σ. 203. Στις Μυκήνες, ωστόσο, είτε εξαιτίας της απουσίας εμπορίου ιχθύων στη συγκεκριμένη συνοικία κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, είτε εξαιτίας της ταφονομίας, με την έννοια ότι το έδαφος δεν διατήρησε τα εύθραυστα τμήματα αξονικού σκελετού ή κεφαλής των μικρών σε μέγεθος ιχθύων, είτε γιατί δεν χρησιμοποιήθηκε η τεχνική του κοσκινίσματος στην ανασκαφή, δεν εντοπίστηκαν οστά ιχθύων.

²⁶ Δίθυρο κοχύλι, που ζεί προσκολλημένο στα βράχια της υποπαράλιας ζώνης και σήμερα αλιεύεται στον Σαρωνικό, τον Κορινθιακό και τον κόλπο της Κασσάνδρας: Delamotte - Βαρδαλά-Θεοδώρου 1994, σ. 249.

²⁷ Οι άρκες, με τα ισόθυρα, ανισόπλευρα κελύφη, απαντούν κολλημένες με τη βύσσο τους, σε σκληρά υποστρώματα, στον Νότιο Ευβοϊκό, τον Σαρωνικό, τον Κορινθιακό και στο Κρητικό πέλαγος: ό.π., σ. 242.

*cialis*²⁸) (Πίνακες 1 και 11). Σε αυτά ας προστεθεί και ένα κοχύλι *Conus mediterraneus*²⁹.

Αναλυτικότερα, στο σύμπλεγμα των κτιρίων Ν, Ι και ΙΙ, τα οικόσιτα ζώα απαρτίζουν το 94,31% και το 94,21%, τα θηράματα (έλαφος, αγριόχοιρος, λαγός) το 5,68% και το 5,78% αντίστοιχα κατά τις περιόδους 1230-1220 π.Χ. και 12ος-11ος αιώνες (Πίνακες 1 και 13)³⁰. Τα οστά της ελάφου προέρχονται από δύο τουλάχιστον ζώα (ένα ενήλικο και ένα γηραιό (Πίνακας 3) από τη δεύτερη φάση και τουλάχιστον από ένα νεαρό ζώο κατά την παλαιότερη περίοδο, που διερευνούμε. Η απουσία αγριόχοιρου στην ίδια περίοδο είναι προβληματική. Στη νότια Πελοπόννησο (Νιχώρια) μοιάζει να εξαφανίζεται μετά τις ΥΕ ΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΒ υπο-

περιόδους³¹. Η απουσία του λαγού κατά την αρχαιότερη φάση είναι κατά πάσα πιθανότητα συμπτωματική. Η αλιεία έχει συμπληρωματικό ρόλο, της τάξης του 1-2% ανάλογα με την περίοδο, εάν συνεκτιμήσουμε όλα τα διατροφικά κατάλοιπα.

Στα Νιχώρια τα σημαντικότερα θηράματα προέρχονται από την οικογένεια των Ελαφιδών και το ποσοστό τους στο σύνολο³² των αντίστοιχων ειδών ζώων βαίνει από 1,53%, 4,47%, 9,71%, 8,31% κατά τις ΥΕ Ι, ΥΕ ΙΙ, ΥΕ ΙΙΑ, ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΒ2 χρονικές φάσεις του οικισμού³³. Στη Λέρνα VI (Πίνακας 13) το ποσοστό των θηραμάτων (έλαφος, λαγός)³⁴ στο σύνολο των με ασφάλεια καταναλωθέντων σπονδυλωτών, για να συγκρίνουμε όμοια μεγέθη, είναι 8,09%, ενώ στη Λέρνα VII είναι 10,90%³⁵. Διαπιστώνεται

²⁸ Τα μύδια έχουν τριγωνικά, ρομβοειδή ή ωσειδή κελύφη, ζουν σε ρηγά νερά προσκολλημένα με τη βύσσο τους σε σκληρά υποστρώματα του Σαρωνικού, Ευβοϊκού, Θερμαϊκού και Κορινθιακού κόλπου: ό.π., σ. 244.

²⁹ Ιακωβίδης 2006, σ. 121.

³⁰ Μια άλλη ανάγνωση, που συνήθως ακολουθείται, είναι αυτή στην οποία δεν περιλαμβάνονται τα κελύφη των οστρέων (οστράκων κατά τους βιολόγους ερευνητές). Σε αυτή την περίπτωση, η αναλογία οικόσιτων ζώων προς τα θηράματα στα τέλη του 13ου αιώνα και στους 12ο-11ο αιώνες είναι: 94,38% προς 5,61% και 93,16% προς 6,83%, αντίστοιχα. Στη δεύτερη χρονολογική ζώνη τα οστά των ελαφιδών προέρχονται από δύο τουλάχιστον ζώα (Ελάχιστος Αριθμός Ζώων).

³¹ Sloan - Duncan 1978, σ. 67.

³² Εάν το ποσοστό των θηραμάτων διαβαστεί στο σύνολο των κυριότερων οικόσιτων/άγριων ειδών, των ιππιδών και του σκύλου συμπεριλαμβανομένων, τότε αυτό βαίνει διαδοχικά από 1,51%, 4,39%, 9,34% στο 8,24% για τις ίδιες περιόδους. Τα ποσοστά υπολογί-

στηκαν σε δείγματα 264, 841, 653 και 182 οστών, αντίστοιχα.

³³ Sloan - Duncan 1978, σ. 72, πίνακες 6-9. Η ΥΕ ΙΙΒ2 αντιστοιχεί στο ~1250-1200 π.Χ.

³⁴ Στην ίδια θέση το ποσοστό των θηραμάτων (έλαφος, λαγός) στο σύνολο των προσδιορισθέντων σπονδυλωτών, εξαιρουμένων των αμφιβίων και των ερπετών, για να συγκρίνουμε όμοια μεγέθη, είναι 5,34%, ενώ στη Λέρνα VII είναι 8,10%. Τα στατιστικά δείγματα στα οποία έγινε η επεξεργασία είναι 1.103 και 74 οστά, αντίστοιχα.

³⁵ Gejvall 1969, σ. 6, πίνακας 3. Στις ανασκαφικές τομές που έγιναν κοντά στην είσοδο του σπηλαίου των Λιμνών, στο χωριό Καστριά Καλαβρυτών, στις επιχώσεις της ΥΕ περιόδου βρέθηκαν 45 οστά οικόσιτων σπονδυλωτών και θηραμάτων. Τα θηράματα αντιπροσωπεύουν το 4,44% (Τρανταλίδου 1997, σ. 439, πίνακας 57) (Πίνακας 13), αλλά το ποσοστό δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί γιατί δεν υπάρχουν λεπτομερέστερες υποδιαιρέσεις του χρόνου. Τρεις τουλάχιστον χώροι (Α, Β, Γ) του μυκηναϊκού κτίσματος της ΥΕ ΙΙΑ-Β περιόδου στο λόφο του Αγίου Κωνσταντίνου, στα Μέθανα, είχαν χρησιμοποιη-

δηλαδή μια αύξηση του κυνηγιού προς τα τέλη της Ύστερης εποχής του Χαλκού στην Πελοπόννησο, η οποία γίνεται πιο εμφανής στις πιο αραιοκατοικημένες περιοχές.

Στη Βορειοδυτική συνοικία (Πίνακες 1-2) τα οστέινα θραύσματα από το πρόβατο και την αίγα, που ανήκουν στην υποοικογένεια Καπρίνες, αποτελούσαν το 73,29% και το 51,37% επί του συνόλου των οικίστιων καταλοίπων στις περιόδους 1230-1220 π.Χ. και 12ος-11ος αιώνες αντίστοιχα, τα βοοειδή το 6,25% και το 11,30% και ο χοίρος το 14,77% και το 19,78% στον ίδιο χώρο και χρόνο.

Με κάθε επιφύλαξη μπορούμε να πούμε ότι τα οστεολογικά κατάλοιπα προέρχονται το λιγότερο (Ελάχιστος Αριθμός Καταναλωθέντων Ζώων) από 2 και 5 πρόβατα με αναλογία θηλυκών προς τα αρσενικά 4:1, 1 και 1 αίγα, 1 και 2 βοοειδή, 3 και 7 χοίρους κατά τη δεκαετία 1230-1220 π.Χ. και το

χρονικό εύρος 12ος-11ος αιώνας, αντίστοιχα. Από τις παρατηρήσεις στη φθορά της μασητικής επιφάνειας των δοντιών (Πίνακας 3) και στον εξωτερικό σχηματισμό, δηλαδή την περάτωση της κατά μήκος αύξησης των οστών με την οστέωση του συζευκτικού χόνδρου (Πίνακας 4) διαπιστώνουμε ότι τα νεαρά ζώα είναι λίγα σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιόδους³⁶. Μάλιστα, ενώ στην πλειονότητα των θέσεων απαντούν χοίροι, οι οποίοι σφαγιάστηκαν σε ηλικία μικρότερη των 2-2,5 ετών³⁷, στις Μυκήνες απαντούν και γηραιά ζώα.

Αν χρησιμοποιήσουμε τη μέθοδο του Ελάχιστου Αριθμού των Ζώων και τις μέτριες εκτιμήσεις βάρους ενός εκάστου ζώου³⁸, διαπιστώνουμε την κατανάλωση 430 περίπου κιλών κρέατος από τους κατοίκους της Βορειοδυτικής συνοικίας στα τέλη της χρήσης³⁹ του οικιστικού συγκροτήματος, με προτίμηση

θεί για θρησκευτικές τελετές (Hamilakis - Konsolaki 2004, σ. 140-142, πίνακες 1-2) (Πίνακας 13). Προσδιορίστηκαν 125 θραύσματα ή 157 (εάν αφαιρέσουμε τα απροσδιόριστα οστά και τα επεισοκτα είδη) Ανατομικές Ενότητες. Από τα οστά αυτά το 1,27% προέρχεται από την οικογένεια των Ελαφιδών. Το κύριο χαρακτηριστικό των ιερουργιών στο χώρο Α είναι ότι αφενός νεογέννητα χοιρίδια είχαν ριχτεί ολόκληρα στη φωτιά, αφετέρου άλλα τεμάχια, ακόμη και λιπόσαρκα τμήματα (άκρα, κρυνίο) μεγαλύτερων χοίρων ή αγιών, είχαν πυρωτωθεί.

³⁶ Τα συγκρίσιμα στοιχεία είναι λίγα, αλλά έως ένα βαθμό ανάλογα με εκείνα στα Νιχώρια την ίδια περίοδο. Στους Πίνακες παραθέτουμε αριθμό σκελετικών στοιχείων.

³⁷ Σήμερα η καλύτερη ηλικία σφαγής για τα αρσενικά χοιρίδια είναι μεταξύ 4 και 6 μηνών.

³⁸ Στη μεθοδολογία της Αρχαιοζωολογίας, από τις πρώτες προσπάθειες προσέγγισης του βάρους των ζώων με βάση τα δεδομένα της ζωοτεχνίας είναι των Carter - Phillipson - Higgs (1965) για τη θέση Hawk's

Hill, της εκεί εποχής του Σιδήρου, όπου το βάρος του σφάγιου κατά μέσον όρο εκτιμήθηκε στα 408 κιλά για την αγελάδα, 56,7 κιλά για το πρόβατο, 90,7 κιλά για το χοίρο. Στα Νιχώρια οι αναλυτές Sloan και Duncan (1978, σ. 76) εκτίμησαν το ζωντανό βάρος μιας μικρόσωμης αγελάδας σε 200 κιλά, ενός προβάτου σε 40, μιας αίγας σε 60, ενός χοίρου σε 100 και μιας ελάφου σε 200 κιλά. Θεώρησαν ότι το καταναλώσιμο κρέας θα έπρεπε να είναι περίπου το 50% του αρχικού βάρους του ζώου.

Ας σημειωθεί ότι τα πρόβατα και τα βοοειδή έχουν μεγαλύτερη θερμιδική αξία ανά κιλό (2.530 και 2.360 αντίστοιχα) από ό,τι οι αίγες (1.570 θερμίδες). Οι χοίροι έχουν τις περισσότερες θερμίδες (3.710) και είναι το ζώο που πολλαπλασιάζεται ταχύτερα: Redding 1981, σ. 103, 163· Voight 1977, σ. 330.

³⁹ Είναι τριπλάσια (1.530 κιλά) στην επόμενη περίοδο, αλλά το στοιχείο αυτό δεν μπορεί να αξιολογηθεί γιατί ο χώρος μοιάζει να χρησίμευσε ως αποθήκης άχρηστου υλικού με την ευρεία έννοια του όρου.

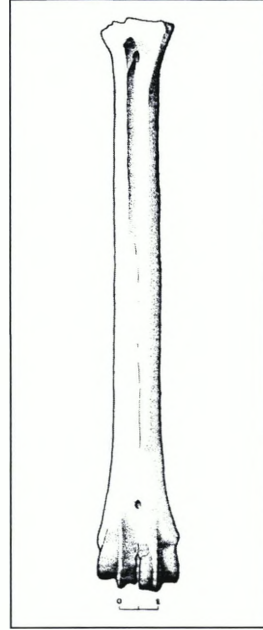
στα ζώα που έχουν συνολικά περισσότερη μυϊκή μάζα και κυρίως περισσότερες θερμίδες ανά μερίδα.

Η μορφολογία των ζώων

Με βάση τα ελάχιστα διαθέσιμα δεδομένα, δηλαδή ένα ακέραιο μετακαρπικό⁴⁰ (εικ. 4) και μία ακέραιη κνήμη (Πίνακας 5), η εκτίμηση για το ύψος του προβάτου⁴¹ είναι 51,39-51,95 εκ., κατά την περίοδο 1230-1220 π.Χ. Στη Λέρνα⁴², εάν αξιοποιήσουμε το μέγεθος του μετακαρπικού οστού, έχουμε 72,86, 63,08 (Λ. IV), 57,21, 62,01 (Λ. V) και 59,19, 55,74, 56,23 εκ. (Λ. IV), ανεξαρτήτως φυλετικού διμορφισμού. Διαφαίνεται μια βαθμιαία μείωση του ύψους, που επιβεβαιώνεται στο υλικό των Μυκηνών.

Η εκτίμηση για το ύψος της αίγας⁴³, για την περίοδο 1230-1220 π.Χ., με βάση μία ακέραιη κερκίδα (Πίνακας 6) είναι 47,54 εκ.

Η εκτίμηση για το ύψος του χοίρου⁴⁴ για την περίοδο του 12ου-11ου αιώνα, με βάση μία ακέραιη κνήμη, είναι 68,95 εκ. Η συνολική παρουσίαση των διαστάσεων⁴⁵ φαίνεται ότι εμπεριέχεται στις μικρότερες τιμές (Πίνακας 9) σε σχέση με τα ζώα που έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα στην ανατολική Πελοπόννησο, ιδιαίτερα εκείνα των προηγούμενων περιόδων⁴⁶.

Εικ. 4. Μετακαρπικό προβάτου.

Οι λίγες τιμές διαστάσεων στα βοοειδή (Πίνακας 7) είναι αντίστοιχες με εκείνες της Λέρνας. Αντίθετα, στις ελάφους (Πίνακας 8) το μέγεθος βαίνει διαρκώς μειούμενο από τα νεολιθικά χρόνια και εξής⁴⁷. Εννοείται ότι επειδή τα συγκριτικά δεδομένα είναι εξαιρετικά λίγα, θα πρέπει να περιμένουμε τη δημοσίευση και άλλων στοιχείων για να αποκτήσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα.

⁴⁰ Τα σχέδια των εικ. 4-6 οφείλονται στη σχεδιάστρια-συντηρήτρια Λ. Μπλωτή.

⁴¹ Συντελεστές κατά Teichert 1975.

⁴² Gejvall 1969, σ. 73-79.

⁴³ Συντελεστής κατά Schramm 1967. Υπολογισμοί μας με βάση τα στοιχεία του Gejvall (1969, σ. 73-79) στο μετακαρπικό οστό δίνουν ένα ύψος στην αίγα από 69 (Λέρνα IV) έως 60,37 χιλ. (Λέρνα VI).

⁴⁴ Συντελεστής κατά Teichert 1969.

⁴⁵ Στις Μυκήνες, οι εκτιμήσεις ύψους με βάση ακέραια μετακαρπικά οστά μάς δίνουν μεγαλύτερα σε ύψος ζώα. Επομένως, συνάδουν με ό,τι γνωρίζουμε μέχρι σήμερα για την Πελοπόννησο.

⁴⁶ Gejvall 1969, σ. 72-73.

⁴⁷ Οι συγκρίσεις έγιναν με τη θέση Άγιος Δημήτριος (Ruche - Halstead 2008), τη Λέρνα IV και V (Gejvall 1969, σ. 94).

Τα κατεργασμένα οστά

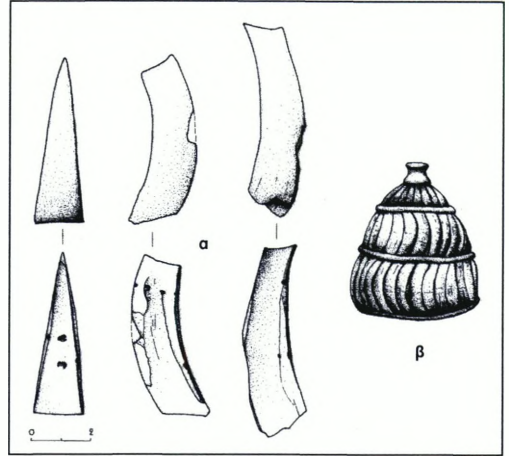
Καταγράφηκαν τα παρακάτω:

Α. Τρία διχοτομημένα θραύσματα κυνόδοντα αρσενικού κάπρου (χώρος II 2, άθικτη επίχωση υπερκείμενη του δαπέδου, αριθ. 253/12424, ΒΔ. σκέλος, 116/12417, Β. σκέλος, 160/12412, Δ. σκέλος) (εικ. 5). Μέγιστες διαστάσεις σε χιλιοστά: μήκ. 54,8, 50,4, 61,6, πλ. 16,8, 16,3, 17,8. Φέρουν ζεύγη οπών για να προσαρμοστούν, για την ακρίβεια να ραφτούν στο δέρμα, ως εξωτερική επένδυση κράνους⁴⁸. Αν και είναι πιθανό, δεν μπορούμε να τεκμηριώσουμε με ασφάλεια ότι προέρχονται από ένα μόνον κράνος⁴⁹.

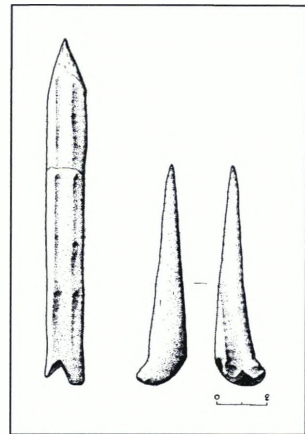
Το οδοντόφρακτο κράνος⁵⁰, το οποίο έχει ευρύτατη διάδοση στο μυκηναϊκό κόσμο⁵¹ θα μπορούσε να ήταν αναρτημένο σε κάποιο τοίχο⁵².

Β. Δύο εργαλεία (χώρος II 2, άθικτη επίχωση επί του δαπέδου, αριθ. 163/12409) (εικ. 6) με αιχμηρό ενεργό άκρο, διαμορφωμένα σε διχοτομημένο επίμηκες οστό το οποίο λειάνθηκε εσωτερικά και εξωτερικά. Ο αρχικός ανατομικός φορέας έχει μετασηματιστεί σε μεγάλο βαθμό.

Στον πρώτο οπέα είναι ορατό ένα ελάχιστο τμήμα της άνω επίφυσης κνήμης ελάφου, η οποία αποτελεί ταυτόχρονα το άνω πέρας-λαβή του εργαλείου (μέγιστες διαστάσεις: συν. μήκ. 87,2, πλ. στη λαβή 22,5

Εικ. 5. α) Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Κατεργασμένοι κυνόδοντες κάπρου. Εσωτερική και εξωτερική όψη. β) Σχεδιαστική αναπαράσταση οδοντόφρακτου κράνους από τα Σπάτα Αττικής. 13ος αι. π.Χ.

Εικ. 6. Οστέινοι οπέες.

⁴⁸ Κατά μία εκτίμηση η κατασκευή του κράνους απαιτεί κυνόδοντες από 33 τουλάχιστον κάπρους: Βαρβαρήγος 1981, σ. 50. Το κράνος, που βρέθηκε σε θολωτό τάφο στα Σπάτα Αττικής (Jensen 2000, εικ. 1) (εικ. 5β), αποκαταστάθηκε από 42 τεμάχια χαυλιόδοντων.

⁴⁹ Ως επίπεδα εύρεσης αναφέρονται διαδοχικά: Μάρτυρας ΒΔ. σκέλους, 12η, 11η πάσα.

⁵⁰ Συνοπτικά για το κράνος, την απόδοσή του σε τοι-

χογραφίες, αγγεία, ειδώλια, σφραγίσματα, σφραγίδες, ανάγλυφες παραστάσεις κ.λπ.: Akerstrom 1987· Δημακοπούλου 1988· Τουρνάβιτου 1992· Ιακωβίδης 1994· Ακριβάκη 2003.

⁵¹ Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την εύρεση αντίστοιχων θραυσμάτων δοντιών σε τάφο στην Ključka κοντά στα Σκόπια: Mitrevski 1992/93, εικ. 11.

⁵² Για την ανάρτηση τμημάτων του στρατιωτικού εξο-

χιλ.). Στο δεύτερο, μορφοποιημένο σε θραύσμα αυλοειδούς οστού (σχίζα), προϊόν έντονης κατεργασίας του αρχικού ανατομικού φορέα έχουν αποκοπεί όλες οι επιφύσεις (μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: μήκ. 113,9 και πλ. 15,5 χιλ.). Συνήθως, αυτά τα εργαλεία χρησιμοποιούνται στην επεξεργασία δέρματος.

Από το χώρο Π 2 αναφέρονται ακόμη τέσσερα θραύσματα από ελεφαντόδοντο και ένα μεγαλύτερο τμήμα πλακιδίου, ένα τμήμα με αυλακώσεις, τρεις οστέινοι κρικοί, δύο τμήματα αιχμών ή γραφίδων και ένα κομμένο κατά μήκος δόντι κάπρου επιρραμμένου σε κράνος⁵³.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Από το δείγμα των οστών που εξετάστηκε, με βάση τον αριθμό των καταναλωθέντων ζώων στη συγκεκριμένη συνοικία, παρατηρούμε ότι η διατροφή των παρρι-

δημούντων βασιζόταν στους χοίρους, τα πρόβατα, τα βοοειδή, τις ελάφους και τις αίγες.

2. Όσον αφορά στις ζωικές πρωτεΐνες στη διατροφή φαίνεται ότι οι κάτοικοι της Βορειοδυτικής συνοικίας προμηθεύονταν το κρέας εξίσου⁵⁴ από τις μεγάλες ομάδες των κρεατοπαραγωγικών κατοικίδιων (σίδες, καπρίνες, βοοειδή) και των θηραμάτων (ελαφίδες). Συγκρινόμενη με τις ανεσκαμμένες θέσεις της ίδιας περιόδου στην Πελοπόννησο ταυτίζεται απόλυτα με τη μείωση των πηγών προέλευσης του κρέατος.

Ας σημειωθεί ότι στην Πελοπόννησο της Ύστερης εποχής του Χαλκού η απαρίθμηση των διατροφικών καταλοίπων, ιδιαίτερα όσων προέρχονται από συμπόσια⁵⁵ (ανάκτορο της Πύλου, χώρος 7⁵⁶ και Νεμέα⁵⁷) δεν αντανακλά μόνον τα οικονομικά μεγέθη κάθε περιοχής αλλά και μαρτυρεί τις διατροφικές επιλογές που οι Μυκηναίοι Έλληνες έκαναν, κυρίως από τα ζώα βοσκής. Σε αυ-

πλισμού στους τοίχους (Evans 1930, σ. 307) αλλά και την εικονογράφηση σε τοίχους (Μέγαρο Μυκηνών, ανάκτορο Πύλου, Ξεστή 4 ή μικρογραφική ζωφόρο στη Θήρα), βλ. Ακριβάκη 2003.

⁵³ Ιακωβίδης 2006, σ. 120. Αντίστοιχα αντικείμενα αναφέρονται από τις ποικίλες ανασκαφές και δημοσιεύσεις των Μυκηνών, όπως Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985.

⁵⁴ Η συζήτηση γίνεται με βάση τον Ελάχιστο Αριθμό των Ζώων και τη συμβολή τους σε κιλά καταναλώσιμου κρέατος. Με βάση τον αριθμό των θραυσμάτων και προφανώς και του αριθμού των ζώων των κοπαδιών, προφανώς υπερερυσσαν τα πρόβατα και ακολουθούσαν οι αίγες.

⁵⁵ Το συμπόσιο περιλαμβάνει το κυνήγι της ελάφου, του αγριόχοιρου, κυρίως όμως την κατανάλωση προβάτων, αιγών, χοίρων και βοοειδών.

⁵⁶ Τα κεκαμμένα, στην πλειονότητά τους, οστά προέρχονταν από τουλάχιστον 10 βοοειδή, θυσία που είχε λάβει χώρα πριν από την καταστροφή των ανακτό-

ρων, την ΥΕ ΠΙΒ υποπερίοδο: Isaakidou κ.ά. 2002· Stocker - Davis 2004, σ. 181-195.

⁵⁷ Ανασκαφές κάτω από το ναό του Διός. Το οστεολογικό σύνολο χρονολογήθηκε με βάση τα αγγεία, που το συνόδευαν στην ΥΕ ΠΙΑ2 υποπερίοδο. Περιελάμβανε κατάλοιπα από χοίρο, πρόβατα, αίγες, λιγοστά οστά σκύλου, όνου και ελάφου – είδη, που όπως θα δούμε απαντούν και στο υπό μελέτη σύνολο των Μυκηνών – και πολλά οστά βοοειδών, που αποτελούσαν και το μισό αριθμητικά υλικό των διατροφικών απορριμμάτων. Ο σωρός μάλιστα αυτός είχε μείνει εκτεθειμένος επί μακρόν γιατί παρουσίαζε, εν πολλοίς, ίχνη από δόντια σκύλων ή χοίρων. Κατά τους μελετητές, στο χώρο είχαν τεμαχιστεί τουλάχιστον 6 βοοειδή και υπάρχει η πιθανότητα το προς διάθεση κρέας να είχε μεταφερθεί σε άλλο σημείο για κατανάλωση: Dabney - Halstead - Thomas 2004, σ. 197-201.

τή την περίπτωση εστίαζαν, κυρίως, στα ζώα της οικογένειας των Bovidae/ Βοοειδή⁵⁸.

Η διατροφική αυτή επιλογή κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού είναι ιδιαίτερα περιορισμένη σε σχέση με το σύνολο της πανίδας της ηπειρωτικής Ελλάδας, τουλάχιστον εκείνης που είχε καταγραφεί μέχρι το 19ο αιώνα⁵⁹, αλλά και των διατροφικών απορ-

ριμμάτων, που έχουν εντοπιστεί σε καταυλισμούς και χωριά προηγούμενων πολιτισμών⁶⁰. Η διαφοροποίηση αυτή, όταν δεν σχετίζεται με το μέγεθος των δειγμάτων⁶¹ ή τις ανασκαφικές μεθόδους, εντοπίζεται και σε οικισμούς της ίδιας περιόδου, στους οποίους δεν παρατηρείται η αντίστοιχη με την Πύλο και τις Μυκήνες αστική δομή⁶²

⁵⁸ Η άγρια μορφή των ταύρων (*Bos taurus primigenius* Bojanus), που διαβιούσε στην Πελοπόννησο, ενδέχεται να είχε εκλείψει διαρκούς της 3ης-2ης χιλιετίας και άνω πριν από τη ΜΕ περίοδο (~2100-1600 π.Χ.) τουλάχιστον στα Νιχώρια: Sloan - Duncan 1978, σ. 70. Στη Λέρνα V (ΜΕ περίοδος) εμφανίζεται για τελευταία φορά: Gejvall 1969, σ. 6, πίνακας 3. Κατά τον Nobis (1990, σ. 19) στη μινωική Κρήτη υπήρξε φροντίδα για τη διασφάλιση του άγριου ταύρου με το εξημερωμένο είδος, ώστε να εξυπηρετηθούν τα δρώμενα που σχετιζόνταν με τον ταύρο.

⁵⁹ De Heldreich 1878. Bikelas 1879. Kanellis - Hatzissarantos 1953. Όντριας 1967. Bauer κ.ά. 1969.

⁶⁰ Στο σπήλαιο των Λιμνών (Καστριά Καλαβρύτων, ΝΝΙβ, 5η χιλιετία) μεταξύ των οστεολογικών καταλοίπων προσδιορίστηκαν ο λύκος, η αλεπού, ο λαγός, πτηνά αλλά και ερπετά και μυξοί/ποντικοί, που παρεισέφησαν εκ των υστέρων: Τρανταλίδου 1997, σ. 439. Βορειότερα, και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία ή τη Μακεδονία, στις αγροτικές-κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις της Νεότερης Νεολιθικής ο κατάλογος των ειδών είναι πλουσιότερος, τα εδάδια σε συνδυασμό και τα επεισόδια είδη περισσότερα. Ενδεικτικά ως αναφέρουμε τη Θέριμη Θεσσαλονίκης, τη Δήμητρα Σερρών (Yannouli 1994, σ. 363-419), τους Σιταγρούς (Bökönyi 1986), τις Πηγές Αγγίτη (Τρανταλίδου κ.ά. 2006), το Μεγάλο Νησί Γαλάνης στην Πτολεμαίδα (Greenfield - Fowler 2005, σ. 22-28), όπου συνυπάρχουν 12-15 είδη θηλαστικών, συμπεριλαμβανομένου του ευρωπαϊκού κάστορα (*Castor fiber* L.), ο οποίος συγκαταλέγεται στα εδάδια είδη, πτηνά, ιχθείς, ερπετά, αλλά και ποικίλα είδη ποντικών/αρουραίων/μυγλών/ασπαλάκων κ.λπ., για τα οποία δεν υπάρχουν ενδείξεις κατανάλωσης.

Σε όλες τις περιπτώσεις, η κατανάλωση του σκύ-

λου είναι πιθανή έως απόλυτα βεβαιωμένη (Τρανταλίδου 1996, σ. 100). Το ίδιο φαίνεται ότι ισχύει και για άλλα σαρκοφάγα της υπόταξης των Σχιστόποδων, ιδιαίτερα της οικογένειας Mustelidae/Ικτίδα (π.χ. αβός) αλλά και της υπόταξης των Πτερυγίοποδων, οικογένειας Phocidae/Φοκίδα, δεδομένου ότι στο σπήλαιο Κύκλωπα στα Γιούρα Αλοννήσου βρέθηκαν οστά του είδους *Monachus monachus* Hermann, 1779 (Τρανταλίδου 2008). Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής δεν αποκλείεται η βρώση και θαλάσσιων θηλαστικών από την τάξη των Κητοδών όπως φαίνεται από τον Σάλιαγκο Κυκλάδων (Renfrew - Greenwood - Whitehead 1968, σ. 119), τα Γιούρα Αλοννήσου (Τρανταλίδου 2008) και τη Χίο (σπήλαιο Αγίου Γάλακτος: συζήτηση με τη συνάδελφο αρχαιοζωολόγο Ε. Ψαθή).

⁶¹ Στα μικρά στατιστικώς δείγματα, και τέτοιο είναι το δείγμα που εξετάζουμε εδώ, είναι δυνατόν να μην εμφανιστούν είδη με ομορφική παρουσία στο χώρο και στο χρόνο.

⁶² Έχουν εκφραστεί πολλές απόψεις για τις αιτίες και τις μορφές (τοπογραφία, ιστορία και σχηματισμός των οικισμών σε σχέση με την περιβάλλουσα ύπαιθρο, πηγές πρώτων υλών, οχύρωση οικισμών, πληθυσμιακή συγκέντρωση, επίπεδα ιεραρχίας με κεντρική εξουσία, κοινωνική διαστρωμάτωση κ.λπ.) με τις οποίες εμφανίζονται τα πρώτα αστικά κέντρα στην Ανατολική Μεσόγειο. Θα συγκρατήσουμε τις γνώμες ότι πρόκειται για ένα σύνθετο οικονομικό-κοινωνικό φαινόμενο, που οφειλόταν στο πλεόνασμα της παραγωγής, στην ύπαρξη εξειδικευμένων τεχνιτών και στην ανάγκη αναδιανομής της παραγωγής (Childe 1957. Adams 1966. Sanders - Price 1968. Kenyon 1970. Claessen - Skalnik 1978. Wright 1984. Khazanov 1985.

και συγκέντρωση πληθυσμού, όπως στη Λέρνα⁶³ στην Αργολίδα ή τα Νιχώρια στη Μεσσηνία. Με την ενδελεχή μελέτη του Gejvall⁶⁴ έγινε γνωστό ότι τουλάχιστον μέχρι τη ΜΕ περίοδο ο σκύλος εξακολουθούσε να αποτελεί μέρος του διαιτολογίου των κατοίκων⁶⁵. Ίδιες παρατηρήσεις έγιναν για το σκαντζόχοιρο (εδώ τα ίχνη από κοφτερό αντικείμενο αναφέρονται στη φάση Λέρνα IV), την αλεπού (Λέρνα V και VI) (Πίνακας 13) και τον ασβό⁶⁶ (Λέρνα III και IV, ΠΕ II και III περιόδους⁶⁷). Στα Νιχώρια, όπως σημειώνουν οι μελετητές⁶⁸, η χερσαία χελώνα *Testudo hermanni* συμπεριλαμβανόταν στη διατροφή της κοινότητας από την ΥΕ IIIA1 υποπερίοδο έως και τα βυζαντινά χρόνια.

3. Η προμήθεια των ζωικών πρωτεϊνών από λίγα είδη ζώων ίσως, κατά τη γνώμη

μου, υποδηλώνει δύο παραμέτρους: α) Βελτίωση των συνθηκών της κτηνοτροφίας, ώστε να μπορούν οι παραγωγοί να χειριστούν και να συντηρήσουν μεγαλύτερα κοπάδια με συνέπεια την ύπαρξη αποθεμάτων ζωικού κεφαλαίου, και β) την ύπαρξη κεντρικής εξουσίας ελέγχου και διακίνησης των αποθεμάτων ώστε ο καταναλωτής να έχει έμμεση και λιγότερη άμεση πρόσβαση στις πηγές, δεδομένο που φαίνεται να προτείνεται για κάποιες από τις πρώιμες αστικές κοινωνίες στην καθ' ημάς Ανατολή και ιδιαίτερα στη Μεσοποταμία⁶⁹.

Αναφορικά με τη διαχείριση των κοπαδιών, τα πρόβατα και οι αίγες ήταν και εξακολουθούν και σήμερα να είναι τα σημαντικότερα οικόσιτα ζώα, με συνεχή και υψηλή ζήτηση των δευτερογενών προϊόντων τους (κρέας, γάλα/τυρί, έριο, τρίχα, δέρμα)⁷⁰.

Zeder 1991). Νομίζω ότι, εν μέρει, αυτές οι αλλαγές είναι ορατές και στα διατροφικά κατάλοιπα.

⁶³ Στη Λέρνα ανασκάφηκαν 2.400 τ.μ., που αντιστοιχούσαν στο 1/7 της έκτασης του οικισμού που έχει υπολογιστεί. Οι επιχώσεις, από την Αρχαιότερη Νεολιθική έως τα κλασικά χρόνια και τη ρωμαϊκρατία, ήταν ιδιαίτερα πλούσιες σε υλικό κατά τη ΜΕ περίοδο (Λέρνα V). Από αυτή τη φάση περισυλλέχθηκαν 7.672 οστά, ενώ από τη φάση VI (ΥΕ I) και την VII (ΥΕ III) συγκεντρώθηκαν 1.722 και 122 αντίστοιχα.

⁶⁴ Gejvall 1969.

⁶⁵ Με την ίδια άποψη συντάσσονται και οι ερευνητές στα Νιχώρια, οι οποίοι εκτιμούν ότι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της πανίδας, στον οχυρωμένο αυτό οικισμό κατά τη ΜΕ I υποπερίοδο (~ 2100-1850 π.Χ.), ήταν η μεγάλη παρουσία των οστών σκύλου (8,60% στο σύνολο των σπονδυλωτών). Πολλά από αυτά τα οστά είχαν μαγειρευτεί, καθώς είχαν ίχνη φωτιάς ή κοφτερού εργαλείου. Στις μεταγενέστερες επιχώσεις τα οστά δεν έφεραν αντίστοιχα ίχνη και ήταν πολύ λιγότερα: Sloan - Duncan 1978, σ. 72.

⁶⁶ Σε όλα αυτά τα ζώα χρησιμοποιήθηκε και το δέρμα ή η γούνα τους, ενώ δεν αποκλείεται οι ακίδες του σκαντζόχοιρου να χρησιμοποιούν στην κατασκευή εργαλείων. Είναι αυτονόητο ότι οι κάτοικοι χρησιμοποίησαν το τρίχωμα της αρκούδας, του λύκου, της νυφίτσας, του κουναβιού ή του λύγκα, δεν υπάρχουν όμως ίχνη ότι καταναλώθηκαν: Gejvall 1969.

⁶⁷ Ας σημειωθεί ότι στην ορεινή εγκατάσταση στο Κάστρο (όρη Σητείας, υψόμετρο 700 μ.) (ΥΓ περίοδος) αλλά και στα Βροντά (ΥΜ IIIΓ) τα οστά του σκύλου και του ασβού είχαν τα χαρακτηριστικά ίχνη του τεμαχισμού του σφάγιου: Klipper - Snyder 1991, σ. 181.

⁶⁸ Sloan - Duncan 1978, σ. 77. Οι ίδιοι σημειώνουν την παρουσία λύγκα και αλεπούς κατά τη ΜΕ περίοδο, ενώ η δεξιά κάτω γνάθος οικόσιτης γάτας ανακαλύφθηκε σε επιχώσεις της ΥΕ IIIA2 υποπεριόδου: δ.π., σ. 70.

⁶⁹ Zeder 1991.

⁷⁰ Αναφορά γίνεται στις πινακίδες με γραμμική γραφή Β: Ventris - Chadwick 1956· Chadwick 1972· Halstead 1990-91· Ruy Pérez - Melena 1996, σ. 163-167· Τζαχλι 1997· Trantalidou 2001.

Η ποιμνιοβοσκή όμως, εκτός από τις γνώσεις ζωοτεχνίας, που απαιτούσε από τους κτηνοτρόφους, χρειαζόταν και μια κεντρική διαχείριση ώστε να αποφεύγονται οι συγκρούσεις καλλιεργητών και κτηνοτρόφων για την προστασία των προς βοσκή και καλλιέργεια εκτάσεων. Επιπλέον, ήταν αναγκαίος ο έλεγχος των κοπαδιών που προορίζονταν για την παραγωγή του ερίου, ώστε να παραδίδεται η πρώτη ύλη στους εξειδικευμένους τεχνίτες.

Συνθήκες ελέγχου φαίνεται πως υπήρχαν και στα δύο άλλα οικόσιτα ζώα με τη διαφορά ότι τα βοοειδή και οι χοίροι απαιτούσαν μεγαλύτερες ποσότητες νερού. Γι' αυτό και είναι πάντα περιορισμένη η εκτροφή τους στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Τα βοοειδή χρησιμοποιούνταν πρωτίστως για την άρωση και τη μεταφορά φορτίων⁷¹ και έτσι, πέρα από την ανάγκη βόσκησής τους σε πεδινά και λοφώδη μέρη με υδάτινους πόρους, ήταν φυσικό να απαντούν κοντά σε

πυκνοκατοικημένες περιοχές. Οι χοίροι, επειδή είναι κατεξοχήν κρεατοπαραγωγικά ζώα⁷² με μεγάλες ανάγκες σε νερό, θα μπορούσαν να εκτρέφονται σε μικρές μονάδες εκτός πόλεως, ήταν δυνατόν όμως να συντηρούνται και ατομικά⁷³ πέρα από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας.

Αυτού του είδους η διαχείριση είχε οπωσδήποτε επίπτωση και στην επιλογή των προς σίτιση ειδών, γεγονός που όπως μόλις αναφέραμε στοιχειοθετείται από τον περιορισμό των πηγών προέλευσης και την ηλικία των ζώων. Η άμεση διακίνηση σηματοδοτείται και από ποικιλία ειδών και από νεαρότερες ηλικίες ζώων.

4. Χωριστό κεφάλαιο στο συλλογισμό μας ήταν εκείνο της εκτροφής ίππων για το κυνήγι, τον πόλεμο, τα οχήματα. Εντυπωσιακό συμπέρασμα, αλλά με περιορισμένη βαρύτητα εξαιτίας του μικρού δείγματος, ήταν η παρατηρούμενη ομοιομορφία του πληθυσμού των ιππιδών στην Ύστερη εποχή του

⁷¹ Palaima 1989.

⁷² Για την ακρίβεια, θεωρείται ότι οι χοίροι με τους μεγάλους αριθμούς χοιριδίων ανά γέννα, το λίπος και το πάχος θα μπορούσαν να θρέψουν σημαντικά ποσοστά πληθυσμού. Ταυτόχρονα δεν μπορούσαν να βρίσκονται σε ελεύθερη βοσκή γιατί προκαλούσαν σημαντικές φθορές στις καλλιέργειες. Η εντύπωση που αποκομίζει κανείς τόσο από την Αίγυπτο όσο και τη Μεσοποταμία του τέλους της 2ης χιλιετίας είναι ότι ο χοίρος προοριζόταν κυρίως για τις ασθενέστερες κοινωνικά τάξεις. Στην Παλαισίνη ο ρόλος των χοίρων στη διατροφή ήταν σημαντικότερος όποτε αδυνατίζε η κεντρική πολιτική εξουσία: Zeder 1991, σ. 31.

Όσον αφορά στην κοινωνική βαθμίδα των κατοίκων της Βορειοδυτικής συνοικίας το ερώτημα μένει αναπάντητο. Αφενός το οδοντόφρακτο κράνος είναι

εξοπλισμός διακεκριμένων ατόμων. Αφετέρου, εάν λάβουμε υπόψη τη σύνθεση των γευμάτων στην Πύλο ή τη Νεμέα, όπου έχουμε παράθεση συμποσίου, τα διατροφικά κατάλοιπα των μικρότερων οικισμών, τη σημαντική παρουσία (Ελάχιστος Αριθμός Ζώων) χοίρων στη Βορειοδυτική συνοικία, καθώς και το γεγονός ότι σε μερικές περιπτώσεις μοιάζει να έχουν προτιμηθεί ώριμα ενήλικα ή γηραιά ζώα, χαμηλού κόστους για τον παραγωγό και τον αποδέκτη, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι μέρος των καταλοίπων είχε απορριφθεί από μια ομάδα χαμηλότερης κοινωνικής βαθμίδας. Σε κάθε περίπτωση, η απάντηση είναι αμφίσημη.

⁷³ Ενδεχομένως σε μια τέτοια χρήση οφείλεται η εύρεση του σκελετού χοίρου στο ισόγειο του συγκροτήματος Δ στη Θήρα, στην ΥΕ Ι περίοδο.

Χαλκού στην Πελοπόννησο και η συσχέτισή της με τους θύλακες της πρώτης εξήμερωσης των ιππιδών⁷⁴.

5. Υπό διερεύνηση είναι η μείωση του μεγέθους της ελάφου, γεγονός που ίσως οφείλεται στην αύξηση του πληθυσμού και των κυνηγών και στην ελάττωση του βιότοπου των ζώων⁷⁵.

Νομίζω, όμως, ότι με αφορμή το οστεολογικό υλικό των Μυκηνών, θα πρέπει να σκε-

φτούμε μήπως σε αυτή την περίοδο δημιουργήθηκαν οι κατευθυντήριες σταθερές γραμμές στη διατροφή, οι οποίες παρά τις μικρές αποκλίσεις στο χώρο και στο χρόνο, δεν άλλαξαν ή δεν μπορούσαν να αλλάξουν διά μέσου των αιώνων χωρίς αυτό να έχει επιπτώσεις αλλαγών στον κοινωνικό ιστό. Ίσως οι Μυκηναίοι να καθόρισαν το διαιτολόγιο που ακολούθησαν οι Έλληνες μέχρι σήμερα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Adams 1966: R. McC Adams, *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*, Chicago 1966.
- Adams 1981: R. McC Adams, *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago 1981.
- Åkerstöm 1987: Å. Åkerstöm, *Berbai, The Pictorial Pottery*, Göteborg 1987, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae 4, XXXVI, 2.
- Ακριβάκη 2003: Ν. Ακριβάκη, Τοιχογραφία με παράσταση οδοντόφρακτου κράνους από την Ξεστή 4 του Ακρωτηρίου Θήρας, *Αρχοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρ. Ντούμα*, Αθήνα 2003, σ. 527-541.
- Antony 1985: D.W. Antony, *The Social and Economic Implications of the Domestication of the Horse*, Pennsylvania 1985, University of Pennsylvania (διδασκατορική διατριβή).
- Antony 1991: D.W. Antony, The Domestication of the Horse, στο R.H. Meadow - H.-P. Uerpmann (επιμ.), *Equids in the Ancient World*, II, Wiesbaden 1991, σ. 250-277.
- Βαμβαρήγος 1981: Α.Π. Βαμβαρήγος, *Το οδοντόφρακτον μυκηναϊκόν κράνος (ως προς την τεχνική της κατασκευής του)*, Αθήνα 1981 (διδασκατορική διατριβή).
- Bartosiewicz 1994: L. Bartosiewicz, Late Neolithic Dog Exploration: Chronology and Function, *ActaArchHung* 46, 1-4 (1994), σ. 59-71.
- Bauer κ.ά. 1969: W. Bauer - O.V. Helversen - M. Hodge - J. Martens - A. Kanellis, *Catalogus Faunae Graeciae*, Thessaloniki 1969.
- Becker 1986: C. Becker, *Kastanas. Die Tierknochenfunde*, Berlin 1986.
- Bibikova α 1986: V.I. Bibikova, A Study of the Earliest Domestic Horses of Eastern Europe, μτφρ. από το *Byulleten' Moskovskogo Obschestva Ispytateley Privody otid. Biologii*, 72, 3 (1967), σ. 106-117, στο D.Y. Telegin, *Dereivka, A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper*, BAR International Series, 287, 1986, σ. 135-162.
- Bibikova β 1986: V.I. Bibikova, On the History of Horse Domestication in South-East Europe, μτφρ. από το *Arkheologia* 22 (1969), σ. 55-56.

⁷⁴ Δεν γνωρίζω εάν αυτό το μικρό δεδομένο μπορεί να συσχετιστεί με τη θεωρία για τους Ινδοευρωπαίους, οπωσδήποτε όμως αξίζει να συνεκτιμηθεί.

⁷⁵ Έλαφοι καταγράφηκαν πάντως στην Πελοπόννησο και κατά το 19ο αιώνα: Heldreich 1878, σ. 18.

- στο D.Y. Telegin, *Dereivka, A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper*, BAR International Series, 287, 1986, σ. 163-182.
- Bikelas 1879: M.D. Bikelas, *Sur la nomenclature de la faune grecque*, Paris 1879.
- Boessneck - von den Driesch 1984: J. Boessneck - A. von den Driesch, Die zoologische Dokumentation der Reste von vier Pferden und einem Hund aus einem mykenischen Schachtgrab in Kokla bei Argos (Peloponnes), *Spixiana* 7/3 (1984), σ. 327-333.
- Bökönyi 1974: S. Bökönyi, *History of Domestic Animals in Central and Eastern Europe*, Budapest 1974.
- Bökönyi 1986: S. Bökönyi, Faunal Remains, στο C. Renfrew - M. Gimbutas - E.S. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi, A Prehistoric Village in Northeast Greece*, Los Angeles, California 1986, *Monumenta Archaeologica* 1, σ. 40-42.
- Carstens 2005: A.M. Carstens, To Bury a Ruler: The Meaning of the Horse in Aristocratic Burials, στο V. Karageorghis - H. Matthäus - S. Rogge (επιμ.), *Cyprus: Religion and Society from the Late Bronze Age to the End of the Archaic Period, Proceedings of an International Symposium on Cypriote Archaeology, Erlangen, 23-34 July 2004*, Möhnesee 2005, σ. 57-76.
- Carter - Phillipson - Higgs 1965: P.L Carter - E. Phillipson - E. Higgs, The Iron Age Farmstead of Hawk's Hill, *Surrey Archaeol. Collect.* 62 (1965), σ. 40-42.
- Chadwick 1972: J. Chadwick, *Le déchiffrement du Linéaire B. Aux origines de la langue grecque*, Paris 1972.
- Chaplin 1971: R.E. Chaplin, *The Study of Animal Bones from Archaeological Sites*, London - New York 1971.
- Childe 1957: V.G. Childe, Civilizations, Cities and Towns, *Antiquity* 31 (1957), σ. 36-38.
- Claessen - Skalnik: H.J.M. Claessen - P. Skalnik (επιμ.), *The Early State*, Hague 1978.
- Dabney - Halstead - Thomas 2004: M.K. Dabney - P. Halstead - P. Thomas, Mycenaean Feasting on Tsoungiza at Ancient Nemea, στο *The Mycenaean Feast, Hesperia*, special issue 73, 2, Princeton 2004, σ. 197-216.
- Day 1984: P.L. Day, Dog Burials in the Greek World, *AJA* 88 (1984), σ. 21-32.
- Dayan 1994: T. Dayan, Early Domesticated Dogs of the Near East, *JAS* 21, 5 (1994), σ. 633-640.
- Delamotte - Βαρδαλά-Θεοδώρου 1994: M. Delamotte - E. Βαρδαλά-Θεοδώρου, *Κοχύλια από τις ελληνικές θάλασσες*, Κηφισιά 1994, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας.
- Δημακοπούλου 1988: Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Ο Μυκηναϊκός κόσμος. Πέντε αιώνες πρόιμου ελληνικού πολιτισμού 1600-1100 π.Χ.*, Αθήνα 1988, Υπουργείο Πολιτισμού - Ελληνικό Τμήμα ICOM.
- Evans 1930: A. Evans, *The Palace of Minos: a Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos, 3: The Great Transitional Age in the Northern and Eastern Sections of the Palace*, London 1930.
- Gejvall 1969: G. Gejvall, *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. The Fauna*, Princeton 1969, American School of Classical Studies at Athens.
- Greenfield - Fowler 2005: H.J. Greenfield - K.D. Fowler, *The Secondary Products Revolution in Macedonia. The Zooarchaeological Remains from Megalo Nisi Galanis, a Late Neolithic - Early Bronze Age Site in Greek Macedonia*, BAR International Series, 1414, 2005.
- Halstead 1990-91: P. Halstead, Lost Sheep? On the Linear B Evidence for Breeding Flocks at Mycenaean Knossos and Pylos, *Minos* 25-26 (1990-91), σ. 343-465.
- Hamilakis - Konsolaki 2004: Y. Hamilakis - El. Konsolaki, Pigs for the Gods: Burnt Animal Sacrifices as Embodied Rituals at a Mycenaean Sanctuary, *OxJIA* 23, 2 (2004), σ. 135-151.
- Heldreich 1878: Th. Heldreich de, *La faune de la Grèce*, Athènes 1878.
- Ιακωβίδης 1994: Σπ. Ιακωβίδης, *Μυκηναϊκή Τέ-*

- χνη, στο Γ. Σακελλαράκης - Χρ. Ντούμας - Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη - Σπ. Ιακωβίδης (επιμ.), *Η αυγή της Ελληνικής Τέχνης*, Αθήνα 1994.
- Ιακωβίδης 2006: Σπ. Ιακωβίδης, *Ανασκαφές Μυκηνηών. 1. Η Βορειοδυτική Συνοικία*, Αθήνα 2006.
- Isaakidou κ.ά. 2002: V. Isaakidou - P. Halstead - J. Davis - Sh. Stocker, Burnt Animal Sacrifice at the Mycenaean 'Palace of Nestor', *Pylos, Antiquity* 76 (2002), σ. 86-92.
- Jensen 2000: J. Jensen, Η ζωή και ο θάνατος, στο *Θεοί και Ήρωες στην Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 2000, σ. 88-97.
- Kanellis - Hatzissarantos 1953: Ant. Kanellis - Char. Hatzissarantos, *Bibliographia Faunae Graecae (1800-1950)*, Το βοννό (Ε.Ο.Σ.), Αθήνα 1953.
- Kenyon 1970: K. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, London 1970.
- Khazanov 1985: A.M. Khazanov, Rank Society or Rank Societies: Processes, Stages and Types of Evolution, στο H.J.M. Claessen - P. van de Velde - M.E. Smith, *Development and Decline: The Evolution of Sociopolitical Organization*, Mass. 1985.
- Klipper - Snyder 1991: W.E. Klipper - L.M. Snyder, Dark-Age Fauna from Kavousi, Crete. The Vertebrates from the 1987 and 1988 Excavations, *Hesperia* 60 (1991), σ. 179-186.
- Kosmetatou 1993: E. Kosmetatou, Horse Sacrifices in Greece and Cyprus, *JPR* 7 (1993), σ. 31-41.
- Levine 1998: M. Levine, Eating Horses: the Evolutionary Significance of Hippophagy, *Antiquity* 72 (1998), σ. 90-100.
- Limet 1998: H. Limet, La consommation de viande en Mésopotamie ancienne (vers 2000 av. J.-C.), *Anthropozoologica, L'animal dans l'alimentation humaine. Les critères de choix*, n. spécial, Paris 1988, σ. 51-58.
- Mitrevski 1992/93: D. Mitrevski, A Brnjica Type Necropolis near Skopje, *Starinar* 43/44 (1992/93), σ. 115-124.
- Μιχαηλίδου 2001: Αν. Μιχαηλίδου, Ακρωτήρι: Ευρήματα από μέταλλο και η περιπέτεια μιας χάλκινης υδρίας, στο Ι. Δανέζης, *Σαντορόνη*, Αθήνα 2001, σ. 163-170.
- Μυλωνά 2001: Δ. Μυλωνά, Μια αρχαιολογική αναζήτηση των ψαράδων της αρχαίας Σαντορόνης και της ψαριάς τους, στο Ι. Δανέζης, *Σαντορόνη*, Αθήνα 2001, σ. 189-192.
- Μυλωνάς 1962: Γ. Μυλωνάς, *Η Ακρόπολις των Μυκηνηών. Οι περιβολοί, αι πύλαι και αι ανοδοί*, *ΑΕ* 1962.
- Μυλωνάς - Ιακωβίδης 1987: Γ.Ε. Μυλωνάς - Σ.Ε. Ιακωβίδης, Ανασκαφή Μυκηνηών, *ΠΑΕ* 1987, σ. 44-51.
- Nobis 1990: G. Nobis, Der 'Minotaurus' von Knossos auf Kreta im Lichte moderner Forschung, *Tier und Museum* 2/1 (1990), σ. 15-19.
- Nobis 1994: G. Nobis, Die Tierreste aus dem antiken Messene-Grabung 1990/91, στο M. Kokabi - J. Wahl (επιμ.), *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie. Arbeitstreffen der Osteologen Konstanz 1993 im Andenken an J. Boessneck*, Stuttgart 1994, σ. 297-313.
- Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985: Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνηών ανασκαφής Χρ. Τσούντα (1887-1898)*, Paris 1985.
- Όντριας 1967: Ι.Χρ. Όντριας, *Η πανίς των θηλαστικών της Ελλάδος*, Αθήνα 1967.
- Palaima 1989: Th.G. Palaima, Perspectives on the Pylos Oxen Tablets: Textual (and Archaeological) Evidence for the Use and Management of Oxen in Late Bronze Age Messenia (and Crete), *Studia Mycenaea 1988, Živa Antika*, Monographies 7, Skopje 1989, σ. 85-124.
- Payne 1990: S. Payne, Appendix, Field Report on the Dendra Horses, στο R. Hägg - G.C. Nordquist, *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens 11-13/06 1988*, Stockholm 1990, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series, 4, XL, σ. 103-106.
- Poplin 1988: F. Poplin, Essai sur l'anthropocentrisme des tabous alimentaires dans l'héritage

- ge de l'Ancien Testament, *Anthropozoologica, L'animal dans l'alimentation humaine. Les critères de choix*, n. spécial, Paris 1988, σ. 163-170.
- Redding 1981: R.W. Redding, *Decision Making in Subsistence Herding of Sheep and Goats in the Middle East*, Michigan 1981 (διδακτορική διατριβή).
- Renfrew - Greenwood - Whitehead 1968: J.M. Renfrew - P.M. Greenwood - P.J. Whitehead, Appendix VIII: the Fish-bones, στο J.D. Evans - C. Renfrew (επιμ.), *Excavations at Saliagos near Antiparos, BSA Suppl. 5*, 1968, σ. 118-121.
- Riedel 2001: A. Riedel, Zwei Pferdeskelette aus dem römischen Gräberfeld von Klosterneuburg (Niederösterreich), *Ann. Naturhist. Mus. Wien*, 102A (2001), σ. 201-222.
- Roy 2007: J. Roy, The Consumption of Dogmeat in Classical Greece, στο Chr. Mee - J. Renard (επιμ.), *Cooking Up the Past: Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxford 2007, σ. 342-353.
- Ruche - Halstead 2008: C. Ruche - P. Halstead, The Animal Bones from Ayios Dimitrios, στο K.L. Zachos, *Ayios Dimitrios, a Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnesos: The Neolithic and Early Helladic Periods*, BAR International Series 1770, 2008, σ. 224-229.
- Ruipérez - Melena 1996: M.S. Ruipérez - J.L. Melena, *Oi Μυκηναίοι Έλληνες*, Αθήνα 1996.
- Sanders - Price 1968: W.T. Sanders - B.J. Price, *Mesoamerica: The Evolution of a Civilization*, New York 1968.
- Schramm 1967: Z. Schramm, Long Bones and Height in Withers of Goat, *Roczniki Wyzszej Szkoły Rolniczej w Poznaniu* 36 (1967), σ. 89-105.
- Silver 1969: I.A. Silver, The Ageing of Domestic Animals, στο D. Brothwell - E. Higgs (επιμ.), *Science in Archaeology*, London 1969, σ. 283-302.
- Sloan - Duncan 1978: R.E. Sloan - M.A. Duncan, Zooarchaeology of Nichoria, στο G. Rapp - S.E. Aschenbrenner (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece I*, Minneapolis 1978, σ. 60-77.
- Snyder - Klipper 2003: L.M. Snyder - W.E. Klipper, From Lerna to Kastro: Further Thoughts on Dogs as Food in Ancient Greece; Perceptions, Prejudices and Reinvestigations, στο E. Kotjabopoulou - Y. Hamilakis - P. Halstead - Cl. Gamble - P. Elefanti (επιμ.), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances, BSA Studies 9* (2003), σ. 221-231.
- Stocker - Davis 2004: Sh.R. Stocker - J.L. Davis, Animal Sacrifice, Archives and Feasting at the Palace of Nestor, στο *The Mycenaean Feast, Hesperia*, special issue 73, 2, Princeton 2004, σ. 179-196.
- Teichert 1969: M. Teichert, Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widderristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen, *Küln-Archiv* 83 (1969), σ. 237-292.
- Teichert 1975: M. Teichert, Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widderristhöhe bei Schafen, στο A.T. Clason (επιμ.), *Archaeological Studies*, Amsterdam - Oxford 1975, σ. 51-69
- Τζαχίλη 1997: Ι. Τζαχίλη, *Υφαντική και υφάντρες στο προϊστορικό Αιγαίο, 2000-1000 π.Χ.*, Ηράκλειο 1997.
- Tournavitou 1992: I. Tournavitou, The Ivories from the House of Sphinxes and the House of Shields: Techniques in a Palatial Workshop Context, στο J.L. Fitton (επιμ.), *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, London 1992, Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, Occasional Papers 85, σ. 37-42.
- Τρανταλίδου 1996: Κ. Τρανταλίδου, Γεωργία, Κτηνοτροφία, Κυνήγι, Αλιεία, στο Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, σ. 95-102, 230-235.
- Τρανταλίδου 1997: Κ. Τρανταλίδου, Θηράματα και οικόσιτα ζώα από το σπήλαιο των Λιμνών, στο Αδ. Σάμψων (επιμ.), *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μια προϊ-*

- στοιχική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο, Αθήνα 1997, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 7, σ. 415-455.
- Trantalidou 2001: K. Trantalidou, Producing and Recording Leather and Other Animal Materials, στο A. Michailidou (επιμ.), *Manufacture and Measurement. Counting, Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies*, Αθήνα - Paris 2001, *Μελετήματα* 33, σ. 191-317.
- Τρανταλίδου 2001: K. Τρανταλίδου, Ζωοτεχνία και Οικονομία στο Ακρωτήρι, στο I. Δανέζης, *Σαντορόνη*, Αθήνα 2001, σ. 193-204.
- Trantalidou 2005: K. Trantalidou, Loyaux jusqu'à la mort. Remarques préliminaires sur les seize animaux inhumés dans le tumulus de Mikri Doxipara-Zoni (Thrace, Grèce), στο Ar. Gardesein (επιμ.), *Les équidés dans le monde méditerranéen antique, Actes du colloque organisé par l'EFA, le Centre C. Jullian et l'UMR 5140 du CNRS, Athènes 26-28/11/03*, Lattes 2005, *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, σ. 29-40.
- Τρανταλίδου κ.ά. 2006: K. Τρανταλίδου - B. Σκαράκη - Ειρ. Καρά - Μ. Ντίνου, Στρατηγικές επιβίωσης κατά την 4η χιλιετία: στοιχεία από την εγκατάσταση στην ανατολική όχθη του Αγίτη, *AEMΘ* 19 (2006), σ. 45-60.
- Trantalidou 2006: K. Trantalidou, Companions from the Oldest Times: Dogs in Ancient Greek Literature, Iconography and Osteological Testimony, στο L. Snyder - E. Moore (επιμ.), *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction, ICAZ Durham 2002 (9th Conference)*, Oxford 2006, σ. 96-119.
- Τρανταλίδου 2008: K. Τρανταλίδου, «Κρέα δαίετο και νέμε μοίρας». Η κατάτμηση του σφάγιου στην Εποχή του Χαλκού, στο Χρ. Ντούμας (επιμ.), *Ακρωτήρι Θήρας 1967-1997*, Αθήνα 2008, σ. 105-128.
- Trantalidou 2008: K. Trantalidou, Glimpses of Aegean Island Communities during the Mesolithic and Neolithic Periods: The Zooarchaeological Point of View, στο N. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C. Renfrew (επιμ.), *Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades, University of Cambridge, 25-28/03/04*, Cambridge 2008, σ. 19-27.
- Τσούντας 1891: Χρ. Τσούντας, *Εκ Μυκηνών*, ΑΕ 1891, σ. 1-43.
- Ventris - Chadwick 1956: M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956.
- Voight 1977: M.M. Voight, The Subsistence Economy of a Sixth Millennium Village in the Ushnu-Solduz Valley, στο L.D. Levine - T.C. Young (επιμ.), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, Malibu 1977, σ. 307-346.
- Wright 1984: H.T. Wright, Pre-State Political Formations, στο T. Earle (επιμ.), *On the Evolution of Complex Societies: Essays in Honor of Harry Hoijer, 1982*, Malibu 1984, σ. 41-77.
- Wright 2004: J.C. Wright, The Mycenaean Feast: An Introduction, στο *The Mycenaean Feast, Hesperia*, special issue 73, 2, Princeton 2004, σ. 121-132.
- Wright 2004: J.C. Wright, A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society, στο *The Mycenaean Feast, Hesperia*, special issue 73, 2, Princeton 2004, σ. 133-178.
- Yannouli 1994: E. Yannouli, *Aspects of Animal Use in Prehistoric Macedonia, Northern Greece. Examples from the Neolithic and Early Bronze Age*, Cambridge 1994 (διδακτορική διατριβή).
- Zeder 1991: M.A. Zeder, *Feeding Cities. Specialized Animal Economy in the Ancient Near East*, Washington - London 1991.

ΕΙΔΗ ΖΩΩΝ	ΧΡΟΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ											
	1 2 3 0 - 1 2 2 0 π.Χ.								12ος-11ος αι. π.Χ.		13ος-11ος αι. π.Χ.	
	Π 2		Π 5		Π 6		ΣΥΝΟΛΟ		Π 2		ΣΥΝΟΛΟ	
	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%
Αίγα/Πρόβατο	72	30,10	22	53,60	9	36,00	103	33,70	348	39,23	451	37,83
Αίγα	7	2,92	1	2,43	1	4,00	9	2,95	14	1,57	23	1,92
Πρόβατο	15	6,27	2	4,87	-	-	17	5,57	107	12,06	124	10,40
Συς (έξημ.)	18	7,53	4	9,75	2	8,00	26	8,52	147	16,57	173	14,51
Βοοειδή	8	3,34	2	4,87	1	4,00	11	3,60	84	9,47	95	7,96
Ίππος	18	7,53	-	-	-	-	18	5,90	7	0,78	25	2,09
Σκύλος	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,11	1	0,08
ΟΙΚΟΣΙΤΑ ΖΩΑ	138		31		13		184		708		892	
Έλαφος	5	2,09	1	2,43	2	8,00	8	2,62	37	4,17	45	3,77
Συς (άγριος)	2	0,83	-	-	-	-	2	0,83	-	-	-	-
Λαγός	-	-	-	-	-	-	-	-	6	0,67	6	0,50
ΘΗΡΑΜΑΤΑ	7		1		2		10		43		51	
Απροσδιόριστα θραύσματα οστών και πλευρές θηλαστικών	94	39,30	9	21,90	10	40,00	113	37,04	136	15,33	249	20,88
ΣΥΝΟΛΟ	239		41		25		305		887		1.192	
Κελύφη/Θύρες ασπόνδυλων	5	-	-	-	-	-	5	-	10	-	15	-
ΣΥΝΟΛΟ	244		41		25		310		897		1.207	

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Μυκίνες, Βορειοδυτική συνοικία. Κατανομή στους χώρους και συχνότητα παρουσίας του συνόλου θραυσμάτων οστών και κοχιλιών κατά την περίοδο χρήσης, εγκατάλειψης και ερείπωσης του οικιστικού συγκροτήματος.

ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ ΤΗΣ ΥΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΧΩΡΟΣ	ΚΑΘΕΤΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ	ΑΡΙΘ. ΟΣΤΩΝ	ΕΙΔΗ ΖΩΩΝ											
				ΑΙΓΑ	ΠΡΟΒΑΤΟ	ΠΡΟΒΑΤΟ/ΑΙΓΑ	ΒΟΕΙΔΗ	ΧΟΙΡΟΣ	ΕΛΑΦΟΣ	ΛΑΓΟΣ	ΙΠΠΟΣ	ΣΚΥΛΟΣ	Μικρού μεγέθους	Μεσαίου μεγέθους	Μεγάλου μεγέθους
1230-1220 π.Χ.	Π 2	Δάπεδο	167	6	11	42	3	20	4	-	14	-	3	49	15
		Υποκείμενη στρώση	72	1	4	30	5	-	1	-	4	-	-	16	11
	Π 5	Υποκείμενη στρώση	3	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-
		Δάπεδο	38	1	2	20	2	3	1	-	-	-	-	9	-
Π 6	Δάπεδο	25	1	-	9	1	2	2	-	-	-	-	7	3	
12ος-11ος αι. π.Χ.	Π 2	Υπερκείμενη στρώση	611	12	42	257	52	124	28	4	5	1	7	61	18
		Υποκείμενη στρώση	276	2	20	91	32	68	9	2	2	-	10	34	6
ΣΥΝΟΛΟ			1.192	23	79	451	95	218	45	6	25	1	20	176	53

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Κατανομή των οστών και δοντιών των θηλαστικών στους ανεσκαμμένους χώρους και τις επιχώσεις. Τα θραύσματα που δεν προσδιορίστηκαν με ασφάλεια σε επίπεδο είδους είναι θραύσματα πλευρών και μακρών οστών.

ΕΙΔΗ ΖΩΩΝ	ΗΛΙΚΙΑ	ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	
		1230-1220 π.Χ.	12ος-11ος αι. π.Χ.
Αίγα/πρόβατο	12-48 μηνών	2	6
	48-96 μηνών	-	2
Αίγα	12-48 μηνών	2	1
	48-96 μηνών	1	-
Πρόβατο	6-12 μηνών	3	-
	12-48 μηνών	-	3
Χοίρος	2-6 μηνών	-	4
	6-12 μηνών	1	3
	12-48 μηνών	1	8
	48-96 μηνών	1	3
Βους	Νεογιλό	2	-
	Ενήλικο	-	6
	Γηραιό	-	1
Έλαφος	Νεογιλό	1	-
	Ενήλικο	-	1
	Γηραιό	-	1
Ίππος	1-6 ετών	3	3
	7,5 ετών	1	-
	7-16 ετών	1	-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Ενδείξεις για την ηλικία θανάτου των οικίστιων ζώων και της ελάφου με κριτήριο την αποτριβή της μαστιγικής επιφάνειας των παρεριακών δοντιών. (Οι αριθμοί αντιστοιχούν στα προσδιορισθέντα δόντια).

ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ	Ηλικία συνοστέωσης	1230-1220 π.Χ.		12ος-11ος αι. π.Χ.	
		Χωρίς συνοστέωση	Με συνοστέωση	Χωρίς συνοστέωση	Με συνοστέωση
1. ΑΙΓΑ/ΠΡΟΒΑΤΟ					
Ωμοπλάτη, Βραχιόνιο,κ, Κερκίδα,α, Ανώνυμο	6-10 μηνών	4	3	4	4
Μετακάρπιο,κ, Κνήμη,κ, Μετατάρσιο,κ	18-28 μηνών	4	1	–	2
Βραχιόνιο,α, Κερκίδα,κ, Μηριαίο α-κ, Πτέρνα	30-42 μηνών	12	–	3	4
2. ΠΡΟΒΑΤΟ					
Ωμοπλάτη, Βραχιόνιο,κ, Κερκίδα,α, Ανώνυμο	6-10 μηνών	1	3	–	2
Μετακάρπιο,κ, Κνήμη,κ, Μετατάρσιο,κ	18-28 μηνών	–	6	–	8
Βραχιόνιο,α, Κερκίδα,κ, Μηριαίο α-κ, Πτέρνα	30-42 μηνών	2	2	1	2
3. ΑΙΓΑ					
Ωμοπλάτη, Βραχιόνιο,κ, Κερκίδα,α, Ανώνυμο	6-10 μηνών	–	–	–	1
Μετακάρπιο,κ, Κνήμη,κ, Μετατάρσιο,κ	18-28 μηνών	1	4	–	–
Βραχιόνιο,α, Κερκίδα,κ, Μηριαίο α-κ, Πτέρνα	30-42 μηνών	–	5	–	1
4. ΧΟΙΡΟΣ					
Ωμοπλάτη, Βραχιόνιο,κ, Κερκίδα,α, Ανώνυμο	12 μηνών	5	9	4	7
Μετακάρπιο,κ, Κνήμη,κ, Μετατάρσιο,κ	24-30 μηνών	1	4	4	6
Βραχιόνιο,α, Κερκίδα,κ, Μηριαίο α-κ, Πτέρνα	42 μηνών	2	–	3	1
5. ΒΟΥΣ					
Ωμοπλάτη, Βραχιόνιο,κ, Κερκίδα,α, Ανώνυμο	12-18 μηνών	–	1	–	4
Μετακάρπιο,κ, Κνήμη,κ, Μετατάρσιο,κ	24-36 μηνών	–	2	–	4
Βραχιόνιο,α, Κερκίδα,κ, Μηριαίο α-κ, Πτέρνα	42-48 μηνών	–	3	1	2
6. ΠΙΠΟΣ					
Ωμοπλάτη, Βραχιόνιο,κ, Κερκίδα,α, Ανώνυμο	12 μηνών	–	–	–	–
Μετακάρπιο,κ, Κνήμη,κ, Μετατάρσιο,κ	13-24 μηνών	–	2	–	1
Βραχιόνιο,α, Κερκίδα,κ, Μηριαίο α-κ, Πτέρνα	30-42 μηνών	–	–	–	–

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Ενδείξεις για την ηλικία θανάτου των οικόσιτων ζώων με κριτήριο τη συνοστέωση των άνω (εγγύς) και κάτω (άπω) επιφύσεων των μακρών οστών του σκελετού με βάση τα κριτήρια που πρότεινε ο Silver το 1969. Στον Πίνακα δίδεται ο αριθμός των σκελετικών καταλοίπων στα οποία βασίστηκε η παρουσίαση.

ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ ΤΗΣ ΥΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΑΝΑΤ. ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ	ΑΡΙΘ.	ΕΛΑΧ.		ΜΕΓ.	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
d4	Μήκ.	3	16,90		18,30	17,61	1230-1220 π.Χ.
	Πλ.	3	6,50		7,15	6,76	
	Μήκ.	1		17,25			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Πλ.	1		7,15			
Ωμοπλάτη	Ελάχ. μήκ. αυχένα	1		11,00			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μήκ. ωμογλήνης	1		21,50			
	Πλ. ωμογλήνης	1		10,50			
Βραχιόνας	Ελάχ. πλ. διάφυσης	1		35,30		35,30	1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	2	28,80		29,20	29,00	
Μετακαρπικό	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		20,50			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. μήκ. άνω άκρου	1		14,60			
	Μέγ. μήκ.	1		105,10			
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	3	20,50		21,00	20,70	
	Μέγ. μήκ. άνω άκρου	3	15,10		16,00	15,70	
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	1		12,00			
	Ελάχ. μήκ. διάφυσης	1		8,60			
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	2	13,60		22,00	17,80	
	Μέγ. μήκ. κάτω άκρου	1		15,40			
Ανάγνυμο	Πλ. αρθρικής κοτύλης	1		32,20			1230-1220 π.Χ.
Κνήμη	Μέγ. μήκ.	1		172,60			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		38,20			
	Μέγ. μήκ. άνω άκρου	1		34,35			
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	1		11,35			
	Ελάχ. μήκ. διάφυσης	1		113,10			
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		22,70			
	Μέγ. μήκ. κάτω άκρου	1		21,95			
	Μέγ. μήκ.	1		172,60			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	3	11,10		14,50	13,20	
	Ελάχ. μήκ. διάφυσης	2	34,00		42,00	38,00	
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	4	12,10		26,50	19,30	
	Μέγ. μήκ. κάτω άκρου	4	14,70		22,20	18,72	
Μεταταρσικό	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		21,20			1230-1220 π.Χ.
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	2	10,50		14,20	12,35	
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	2	19,50		19,70	19,60	
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		22,40			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. μήκ. άνω άκρου	1		22,50			
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	2	10,50		14,30	12,40	
Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		22,30				
Αστράγαλος	Εξωτ. μήκ.	1		37,00			1230-1220 π.Χ.
	Εμπροσπίθιο εξωτ. μήκ.	1		14,60			
	Εξωτ. μήκ.	2	26,60		29,10	27,85	12ος-11ος αι. π.Χ. Θηλ.
	Εσωτ. μήκ.	2	25,00		27,75	26,37	
	Εμπροσπίθιο εξωτ. μήκ.	2	15,00		16,70	15,85	
	Εμπροσπίθιο εσωτ. μήκ.	2	15,00		16,10	15,55	
	Πλ. κάτω τροχλιάς	2	15,20		15,50	15,35	

Κ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

ΑΝΑΤ. ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ	ΑΡΙΘ.	ΕΛΑΧ.		ΜΕΓ.	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
Αστράγαλος	Εξωτ. μήκ.	2	25,20		31,20	28,20	12ος-11ος αι. π.Χ. Αρσ.
	Εσωτ. μήκ.	2	24,95		29,10	27,02	
	Εμπροσπίσθιο εξωτ. μήκ.	2	14,65		17,20	15,92	
	Εμπροσπίσθιο εσωτ. μήκ.	2	16,15		18,50	17,32	
	Πλ. κάτω τροχιλίας	2	16,70		18,50	17,60	
Α' φάλαγγα	Μέγ. μήκ.	1		16,80			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		6,50			
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	1		7,30			
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		8,90			
Γ' φάλαγγα	Μέγ. μήκ. επιφάνειας πέλματος	1		22,60			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. μήκ. ροχιαίας επιφάνειας	1		16,20			
	Ελάχ. πλ. πέλματος	1		5,90			

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Διαστάσεις σε χιλιοστά δοντιών και οστών προβάτων.

ΑΝΑΤ. ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ	ΑΡΙΘ.	ΕΛΑΧ.		ΜΕΓ.	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
Πυρήνας κεράτου	Διάμ.	1		29,40			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. πλ.	1		7,20			
d4	Μήκ.	1		17,30			1230-1220 π.Χ.
	Πλ.	1		6,25			
Κάτω γνάθος	Ύψ. πίσω από Μ3	1		32,70			1230-1220 π.Χ.
	Ύψ. στο Ρ2	1		15,75			
	Μ1 - Μ3	1		44,65			
Κερκίδα	Μέγ. μήκ.	1		119,45			1230-1220 π.Χ.
	Ελάχ. άνω πλ.	1		25,70			
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		30,00			
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	1		16,00			
Μηριαίο	Μέγ. μήκ. άνω άκρου	1		20,10			12ος-11ος αι. π.Χ.
Κνήμη	Ελάχ. πλ. διάφυσης	2	10,40		15,80	13,10	1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	3	21,60		25,80	24,40	
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		26,70			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. μήκ. κάτω άκρου	1		20,90			
Πτέρνα	Μέγ. μήκ.	3	54,80		68,90	60,26	1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ.	3	15,80		23,00	19,56	
Μεταταροικό	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		22,80			12ος-11ος αι. π.Χ.
Αστράγαλος	Εξωτ. μήκ.	1		28,20			1230-1220 π.Χ. Αρσ.
	Εσωτ. μήκ.	1		27,70			
	Εμπροσπίσθιο εξωτ. μήκ.	1		15,20			
	Εμπροσπίσθιο εσωτ. μήκ.	1		16,50			
	Πλ. κάτω τροχιλίας	1		17,70			
	Εξωτ. μήκ.	1		26,00			12ος-11ος αι. π.Χ. Αρσ.
	Εσωτ. μήκ.	1		24,10			
	Εμπροσπίσθιο εξωτ. μήκ.	1		15,20			
	Εμπροσπίσθιο εσωτ. μήκ.	1		15,90			
	Πλ. κάτω τροχιλίας	1		16,00			

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Διαστάσεις σε χιλιοστά δοντιών και οστών αιγών.

ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ ΤΗΣ ΥΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΑΝΑΤ. ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ	ΑΡΙΘ.	ΕΛΑΧ.		ΜΕΓ.	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
Βραχιόνιο	Μέγ. μήκ.	1		31,00			12ος-11ος αι. π.Χ.
Κνήμη	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		55,20			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. μήκ. κάτω άκρου	1		40,00			
Μετακαρπικό	Ελάχ. πλ. διάφυσης	1		26,0			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	2	22,30		29,00	25,65	
	Μέγ. μήκ. κάτω άκρου	2	14,30		57,90	36,10	
	Μέγ. πλ. κονδύλου	1		9,50			
	Μέγ. μήκ. εξωτ. κονδύλου			9,40			
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	1		24,30			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	2	29,10		52,60	40,85	
Μέγ. μήκ. κάτω άκρου	1		21,20				
Αστράγαλος	Εξωτ. μήκ.	1		59,40			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Εσωτ. μήκ.	1		54,60			
	Πλ. κάτω τροχιλίας	1		36,00			
Α' φάλαγγα	Μέγ. μήκ.	1		56,00			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		28,40			
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	1		21,40			
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		27,00			
	Μέγ. μήκ.	2	51,90		59,00	55,45	12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	2	25,20		33,00	29,10	
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	2	21,70		27,40	24,55	
Β' φάλαγγα	Μέγ. μήκ.	1		36,60			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		26,70			
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		24,80			
	Μέγ. μήκ.	1		30,00			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		26,70			
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	1		18,50			
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		19,90			
Γ' φάλαγγα	Μέγ. μήκ. επιφάνειας πέλματος	1		64,20			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. μήκ. ραχιαίας επιφάνειας	1		49,10			
	Ελάχ. πλ. πέλματος	1		19,70			

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Διαστάσεις σε χιλιοστά δοντιών και οστών βοοειδών.

ΑΝΑΤ. ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ	ΑΡΙΘ.		ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
Μεταταρσικό	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1	31,50	12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. μήκ. άνω άκρου	1	32,10	
Β' φάλαγγα	Μέγ. μήκ.	1	37,00	12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1	26,80	
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1	24,00	

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Διαστάσεις σε χιλιοστά δοντιών και οστών ελάφων.

Κ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

ΑΝΑΤ. ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ	ΑΡΙΘ.	ΕΛΑΧ.		ΜΕΓ.	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
Άνω γνάθος M3	Μήκ.	1		31,70			1230-1220 π.Χ.
	Πλ.	1		18,55			
	Μήκ.	4	27,00		30,40	28,66	12ος-11ος αι. π.Χ.
	Πλ.	4	16,35		18,95	17,57	
Κάτω γνάθος M3	Μήκ.	1		34,80			1230-1220 π.Χ.
	Πλ.	1		15,35			
	Μήκ.	2	31,05		34,55	32,80	12ος-11ος αι. π.Χ.
	Πλ.	2	16,45		16,50	16,47	
Βραχιόνιο	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		29,40			1230-1220 π.Χ.
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	2	9,40		9,50	9,45	
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	2	24,40		32,80	28,60	
	Κάτω πλ. τροχλίας	1		26,50			
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	3	29,50		34,00	32,10	12ος-11ος αι. π.Χ.
Κερκίδα	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		33,20			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	2	16,40		25,40	20,90	12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. μήκ. άνω άκρου	1		24,15			
Ανόνημο	Πλ. αρθρικής κοπήλης	1		32,20			1230-1220 π.Χ.
Κνήμη	Μέγ. μήκ.	1		175,90			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		40,25			
	Ελάχ. πλ. διάφυσης	2	12,30		12,45	12,37	
	Ελάχ. μήκ. διάφυσης	2	14,85		18,20	16,52	
	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	4	22,15		24,40	23,36	
	Μέγ. μήκ. κάτω άκρου	4	23,90		27,00	25,90	
Αστράγαλος	Εξωτ. μήκ.	1		39,80			1230-1220 π.Χ.
	Εσωτ. μήκ.	1		37,50			
	Πλ. κάτω τροχλίας	1		22,70			
	Εξωτ. μήκ.	1		39,20			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. πλ.	1		22,90			
	Μέγ. μήκ.	1		23,00			
Α' φάλαγγα	Μέγ. μήκ.	1		31,60			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Μέγ. πλ. άνω άκρου	1		15,10			
	Μέγ. μήκ. άνω άκρου	1		17,05			

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Μυκίνες, Βορειοδυτική συνοικία. Διαστάσεις σε χιλιοστά δοντιών και οστών χοίρων.

ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ ΤΗΣ ΥΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΑΝΑΤ. ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ	ΑΡΙΘ.	ΕΛΑΧ.		ΜΕΓ.	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	
Ανω γνάθος	Μέγ. μήκ.	1		29,10			1230-1220 π.Χ.	
M3	Μέγ. πλ.	1		23,45			1230-1220 π.Χ.	
	Μέγ. μήκ. πρωτοκόωνου	1		9,90				
	Μέγ. πλ. πρωτοκόωνου	1		5,60				
P3	Ύψ.	1		85,30			1230-1220 π.Χ.	
	Μέγ. μήκ.	1		31,20				
	Μέγ. πλ.	1		29,30				
	Μέγ. μήκ. πρωτοκόωνου	1		12,35				
	Μέγ. πλ. πρωτοκόωνου	1		7,90				
	Μήκ. δοντιού (2 εκ. από ρίζα)	1		63,10				
P2	Μήκ. δοντιού (μέσο του ύψους)	1		29,10			1230-1220 π.Χ.	
	Ύψ.	1		67,10				
	Μέγ. μήκ.	1		38,40				
	Μέγ. πλ.	1		27,25				
	Μέγ. μήκ. πρωτοκόωνου	1		9,75				
	Μέγ. πλ. πρωτοκόωνου	1		6,35				
	Μήκ. δοντιού (2 εκ. από ρίζα)	1		47,00				
P4	Μήκ. δοντιού (μέσο του ύψους)	1		35,10			12ος-11ος αι. π.Χ.	
	Ύψ.	2	71,10		77,50	74,30		
	Μέγ. μήκ.	2	26,60		27,10	26,85		
	Μέγ. πλ.	2	26,80		27,95	27,37		
	Μέγ. μήκ. πρωτοκόωνου	2	12,45		14,30	13,37		
	Μέγ. πλ. πρωτοκόωνου	2	6,20		6,40	6,30		
	Μήκ. δοντιού (2 εκ. από ρίζα)	2	51,10		57,50	54,30		
P3	Μήκ. δοντιού (μέσο του ύψους)	2	21,70		24,65	23,17	12ος-11ος αι. π.Χ.	
	Ύψ.	1		90,45				
	Μέγ. μήκ.	1		30,30				
	Μέγ. πλ.	1		28,60				
	Μέγ. μήκ. πρωτοκόωνου	1		12,20				
	Μέγ. πλ. πρωτοκόωνου	1		7,10				
	Μήκ. δοντιού (2 εκ. από ρίζα)	1		70,10				
Κάτω γνάθος	Μήκ. δοντιού (μέσο του ύψους)	1		27,80			1230-1220 π.Χ.	
	Μήκ. προγομφίων	1		97,40				
	M1	Ύψ.	2	77,25		85,20		81,22
		Μέγ. μήκ. (εμπροσπίθια διάμ.)	3	26,50		27,50		27,08
		Μέγ. πλ. στο υποκωνίδιο	3	14,20		17,00		15,53
		Μέγ. πλ. στο πρωτοστυλίδιο	2	9,90		15,60		12,75
Μέγ. μήκ. εμπροσπίθιας πύχωσης		3	9,55		10,10	9,81		
Μέγ. μήκ. οπίσθιας πύχωσης	4	10,35		12,95	11,10			

ΑΝΑΤ. ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ	ΑΡΙΘ.	ΕΛΑΧ.		ΜΕΓ.	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
M3	Μέγ. μήκ. (εμπροσπίθια διάμ.)	1		32,70			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. στο υποκωνίδιο	1		11,90			
	Μέγ. μήκ. εμπρόσθιας πτύχωσης	1		10,10			
	Μέγ. μήκ. οπίσθιας πτύχωσης	1		12,60			
P2	Μέγ. μήκ. (εμπροσπίθια διάμ.)	1		33,70			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. στο υποκωνίδιο	1		15,25			
	Μέγ. πλ. στο πρωτοστυλίδιο	1		12,40			
	Μέγ. μήκ. εμπρόσθιας πτύχωσης	1		10,10			
	Μέγ. μήκ. οπίσθιας πτύχωσης	1		16,25			
P3	Μέγ. μήκ.	1		30,30			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. μήκ. οπίσθιας πτύχωσης	1		15,65			
	Μέγ. μήκ. εμπρόσθιας πτύχωσης	1		11,20			
P4	Μέγ. μήκ. (εμπροσπίθια διάμ.)	2	29,70		29,70	29,70	1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. πλ. στο υποκωνίδιο	1		16,25			
	Μέγ. μήκ. εμπρόσθιας πτύχωσης	2	10,10		10,60	10,35	
	Μέγ. μήκ. οπίσθιας πτύχωσης	2	13,55		14,40	13,97	
Μετακαρπικό	Μέγ. πλ. κάτω άκρου	1		35,40			1230-1220 π.Χ.
	Μέγ. μήκ. κάτω άκρου	1		47,55			

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Διαστάσεις σε χιλιοστά δοντιών και οστών ίππων.

ΑΝΑΤ. ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΗ	ΑΡΙΘ.	ΕΛΑΧ.		ΜΕΓ.	ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
<i>Spondylus gaederopus</i>	Μήκ.	3	31,20		91,40	62,13	1230-1220 π.Χ.
	Πλ.	1		54,01			
<i>Arca noae</i>	Μήκ.	2	21,85		22,40	22,12	1230-1220 π.Χ.
	Πλ.	2	13,70		15,00	14,35	
<i>Spondylus gaederopus</i>	Μήκ.	7	30,75		78,10	57,30	12ος-11ος αι. π.Χ.
	Πλ.	7	19,70		55,70	39,90	
<i>Arca noae</i>	Μήκ.	2	50,10		52,70	51,40	12ος-11ος αι. π.Χ.
	Πλ.	2	20,30		27,45	23,87	
<i>Mytilus galloprovincialis</i>	Μήκ.	1		34,25			12ος-11ος αι. π.Χ.
	Πλ.	1		12,20			

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Μυκήνες, Βορειοδυτική συνοικία. Διαστάσεις σε χιλιοστά θυρών των κοχυλιών.

ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ ΤΗΣ ΥΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΘΕΣΗ	ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΜΕΓ. ΠΑ. ΚΑΤΩ ΑΚΡΟΥ	ΜΕΓ. ΔΙΑΜ. ΚΑΤΩ ΑΚΡΟΥ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
Μυκήνες	ΥΕ ΙΙΙΓ	47,50	35,40	Becker 1986, σ. 82.
Κόλλα	ΥΕ ΙΙΙΒ1	47,50*	35,00	Boessneck - von den Driesch 1984, σ. 330. *από αρσενικό ζώο
		43,50	36,00	
Λέρνα VII	ΥΕ ΙΙΙ	47,50		Gejvall 1969, σ. 86.
Dereïnka (αριθ. 21), Ουκρανικές στέπες (πρώιμοι εξημερωμένοι ίπποι)	6η-5η χιλιετία	47,00-55,00		Antony 1991.
Tarpan		47,00		Antony 1991.
Przewalski (αριθ. 8), σύγχρονοι άγριοι ίπποι		45,00-49,00		
Καστανάς, Κεντρική Μακεδονία	1000 π.Χ.	40,80	31,00	Becker 1986, σ. 82.
		45,40	35,60	
Μεσσήνη	3ος-1ος αι. π.Χ.	45,00-52,00		Nobis 1994, σ. 308.
Μικρή Δοξιάρα, Θράκη (Ίππος Ι, Ταφή ίππων Α)	2ος αι. μ.Χ.	44,90		Τρανταλίδου (αδημοσίευτη πληροφορία).
Klosterneuburg, Δούναβης, Κεντρική Ευρώπη (αριθ. 4)	4ος-5ος αι. μ.Χ.	51,30-53,20		Riedel 2001, σ. 217.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Σύγκριση διαστάσεων (σε χιλιοστά) μετακαρπικού ΙΙΙ οστού των ίππων.

ΕΙΔΗ ΖΩΩΝ	ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ													
	Λέγνα V Αργολίδα		Λέγνα VI Αργολίδα		Λέγνα VII Αργολίδα		Άγιος Κωνσταντίνος Αργολίδα		Σπήλαιο Λιμνών Αχαΐα		Μυκήνες 13ος αι. π.Χ.		Μυκήνες 12ος-11ος αι. π.Χ.	
	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%
<i>Ovis</i> sp.	167	2,10	10	0,50	2	1,63			5	10,86	17	5,48	107	11,92
<i>Capra</i> sp.	293	3,81	19	1,06	3	2,45	7	4,20	8	17,39	9	2,90	14	1,56
<i>Ovis et / sive Capra</i>	995	12,96	416	23,30	13	10,60	90	54,50	20	43,47	103	33,22	348	38,79
<i>Sus domesticus</i>	1.539	20,05	407	22,81	19	15,50	50	30,30	4	8,96	26	8,38	147	16,38
<i>Bos taurus dom.</i>	1.276	0,16	125	7,00	12	9,83	2	1,20	6	13,04	11	3,54	84	9,36
<i>Equus caballus</i>	11	0,14	1	0,05	14	11,40			1	2,17	18	5,80	7	0,78
<i>Equus asinus</i>			3	0,16	5	4,09								
<i>Canis familiaris</i>	193	2,50	33	1,80									1	0,11
<i>Bos primigenius</i>	5	0,06												
<i>Cervus elaphus</i>	264	3,44	48	2,60	4	3,27	2	1,20	2	4,34	8	2,58	37	4,12
<i>Capreolus capreolus</i>	12	0,15												
<i>Sus scrofa</i>	27	0,35	27	1,51							2	0,64		
<i>Canis lupus</i>	2	0,02												
<i>Vulpes vulpes</i>	6	0,07	5	0,28										
<i>Ursus</i> sp.	1	0,01												
<i>Meles</i> sp.	1	0,01												
<i>Lutra</i> sp.	2	0,02												
<i>Mustela</i> sp.	1	0,01												
<i>Lynx</i> sp.	1	0,01												
<i>Lepus europaeus</i>	36	0,46	11	0,61	2	1,63			1	2,17			6	0,66
<i>Erinaceus europaeus</i>	2	0,02												
Μικρά τρωκτικά							2	1,20						
Αμφίβια	1	0,01												
Ερπετά	1.094	14,25	15	0,80	5	4,09								
Ιχθύες	2	0,02	1	0,05			1	0,60						
Πτηνά	18	0,23	3	0,16			5	3,40						
Απροσδιόριστα θραύσματα μακρών οστών	278	3,60			11	9,01	6	3,60						
Μαλάκια/κελύφη απόνδυλων	1.446	18,80	660	36,90	32	26,20					5	1,61	10	1,11
ΣΥΝΟΛΟ	7.673		1.784		122		165		47		310		897	

ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Κατανομή και συχνότητα των προσδιορισθέντων οστών κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού στη Λέγνα (V, VI, VII: Gejvall 1969, σ. 6), στον Άγιο Κωνσταντίνο στα Μέθανα (Hamilakis - Konsolaki 2004, σ. 142), στο σπήλαιο Λιμνών, στα Καστριά Καλαβρύτων (Τρανταλίδου 1997, σ. 439), και στις Μυκήνες.

NUTRITIONAL CHOICES AND ELEMENTS OF THE ECONOMY OF LATE HELLADIC MYCENAE

KATERINA TRANTALIDOU

The present archaeozoological study was based on material generously provided by Professor Sp. Iakovidis, after excavations conducted by himself and G. Mylonas in the NW quarter of Mycenae (fig. 1). The buildings of the NW quarter were erected after the Lion Gate, i.e. after 1250 BC, and remained inhabited well into the Late Helladic Period (LH IIIB2).

Specimens were collected from the following species: sheep, goat, wild and domesticated pig, ox, deer, horse, dog and mollusks (Table 1). Of the 194 identified specimens of bones and teeth dated between 1230 and 1220 BC, 66.49% come from animals of the Caprinae family (with sheep specimens outnumbering goat specimens by approximately two to one), 13.40% of fragments come from domestic pigs, 5.67% from cattle, 9.27% from horses, 4.12% from deer, and 1.03% from wild swine. Of the archaeozoological material dating to the 12th-11th century, comprising 751 identified specimens, 62.45% come from animals of the Caprinae family (with sheep specimens outnumbering those from goats by about seven or eight to one), 19.57% from domestic pigs, 11.18% from cattle, 0.93% from horses, 0.13% from dogs, 4.92% from deer and 0.79% from hares. We may cautiously estimate that the remaining bone specimens come from at least (Minimum Number of Individuals) 2 and 5 sheep, with females outnumbering males by a ratio of 4:1, 1 and 1 goats, 1 and 2 cat-

tle, and 3 and 7 swines, in the decade 1230-1220 and the broader period of the 12th-11th century, respectively. From the evaluation of age at death based on mandibular tooth wear (Table 3) and on exterior structure, i.e. the completion of lengthwise bone growth with the calcification of cartilage (Table 4), we find that there were few young animals.

Furthermore, 15 specimens/fragments of valves have been found from the species *Spondylus gaederopus*, *Arca noae* and *Mytilus galloprovincialis*. To these, we should add one gastropod of the species *Conus mediterraneus* (Tables 1 and 11).

In spite of their being discovered in common with food remains, there is no indication that the horse and dog bones come from animals that were used as food (Tables 1-2). As far as we know today, no location has been excavated in Holocene Greece where horse eating was practiced; on the other hand, it was quite common to bury animals with the remains of wealthy individuals to symbolize the social status of the deceased. At the same time, in the southern part of the Greek peninsula, beginning from the Mycenaean sites, there seems to have been a gradual shift in man's relationship with dogs. In this region we find dogs being occasionally sacrificed for religious reasons or deposited as grave goods.

The uniformity observed in the Equidae population in the Late Bronze Age Pello-

ponnese seems to have limited significance, due to the small sample size. Investigations are being conducted into the reduction in size of the red deer, a fact which may be due to the increase in settlements and the decrease in the animal's habitats.

The processed bones. Three divided fragments of canines belonging to a male boar were found, bearing pairs of holes to sew them onto leather, as external helmet covering, along with two punches.

In conclusion, based on the number of animals consumed in this quarter, we find that the animal proteins in the diet of the local residents were derived equally from large groups of meat-producing domestic animals and from game (deer). Compared to

contemporary sites excavated in the Peloponnese, it seems to coincide precisely with a reduction in the sources of meat production. In the same region, in earlier periods, when no urban development was found, animals such as dogs, foxes, badgers, and tortoises were occasionally eaten.

The provision of animal proteins from the small number of animal species found may indicate two things. Firstly, an improvement in animal husbandry conditions, allowing producers to manage larger herds, and secondly, the appearance of a central authority for the control and distribution of commodities.

This may have been the period when the guidelines of the Greek diet were established.

Translation: Deborah Brown Kazazis

ΠΗΛΙΝΟΣ ΑΣΚΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΑΛΥΣΟ ΡΟΔΟΥ*

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Ένα εξαιρετικά σπάνιο ταφικό εύρημα των ιταλικών ανασκαφών στη Ρόδο αποτελεί ο πήλινος τροχήλατος ασκός¹ (αριθ. ευρ. Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου 1340) με σώμα πηνού και κεφαλή ταύρου (εικ. 1-2), που βρέθηκε το 1916 από τον ιταλό αρχαιολόγο Amedeo Maiuri σε καύση στο λόφο της Δάφνης² Ιαλυσού. Ο ασκός³ αποτελούσε ταφικό κτερίσμα μαζί με ένα αποσπασματικά σωζόμενο βοοειδές ειδώλιο⁴, καθώς και μία χάλκινη επίστεψη σκήπτρου σε μορφή αιγάγρου, αντικείμενο εισηγμένο από την περιοχή μεταξύ των βουνών του Ζάγρου και του βασιλείου της Ουραρτού στο βορειοδυτικό Ιράν⁵.

* Ευχαριστώ τον Πρόεδρο του Ιδρύματος Α.Ι. Λεβέντη, καθηγητή Β. Καραγιώργη και την καθηγήτρια Ν. Κούρου για τη βοήθειά τους στην εκπόνηση της παρούσας μελέτης, καθώς και τη Δρα αρχαιολόγο Ρ. Muhly για τις παρατηρήσεις της. Εύστοχες και καθοριστικές για τη διαμόρφωση του κειμένου ήταν οι συμβουλές της αιμίνιστης Ηούς Ζερβουδάκη, εφόρου αρχαιοτήτων, ε.τ., καθώς και της φίλης αρχαιολόγου Ε. Σκέρλου. Η φωτογράφιση του ασκού έγινε από τον Γ. Κασιώτη, φωτογράφο της ΚΒ' ΕΠΚΑ.

¹ Για την τεχνική κατασκευής, βλ. Guggisberg 1996, σ. 12-14 και Ν. Κουρού - Α. Καρέτσου, *Terracotta Wheelmade Bull Figurines from Central Crete, TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Aegaeum* 16, Liège 1997, σ. 109-110.

² Ο ασκός προέρχεται από την καύση αριθ. Π, βλ. Α. Maiuri, *Jalisos. Scavi della Missione Archaeologica Italiana a Rodi, ASAtene* VI-VII (1923-1924), σ. 83-341, κυρίως 262, αριθ. 1, εικ. 162.Π.1.

Η χρονολόγηση της καύσης, σύμφωνα με τα ταφικά συννευρήματα, ανάγεται στον 7ο αι. π.Χ.

Το ζωομορφικό αγγείο (μέγ. μήκ. 0,15 μέγ. ύψ. 0,08, πλ. λαβής 0,012, πάχ. λαβής 0,006, διάμ. λαιμού 0,017, διάμ. στομίου 0,018 μ.) σώζεται σχεδόν ακέραιο, ελλιπές στις απολήξεις των κεράτων, συγκολλημένο από πολλά μικρά τεμάχια και αποκαταστημένο με γύψο. Έντονα ίχνη πυράκτωσης που οφείλονται στην καύση είναι διάσπαρτα κυρίως στο ατρακτοειδές σώμα και στη σχηματοποιημένη ταυρόσχημη κεφαλή. Επίθετα πήλινα μικρά κομβία κάτω από τις γενέ-

³ Το ζωομορφικό αγγείο ανήκει σύμφωνα με την προτεινόμενη από τον Misch τυπολογική ταξινόμηση στην κατηγορία των ρυτών που επιχωριάζουν στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, βλ. Misch 1992, σ. 225, ενώ κατά τον Özbilen στην κατηγορία των ρυτών-ασκών, βλ. Özbilen 2004, σ. 189. Επειδή το αγγείο δεν φέρει άλλη οπή έγχυσης εκτός της προχούς, που να δικαιολογεί την ταξινόμησή του στα ρυτά, στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται ο όρος ασκός, σύμφωνα με τη μελέτη της Κούρου, βλ. Κουρού 1997, σ. 89.

⁴ Maiuri, *ό.π.*, σ. 262, αριθ. 3, εικ. 162.Π.3. Το ειδώλιο σήμερα είναι χαμένο.

⁵ P. Triantafyllidis, *Rhodes and the Orient in the 7th c. B.C.: The Evidence from a Primary Cremation at Daphne in Ialysos*, στο Ch. Papageorgiadou - A. Giannikouri (επιμ.), *Sailing in the Aegean. Readings on the Economy and Trade Routes, Meletemata* 53, Athens 2008, σ. 89-104. Maiuri, *ό.π.*, σ. 262, αριθ. 2, εικ. 162.Π.2.

σεις των κεράτων υποδηλώνουν τα ωτία. Οι οφθαλμοί έχουν αποδοθεί με επίθετους μικρούς πηλίνους στρογγυλούς δίσκους, ο ένας από τους οποίους έχει αποκολληθεί. Το ρύγχος έχει αποδοθεί σχηματικά, σχεδόν κυλινδρικό, χωρίς ιδιαίτερες ανατομικές λεπτομέρειες που πιθανώς υποδηλώνονταν με γραπτή διακόσμηση. Μία κάθετη, τροχήλατη ταινιωτή λαβή υπερυψώνεται σχεδόν στο μέσον της ραχιαίας χώρας και απολήγει σε χαμηλό λαιμό με τριφυλλόσχημο χεῖλος. Στο κατώτερο μέρος του σώματος διακρίνονται τρία κυκλικά αποτυπώματα, πιθανώς από επίθετα κομβία στηριγμάτων που χρησιμοποιήθηκαν ως πόδια, δύο συμμετρικά τοποθετημένα στο εμπρόσθιο και ένα στο πίσω μέρος. Ίχνη αποκόλλησης του ενός στηρίγματος και τμήματος του σώματος διακρίνονται στη μία μακρά πλευρά του ασκού.

Ο πηλός είναι λεπτός, ερυθροκίτρινος (Munsell 7.5YR 7/6) με προσμιξείς χαλκιών μικρού διαμετρήματος και η όπτηση είναι ανομοιογενής. Κατά τόπους, κυρίως στο χαμηλό λαιμό, στο άνω μέρος του σώματος και στο ουραίο τμήμα, παρατηρούνται ίχνη λευκού επιχρίσματος με υποροδίνους τόνους

που κάλυπτε τη βάση της γραπτής, σήμερα πολύ φθαρμένης, διακόσμησης που κυμαίνεται από καστανέρυθρη (Munsell 2.5YR 5/6) έως τεφρή (Munsell 10YR 5/1 gray) και μελανή (Munsell 2.5Y 2/5 dark) βαφή. Η διακόσμηση συνίσταται από δύο πολύ λεπτές οριζόντιες ταινίες κυρίως στο στόμιο και στο χαμηλό κυλινδρικό λαιμό, ενώ ερυθροκάστανη βαφή σώζεται διάσπαρτη στις μακρές παρειές του σώματος που πιθανώς υποδήλωνε τα γραπτά περύγια του ζωομορφικού αγγείου. Η γραπτή ταινιωτή διακόσμηση του ροδιακού ασκού, αν και πολύ φθαρμένη, αλλά και εκφυλισμένη, μοιάζει με παραδείγματα ασκών που έχουν ταινιωτή διακόσμηση, όπως από τη Σάμο⁶, την Κω⁷ και τη Ρόδο⁸.

Ο ασκός της Ιαλυσού ανήκει στην κατηγορία των ζωομορφικών σκευών, στην ομάδα των πτηνόμορφων⁹ πλαστικών αγγείων που απαντούν στη 2η και την πρώιμη 1η χιλιετία π.Χ. στη Μεσόγειο. Τα αγγεία αυτά έχουν σημαντική παράδοση στο γεωγραφικό χώρο της Δωδεκανήσου κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού¹⁰, καθώς και την ύστερη πρωτογεωμετρική¹¹ και τη γεωμετρική¹² εποχή.

⁶ Demetriou 1989, σ. 49, σημ. 63. G. Kopcke, Heraion von Samos: Die Kampagnen 1961-1965 im Südtempel, *AM* 83 (1968), σ. 299, αριθ. 150, πίν. 129.1 (ύστερος 8ος αι. π.Χ.). Otto 1980, σ. 18, ειχ. 2.1 (7ος αι. π.Χ.).

⁷ Otto 1980, σ. 10, 18, ειχ. 1.7 (10ος αι. π.Χ.). Guggisberg 1996, σ. 123, αριθ. 425, πίν. 30.6 (10ος αι. π.Χ.), σ. 125, αριθ. 430, πίν. 31.5 (ύστερος 8ος αι. π.Χ.).

⁸ Guggisberg 1996, σ. 131, αριθ. 416, πίν. 34.5 (Κάμυρος, Βιζίκια, 800-750 π.Χ.).

⁹ Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998, σ. 2, 46-47, 107, 112. Kourou 1997, σ. 89-106. Guggisberg 1996, σ. 250-266. Lemos 1994. Desborough 1972. Πιερίδου 1970, σ. 99. J. Bouzek, Die Anfänge des griechisch geometrischen Symbolguts, *Eirene* 8 (1970), σ. 97-122.

¹⁰ M. Benzi, *Rodi e la Civiltà Micenea*, Roma 1992, σ. 168-169. Misch 1992, σ. 149-157. Desborough 1972, σ. 257, αριθ. 59, σ. 266-267, σημ. 22. Otto 1980, σ. 18-20, ειχ. 1.13, 3.3 και 4.6. Maiuri, ό.π., σ. 136, ειχ. 60 (Ιαλυσός, τάφος 20, YE IIIΓ περίοδος). K.F. Kinch, *Fouilles de Vroulia (Rhodes)*, Berlin 1914, σ. 56, ειχ. 24 (Κάστελος, δελφίνι ή πτηνό). Maiuri, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 136, ειχ. 60 (δύο πτηνόσχημα αγγεία, Ιαλυσός, τάφος 20, YE IIIΓ περίοδος).

¹¹ Για Κω, βλ. Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998, σ. 195, αριθ. 214 (ασκός σε μορφή κενταύρου, Κως, Σεράγια, τάφος 7): Guggisberg 1996, σ. 121-122, αριθ. 418, πίν. 30.2, σ. 121, αριθ. 417, πίν. 30.1 (πτηνόμορφος ασκός, πόλη Κω, λακκοειδής τάφος Β), σ. 123, αριθ.

Εικ. 1. Ροδιακός πτηνόσχημος ασκός με κεφαλή ταύρου. Δάφνη Ιαλυσού. 7ος αι. π.Χ.

Οι ζωομορφικοί ασκοί συνήθως βρίσκονται ως ταφικά κτερίσματα, όπως στις νεκροπόλεις¹³ της Ιαλυσού και της Καμείρου στη Ρόδο, καθώς και στα Σεράγια της Κω, ενώ σπανιότερα απαντούν ως αναθήματα σε ιερά, όπως στο ιερό της Αθηνάς στη Λίνδο¹⁴, του Δαλίου Απόλλωνος στην Κάλυμνο¹⁵ και στο ιερό της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής στην περιοχή Ηρακλής της Κω¹⁶.

Αναφορικά με τη χρήση τους οι ερευνητές¹⁷ έχουν υποστηρίξει ότι αποτέλεσαν σκεύη κατάλληλα για την έγχυση υγρών ή ότι χρησιμοποιήθηκαν ως τελετουργικά και αναθηματικά αγγεία ή αποκλειστικά ως ταφικά κτερίσματα, κυρίως σε παιδικές ταφές, σύμφωνα με ανασκαφικά παραδείγματα από την Κω και τη Ρόδο.

Ο ασκός από την Ιαλυσό, ωστόσο, φαίνε-

425, πίν. 30.6 (Σεράγια, τάφος 5), σ. 126, αριθ. 434-435, πίν. 32.3-4 (Σεράγια, τάφοι 63 και 67), σ. 127, αριθ. 437, πίν. 32.6· Misch 1992, σ. 225-226. Για Ρόδο, βλ. Guggisberg 1996, σ. 130, αριθ. 443, πίν. 34.3 (πτηνόμορφος ασκός, Ιαλυσός, πίθος 141).

¹² Για Κω, βλ. Guggisberg 1996, σ. 122-127, αριθ. 420-424, 427-433, 436, πίν. 30.4, 31.2-6, 32.1-2, 5 και Otto 1980, σ. 18, εικ. 2.4-5. Για Ρόδο, βλ. Guggisberg 1996, σ. 130-132, αριθ. 444-445, πίν. 34.4 (Ιαλυσός), σ. 446, πίν. 34.5 (Κάμρος, Βιζίκια), σ. 132, αριθ. 447, πίν. 34.6 (Μάσαρι-Μαλόνα, μέση γεωμετρική εποχή)· Otto 1980, σ. 18, εικ. 1.3· Misch 1992, σ. 237-238.

¹³ Guggisberg 1996, σ. 120-127, κυρίως 127-132. Σκέρλου 2004, σ. 183, σημ. 17.

¹⁴ *Lindos I*, σ. 472, πίν. 85.1919-1919b.

¹⁵ Guggisberg 1996, σ. 120.

¹⁶ Σκέρλου 2004.

¹⁷ Desborough 1972, σ. 274. M. Yon, *Animaux symboliques dans la céramique chypriote du XIe siècle*, στο V. Karageorghis (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium "Cyprus in the 11th Century B.C."*, Nicosia 30-31 October 1993, Nicosia 1994, σ. 189-201, κυρίως 194-198. Lemos 1994, σ. 232-234. Guggisberg 1996, σ. 297. Özbilen 2004, σ. 196-197.

Εικ. 2. Σχεδιαστική απόδοση του ασκού.

ται ότι είναι μοναδικός, καθότι ο συνδυασμός πτηνόσχημου σώματος και ζωομορφικής κεφαλής ταύρου δεν είναι συνηθισμένος στο θεματολόγιο της ομάδας των πτηνόμορφων ασκών στην οποία και ανήκει. Στις δύο τυπολογικές ομάδες που διακρίθηκαν από τον Desborough¹⁸ για τα πτηνόσχημα αγγεία από την Κύπρο, ο ασκός με μιξογενή ζωομορφικά χαρακτηριστικά δεν απαντά ως ιδιαίτερη κατηγορία. Πρόσφατα η Κούρου επισήμανε¹⁹ και συμπλήρωσε την τυπολογία του Desborough με το νέο, εξαιρετικά σπάνιο τύπο του πτηνόσχημου ασκού με ζωομορφική κεφαλή, στον οποίο θα πρέπει να ενταχθεί και ο ασκός της Ιαλυσού.

Το ροδιακό παράδειγμα, αν και δεν έχει σύγχρονο παράλληλο, θυμίζει τυπολογικά

το μεταγενέστερο γραπτό πτηνόμορφο ασκό του ύστερου βου αι. π.Χ. από το Εμπόριον²⁰ της Ισπανίας που έχει παρόμοια ταυρόσχημη κεφαλή και στηρίζεται επίσης σε τρία μικρά κομβίοσχημα στελέχη. Ο ασκός από την Ισπανία, προϊόν πιθανώς εισηγμένο, εντάσσεται στον ίδιο τύπο ασκών με μιξογενή χαρακτηριστικά, όπως ο ασκός από την Ιαλυσού. Αν και η χρονολόγηση της παραπάνω ομάδας αγγείων είναι ασαφής λόγω έλλειψης ασφαλώς χρονολογημένων συνόλων, θεωρούμε ότι τα παραδείγματα της Ρόδου και της Ισπανίας αποτελούν την ύστερη εξέλιξη²¹ κατά τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ. των μιξογενών ασκών, οι οποίοι βάσει των κυπριακών συνόλων χρονολογούνται στην Κυπρογεωμετρική Ι περίοδο²².

Η ταυρόσχημη κεφαλή του ροδιακού ασκού, ασυνήθιστη σε πτηνόσχημους ασκούς, παραπέμπει σε συγκριτικά ανατολικά πήλινα τέχνηρα, όπως τα πήλινα πλαστικά αγγεία σε σχήμα ταύρου αρχαϊκής εποχής από τη Ρόδο, προερχόμενα από τις νεκροπόλεις της Καμείρου²³, καθώς και σε ειδώλια του ύστερου 7ου και των αρχών του βου αι. π.Χ. από τους αποθέτες των μεγάλων ιερών της Ρόδου, όπως της Λίνδου²⁴. Σχεδόν παρόμοιες ταυρόσχημες κεφαλές παρατηρούνται

¹⁸ Desborough 1972.

¹⁹ Κούρου 1997, σ. 97-98.

²⁰ *The Bull in the Mediterranean World. Myths and Cults*, Cultural Olympiad 2001-2004, Hellenic Ministry of Culture, Athens 2003, σ. 66, αριθ. 37 (ύστερος 6ος αι. π.Χ.). Η γραπτή διακόσμηση συνίσταται σε ερυθροκάστανη βαφή στο ουραίο τμήμα και σε δύο σειρές γιρλάνδων από φύλλα δάφνης στο λαμό και αζινοπές γραμμές γύρω από το στόμιο. Για άλλα παράλληλα μιξογενών ασκών, βλ. Maximova 1927, σ. 106-107, εικ. 14 (Θήρα), πίν. XI.44 (Ρόδος), πίν. XXIII.93 (Βερολίνο,

Antiquarium), πίν. XXVII.104 (Μουσείο Λούβρου).

²¹ Για πήλινους ζωομορφικούς ασκούς που χρονολογούνται στον 7ο αι. π.Χ. στη Ρόδο, βλ. Otto 1980, σ. 18, εικ. 1.3 (Κάμρος, Παπά τις Λούρες, β' μισό 7ου αι. π.Χ.): Lindos I, σ. 298, πίν. 48.1026-1027 (Λίνδος, 7ος αι. π.Χ.): Bouzek, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 114, σημ. 107.

²² Κούρου 1997, σ. 105, αριθ. 47-48, πίν. XXVIIa.

²³ Maximova 1927, πίν. XIX.77 και XXVII.204a, b.

²⁴ Lindos I, σ. 468, αριθ. 1897-1900, πίν. 84.1897, 1899, 1902.

και στα πλαστικά αγγεία από την Κύπρο²⁵, όπως τα σπονδικά φιαλόσχημα αγγεία με προχοή²⁶ που παράγονται έως τα τέλη της Κυπρογεωμετρικής εποχής.

Κατά τον Bouzek²⁷, ο ασκός της Ιαλυσού αντανακλά μεταλλικά πρότυπα ανατολίζουσας τεχνοτροπίας, άποψη πολύ πιθανή, αν συγκριθεί η ταυρόσχημη κεφαλή του πήλινου ασκού με τις χάλκινες προτομές ταύρων ανατολικοελληνικής προέλευσης²⁸, αλλά κυρίως με τα χάλκινα ταυρόσχημα προσαρτήματα ανατολίζουσας τεχνοτροπίας που απαντούν σε λέβητες τον 8ο και τον 7ο αι. π.Χ. στα μεγάλα πανελλήνια ιερά. Παρόμοιες ή συγγενείς μετάλλινες προτομές ταύρων απαντούν και στην Εγγύς Ανατολή κατά την 1η χιλιετία π.Χ. ως επιθήματα οικοσκευών, όπως από την περιοχή του Λουριστιάν²⁹, αλλά και σε σκυθικά τέχνηρα³⁰, κα-

θώς και σε πήλινα και μετάλλινα αγγεία της βόρειας Συρίας, της κεντρικής Ανατολίας³¹, της Καρίας³² και της Φρυγίας³³.

Το πτηνόμορφο σχήμα του ασκού της Ιαλυσού αποτελεί απόηχο του παλαιότερου τύπου του μυκηναϊκού ασκού που υιοθετήθηκε και αναπλάστηκε δημιουργικά στα εργαστήρια κατασκευής των γεωμετρικών και των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων της Δωδεκανήσου με κέντρα τη Ρόδο και την Κω. Τα προϊόντα των εργαστηρίων αυτών έχουν σαφείς επιδράσεις³⁴ από την Κύπρο, η οποία αποτελεί και ένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής ασκών από τον 11ο αι. π.Χ. έως και την Κυπροαρχαϊκή Ι περίοδο. Άλλωστε, την εποχή αυτή κυπριακές επιρροές σε ροδιακά προϊόντα ή εισαγωγές κυπριακών αγγείων είναι γνωστές στη Ρόδο από τα νεκροταφεία και τους αποθέτες των

²⁵ Περίδου 1970, σ. 95. Kourou 1997, σ. 94, 103-104.

²⁶ A. Περίδου, Κυπριακά τελετουργικά αγγεία, *RDAC* 1971, σ. 19-20, 26, πίν. XII.3,5.

²⁷ Bouzek, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 114, σημ. 107. Ο ίδιος, *Greece, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations during the Early Iron Age*, SIMA CXXII, Jönsered 1997, σ. 130, σημ. 117.

²⁸ J. Ducat, *Les vases plastiques rhodiens archaïques en terre cuite*, Paris 1956, σ. 105, σημ. I. E. Kunze, *Verkannter orientalischer Kesselschmuck aus dem argivischen Heraion*, στο G. Behrens - J. Werner (επιμ.), *Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke*, Mainz 1950, σ. 96-101. V. Karageorghis - J.R. Mertens - M.E. Rose (επιμ.), *Ancient Art from Cyprus. The Cesnola Collection, The Metropolitan Museum of Art*, New York 2000, σ. 172-173, αριθ. 278 (7ος αι. π.Χ.).

²⁹ D. Hopp - H. Schaaf - W. Völcker-Janssen, *Iranische Metallfunde im Museum Altenessen*, Bonn 1992, σ. 67-69, αριθ. 119, πίν. 43.3.

³⁰ A.P. Mantsevich, *The Head of a Bull Found in a*

Kourgan of the VIth c. B.C. on the River Kalitva, *Sovetskaia Archaeologia* 2 (1958), σ. 196-202 (στα ρωσικά).

³¹ K. Bittel, *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Endes des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*, München 1976, σ. 74-88.

³² M.N. van Loon, *Anatolia in the Earlier First Millennium B.C., Iconography of Religion XV.13*, Leiden 1991, σ. 37, 49, πίν. XLVIIIb.

³³ B. Romano, *The Terracotta Figurines and Related Vessels, Gordion Special Studies II*, Philadelphia 1995, σ. 6, αριθ. 5, πίν. 2.5, με προχοή. S. Ebbinghaus, *Patterns of Elite Interaction: Animal-headed Vessels in Anatolia in the Eighth and Seventh Centuries BC*, στο B.J. Collins - M.R. Bachvarova - I.C. Rutheford (επιμ.), *Anatolian Interfaces. Hittites, Greeks and their Neighbours*, Oxford 2008, σ. 181-190.

³⁴ Misch 1992, σ. 224-226. A. Δημητρίου, Πτηνόμορφα αγγεία στην Κύπρο κατά την εποχή του Σιδήρου, *Κυπριακή Αρχαιολογία* III (1994), σ. 49, 51. Le-mos 1994, σ. 230-231, 234. Kourou 1997, σ. 98-99.

μεγάλων ιερών, κυρίως στην κεραμική, τη μεταλλοτεχνία και την ειδωλοπλαστική του 8ου έως και του ύστερου 6ου αι. π.Χ. Επιδράσεις από τα ακμαάζοντα κυπριακά εργαστήρια είναι εμφανείς στον ασκό της Ιαλυσού, κυρίως στη διαμόρφωση του χαμηλού στομίου με το τριφυλλόσχημο χείλος, το οποίο παρουσιάζεται σε πτηνόμορφες πρόχους του τέλους της Κυπρογεωμετρικής ΙΙΙ και κατά την Κυπροαρχαϊκή Ι εποχή³⁵. Οι τρεις κομβιόσχημες προεξοχές που χρησιμοποιούνται ως στηρίγματα στον ασκό της Ιαλυσού, αν και εντάσσονται στα γνωρίσματα της κυπριακής³⁶ αγγειοπλαστικής, όπως των πτηνόμορφων πρόχων, θεωρούνται³⁷ επιρροές από κρητικά εργαστήρια.

Ο πήλινος ασκός από τη Δάφνη Ιαλυσού, όπως προκύπτει από την παραπάνω σύντομη τεχνολογική ανάλυση, χαρακτηρίζεται από ένα συνδυασμό ανατολικών, κυρίως κυπριακών, επιδράσεων. Αναφορικά με το εργαστήριο κατασκευής του ασκού, η μακροσκοπική εξέταση του ερυθροκίτρινου πηλού με την τεφρή έως καστανέρυθη βαφή υποδεικνύει τον άμεσο συσχετισμό του σκεύους με την ομάδα των ροδιακών αρυβάλλων τύπου spaghetti ware που έχουν όμοιας σύστα-

σης πηλό και μμούνται κυπριακά πρότυπα³⁸. Παρόμοιες ομάδες αρχαϊκής κεραμικής από τη Ρόδο αναγνωρίζονται στα αθημοσίευτα πήλινα ατρακτόσχημα αλάβαστρα του ύστερου 7ου και των αρχών του 6ου αι. π.Χ., αλλά και σε ορισμένα αναθηματικά αρχαϊκά ειδώλια από τους ιερούς αποθέτες της Ιαλυσού και της Λίνδου.

Κατά τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ., η Ρόδος αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αιγαιακά κέντρα παραγωγής πολλών πήλινων προϊόντων με ανατολικές επιδράσεις³⁹, όπως των ζωομορφικών ασκών⁴⁰. Σε αντιδιαστολή με το ιωνικό εργαστήριο κατασκευής περιτέχνα διακοσμημένων ρυτών-ασκών, το ροδιακό εργαστήριο χαρακτηρίζεται για την απλότητα των περιγραμμάτων και τη λιτότητα της διακοσμητικής σύνθεσης που δεν αλλοιώνει το φυσιοκρατικό χαρακτήρα των αποδιδόμενων ζωομορφικών πλαστικών αγγείων.

Στο πλαίσιο της ανταλλαγής των ιδεών και των αγαθών που σηματοδοτεί η ανατολιζουσα τέχνη, η οποία άλλωστε αποτελεί «την έκφραση των επιρροών και αλληλεπιδράσεων μεταξύ της Ανατολής και της Δύσης»⁴¹, θα πρέπει να ενταχθεί και ο ροδια-

³⁵ Περίδου 1970, σ. 93-94. Demetriou 1989, σ. 47-51, κυρίως 48, 50.

³⁶ Περίδου 1970, σ. 94. Demetriou 1989, σ. 50. Παρόμοιες κομβιόσχημες προεξοχές έχουν και οι πτηνόμορφοι ασκοί των γεωμετρικών χρόνων από την περιοχή Μάσαρι-Μαλόνα στη Ρόδο, Demetriou 1989, σ. 50, σημ. 27, πίν. IXd (=CVA Denmark 2, πίν. 65.8, 850-800 π.Χ.), τα Βιζίκια της Καμίρου, Guggisberg 1996, σ. 131, αριθ. 446, πίν. 34.5, την Κω, Guggisberg 1996, σ. 124, αριθ. 427, πίν. 31.2, καθώς και την Ατική,

Demetriou 1989, σ. 50, πίν. IXb-c (γύρω στο 750 π.Χ.).

³⁷ Περίδου 1970, σ. 93.

³⁸ Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998, σ. 185. N. Coldstream, *The Phoenicians of Ialysos*, *BICS* 16, 1969, σ. 3-4.

³⁹ Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998, σ. 129.

⁴⁰ Özbilen 2004, σ. 193-194, σημ. 11-18.

⁴¹ Ν. Κούρου, *Mare Cyprium, Mare Punicum, Mare Graecum. Η Μεσόγειος στις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ.*, στο *Ενεργεσίη. Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, Β', Αθήνα 2006, σ. 573.

κός ασκός με την κεφαλή ταύρου. Το μίξο-γενές ζωομορφικό αγγείο, προϊόν των νέων καλλιτεχνικών τάσεων της Ανατολής και δημιουργήμα της ελεύθερης ροδιακής καλλιτεχνικής έμπνευσης, εκφράζει τη δραστι-

κή αλλαγή της καλλιτεχνικής παράδοσης από την αυστηρότητα της γεωμετρικής εποχής στην ελεύθερη ρεαλιστική ή φανταστική δημιουργία της αρχαϊκής εποχής.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Demetriou 1989: A. Demetriou, *Cypro-Aegean Relations in the Early Iron Age*, SIMA LXXXIII, Göteborg 1989.

Desborough 1972: V.R. d' A. Desborough, *Bird Vases*, *ΚρητΧρον* 24 (1972), σ. 245-277.

Guggisberg 1996: M.A. Guggisberg, *Frühgriechische Tierkeramik. Zur Entwicklung und Bedeutung der Tiergefäße und der hohlen Tierfiguren in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit (ca. 1600-700 v. Chr.)*, Mainz 1996.

Kourou 1997: N. Kourou, *Cypriot Zoomorphic Askoi of the Early Iron Age. A Cypro-Aegean Interplay*, *Proceedings of the Third International Conference of Cypriote Studies "Four Thousand Years of Images on Cypriote Pottery"*, Nicosia, 3-4 May, 1996 (επιμ. V. Karageorghis - R. Laffineur - F. Vandenabeele), Brussels - Liège - Nicosia 1997, σ. 89-110.

Lemos 1994: I.S. Lemos, *Birds Revisited*, στο V. Karageorghis (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium "Cyprus in the 11th Century B.C."*, Nicosia 30-31 October 1993, Nicosia 1994, σ. 229-237.

Lindos I: Chr. Blinkenberg, *Lindos I. Fouilles de l'Acropole, 1902-1914. Les petits objets*, Berlin 1931.

Maximova 1927: M.I. Maximova, *Les vases plastiques dans l'Antiquité*, Paris 1927.

Misch 1992: P. Misch, *Die Askoi in der Bronzezeit. Eine typologische Studie zur Entwicklung askoider Gefäßformen in der Bronze- und Eisenzeit Griechenlands und angrenzender Gebiete*, Jonsered 1992.

Otto 1980: B. Otto, *Tierplastik oder Tiergefäß?*, στο H.A. Cahn - E. Simon (επιμ.), *Tainia. Roland Hampe zum 70. Geburtstag am 2. Dezember 1978*, Mainz 1980, σ. 7-20.

Özbilen 2004: G. Özbilen, *Archaische Rhyton-Askoi aus Klazomenai*, *ÖJh* 73 (2004), σ. 189-197.

Πιερίδου 1970: Α. Πιερίδου, *Κυπριακά πλαστικά αγγεία*, *RDAC* 1970, σ. 92-102.

Σκέρλου 2004: Ε. Σκέρλου, *Ένα ιερό της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου στην περιοχή Ηρακλής της Κω. Μια πρώτη προσέγγιση*, *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002»*, Αθήνα 2004, σ. 177-188.

Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998: Ν. Σταμπολίδης - Α. Καρέτσου, *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος, Δωδεκάνησα, Κρήτη. 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Ηράκλειο 1998.

A CLAY ASKOS OF THE ARCHAIC PERIOD FROM IALYSOS, RHODES

PAVLOS TRIANTAFYLLIDIS

The clay wheelmade askos with the body of a bird and head of a bull, found in 1916 by the Italian archaeologist Amedeo Maiuri in a primary cremation on the Daphne hill at Ialysos, is a very rare find in the Aegean and Mediterranean pottery of early historical times.

The askos was a grave offering, together with a partly preserved figurine of a bovine and a bronze sceptre head in the form of a wild goat. According to the objects found with it in the excavation, the vessel dates from the 7th c. BC.

According to the typological study and

the stylistic analysis, it is a plastic vase that has a combination of hybrid features and reveals the clear influence of pottery of the early 1st millennium BC from Cyprus, one of the most important production centers of this kind of vase. The influence of the metalworking of Greece, and also the East, can also be detected. The macroscopic examination of the fabric leaves no margin for doubt that this plastic vase originated from Rhodes, where local pottery workshops flourished in the 8th and 7th c. BC, following the trends and artistic currents of the East while retaining their own independence.

ΜΑΡΙΑ Γ. ΣΠΑΘΗ

Χειροποίητα ειδώλια ως αναθήματα σε ιερά απαντούν, ενίοτε σε μεγάλο αριθμό, στα νησιά του Αιγαίου πελάγους, την Πελοπόννησο και τη Βοιωτία¹. Ο αριθμός των ζωόμορφων χειροποίητων ειδωλίων είναι συνήθως πολύ μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των ανθρωπόμορφων. Η πλειονότητα των χειροποίητων από την Αίγινα προέρχονται από το ιερό της Αφαιάς², ενώ λίγα παραδείγματα γνωρίζουμε και από το ιερό του Απόλλωνα στην Κολώνα³. Τα ζωόμορφα από το ιερό της Αφαιάς αριθμούν περίπου 80 ειδώλια, τα ανθρωπόμορφα 40. Ο μεγαλύτερος αριθμός των χειροποίητων στην Αίγινα προέρχεται από τοπικά «εργαστήρια».

Κατά κανόνα, ο τόπος εύρεσης των χειροποίητων ειδωλίων συμπίπτει με τον τόπο

παραγωγής τους. Εξάιρεση αποτελούν κάποιοι τύποι ειδωλίων από το Άργος, την Κόρινθο και τη Βοιωτία⁴. Οι Αιγινήτες εισάγουν ειδώλια από την πρώιμη κιόλας περίοδο του ιερού της Αφαιάς⁵. Σώζονται αργίτικα ειδώλια της εποχής του Χαλκού, μεταξύ αυτών και ορισμένα που εικονίζουν κουροτρόφους⁶.

Η χρονολόγηση των χειροποίητων ειδωλίων είναι δυνατή κυρίως με βάση τα στρωματογραφικά-ανασκαφικά δεδομένα μιας αρχαιολογικής θέσης, καθώς δεν χαρακτηρίζονται από μια ομαλή στυλιστική εξέλιξη. Παρουσιάζουν, ενίοτε, ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά, που απαντούν ανεξάρτητα σε διαφορετικές γεωγραφικά περιοχές και καθιστούν εν μέρει δυνατή τη χρονο-

* Πρβλ. τη διδακτορική διατριβή μου για την κοροπλαστική στην Αίγινα: M.G. Spathi, *Studien zur Koroplastik Äginas*, Würzburg 2007. Με αφορμή τη δημοσίευση του υλικού, θα ήθελα να ευχαριστήσω την αρχαιολόγο Ε. Παπασταύρου για τη διευκόλυνση στη μελέτη του στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αφαιάς στην Αίγινα.

¹ Παραδείγματα χειροποίητων μορφών, από τη Ρόδο: *Lindos I*, σ. 467-468, πίν. 83, σ. 476 κ.ε., πίν. 86-88· από τη Σάμο: *Samos XVIII*, σ. 3 κ.ε.: από τη Σπάρτη: Dawkins 1929, σ. 155 κ.ε.: από την Ολυμπία: OF 7, Berlin 1972, σ. 1 κ.ε.: από την Κόρινθο: *Corinth XV*, 2, σ. 25 κ.ε., πίν. 1-8· από την Περαχώρα: *Perachora I*, σ. 191 κ.ε., πίν. 99. 111· από τη Σολύγεια: Λορζάνδου-Παπατωνίου 1999, σ. 63 κ.ε.: από τη Βοιωτία: Szabò 1994, σ. 15 κ.ε.

² Δυστυχώς, απουσιάζουν ανασκαφικά δεδομένα, όπως η ακριβής θέση εύρεσης και η στρωματογραφία, που πιθανώς θα επέτρεπαν μια ακριβέστερη χρονολόγηση των ειδωλίων, ενώ δεν είχα στη διάθεση μου ούτε τα συνεννητά.

³ *Alt-Ägina II*, 3, σ. 21-22, πίν. 7.

⁴ Szabò 1994, σ. 15 κ.ε.

⁵ Pilafidis-Williams 1998, σ. 167 κ.ε.

⁶ Για τη λατρεία Κουροτρόφου θεότητας στο ιερό της Αφαιάς την εποχή του Χαλκού, βλ. ό.π., σ. 121 κ.ε.: στους ιστορικούς χρόνους, βλ. U. Sinn, *Der Kult der Aphaia auf Aegina*, στο R. Hägg - N. Marinatos - G.C. Nordquist (επιμ.), *Early Greek Practice, Proceedings of the 5th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*, Stockholm 1988, σ. 149 κ.ε.

λόγηση⁷, μολονότι, συχνά, τα πρωτόγονα αυτά χαρακτηριστικά παραπλανούν τους ερευνητές στη χρονολογική τους κατάταξη. Το πρόβλημα, βεβαίως, σχετίζεται με τη χρήση των χειροποίητων αυτών ειδωλίων ως φθηνών, αδρά επεξεργασμένων αναθημάτων, για τοπική αποκλειστικά κατανάλωση. Δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση έργα καλλιτεχνικών αξιώσεων.

Τα χειροποίητα ειδώλια από την Αίγινα χρονολογούνται, με βάση στυλιστικά κριτήρια αλλά και σε σύγκριση με αντίστοιχα από την υπόλοιπη Ελλάδα, στην αρχαϊκή γενικά περίοδο. Διακρίνονται σε ειδώλια αιγινήτικων και πελοποννησιακών εργαστηρίων: γυναικείες μορφές με διάτρητα αυτιά και κεφάλια με πόλο από την Αίγινα, καθιστές σανιδόμορφες και όρθιες γυναικείες μορφές μικρού μεγέθους από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο.

ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

1. Ειδώλια με διάτρητα αυτιά (εικ. 1).

Στην ομάδα αυτή ανήκουν τέσσερα ειδώλια (1-4). Το κεφάλι αριθ. 1 είναι πτηνόμορφο με μεγάλα διάτρητα αυτιά. Φέρει πό-

λο. Σειρά εγχάρακτων ή εμπίεστων κύκλων περιβάλλει τον πόλο και κατέρχεται στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Οι οφθαλμοί αποδίδονται με εγχάραξη. Η ίδια διακόσμηση απαντά και σε ορισμένα χειροποίητα ειδώλια ζώων από το ιερό της Αφαιάς. Το πτηνόμορφο κεφάλι του ειδωλίου αριθ. 1 δεν συνηγορεί απαραίτητα υπέρ μιας πρώιμης χρονολόγησής⁸.

Το ειδώλιο αριθ. 2 είναι σανιδόμορφο. Τα χέρια εκτείνονταν στο ύψος των ώμων. Ο λαιμός είναι ψηλός, τα διάτρητα αυτιά ιδιαίτερα μεγάλα και επίπεδα. Η μύτη είναι τονισμένη, σχεδόν πτηνόσχημη. Οι οφθαλμοί και τα φρύδια είναι επίθετα. Το αριθ. 2 ανήκει σε μια μεγάλη ομάδα ειδωλίων του 6ου αι. π.Χ., διαδεδομένων στην Κόρινθο, το Άργος και τη Βοιωτία⁹. Τα ειδώλια της ομάδας αυτής έχουν πρωτόγονα χαρακτηριστικά, αποδίδονται σχηματικά και φαίνονται πρώιμα. Χρονολογούνται όμως στον 6ο αι. π.Χ. και φθάνουν μάλιστα έως και τα τέλη του αιώνα αυτού¹⁰. Στον ίδιο τύπο ειδωλίου ανήκει πιθανώς και το τμήμα άνω κορμού αριθ. 3.

Το ειδώλιο αριθ. 4 είναι αδρά αποδοσμένο, το σώμα ισόπαχο, τα χέρια κοντά και εκτεταμένα, τα πόδια ομοίως κοντά. Η μύτη είναι μεγάλη, τα διάτρητα αυτιά μεγάλα και επίπεδα¹¹. Η μακρά κόμη πέφτει πίσω στην πλάτη και θυμίζει ειδώλια από την Αργο-

⁷ Szabò 1994, σ. 108.

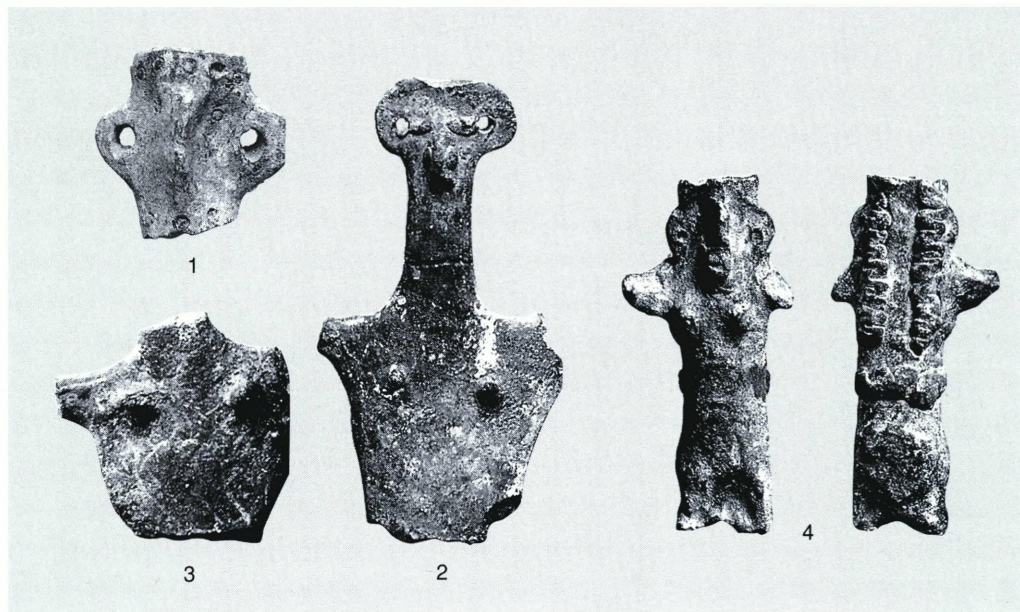
⁸ Πρβλ. χειροποίητες μορφές από την Κόρινθο: *Corinth XIII*, σ. 95-96, πίν. 82, αριθ. D12b, 5ος αι. π.Χ.· *Corinth XV*, 2, σ. 25 κ.ε.: από την Περαχώρα: *Perachora I*, σ. 247-248, πίν. 111, αριθ. 257, 264· από τη Σολύγεια: Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, σ. 79 κ.ε., πίν. 14,

αριθ. 31 (τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.).

⁹ Για παραδείγματα σανιδόμορφων ειδωλίων: *Corinth XV*, 2, σ. 26, αριθ. 23, πίν. 2· Szabò 1994, σ. 43 κ.ε.

¹⁰ Szabò 1994, σ. 91 κ.ε.

¹¹ Müller 1929, σ. 68, πίν. 21, αριθ. 284.

Εικ. 1. Γυναικείες μορφές με διάτρητα αυτιά.

λίδα του τέλους του 7ου - αρχών του 6ου αι. π.Χ.¹². Το στήθος και η ζώνη αποδίδονται πλαστικά.

Τα ειδώλια αριθ. 1 και 4 διαφέρουν εκ πρώτης όψεως από τα αριθ. 2 και 3. Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών είναι τα διάτρητα αυτιά αλλά και τα επιθέτα στοιχεία, όπως η κόμη στο αριθ. 4, και τα φρύδια και οι ο-

φθαλμοί στο αριθ. 2, όλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αρχαϊκής περιόδου¹³. Ο πήλος είναι επίσης ο ίδιος σε όλα: ερυθρωπός, χονδροκόκκος με εγκλείσματα¹⁴.

Ειδώλια με διάτρητα αυτιά ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα την εποχή του Χαλκού στην Ανατολία¹⁵ και σε συνέχεια στην Κύπρο¹⁶. Απεικόνιζαν μια γυναικεία μορφή, που συ-

¹² Βλ., π.χ., κεφάλια προσαρτημένα σε καλάθισκους ή πυξίδες από την Αργολίδα με παρόμοια κόμη: J.L. Caskey - P. Amandry, *Hesperia* 21 (1952), σ. 185-187, πίν. 49· J.M. Cook, *BSA* 48 (1953), σ. 48, πίν. 23· W. Biers, *Hesperia* 40 (1971), σ. 422, πίν. 94, αριθ. 96.

¹³ Ο.π.

¹⁴ Για τον πήλο, βλ. M. Farnsworth, *AJA* 68 (1964), σ. 223-224· R. Wünsche, *Studien zur äginetischen Keramik der frühen und mittleren Bronzezeit*, Berlin 1977, σ. 123· H.B. Siedentopf, *Mattemalte Keramik der mittleren Bronzezeit, Alt-Agina IV*, 2, Mainz am Rhein 1991,

σ. 10· Pilafidis-Williams 1998, σ. 166-168.

¹⁵ *SCE IV*, 1D, σ. 584· *Ars Antiqua AG Luzern, Antike Kunstwerke, Aukt.-Kat.* 2, 14. Mai 1960, πίν. 32 αριθ. 65· S.F. Ohlig, *Idole und Votive*, Antiken Kabinett Gackstätter, Aukt.-Kat. 4, 2000, αριθ. 27· S. Lynn Budin, *The Origins of Aphrodite*, Bethesda 2003, σ. 232 κ.ε., εικ. 8c.

¹⁶ *SCE IV*, 1B, σ. 152-153. *SCE IV*, 1D, σ. 513. A. Caubet, *RDAC* 1971, σ. 7 κ.ε., πίν. 2, 4. V. Karageorghis, *RDAC* 1975, σ. 58 κ.ε., πίν. 7. A.G. Orphanides, *RDAC* 1988, σ. 87 κ.ε.

χνά χαρακτηρίζεται ως θεότητα¹⁷. Στον ελληνικό χώρο είναι γνωστά δύο μόνον παραδείγματα με μεγάλα διάτρητα αυτιά από τη Σάμο¹⁸ και τη Λίνδο¹⁹, τα οποία χρονολογούνται στον 7ο και στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Τα ειδώλια αυτά, όπως και τα αντίστοιχα από την Αίγινα, ήταν αναθήματα σε ιερά, όπου λατρεύονταν από τα πρώιμα κιόλας χρόνια γυναικείες θεότητες. Τίθεται, φυσικά, το ερώτημα της σχέσης των ειδωλίων αυτών της εποχής του Χαλκού με εκείνα της αρχαϊκής περιόδου. Τα νησιά Κύπρος, Σάμος, Ρόδος και Αίγινα είχαν αναπτύξει πολλαπλές μεταξύ τους επαφές, όπως αποδεικνύεται από τα ευρήματα²⁰. Η αναβίωση ενός χαρακτηριστικού της εποχής του Χαλκού, όπως τα διάτρητα αυτιά, συνδέεται πιθανώς με τη γενικότερη τάση της αρχαϊκής περιόδου στην ηπειρωτική Ελλάδα για παραγωγή ειδωλίων με πρωτόγονα χαρακτηριστικά²¹, που παρατηρείται κυρίως στην Αργολίδα, την Κόρινθο και τη Βοιωτία. Με την τάση αυτή της αναδρομής σε μορφές του απώτερου παρελθόντος θα μπορούσε, νομίζω, να εξηγηθεί το γεγονός της ταυτόχρονης εμφάνισης διαφορετικών μεταξύ τους χαρακτηριστικών, όπως τα διάτρητα αυτιά, τα επίθετα στοιχεία, όπως οι οφθαλμοί, τα φρύδια και η κόμη, αλλά και το σανι-

δόμορφο σώμα. Άλλωστε, στην ίδια περιόδο ανήκουν και τα υπόλοιπα χειροποίητα ειδώλια, που εμφανίζουν παρόμοια χαρακτηριστικά.

Θα μπορούσε να ερμηνεύσει κανείς την παρουσία των διάτρητων αυτιών ως ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό ειδωλίων με πρωτόγονα χαρακτηριστικά, που απαντούν ανεξάρτητα σε διαφορετικές περιοχές του ελληνικού χώρου, δηλαδή για μια τυποποιημένη απλώς απόδοση των αυτιών. Πρόκειται, ωστόσο, για μια ιδιομορφία της Ανατολής την εποχή του Χαλκού, όπως σημειώσαμε παραπάνω, που διαδόθηκε ελάχιστα πέρα από την Κύπρο. Ίσως είναι τελικά μια απόπειρα της ανατολικής Ελλάδας να μιμηθεί την τάση της ηπειρωτικής για μορφές με πρωτόγονα χαρακτηριστικά, υιοθετώντας τα διάτρητα αυτιά της εποχής του Χαλκού.

2. Κεφάλια με πόλο (εικ. 2).

Από το ιερό της Αφαιάς προέρχονται έξι κεφάλια ειδωλίων με πόλο (αριθ. 5-10) και ακόμη ένα τμήμα άνω κορμού (αριθ. 11), που ανήκει προφανώς στην ίδια ομοιογενή ομάδα ειδωλίων με πόλο από το ιερό της Αφαιάς. Ένα παρόμοιο προέρχεται και από το ναό του Απόλλωνα στην Κολώνα²². Ο

¹⁷ Παραδείγματα: Walters 1903, σ. 3· P. Dikaios, *A Guide to the Cyprus Museum*, Nicosia 1953, σ. 170, πίν. 30, αριθ. 5· Hadzistelou-Price 1978, σ. 25· *Die Sammlung zypriischer Antiken im Kunsthistorischen Museum Wien*, Wien 1999, σ. 127, αριθ. 48· V. Karageorghis, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus*, II, Nicosia 1993, σ. 5 κ.ε. Για την ερμηνεία αυτών των μορφών την εποχή του Χαλκού, βλ. Lynn Budin, ό.π., σ. 119 κ.ε., με βιβλιογραφία· βλ. επίσης Orphanides, *RDAC* 1988, σ.

87 κ.ε.

¹⁸ *Samos XVIII*, σ. 167, πίν. 47, αριθ. 1001.

¹⁹ *Lindos I*, σ. 467, πίν. 83, αριθ. 1887.

²⁰ Βλ. Spathi, ό.π. (υποσημ. *), κεφ. III, σ. 175 κ.ε.

²¹ Αυτή η τάση είναι ανεξάρτητη από την παραγωγή των νησιών και της ανατολικής Ελλάδας. Αυτό εξηγεί και τη σπανιότητα παρόμοιων ευρημάτων στο Αιγαίο.

²² *Alt-Ägina II*, 3, σ. 21, πίν. 7, αριθ. 121.

Εικ. 2. Κεφάλια με πόλο.

πηλός είναι ίδιος με των υπόλοιπων χειροποίητων από την Αίγινα, ερυθρωπός, χονδρόκοκκος με εγκλείσματα, και η κατεργασία σε γενικές γραμμές αδρή. Ο πόλος σχηματίζεται από την επιμήκυνση του κεφαλιού. Οι οφθαλμοί, τα αυτιά και η κόμη είναι επίθετα, το στόμα είναι μικρό και αποδίδεται με μια σχισμή, τα φρύδια, η μύτη και το πηγούνι αποδίδονται πλαστικά και προεξέχουν έντονα, το μέτωπο είναι χαμηλό. Όλα τα κεφάλια είναι συμπαγή.

Το ειδώλιο αριθ. 5 έχει επίθετους οφθαλμούς, αυτιά και ενώτια. Το αριθ. 6 σώζει επίσης επίθετη κόμη στο πίσω μέρος του κεφαλιού, η οποία αποδίδεται με οριζόντιες εγχαραξείς. Η εμπρόσθια όψη του πόλου κοσμεύεται με κάθετες γραμμές. Στο ειδώλιο αριθ. 8 ο πόλος και η κόμη αποδίδονται πλαστικά, ακριβώς όπως και στο ειδώλιο αριθ. 6. Το κεφάλι αριθ. 9 έχει μεγάλη και γαμψή μύτη, και ο πόλος κοσμεύεται με οριζόντιες

εγχαραξείς. Τμήμα πρόσθετων βοστρύχων κόμης σώζονται στον αυχένα. Το αριθ. 10 σώζει επίθετα ενώτια. Η κόμη αποδίδεται εξαιρετικά προσεκτικά με αστραγαλόσχημους πλοκάμους. Ο άνω κορμός του αριθ. 12 φέρει επίθετα στήθη, τα άκρα είναι κοντά και εκτεταμένα, ο λαιμός πλατύς, όμοιος των προαναφερθέντων. Η κατεργασία είναι εξίσου αδρή με των κεφαλιών, ο πηλός ίδιος. Το παράδειγμα από το ιερό του Απόλλωνα στην Κολώνα²³ έχει έναν εξίσου πλατύ λαιμό, εκτεταμένα χέρια, ενώ οι γλουτοί αποδίδονται με εξαιρετική πλαστικότητα. Διακρίνονται ίχνη επίθετου στήθους.

Με δεδομένο τα επίθετα στήθη, την επίθετη μακρά κόμη και τα ενώτια, καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για

²³ Ό.π., σ. 21, πίν. 7.

γυναικείες μορφές. Αποτελούν τοπική παραγωγή, ίσως του ίδιου εργαστηρίου, αν μπορεί να γίνει λόγος για εργαστήριο.

Παρόμοια ειδώλια είναι γνωστά από τη Λίνδο²⁴ και τη Σολύγεια²⁵. Τα επίθετα κοσμήματα, οι οφθαλμοί, η κόμη και ο πόλος απαντούν από τα τέλη του 7ου έως και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. στον ελλαδικό χώρο²⁶. Αυτό φυσικά δεν αποτελεί ένδειξη για κάποια εξωτερική επαφή ή επίδραση. Συγκεκριμένα βασικά χαρακτηριστικά, όπως ήδη αναφέρθηκε, εμφανίζονται ανεξάρτητα σε διαφορετικούς γεωγραφικά τόπους. Το παράδειγμα από τη Ρόδο χρονολογείται στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, ενώ αυτό από τη Σολύγεια στα τέλη του 7ου - αρχές του 6ου αι. π.Χ.

Τα ειδώλια από την Αίγινα χρονολογούνται γενικά στην αρχαϊκή περίοδο²⁷. Σε αυτή τη χρονολόγηση μάς οδηγεί η απόδοση της κόμης στο παράδειγμα αριθ. 10 με αστραγαλόσχημους πλοκάμους, που θυμίζουν τα αντίστοιχα παραδείγματα στη μεγάλη πλαστική²⁸. Σημαντικό είναι το παράδειγμα από το ιερό του Απόλλωνα στην Κολώνα, που μολονότι φέρει πρωτόγονα χαρακτηριστικά προσώπου, έχει γλουτούς

και πόδια που αποδίδονται πλαστικά με μεγάλη επιδεξιότητα και μας οδηγούν σε μια χρονολόγηση στην αρχαϊκή περίοδο²⁹.

ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

1. Όρθιες μορφές μικρού μεγέθους (εικ. 3).

Θα γίνει αναφορά συνοπτικά στα ειδώλια των δύο κατηγοριών από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο, καθώς σχολιάζονται εκτενώς στη διεθνή βιβλιογραφία.

Πρόκειται κυρίως για γυναικείες μορφές, με ύψος κατά μέσον όρο 5 εκ. Απαντούν συχνά ως μέλη ενός κύκλιου χορού με ένα μουσικό με διπλό αυλό στο κέντρο. Προέρχονται από εργαστήρια της βορειοανατολικής Πελοποννήσου. Τα περισσότερα έχουν βρεθεί στην Κόρινθο³⁰, την Περαχώρα³¹ και το Άργος³². Αν και, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι χειροποίητες μορφές απαντούν σπάνια μακριά από τον τόπο παραγωγής τους, καθώς καλύπτουν κυρίως τοπι-

²⁴ Lindos I, σ. 468, πίν. 83, αριθ. 1888.

²⁵ Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, σ. 79, πίν. 11, αριθ. 3.

²⁶ Ό.π., σ. 63 κ.ε.

²⁷ Ό.π., σ. 67: χρονολογεί τα ειδώλια από το ιερό της Αφαιάς στη γεωμετρική περίοδο.

²⁸ Ό.π., σ. 65, πίν. 17, αριθ. 74, 6ος αι. π.Χ.: η κόμη και ο πόλος παρουσιάζουν ομοιότητες με τα παραδείγματα από την Αίγινα, αν και το ειδώλιο από τη Σολύγεια είναι εν μέρει κατασκευασμένο σε μίτρα.

²⁹ *Alt-Ägina* II, 3, σ. 21, πίν. 7, αριθ. 121, τέλη ύστερης

γεωμετρικής - αρχές αρχαϊκής εποχής.

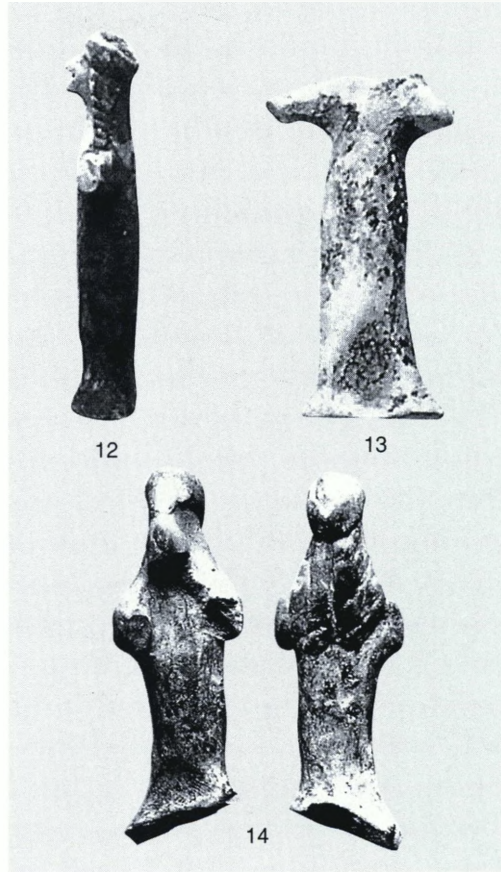
³⁰ Από τη Συνοικία των Αγγειοπλαστών: *Corinth XV*, 2, σ. 25 κ.ε.: από το Βόρειο Νεκροταφείο: *Corinth XIII*, σ. 95-96, πίν. 82, αριθ. D12-b: από τη Σολύγεια: Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999, σ. 79 κ.ε., πίν. 12, αριθ. 13-14, πίν. 14, αριθ. 31.

³¹ Κορινθιακής και αργείτικης προέλευσης: *Perachora I*, σ. 224 κ.ε.

³² Από το Ηραίο του Άργους: Waldstein 1905, σ. 18, αριθ. 21, εικ. 12: Müller 1929, σ. 78, πίν. 27, αριθ. 317.

κές ανάγκες, οι συγκεκριμένες από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο έχουν βρεθεί και εκτός των ορίων της περιοχής τους³³, όπως για παράδειγμα στην Αίγινα.

Ειδώλια αυτού του τύπου από την Αίγινα σώζονται επτά στο σύνολο τους, κυρίως από το ιερό της Αφαιάς αλλά και του Απόλλωνα³⁴. Τα ειδώλια αριθ. 12 και 13 ανήκουν σε χορευτές ομάδας κύκλιου χορού, ενώ το ειδώλιο αριθ. 14 στον αυλητή της ομάδας. Τα δύο πρώτα έχουν τα χέρια εκτεταμένα σε στάση χορού, το τρίτο τα είχε μπροστά για το παίξιμο του αυλού. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται συνοπτικά, η μύτη και το πηγούνι χωρίζονται μεταξύ τους με μία εγχάραξη. Η στάση είναι μετωπική, τα πόδια αποδίδονται ενιαία, διαφέρει μόνον η στάση των χεριών. Το σώμα είναι κιονόσχημο και διευρύνεται προς τα κάτω, προφανώς προς τη βάση της ομάδας του κύκλιου χορού. Φέρουν πόλο ή ταινία. Η κόμη είναι επίθετη. Ο πηλός είναι πορτοκαλόχρωμος, καθαρός και σκληρός. Τα ειδώλια αυτής της ομάδας αντιπροσωπεύουν την τάση της αρχαϊκής περιόδου για μορφές με πρωτόγονα χαρακτηριστικά, η οποία αναπτύχθηκε στην Πελοπόννησο γύρω στο 600 π.Χ. και συνεχίστηκε έως και τον 5ο αι. π.Χ. στο Άργος και έως και τον 4ο αι. π.Χ. στην Κόρινθο³⁵. Τα ειδώλια από το ιερό της Αφαιάς χρονολογούνται, σύμφωνα πάντα

Εικ. 3. Όρθιες μορφές μικρού μεγέθους.

με τεχνοτροπικά κριτήρια και σε σύγκριση με αντίστοιχα από την Κόρινθο και την Περαχώρα, στα τέλη του 7ου και στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ.³⁶.

³³ Βλ. *Corinth XV*, 2, σ. 42.

³⁴ *Alt-Agina II*, 3, σ. 21, πίν. 7, αριθ. 122-124: χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ. και θεωρείται κορινθιακής προέλευσης.

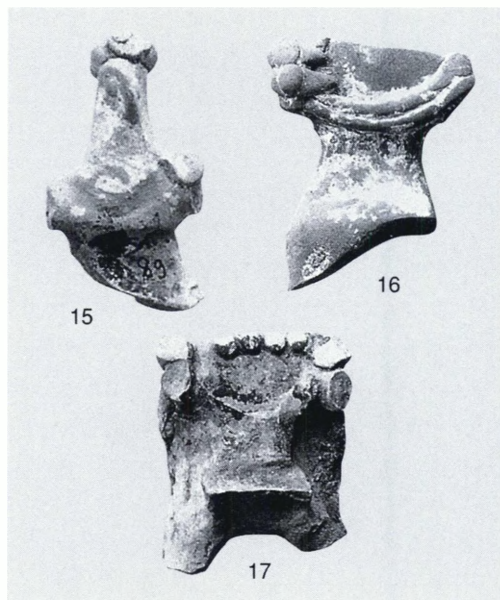
³⁵ Βλ. σ. 156.

³⁶ Πρβλ. *Corinth XV*, 2, σ. 25 κ.ε.: τα ειδώλια διακρίνονται με βάση την εξέλιξη της διακόσμησης και

της τεχνοτροπίας αλλά και, όπου ήταν δυνατόν, με βάση τα στρωματογραφικά δεδομένα σε τρεις κατηγορίες: «Early, Middle and Late». Τα ειδώλια από την Αίγινα ανήκουν στην πρώτη κατηγορία: *Perachora I*, σ. 224 κ.ε. (τα ειδώλια διακρίνονται, σε τέσσερις κατηγορίες: Α, Β, C και D). Τα ειδώλια από την Αίγινα ανήκουν στην τρίτη κατηγορία C, την οποία ο

2. Καθιστά σανιδόμορφα ειδώλια (εικ. 4).

Ο τύπος των καθιστών σανιδόμορφων ειδωλίων αντιπροσωπεύεται κυρίως στο Ηραϊόν του Άργους³⁷ και την Τίρυνθα³⁸. Τα ειδώλια αυτού του τύπου θεωρούνται αργίτικα³⁹. Όπως και τα προαναφερθέντα όρθια ειδώλια κύκλιου χορού, αν και χειροποίητα, ήταν διαδεδομένα και εκτός Πελοποννήσου⁴⁰. Πρόκειται κυρίως για καθιστές γυναικείες μορφές⁴¹. Έως και τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. είναι κατά κανόνα εξ ολοκλήρου χειροποίητες με επίθετη κόμη, οφθαλμούς και κοσμήματα. Το κεφάλι είναι πτηνόμορφο, το στόμα και τα αυτιά δεν αποδίδονται. Στα πολύ πρώιμα παραδείγματα δεν αποδίδεται ούτε η κόμη. Τα κοσμήματα γίνονται με το πέρασμα του χρόνου όλο και

Εικ. 4. Καθιστά σανιδόμορφα ειδώλια.

παύωννου 1985, σ. 40-43, πίν. 23-25. Από τον Φλειούνα: W. Biers, *Hesperia* 40 (1971), σ. 397 κ.ε., πίν. 92-93. Από την Περαχώρα: *Perachora I*, σ. 243-244, πίν. 110. Από την Ασίνη: O. Frödin - A. Persson, *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm 1938, σ. 334, εικ. 225· Higgins 1954, σ. 270 κ.ε., πίν. 138-139· Paul 1959, σ. 26, 66, πίν. 14, αριθ. 33-34· Bol-Kotera 1986, σ. 24, εικ. 11· Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *Συλλογή Καρόλου Πολίτη*, Αθήνα 1989, σ. 108-109, εικ. 111· P. Hommel, *Antike Kleinkunst aus der Sammlung des Archäologischen Instituts der Universität Frankfurt*, Frankfurt 1991, σ. 25-26, αριθ. 13.

Rayne, με βάση την τεχνολογία και σε σύγκριση και με άλλα ειδώλια από την Περαχώρα, τα χρονολογεί στον 6ο αι. π.Χ., πρβλ. σ. 225, πίν. 99, αριθ. 142 (κορινθιακό), σ. 248, πίν. 111, αριθ. 264.

³⁷ Waldstein 1905, σ. 3 κ.ε. J.L. Caskey - P. Amandry, *Hesperia* 21 (1952), σ. 184, πίν. 48, αριθ. 125.

³⁸ Frickenhaus 1912, σ. 51 κ.ε. Βλ. επίσης U. Jantzen (ειμμ.), στο *Führer durch Tiryns*, Athen 1975, σ. 170 κ.ε.

³⁹ Βλ. επίσης από την Αργολίδα: J. Deshayes, *Argos. Les fouilles de la Deiras, Études Péloponnésienes IV*, Paris 1966, σ. 226 κ.ε., πίν. 32, αριθ. 10-11· G. Daux, *BCH* 90 (1966), σ. 792, εικ. 9, από αποθήκη στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης· I. Παπαχριστοδοπούλου, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, σ. 131 κ.ε., πίν. 77· J. Michaud, *BCH* 94 (1970), σ. 960, εικ. 151· Χ. Κοιτζάς, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 222, πίν. 155α· M. Guggisberg, *BCH* 112 (1988), σ. 167-182, με βιβλιογραφία. Από τις Μυκήνες: J.M. Cook, *BSA* 48 (1953), σ. 62-64, πίν. 22. Από την Πρόρσιμνα: C.W. Blegen, *AJA* 43 (1939), σ. 422, εικ. 10. Από την Τεγέα: C. Dugas, *BCH* 45 (1921), σ. 424, εικ. 63, από το ιερό της Αθηνάς Αλέας. Από την Επίδαυρο: I. Παπαδημητρίου, *ΠΑΕ* 1945-1947-1948, σ. 107 κ.ε., από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα· Πέπτα-Πα-

παίωννου 1985, σ. 40-43, πίν. 23-25. Από τον Φλειούνα: W. Biers, *Hesperia* 40 (1971), σ. 397 κ.ε., πίν. 92-93. Από την Περαχώρα: *Perachora I*, σ. 243-244, πίν. 110. Από την Ασίνη: O. Frödin - A. Persson, *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm 1938, σ. 334, εικ. 225· Higgins 1954, σ. 270 κ.ε., πίν. 138-139· Paul 1959, σ. 26, 66, πίν. 14, αριθ. 33-34· Bol-Kotera 1986, σ. 24, εικ. 11· Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *Συλλογή Καρόλου Πολίτη*, Αθήνα 1989, σ. 108-109, εικ. 111· P. Hommel, *Antike Kleinkunst aus der Sammlung des Archäologischen Instituts der Universität Frankfurt*, Frankfurt 1991, σ. 25-26, αριθ. 13.

⁴⁰ Από την Τόκρα: *Tocra I*, σ. 152, πίν. 96, αριθ. 6, από έναν αρχαϊκό αποθήκη, ειδώλιο κουροτρόφου που θεωρείται εισαγωγή από την Αργολίδα, βλ. επίσης ό.π., σημ. 3: αναφέρεται ένα παρόμοιο παράδειγμα από τη Λίνδο. Από την Αθήνα: Χ. Βλασσόπουλου, *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, σ. 14, πίν. 20· Παλαιοκρασσά 1991, σ. 54, πίν. 13· E. Vanderpool, *Hesperia* 8 (1939), σ. 264, εικ. 19, αριθ. 29.

⁴¹ Υπάρχουν, όμως, και όρθιες γυναικείες μορφές του ίδιου τύπου: βλ., π.χ., *Corinth XV*, 2, σ. 55 κ.ε.

πιο εξεζητημένα: τα πρωιμότερα αποτελούνται από μια απλή ταινία στο λαιμό, η οποία στη συνέχεια γίνεται πολλαπλή. Περιόπου στα μέσα του βου αι. π.Χ. κάνουν την εμφάνισή τους και κεφάλια κατασκευασμένα σε μήτρα, τα οποία όμως δεν αντικαθιστούν τα χειροποίητα, αλλά οι δύο τύποι συνυπάρχουν. Το μέγεθος αυξάνεται, κάποια ειδώλια κατασκευάζονται ολόκληρα στη μήτρα με επίθετα στοιχεία, όπως τα κοσμήματα και ο πόλος. Η εξέλιξη αυτή όμως δεν είναι ενιαία. Καθ' όλη τη διάρκεια του βου και έως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. συνεχίζουν να κατασκευάζονται ειδώλια με πρωτόγονα χαρακτηριστικά, εξ ολοκλήρου χειροποίητα, με πτηνόμορφο πρόσωπο και απλοποιημένα κοσμήματα⁴².

Από το ιερό της Αφαιάς σώζονται τρία ειδώλια αυτού του τύπου (αριθ. **15**, **16**, **17**). Η κατάσταση διατήρησής τους είναι αποσπασματική (βλ. Κατάλογο): το ειδώλιο αριθ. **15** σώζεται μέχρι και τη μέση. Το κεφάλι είναι πτηνόμορφο και φέρει μια απλή ταινία με δισκίο στο κέντρο. Οι οφθαλμοί αποδίδονται με ένα επίθετο κομβίο, ο λαιμός είναι ιδιαίτερα τονισμένος. Στο δεξιό ώμο σώζεται μια στρογγυλή περόνη. Είναι εξ ολοκλήρου χειροποίητο, η κόμη δεν αποδίδεται, το κόσμημα περιορίζεται σε μια επιθήθια ταινία. Με βάση τα παραπάνω, ανήκει πιθανώς στα πρωιμότερα παραδείγματα του τύπου. Στο παράδειγμα αριθ. **16** το κόσμημα αποτελείται από δύο απλές στενές ταινίες. Ο τύπος αυτός με τη διπλή ταινία

αντί της μονής, όπως στο αριθ. **15**, χρονολογείται σε γενικές γραμμές αργότερα. Υστερότερο είναι, προφανώς, και το αριθ. **17**, το οποίο φέρει ταινία με περιόπου. Όλα τα παραπάνω ειδώλια είναι χειροποίητα και φέρουν ίχνη λευκού επιχρίσματος και ερυθρού χρώματος.

ΕΙΔΩΛΙΟ ΑΤΤΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

Καθιστή γυναικεία μορφή (εικ. 5).

Από το ιερό της Αφαιάς προέρχεται ένα και μόνον παράδειγμα καθιστής γυναικείας μορφής αττικής προέλευσης (αριθ. **18**). Σώζεται τμήμα του άνω κορμού με το κεφάλι. Το σώμα είναι σανιδόμορφο, τα χέρια κοντά και εκτεταμένα στα πλάγια, το πρόσωπο πτηνόμορφο με ένα ιδιαίτερα προεταμένο πηγούνι, ο πόλος σχηματίζεται από την επιμήκυνση του κεφαλιού. Στην πλάτη δια-

Εικ. 5. Καθιστή γυναικεία μορφή, αττικού εργαστηρίου.

⁴² Για την εξέλιξη του τύπου: Waldstein 1905, σ. 3 κ.ε.: Frickenhaus 1912, σ. 56 κ.ε.: R.J. Jenkins, *BSA*

32 (1931/1932), σ. 23-40· Higgins 1954, σ. 268 κ.ε.: Guggisberg, ό.π., σ. 170 κ.ε.: Szabò 1994, σ. 96-101.

κρίνεται τμήμα του καθίσματος, το οποίο αρχικά αποτελούνταν από ένα κυλινδρικό οπίσθιο στήριγμα, που εκφυόταν από το μέσον του κορμού⁴³.

Μεγάλος αριθμός ειδωλίων αυτού του τύπου έχει βρεθεί στη Νότια κλιτύ της Ακρόπολης⁴⁴, στο ναό της Αθηνάς Νίκης και στο ιερό των Νυμφών⁴⁵, αλλά και την Ελευσίνα⁴⁶. Την πλειονότητά τους αποτελούν οι όρθιες μορφές με κιονόσχημο σώμα. Οι καθιστές έχουν σανιδόσχημο σώμα πάνω σε θρόνο με τρία πόδια. Και οι δύο αυτές παραλλαγές του ίδιου τύπου φέρουν διακόσμηση με γεωμετρικά σχέδια. Το μέγεθος ποικίλλει. Χρονολογούνται στην αρχαϊκή περίοδο και φθάνουν έως και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Μια πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση των μεμονωμένων παραδειγμάτων δεν είναι εφικτή χωρίς στρωματογραφικά-ανασκαφικά δεδομένα και καθώς ο τύπος παραμένει αναλλοίωτος στο πέρασμα του χρόνου.

⁴³ P. Kranz, *AM* 87 (1972), σ. 14, πίν. 3, αριθ. 3-4.

⁴⁴ Μουσείο Ακροπόλεως: Βλασοπούλου, ό.π.: από τον Πειραιά: Παλαιοκρασιά 1991, σ. 53-54, πίν. 12· από τη Βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης: C.H. Morgan II, *Hesperia* 4 (1935), σ. 194 κ.ε.: από την αρχαία Αγορά των Αθηνών: Vanderpool, ό.π.

⁴⁵ Τα ειδώλια από το ιερό της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη και από το ιερό των Νυμφών δεν είναι δημοσιευμένα. Ευχαριστώ την αρχαιολόγο Β. Γεωργακά για τη δυνατότητα που μου παρέχει να δω φωτογραφίες τους.

⁴⁶ G. Mylonas, *AJA* 37 (1933), σ. 280, εικ. 10. Κ. Κόκου-Βυριδί, *Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα 1999, σ. 105 κ.ε., πίν. 12-18.

⁴⁷ Πρόκειται για αδρά επεξεργασμένα ομοιώματα πλοιαρίων, που αποδίδονται συνοπτικά χωρίς λεπτομέρειες. Παρόμοια αναθήματα προέρχονται, μεταξύ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πλειονότητα των χειροποίητων ειδωλίων από την Αίγινα πρέπει να κατασκευάστηκε σε τοπικά εργαστήρια. Πέραν των ανθρωπόμορφων, σώζεται και μεγάλος αριθμός ζωόμορφων ειδωλίων, ενώ δεν είναι αμελητέος και ο αριθμός των πηλινων ομοιωμάτων πλοιαρίων⁴⁷. Σχεδόν όλα προέρχονται από το ιερό της Αφαιάς. Είναι πλασμένα από τον ίδιο ερυθρωπό, χονδρόκοκκο, με εγκλείσματα πηλό, που επιχωριάζει στην Αίγινα⁴⁸. Η καταργασία τους είναι αδρή, περιορίζεται σε βασικές φόρμες και συνοπτικές αναλογίες και δεν υπάρχουν ίχνη διακόσμησης. Η χρονολόγησή τους στην αρχαϊκή περίοδο είναι δυνατή μόνο με βάση στυλιστικά κριτήρια, καθώς απουσίαζουν τα στρωματογραφικά-ανασκαφικά δεδομένα.

Τα χειροποίητα αυτά ειδώλια πρέπει να ερμηνευθούν ως μια προσπάθεια των Αιγι-

άλλων, από ιερά γυναικείων θεοτήτων που λατρεύονταν ως θεότητες γονιμότητας, όπως το Ηραϊόν της Περαχώρας (*Perachora* I, σ. 97, πίν. 29, αριθ. 4, σ. 244, πίν. 110, αριθ. 245, γυναικεία μορφή, προφανώς Ήρα, με πλοιάριο διακοσμημένο με άνθη), το ιερό της Αφροδίτης στην Κόρινθο (από αποθέτη, *Corinth* XV, 2, σ. 195-196, πίν. 43), σπήλαιο στην Κρήτη όπου λατρεύονταν η Ειλείθια (Hadzisteliou-Price 1978, σ. 86-87. M. Prent, *Cretan Sanctuaries and Cults*, Leiden - Boston 2005, σ. 604-606). Ομοιώματα πλοιαρίων σώζονται ήδη από την εποχή του Χαλκού στο ιερό της Αφαιάς (Pilafidis-Williams 1998, σ. 76). Βεβαίως, δεν μπορεί στο συγκεκριμένο ιερό να αμφισβητηθεί και η ιδιαίτερη σημασία που είχαν τέτοιου είδους αναθήματα σ' ένα νησί άρρηκτα συνδεδεμένο με τη ναυσιπλοΐα, βλ. Spathi, ό.π. (υποσημ. *), σ. 111 κ.ε.

⁴⁸ Για τον αιγινήτικο πηλό, βλ. παραπάνω υποσημ. 14.

νητών να ανταποκριθούν στις μεγάλες ανάγκες του ιερού – κυρίως της Αφαιάς – σε απλά, φθηνά αναθήματα κατά την αρχαϊκή περίοδο. Θα πρέπει να δεχθούμε ότι, μαζί με τα εισαγόμενα⁴⁹, των οποίων ο αριθμός στο νησί ήταν πολύ μεγαλύτερος από αυτόν των χειροποίητων, οι Αιγινήτες κοροπλάστες πωλούσαν στους προσκυνητές και φθηνά ντόπια αναθήματα. Δεν πρόκειται όμως σε καμιά περίπτωση για μια συστηματική διαρ-

κή παραγωγή, αλλά για περιορισμένη χρονικά δραστηριότητα, που αποσκοπούσε στην κάλυψη της έντονης ζήτησης κατά την περίοδο ακμής του ιερού της Αφαιάς. Για την απουσία συνεχούς κοροπλαστικής παράδοσης στην Αίγινα μαρτυρούν τα ίδια τα ειδώλια, τα οποία στο σύνολό τους συνδυάζουν ετερογενή μεταξύ τους χαρακτηριστικά, προερχόμενα από διαφορετικές γεωγραφικά περιοχές.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΑΠΟ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Ειδώλια με διάτρητα αντιά

1. Κεφάλι (εικ. 1).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T96.
Σωζ. ύψ. 4,2, πλ. 4,8 εκ. Πηλός ερυθρωπός/καστανός, με εγκλείσματα. Συμπαγές, σπειρά από εγχάρακτους κύκλους στον πόλο, το λαιμό και το πίσω μέρος του κεφαλιού. Σώζεται το κεφάλι μέχρι και το λαιμό.

2. Γυναικεία μορφή (εικ. 1).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T103.
Σωζ. ύψ. 14,3 εκ. Πηλός καστανέρυθρος. Συμπαγές, φρύδια και οφθαλμοί επίθετα. Από δύο συνανήκοντα, στο ύψος του λαιμού συγκολλούμενα τμήματα. Σώζεται ο άνω κορμός και τμήμα των βραχιόνων. Κατά τόπους αποκρούσεις.

Βιβλιογραφία. Furtwängler 1906, σ. 377, αριθ. 44, εικ. 309.

3. Κορμός γυναικείας μορφής (με διάτρητα αντιά;) (εικ. 1).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T376.
Σωζ. ύψ. 7,2 εκ. Πηλός καστανέρυθρος. Σώζεται ο άνω κορμός με τη βάση του λαιμού και των χεριών.

Βιβλιογραφία. Furtwängler 1906, σ. 376, αριθ. 39, εικ. 306.

4. Γυναικεία μορφή με διάτρητα αντιά (εικ. 1).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T121.
Ύψ. 11,5, πλ. 2,8 εκ. Πηλός καστανέρυθρος. Συμπαγές, πλόκαμοι κόμης και ζώνη επίθετα. Λείπει το αριστερό χέρι. Κατά τόπους αποκρούσεις.

Βιβλιογραφία. Furtwängler 1906, σ. 375, αριθ. 21, πίν. 111,4. Müller 1929, πίν. 21.

⁴⁹ Ήδη κατά την εποχή του Χαλκού οι Αιγινήτες έμποροι έφεραν στο νησί μαζί με την κεραμική και ειδώλια από το Άργος, βλ. παραπάνω, σ. 155. Την περίοδο ακμής του ιερού της Αφαιάς τα εισήγαγαν

κυρίως από την ανατολική Ελλάδα, την Αθήνα, την Κόρινθο, τη βόρεια Πελοπόννησο αλλά και την Κύπρο, βλ. Spathi, ό.π., σ. 175 κ.ε.

Κεφάλια με πόλο

5. Κεφάλι με πόλο (εικ. 2).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T95.
Σωζ. ύψ. 5,3, σωζ. πλ. 4,2 εκ. Πηλός καστανέρυθρος, με εγκλείσματα, χονδρόκοκκος. Συμπαγές, οφθαλμοί, αυτιά και ενώπια επίθετα. Επιφάνεια κατά τόπους απολεπισμένη.

6. Κεφάλι με πόλο (εικ. 2).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T97.
Σωζ. ύψ. 6,4 εκ. Πηλός καστανέρυθρος, με εγκλείσματα, χονδρόκοκκος. Συμπαγές, πλόκαμοι κόμης επίθετοι. Επιφάνεια ιδιαίτερα φθαρμένη.

7. Κεφάλι με πόλο.

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T98.
Σωζ. ύψ. 6,6 εκ. Πηλός καστανέρυθρος, με εγκλείσματα, χονδρόκοκκος. Συμπαγές. Σώζεται μαζί με τμήμα του άνω κορμού και τη βάση του δεξιού χεριού. Η επιφάνεια ιδιαίτερα διαβρωμένη και απολεπισμένη.

8. Κεφάλι με πόλο (εικ. 2).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T99.
Σωζ. ύψ. 6,4 εκ. Πηλός καστανέρυθρος, με εγκλείσματα, χονδρόκοκκος. Συμπαγές, οφθαλμοί και πλόκαμοι κόμης επίθετα. Επιφάνεια φθαρμένη. Κατά τόπους αποκρούσεις.
Βιβλιογραφία. Furtwängler 1906, σ. 375, αριθ. 24, πίν. 109,10.

9. Κεφάλι με πόλο (εικ. 2).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T100.
Σωζ. ύψ. 5,6 εκ. Πηλός καστανέρυθρος, με εγκλείσματα, χονδρόκοκκος. Συμπαγές, επίθετη κόμη. Σώζεται τμήμα των πλοκάμων της κόμης. Κατά τόπους αποκρούσεις.

Βιβλιογραφία. Furtwängler 1906, σ. 375, αριθ. 23, πίν. 109,12.

10. Κεφάλι με πόλο (εικ. 2).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T101.
Σωζ. ύψ. 6,4 εκ. Πηλός καστανέρυθρος, με εγκλείσματα, χονδρόκοκκος. Συμπαγές, οφθαλμοί, φρύδια και πλόκαμοι κόμης επίθετα. Αποκρούσεις στο πρόσωπο και τον πόλο.
Βιβλιογραφία. Furtwängler 1906, σ. 375, αριθ. 25, πίν. 109,10.

11. Άνω κορμός.

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T135.
Σωζ. ύψ. 5,8 εκ. Πηλός καστανέρυθρος, με εγκλείσματα, χονδρόκοκκος. Συμπαγές. Σώζεται ο άνω κορμός με το λαιμό και τους βραχίονες. Κατά τόπους αποκρούσεις.

ΑΠΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Όρθιες μορφές μικρού μεγέθους

12. Όρθια γυναικεία μορφή με πόλο (εικ. 3).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T112.
Σωζ. ύψ. 5,9, πλ. 1 εκ. Πηλός ανοιχτός καστανός, καλής ποιότητας, σκληρός. Συμπαγές, υπολείμματα ερυθρού χρώματος στην ενδυμασία και τον πόλο και μελανού στην κόμη. Λείπουν οι πήχεις. Αποκρούσεις στην περιοχή των ποδιών.

13. Όρθια γυναικεία μορφή (εικ. 3).

Μουσείο Αφαιάς, αριθ. ευρ. T113.
Σωζ. ύψ. 4,8 εκ. Πηλός ανοιχτός καστανός, καλής ποιότητας, σκληρός. Συμπαγές, υπολείμματα ερυθρού και μελανού χρώματος. Λείπουν το κεφάλι και τμήμα των χεριών. Επιφάνεια φθαρμένη.

14. Αυλητής (εικ. 3).

Μουσείο Αφαίας, αριθ. ευρ. T123.

Σωζ. ύψ. 5,2, πλ. 1,7 εκ. Πηλός υποκίτρινος, υπολείμματα σκούρου ερυθρού χρώματος. Συμπαγές.

Λείπουν οι πήχεις, τα πόδια και ο αυλός.

Καθιστά σανιδόμορφα ειδώλια

15. Καθιστή μορφή (εικ. 4).

Μουσείο Αφαίας, αριθ. ευρ. T336.

Σωζ. ύψ. 6,5 εκ. Πηλός ανοιχτός καστανός. Σώζεται ο άνω κορμός. Λείπουν τα άκρα.

Βιβλιογραφία. Furtwängler 1906, σ. 378, αριθ. 48.

16. Καθιστή μορφή (εικ. 4).

Μουσείο Αφαίας, αριθ. ευρ. T330.

Σωζ. ύψ. 7 εκ. Πηλός ανοιχτός καστανός. Συμπαγές.

Σώζεται τμήμα του σώματος. Λείπουν το κεφάλι, τα χέρια και οι κνήμες.

Βιβλιογραφία. Furtwängler 1906, σ. 377, αριθ. 45, πίν. 111,5.

17. Καθιστή μορφή (εικ. 4).

Μουσείο Αφαίας, αριθ. ευρ. T332.

Σωζ. ύψ. 6,2 εκ. Πηλός ανοιχτός καστανός. Σώζεται το άνω τμήμα του κορμού και του θρόνου. Κατά τόπους αποκορούσεις.

Βιβλιογραφία. Furtwängler 1906, σ. 377, αριθ. 47, πίν. 111,6.

ΕΙΔΩΛΙΟ ΑΤΤΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

Καθιστή γυναικεία μορφή

18. Καθιστή μορφή από την Αθήνα (εικ. 5).

Μουσείο Αφαίας, αριθ. ευρ. T124.

Σωζ. ύψ. 6,7, σωζ. πλ. 5 εκ. Πηλός ανοιχτός πορτοκαλής, καλής ποιότητας.

Σώζεται ο άνω κορμός με το κεφάλι και τμήμα των βραχιόνων. Λείπει το κατώτερο τμήμα του προσώπου.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Alt-Ägina II, 3: I. Margreiter, Die Kleinfunde aus dem Apollon-Heiligtum, Alt-Ägina II, 3, Bayern 1988.

Bol - Kotera 1986: P.C. Bol - E. Kotera, *Antike Bildwerke III. Bildwerke aus Terrakotta. Aus mykenischer bis römischer Zeit*, Liebieghaus Frankfurt, Frankfurt 1986.

Corinth XIII: C.W. Blegen - H. Palmer - R.S. Young, The North Cemetery, Corinth XIII, Princeton 1964.

Corinth XV, 2: A. Newhall Stillwell, The Potters' Quarter. The Terracottas, Corinth XV, 2, Princeton 1952.

Dawkins 1929: R.M. Dawkins, *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, JHS Suppl. 6, 1929, London.*

Frickenhaus 1912: A. Frickenhaus, *Tiryns I, Athen*

1912.

Furtwängler 1906: A. Furtwängler, *Aegina. Das Heiligtum der Aphaia*, München 1906.

Hadzisteliou-Price 1978: T. Hadzisteliou-Price, *Kourotrophos. Cults and Representations of the Greek Nursing Deities*, Leiden 1978.

Higgins 1954: R.A. Higgins, *British Museum Catalogue of the Terracottas, I. 730-330 B.C.*, Oxford 1954.

Lindos I: Ch. Blinkenberg, Lindos I. Fouilles de l'Acropole 1902-1914. Les petits objets, Berlin 1931.

Λοράνδου-Παπαντωνίου 1999: Ρ. Λοράνδου-Παπαντωνίου, *Σολύγεια. Η ανασκαφή του 1957-1958*, Αθήνα 1999.

Müller 1929: V. Müller, *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien*, Augsburg 1929.

Παλαιοκρασσά 1991: Λ. Παλαιοκρασσά, *Το ιερό της Αρτέμιδος Μονιχίας*, Αθήνα 1991.

- Paul 1959: E. Paul, *Antike Welt in Ton*, Leipzig 1959.
- Πέππα-Παπαϊωάννου 1985: P. Πέππα-Παπαϊωάννου, *Πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα Επιδαυρίας*, Αθήνα 1985.
- Perachora I: H. Payne, *Perachora I. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia*, Oxford 1940.
- Pilafidis-Williams 1998: K. Pilafidis-Williams, *The Sanctuary of Aphaia on Aigina in the Bronze Age*, Munich 1998.
- Samos XVIII: V. Jarosch, *Samische Tonfiguren, Samos XVIII*, Bonn 1994.
- Szabò 1994: M. Szabò, *Archaic Terracottas of Boeotia*, Rome 1994.
- Tocra I: J. Boardman - J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits*, I, London 1966.
- Waldstein 1905: Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum*, II, Boston - New York 1905.
- Walters 1903: H.B. Walters, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum, London 1903.

HANDMADE ANTHROPOMORPHIC FIGURINES OF THE ARCHAIC PERIOD FROM AIGINA

MARIA SPATHI

The anthropomorphic figurines from Aigina, most of them from the sanctuary of Aphaia, date from the Archaic period. The date is based on stylistic criteria and also on comparison with similar items from the rest of Greece. They may be divided into figurines from Aiginetan and those from Peloponnesian workshops: female figures with pierced ears and a polos on their head from Aigina, seated flat-bodied and standing small-scale female figures from the north-east Peloponnese. The local examples are modelled from the same, reddish coarse fabric with inclusions which is found on Aigina. The workmanship is rough, confined to basic forms and summary proportions, and there are no traces of decoration. The figurines from the north-east Peloponnese consist of well-known types that are frequently

found at Corinth, Perachora and Argos.

The local handmade figurines should be interpreted as an attempt by the Aiginetans to respond to the considerable needs of the sanctuary – mainly of Aphaia – with simple, cheap dedications during the Archaic period. Along with the imported examples, whether handmade or not, the number of which found on the island is much larger than that of the local examples of handmade figurines, the Aiginetan figurine-makers also sold cheap, local dedications to pilgrims to the sanctuary. We are certainly not dealing with systematic, constant production, however, but with manufacturing for a limited period, designed to meet the great demand at the time when the sanctuary of Aphaia was at its most flourishing.

SOME VASES IN THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI

EURYDICE KEFALIDOU

This paper presents four interesting vases housed in the Archaeological Museum of Thessaloniki. Three of them are published here for the first time: a red-figure krater by the Painter of Munich 2335; a red-figure pelike “Near the Group of Vienna 888”; another similar pelike with an interesting graffito, already examined by J.D. Beazley and re-examined here; and a cup-skyphos fragment with a numerical graffito*.

I. AN ATTIC RED-FIGURE BELL KRATER BY THE PAINTER OF MUNICH 2335 (Inv. no. MΘ 23747. Figs 1-3).

The provenance of the krater is unknown¹. It is intact, therefore it was probably found in a grave. There are several flakes and scratches all over the surface. H: 26.8, Diam. lip: 28.8, Diam. base: 13.5 cm.

Decoration

On the rim: A laurel wreath. Under the lip: Branch of laurel leaves. Inside the vase two reserved lines (one at the rim, the other lower).

Side A: Two young symposiasts on couches and a woman playing the double aulos. The symposiast on the left wears a himation, rests on a pillow decorated with a striped pattern. He raises his right hand holding a schematic drinking vessel (cup or skyphos). In his hair he wears a wreath painted with added color, now almost completely gone. He turns his head towards the symposiast to the right, who wears a himation and a white ribbon in his hair. He raises his right hand and bends it over his head. A circular object hangs on the wall, probably a drinking vessel. The aulos-player stands between them, looking to the right. She wears a white wreath of added color, now almost gone, and a himation which covers her upper arms but leaves her hands free to hold the aulos. In front of each couch stands a low tripod table with streamers that were painted with added white color, now almost completely gone. Ground line: Stopped-meander pattern.

Side B: Three youths wearing himatia. The one on the left raises his right hand (a gesture of speech) towards the youth who stands in the middle and leans on his stick. The third

*My warmest thanks to Professor M. Tiverios for discussing the krater and the numerical graffito with me; to Dr L. Langridge-Notis who corrected my English text and made useful remarks. All photographs were taken by

O. Kourakis, apart from fig. 9 which was taken by the author.

¹ The vase was handed in the Museum as part of the private collection of K. Mitsobounis (Collection Mitsobounis no. 353).

Fig. 1. Krater MΘ 23747 (side A).

Fig. 2. Krater MΘ 23747 (side B).

youth, on the right, is completely wrapped in his himation. Ground line: Stopped-meander pattern, interrupted by a saltire-square in the centre.

The attribution of the vase to the Painter of Munich 2335 was first suggested to me by Professor M. Tiverios². Several details of drawing have good parallels with those on his other vases. One may notice, for example, the rather distinctive manner of rendering the eyes of the figures³. Compare, also, the peculiarly wrapped himation of our aulos-player to the himation of another female aulos-player on a krater by the Painter of Munich 2335 in the Villa Giulia Museum⁴.

On the reverse of the Villa Giulia krater a youth leaning on his stick is almost identical with the youth on the reverse of the Thessaloniki krater (compare also the position of the young judge of the pyrrhic dance on the obverse of the Villa Giulia krater). The hairlocks of the left symposiast on the Thessaloniki krater are like those of many figures on a krater from Larissa, also by the Painter of Munich 2335⁵. Finally, the face of the youth wrapped in his himation on the reverse of the Thessaloniki krater resembles the face of a youth on a fragment in Adria, by the same Painter⁶.

The krater should be dated around 430-

² Generally for the Painter of Munich 2335: Tiverios 1989, esp. pp. 81-112.

³ Op. cit., pp. 82-83.

⁴ Villa Giulia 50479: *ARV*² 1164.57; Tiverios 1989,

pls 24-25.

⁵ Tiverios 1989.

⁶ *ARV*² 1166.101.

Fig. 3. Krater MΘ 23747 (side view).

420 BC⁷. The Painter of Munich 2335 used the same subject (two symposiasts and woman playing the aulos or dancing between them) to decorate a number of his kraters⁸. Though the provenance of the Thessaloniki krater is unknown, it could have been found in Macedonia where other vases of this painter come from: a krater and a fragment from Olynthos in the Chalkidiki⁹ and a fragment from the Karabournaki area in Thessaloniki¹⁰.

⁷ For the dating of the Painter of Munich 2335: Tiverios 1989, pp. 88-101.

⁸ *ARV*² 1164.51-56 bis, 1164.64, 1166.87-94, and perhaps 1164.52.

⁹ Bell krater: *ARV*² 1164.56; *Olynthus XIII*, p. 93, no. 41, pl. 56 (wrongly dated by D. Robinson to the second quarter of the 4th century BC). Fragment of a bell krater: *ARV*² 1165.66; *Olynthus V*, p. 161, no. 300, pl. 133.

II. TWO ATTIC RED-FIGURE PELIKAI “NEAR THE GROUP OF VIENNA 888”

A. Pelike (Inv. no. MΘ 1623. Figs 4-6).

The pelike was found in Chalkidiki¹¹. It is mended from fragments and the missing pieces are restored with plaster and painted. H: 15.4, Diam. lip: 10.1, Diam. base: 10.7 cm.

Decoration

Above, on each side, egg pattern with dots.

Side A: Left, a woman with a long chiton holding a fillet with leaves or flowers, painted with added white color that is now almost completely gone. She is facing another woman who wears a chiton and a himation and holds a cloth (or a *sakkos*). Both women wear circular earrings and wreaths, painted with added white color that is now almost completely gone. Between them is a box and above it the (hitherto unnoticed) inscription ΚΑΛΗ, painted with added color which is now almost completely gone.

Side B: A woman standing, facing left. She wears a chiton and a himation and holds a piece of cloth (or a *sakkos*).

On the underside of the base there are two graffiti: ΣΙΚΕΛΙΚΑ and a large X (in the center of the base, previously unmentioned).

¹⁰ *ARV*² 1163.37. Now in the Department of History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki, Cast Museum, no. 131.

¹¹ The pelike is attributed by Beazley to “Near the Group of Vienna 888” in *ARV*² 1358.1. For the Group of Vienna 888: *CVA* Wien, Kunsthistorisches Museum 2, pl. 83.1-4. Cf. also the similarities with the pelikai by the Painter of Bonn 2053 (*ARV*², pp. 1358-1359).

Fig. 4. Pelike MΘ 1623 (side A).

Fig. 5. Pelike MΘ 1623 (side B).

The graffito ΣΙΚΕΛΙΚΑ puzzled J.D. Beazley, who first noticed it, and wrote: “I cannot explain it, and do not recall anything similar”¹². A. Johnston lists this graffito in a subsidiary list of marks, without commenting¹³. The large X in the center of the base looks like it is incised by the same hand as the ΣΙΚΕΛΙΚΑ graffito. In his discussion of the X marks on vases, Johnston notes that they can be variously interpreted: as a denotation for *chous* (capacity measurement), usually followed by numerals; or as the number ten; or as the first letter of a personal name; or, finally, as a personal sign¹⁴.

In our case the X sign in connection with the ΣΙΚΕΛΙΚΑ graffito could be explained as a numerical (or capacity: one *chous*) sign

Fig. 6. Pelike MΘ 1623 (base with graffiti).

¹² Beazley 1957-1958, p. 8.

¹³ Johnston 1979, p. 180, no. 20 (SIKELIKA).

¹⁴ Op.cit., pp. 31 and 120-122.

that refers to certain vases called *Sikelika* (to my knowledge an elsewhere unattested vase-name) or to some vases gathered in order to be shipped to Sicily¹⁵. Another alternative is that the X may denote the capacity of the pelike (one *chous*) and the ΣΙΚΕΛΙΚΑ, may be the (nick?)-name, in the Dorian alphabet, of the female owner, i.e. Sikelike, the one who comes from/or is related to Sicily¹⁶.

B. Pelike (Inv. no. ΜΘ 10244. Figs 7-8).

Its provenance is unknown¹⁷. It is intact (therefore it was probably found in a grave), but the surface is abraded and flaked in many places, especially at the lip and at the reverse, where there is a small hole. H: 15.4, Diam. lip: 10.5, Diam. base: 10 cm.

Decoration

Above, on each side, an egg pattern with dots.

Side A: To the left a woman with a long chiton holding a mirror with her left hand and a small circular object with her right. She is facing a second woman who wears a chiton and a himation and holds a piece of cloth with fringes. Both women wear circular earrings and wreaths, painted with added white color that is now almost completely gone. Added white is also discernible on the fringes of the cloth and on the ground line. Between the women is a box.

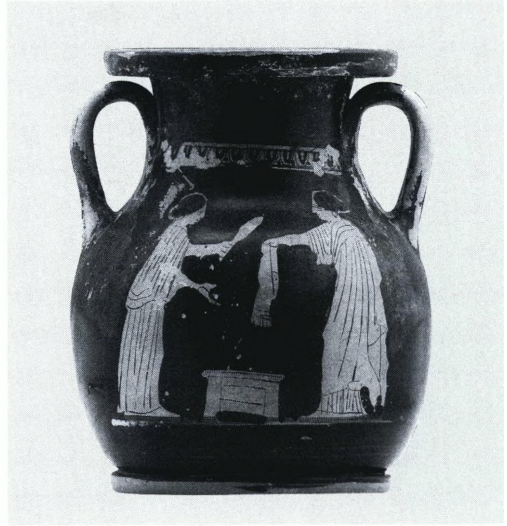

Fig. 7. Pelike ΜΘ 10244 (side A).

Fig. 8. Pelike ΜΘ 10244 (side B).

¹⁵ One may wonder if there is any connection between ΣΙΚΕΛΙΚΑ and the rather common ΣΙ graffiti, which have been interpreted by Johnston (1979, pp. 119-120 and 207) as having a personal meaning.

¹⁶ In such a case, however, one would expect the form

ΣΙΚΕΛΗ / Sikele, like the name of the vase painter ΣΙΚΕΛΟΣ who signed a Panathenaic prize-amphora: *ABV* 403.1; *Paralipomena* 175.

¹⁷ The vase belonged to the private collection of N. Sifakas, handed in the Thessaloniki Museum in 1967.

Side B: A woman standing, facing to the right. She wears a chiton and a himation and holds a piece of cloth with fringes.

The vase is unpublished. Its shape and decoration are almost identical with the pelike we discussed above (Inv. no. MΘ 1623). Therefore this vase should also be attributed to “Near the Group of Vienna 888”.

III. CUP-SKYPHOS BASE WITH NUMERICAL GRAFFITO (Inv. no. MΘ 18737, Fig. 9).

A black-glazed fragment that preserves the base and a small part of the body of a black-glazed vase was found in 1990 in the ancient settlement of Toumba in Thessaloniki¹⁸. It has a moulded ring foot, a reserved resting surface and a reserved circle on the underside. No stamped decoration inside. H: 2.7, Diam. foot: 7 cm.

It is unpublished, except for a photograph published by the excavator¹⁹. The profile of the fragment can be compared to some cup-skyphoi from the Athenian Agora dating to the last quarter of the 5th century BC²⁰. On the underside of the base is a circle, painted

purple, and the graffito: \wedge Γ III - I E \uparrow \wedge . All marks are clearly written, except for the small horizontal line which may be accidental or may be a punctuation that divides the inscription into two parts. Most of the marks seem to be numerals that belong to a variety of the usual acrophonic system. Therefore, the arrow stands for number 10 (“arrow *delta*”); the *gamma* (Γ) is probably an alternative sign for number five (“*gamma* five”); and the vertical line denotes the unite (number one)²¹. The letter E is more difficult to explain. In some Aiolian inscriptions it

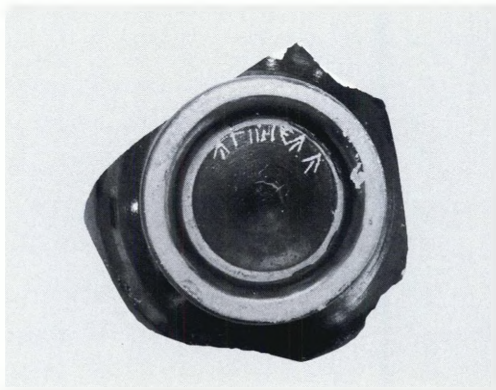

Fig. 9. Base with numerical graffito, MΘ 18737.

¹⁸ For the Archaic settlement of Toumba, Thessaloniki, see the annual excavations reports (Soueref 2004, with references to earlier publications); also, Soueref 2001.

¹⁹ Soueref 1990, p. 312, fig. 15.1. I warmly thank Dr K. Soueref for suggesting me to study and publish this fragment.

²⁰ Compare the shape of the cup-skyphoi in *The Athenian Agora* XII, nos 580-599.

²¹ For the numerical system of this graffito: Johnston 1979, pp. 29-30 (“arrow *delta*” = 10, *gamma* = 5); John-

ston 1982; Tod 1911-1912, esp. pp. 105 and 113 (“arrow *delta*” = 10 drachmas, *gamma* = half obol). The “arrow *delta*” appears also in other graffiti associated with northern Greece. For example, we may compare the graffiti on the base of a red-figure amphora by the Peleus Painter, found in Stryme: a vertical line, an “arrow *delta*” and two vertical lines (Bakalakis 1967, p. 67; Johnston 1979, p. 180, no. 15). See also the graffiti on the neck of a Mendean transport amphora found in the Agora of Athens: an “arrow *delta*” preceded by two vertical strokes (Lawall 2000, p. 56, no. 79, fig. 11).

probably denotes number 100²². Another alternative is that the E is the initial letter of a word that refers to some context or contents that have been counted and recorded. Therefore, the letter E could stand for such words as ENΘHMATA, ENEΣTI etc. which can sometimes be found in abbreviation, i.e. EN or even E²³.

According to these, we have four alternative readings of the graffito, depending on the meaning of the small horizontal line (accidental or punctuation?) and of the letter E. Therefore:

– If the letter E symbolizes number 100 then we may read: 18 - 1 120 (with punctuation) or 19,120 (without punctuation).

– If the letter E is a denotation of contents (i.e. E<NEΣTI>) then we may read: 18-1 E<NEΣTI> 20 (with punctuation) or 19, E<NEΣTI> 20 (without punctuation).

These interesting numerals probably refer not to the capacity or the price or the weight or, finally, the contents of the small cup-skyphos from Toumba, but they refer to a larger batch of vases which may have included this vase.

WORKS CITED

- Bakalakis 1967: G. Bakalakis, *Ανασκαφή Στρούμης*, Thessaloniki 1967.
- Beazley 1957-1958: J.D. Beazley, *Some Inscriptions on Vases: VII*, *AJA* 61 (1957-1958), pp. 5-8.
- Johnston 1978: A.W. Johnston, *Lists of Contents: Attic Vases*, *AJA* 82 (1978), pp. 222-226.
- Johnston 1979: A.W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases*, Warminster 1979.
- Johnston 1982: A.W. Johnston, *Two Numerical Notes*, *ZPE* 49 (1982), pp. 205-209.
- Lang 1956: M. Lang, *Numerical Notation on Greek Vases*, *Hesperia* 25 (1956), pp. 1-24.
- Lawall 2000: M.A. Lawall, *Graffiti, Wine Selling, and the Reuse of Amphoras in the Athenian Agora, ca. 430 to 400 B.C.*, *Hesperia* 69 (2000), pp. 3-90.

- Soueref 1990: K. Soueref, *Τούμπα Θεσσαλονίκης: Ανασκαφές στην οδό Καλαβρύτων*, *AEMΘ* 4 (1990), pp. 299-313.
- Soueref 2001: K. Soueref, *Τούμπα Θεσσαλονίκης: Ζητήματα αρχαιολογίας και σημασίες της ανασκαφικής έρευνας*, *Θεσσαλονικέων πόλις* 5 (2001), pp. 71-88.
- Soueref 2004: K. Soueref, *Τούμπα Θεσσαλονίκης 2004. Ανασκαφές στην Τράπεζα*, *AEMΘ* 18 (2004), pp. 329-335.
- Tiverios 1989: M.A. Tiverios, *Περίγλυφα Παναθήναια: Ένας κρατήρας του Ζωγράφου του Μονάχου 2335*, Thessaloniki 1989.
- Tod 1911-1912: M.N. Tod, *The Greek Numerical Notation*, *BSA* 18 (1911-1912), pp. 27-34.
- Tod 1913: M.N. Tod, *Three Greek Numeral Systems*, *JHS* 33 (1913), pp. 27-34.

²² Tod 1913. See also Lang 1956, p. 12, no. 58, where the E on a Chian transport amphora of the 5th century BC is interpreted as E<1Σ> (i.e. number 1).

²³ Johnston 1978, pp. 224-226; Johnston 1979, pp. 25, 34, 229 and 232.

Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται τέσσερα αγγεία του 5ου αι. π.Χ. που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης. Τα τρία από αυτά – ένας κρατήρας, μία πελίκη και μία βάση με graffito – δημοσιεύονται για πρώτη φορά, ενώ μία ακόμη πελίκη με graffito στη βάση είναι από παλιά γνωστή στην έρευνα και επανεξετάζεται εδώ.

Ο αττικός ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας προέρχεται από ιδιωτική συλλογή και εικονίζει συμποσιαστές και αυλητρίδα. Προτείνεται η απόδοσή του στο Ζωγράφο του Μονάχου 2335 (430-420 π.Χ.), αρκετά αγγεία του οποίου έχουν εντοπιστεί στο βορειοελλαδικό χώρο.

Οι δύο αττικές ερυθρόμορφες πελίκες μπορούν να ενταχθούν «Κοντά στην Ομάδα της Βιέννης 888» (420-410 π.Χ.). Εικονίζουν γυναίκες με ταινίες, κιβωτίδια και καθρέπτη. Στη βάση της μίας πελίκης, η οποία βρέθηκε στη Χαλκιδική, υπάρχει το ενδιαφέρον graffito ΣΙΚΕΛΙΚΑ, λέξη που είχε προβληματίσει τον J.D. Beazley.

Τέλος, ένα ακόμη graffito στη βάση μιας κύλικας-σκύφου που βρέθηκε στην ανασκαφή της Τούμπας Θεσσαλονίκης (425-400 π.Χ.) δίνει την αφορμή για σχόλια σχετικά με ορισμένα αριθμητικά εμπορικά σύμβολα που ανήκουν σε μια παραλλαγή του συνηθισμένου ακροφωνικού αριθμητικού συστήματος.

ΙΟΥΔΑΙΟΙ, ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ, ΚΑΔΜΟΣ

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

Ο βασιλιάς της Σπάρτης Αρεύς Α' (309-265 π.Χ.) σε επιστολή του προς το μέγιστο αρχιερέα των Ιουδαίων Οινία (αλλιώς Ονία), αναφέρει ότι «από την ίδια γενιά κατάγονται Ιουδαίοι και Λακεδαιμόνιοι, κατευθείαν από τον Αβραάμ (Μακκαβαίων Α', κεφ. 12, 21), όπως αναγράφεται *έν γραφῆι*, σε κάποιο κείμενο της Σπάρτης¹. Ο Αρεύς τονίζει μάλιστα στην ίδια επιστολή ότι «εφόσον είμαστε αδελφία, δίκαιο είναι να νεμόμαστε εμείς τα δικά σας, και τα δικά μας να τα έχουμε κοινά με σας». Η κοινή καταγωγή Ιουδαίων και Σπαρτιατών, που προφασίζεται ο Αρεύς, αποτελεί δικό του εφεύρημα, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη². Επιχειρεί ο Σπαρτιάτης βασιλιάς να εξασφαλίσει τη συμμαχία των Ιουδαίων, στην έναρξη του Χερμωνίδειου πολέμου (267-262 π.Χ.),

και να εμφανιστεί ως ισχυρό χαρτί στα μάτια του συμμάχου του Πτολεμαίου Β', ο οποίος είχε βλέψεις προς την Εγγύς Ανατολή³. Κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού ο Αρεύς έχασε άδοξα τη ζωή του στην προσπάθεια να καταλάβει την Κόρινθο, την άνοιξη του 265 π.Χ.⁴.

Πέρα από το πρόβλημα της αυθεντικότητας της επιστολής, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι ο Αρεύς δεν ζητά ευθέως από τους Ιουδαίους στρατιωτική βοήθεια – που δεν γνωρίζω αν ήταν και σε θέση να την προσφέρουν – αλλά προτείνει κοινοκτημοσύνη στα αγαθά. Η πρότασή του φαντάζει παράδοξη και είναι οπωσδήποτε πρωτοφανής για τα δεδομένα της εποχής, έστω και αν είχαν προηγηθεί οι quasi «επαναστατικές» απόψεις του Πλάτωνα για κοινοκτημοσύνη, όπως διατυπώνονται του-

¹ Για τη *γραφῆ* αυτή των Σπαρτιατών δεν έχουμε δυστυχώς πληροφορίες. Θά πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να ήταν κάποιο παλαιό ιερό κείμενο ή μια βασιλική γενεαλογία. Για τη σχέση Ιουδαίων και Σπαρτιατών, βλ. F.-M. Abel, *Les livres des Macabées*, Paris 1949, σ. 225 και 231-233· πρβλ. και O. Curty, *Les parentés légendaires entre cités grecques. Catalogue raisonné des inscriptions contenant le terme ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ et analyse critique*, Genève 1995, passim, όπου εξετάζεται η διπλωματική εκμετάλλευση των πλαστών ή υπαρκτών περιπτώσεων συγγένειας μεταξύ των ελληνικών πόλεων.

² Οι F.-M. Abel και J. Strack, *Les livres des Macabées*, Paris 1961³, σ. 184, σημ. b, υποστηρίζουν ότι τα περί *γραφῆς* που δόθηκαν βρέθηκαν στα αρχεία της Σπάρτης αποτελούσαν εφεύρημα των Ιουδαίων που έμεναν

στη Σπάρτη το 145 π.Χ., οι οποίοι και τα απέδωσαν στο βασιλιά Αρέα Α'.

³ Όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο J.M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago - London 2002, σ. 224. Πρβλ. M.S. Ginsburg, *Sparta and Judea*, *CPh* 29 (1934), σ. 117-124· P. Cartledge - A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta*, London - New York 1989, σ. 36-37 και 85· B. Cardauns, *Juden und Sparta*, *Zur hellenistisch-jüdischen Literatur*, *Hermes* 95 (1967), σ. 317-324. Αυθεντική θεωρούν την επιστολή οι Ginsburg, ό.π., και W.G. Forrest, *A History of Sparta c. 950-192 B.C.*, London 1968, σ. 142.

⁴ J. Beloch, *Griechische Geschichte*, τ. 4, Berlin - Leipzig 1927, σ. 574-578.

λάχιστον στην *Πολιτεία* του⁵. Στην Παλαιά Διαθήκη πάντως καταγράφεται η απερίφραστη εκ μέρους των Ιουδαίων αποδοχή της γραπτής πρότασης του Αρέα. Δέχονται δηλαδή και αυτοί να τα έχουν όλα από κοινού με τους Σπαρτιάτες προσθέτοντας ότι: *ἡ ὑπαρξις ὑμῶν ἡμῖν ἔσται καὶ τὰ ἡμῶν ὑμῖν* (Μακκαβαίων Α', κεφ. 12, 23). Δηλώνουν δηλαδή ούτε λίγο ούτε πολύ, παρά το λιτό και ταπεινό της διατύπωσης, ότι θέτουν τη ζωή και τα υπάρχοντά τους στη διάθεση των Σπαρτιατών!

Η σχέση αγάπης Ιουδαίων και Σπαρτιατών, πλαστή ή όχι, είχε και συνέχεια. Το 168 π.Χ., επί Αντιόχου Δ' (175-163 π.Χ.), ο μέγιστος αρχιερέας των Ιουδαίων Ιάσων, μισητός από το λαό του, επειδή μεταξύ άλλων είχε ασπαστεί συνήθειες και επιβάλει σύμβολα ξένα προς την Ιουδαϊκή θρησκεία, εξορίζεται από τα Ιεροσόλυμα και καταφεύγει στην αδελφή πόλη Σπάρτη (Μακκαβαίων Β', κεφ. 5, 9). Το 168 π.Χ. είναι έτος κρίσιμο με τη ραγδαία μεταβολή της τάξης πραγμάτων στην Ελλάδα, λόγω της συντριπτικής ήττας των Μακεδόνων του Περσέα στην Πύδνα από τους Ρωμαίους με επί κεφαλής τον ύπατο Αιμίλιο Παύλο⁶. Ο μόνος αξιόλογος πολιτικός άνδρας την περίοδο αυτή στη Σπάρτη ήταν ο Μεναλκίδας⁷.

Η επίθεση αγάπης εκ μέρους των Ιουδαίων,

που κάνει την εμφάνισή της 23 χρόνια αργότερα με στόχο τους «αδελφούς» Σπαρτιάτες και πάλι, είναι ομολογουμένως εντυπωσιακή. Το 145 π.Χ., όταν οι Ρωμαίοι έχουν ήδη κατακτήσει την Ελλάδα, ο μέγιστος αρχιερέας των Ιουδαίων Ιωνάθαν (152-142 π.Χ.) στέλνει πρεσβεία στη Ρώμη επιδιώκοντας την ανανέωση της φιλίας και της συμμαχίας του με την ανερχόμενη «παγκόσμια» δύναμη της εποχής. Ταυτόχρονα στέλνει επιστολή και στους Σπαρτιάτες, η οποία αρχίζει ως εξής: *Ἰωνάθαν ἀρχιερεὺς καὶ ἡ γερουσία τοῦ ἔθνους καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ ὁ λοιπὸς δῆμος τῶν Ἰουδαίων Σπαρτιάταις τοῖς ἀδελφοῖς χαίρειν*. Υπενθυμίζει ο Ιωνάθαν στους Σπαρτιάτες την παλαιά επιστολή του βασιλιά Αρέα και τους δεσμούς φιλίας των δύο λαών, η οποία είναι σύμφωνη και με τα *βιβλία τὰ ἅγια*, τονίζοντας ότι οι Ιουδαίοι δεν παραλείπουν να μνημονεύουν τους Σπαρτιάτες στις γιορτές, τις καθημερινές θυσίες και τις προσευχές τους! Οι ίδιοι οι Ιουδαίοι έχουν δοκιμάσει πολλές πικρίες και ταλαιπωρίες από πολέμους, προσθέτει ο Ιωνάθαν, αλλά δεν θέλησαν ποτέ να ενοχλήσουν τους φίλους και συμμαχούς τους Σπαρτιάτες, γιατί οι ίδιοι έχουν εξασφαλισμένη *τὴν ἐξ οὐρανοῦ βοήθειαν* (Ἰώσηπος, *Ιουδ. Αρχαιολ.* 13, 163-166. Μακκαβαίων Α', κεφ. 12, 2-23)⁸. Εκπλήσσει ομο-

⁵ *Πολιτεία* Γ 416d, Ε 457d και Η 543a. Κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, που ευνοούσαν τις κατώτερες τάξεις και είχαν το χαρακτήρα της κοινωνικής επανάστασης, έλαβαν χώρα στη Σπάρτη επί βασιλείας Ἀγι και κυρίως επί Κλεομένη (230-220 π.Χ.). Βλ. Πλούτ., *Κλεομένης* 18.3, 19.8. και 35. Κατά τους Abel και Stracky, ό.π., σ. 184, σημ. ε, το θέμα της κοινοκτημοσύνης απηχεί ιδέες του βιβλίου του Τωβίτ της

Παλαιάς Διαθήκης.

⁶ P. Cartledge - A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta*, London - New York 1989, σ. 85.

⁷ Ό.π., σ. 85-87.

⁸ Ενδιαφέρον, «θεολογικό» θα έλεγα, παρουσιάζει η γνωστή αυτή εμμονή των Ιουδαίων ότι έχουν εξασφαλισμένη την εξ ουρανού βοήθεια ως περιούσιος λαός.

λογουμένως η, φαινομενικά τουλάχιστον, ειλικρινής αυτή έκφραση συναισθημάτων αδελφοσύνης και φιλίας εκ μέρους των Ιουδαίων προς τους Σπαρτιάτες, σε μια φάση μάλιστα της ιστορίας τους, κατά την οποία δεν φαίνεται να είχαν ανάγκη από διπλωματική ή στρατιωτική υποστήριξη της Σπάρτης, μιας Σπάρτης που είχε αποσυρθεί από το προσκήνιο των εξελίξεων, δεν είχε πια ρόλο – ούτε καν κομπάρσου – να παίζει στα ιστορικά δρώμενα, μέχρι τουλάχιστον τον πρώτο Μιθριδατικό πόλεμο του 88 π.Χ.

Η κίνηση αυτή των Ιουδαίων διά του Ιωνάθαν, όπως και να ερμηνευθεί, έρχεται, κατά τη γνώμη μου, να στηρίζει την αυθεντικότητα της επιστολής του Αρέα Α' και να μας ωθήσει να αναζητήσουμε παλαιότερους δεσμούς των δύο λαών, οι οποίοι είχαν οικοδομηθεί πάνω στην πίστη της κοινής καταγωγής, όπως αυτή είχε καταγραφεί στις «γραφές» τους. Η «γραφή» των Σπαρτιατών, στην οποία είχε καταγραφεί αυτή η παραδοσιακή σχέση, δυστυχώς δεν σώζεται. Οι βασιλικές πάντως γενεαλογίες, που διασώζονται σε μεταγενέστερες φιλολογικές μαρτυρίες ή παραδίδονται ως μαρτυρίες εξηγητών, θα πρέπει να βασίζονται σε «παλαιές γραφές», που φυλάσσονταν σε αρχαία πόλεων και ιερών και είχαν το χαρακτήρα ιερών βιβλίων. Ο Πausanίας για παράδειγμα, ο οποίος αντλεί τις πληροφορίες

του από τα λεγόμενα ντόπιων εξηγητών (3.1.1: *ὡς αὐτοὶ Λακεδαιμόνιοι λέγουσι*), μαρτυρεί ότι ο Σπαρτιάτης Θήρας καταγόταν απευθείας από τον Φοίνικα Κάδμο (3.1.7-8), ενώ προγενέστερη πληροφορία που έρχεται από τον Ηρόδοτο (IV, 147-149) μάς κάνει γνωστό ότι οι πρώτοι Φοίνικες κάτοικοι του νησιού, απόγονοι του Φοίνικα Μεμβλίαρου, δέχθηκαν τον Θήρα ασμένως, τον λάτρεψαν μάλιστα ως ήρωα οικιστή τους⁹. Σημαντική νομίζω είναι και η δεύτερη μαρτυρία του Πausanία, ότι στην Ποικίλη στοά (αλλιώς Λέσχη) της Σπάρτης υπήρχαν Ηρώα του Κάδμου, του Οιδόλυκου, γιου του Θήρα, καθώς και του Αιγέα, γιου του Οιδόλυκου (Πaus. 3.15.6-7)¹⁰.

Στο «ιερό βιβλίο» των Ιουδαίων, την Παλαιά Διαθήκη, ο Κεδμά, το όνομα του οποίου ηχεί παρόμοια με αυτό του Κάδμου, είναι ένας από τους δώδεκα γιους του Ισμαήλ, γιου του Αβραάμ από την Αιγύπτια παιδίσκη Άγαρ (Γένεσις, κεφ. 16 και 25, 15). Ορισμένοι στη Θήβα πίστευαν ότι ο Κάδμος, γιος του Αγήνορα ήταν Αιγύπτιος και όχι Φοίνικας, το άγαλμα όμως της θεάς που ανέθεσε στο Καδμείο φέρει το φοινικικό όνομα Όγγα και όχι το αιγυπτιακό Σάις, όπως σημειώνει ο Πausanίας και πάλι (9.12.2)¹¹.

Δεν θεωρώ αναγκαίο να αναζητήσω επιχειρήματα για να απορρίψω τον ισχυρισμό

⁹ I. Malkin, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge 1994, σ. 89-95.

¹⁰ Ό.π., σ. 94 και σημ. 127 για τη φατρία των Αιγιδών στη Θήβα. Περβλ. *LIMC* I, σ. 563-582, 1990, λ. *Kadmos I* (M. Tiverios).

¹¹ Fr. Vian, *Les origines de Thèbes. Cadmos et les Spartes*, Paris 1963· η μάκαιρα Άνασσα Όγγα (Αι-

σχύλος, *Επτά επί Θήβας*, σ. 164) θεωρείται ανατολική θεότητα, που ταυτίζεται με την Αθηνά. Περβλ. και τα επίθετα Ογκαίος Απόλλων (8.25.9) και το Ογκείο στην αρκαδική Θέλουσα (8.25.4), λέξη που υπόκειται στο τοπωνύμιο Ογχηστός της Βοιωτίας (9.26.5): Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίων Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά - Φωκικά*, Αθήνα 1981, σ. 93, σημ. 1.

ότι ο Κάδμος και οι Φοίνικες του δεν ήταν Σημίτες, αλλά ινδοευρωπαϊκός λαός που έφθασε στη Βοιωτία από την Ήπειρο (!)¹². Αυτό άλλωστε που ενδιαφέρει είναι η μυθική παράδοση, που θέλει τον Κάδμο Φοίνικα, μια παράδοση άμεσα συνδεδεμένη με το παρελθόν, το χώρο και τον κόσμο των κατοίκων του ελλαδικού χώρου έως και την ύστερη αρχαιότητα¹³. Στα αρχαϊκά χρόνια επικρατεί μεταξύ των ισχυρών βασιλικών οίκων της εποχής η επιθυμία οι γενάρχες τους να κατάγονται ή να έρχονται κατά κανόνα από την Ανατολή. Όπως η οικογένεια των Περσειδών από το Άργος θεωρούσε γενάρχη της τον Δαναό, που ήλθε από την Ανατολή, έτσι και οι Θηβαίοι τιμούσαν ως γενάρχη τους τον Κάδμο, γιο του βασιλιά της Φοινίκης Αγήνορα, που πίστευαν ότι ήλθε στην Ελλάδα από την Παλαιστίνη την εποχή του Χαλκού, εγκαταστάθηκε στη Θήβα και συνέπραξε μεταξύ άλλων στη δημιουργία των λεγόμενων Σπαρτών από τα δόντια του δράκοντα¹⁴. Κατά τον Ευριπίδη (Φοίνισσες, στ. 247), κοινόν αἷμα ένωνε τους Θηβαίους με τους Φοίνικες. Οι δεσμοί του Κάδμου και των ακολου-

θων του με τη Σπάρτη και τη Θήρα ήταν, όπως σημειώσαμε παραπάνω, εξίσου ισχυροί με αυτούς της Θήβας. Στηρίζονταν πιθανώς και στην ηχητική ή παρετυμολογική συσχέτιση των λέξεων Σπαρτοί και Σπάρτη. Σε ενίσχυση των πρώιμων εμπορικών και πολιτιστικών σχέσεων Σπαρτιατών και Φοινίκων έρχονται, νομίζω, και οι ομηρικοί στίχοι (Οδύσσεια δ 615-619) για το θαυμαστό ασημένιο με χρυσό περιχειλίωμα κρατήρα, που δώρισε ο βασιλιάς των Σιδωνίων Φαίδιμος στον Μενέλαο της Σπάρτης, και αυτός με τη σειρά του τον πρόσφερε στο γιο του Οδυσσέα Τηλέμαχο.

Ενδιαφέρουσα για τη σχέση Ιουδαίων και Φοινίκων του Κάδμου είναι η μυθική παράδοση που θέλει τους Ιουδαίους να κατάγονται από τους Σπαρτούς του Κάδμου. Ο Στέφανος Βυζάντιος σημειώνει τα εξής στη λέξη *Ίουδαία*: *ὡς δὲ Κλαύδιος Ἰούλιος, ἀπὸ Οὐδαίου Σπαρτῶν, ἐνὸς ἐκ Θήβης μετὰ Διονύσου ἐστρατευκότος, τὸ ἔθνικόν Ἰουδαίους, τινές δε Ἰδουμαίους φασίν*¹⁵. Ο ίδιος λεξικογράφος για τους *Ἰδουμαίους* (=Ιουδαίους) σημειώνει τα εξής: *Ἰδουμαῖοι, ἔθνος Ἑβραίων, ἀπὸ Ἀδῶμον (ἄδω-*

¹² Πρβλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α', Αθήνα 1971, σ. 361 (Μ. Σακελλαρίου).

¹³ Cl. Calame, *Mythe et histoire dans l'Antiquité grecque: La création symbolique d'une colonie*, Lausanne 1996. Πρβλ. P. Brulé, *Dans le nom, tout n'est-il pas déjà dit? Histoire et géographie dans les récits généalogiques*, *KERNOS* 18 (2005), σ. 241-268. Ο Α. Schachter, *Kadmos and the Implications of the Tradition for Boiotian History*, στο *La Béotie antique: Colloques Internationaux du CNRS, Lyon-Saint Étienne, 16-20 mai 1983*, Paris 1985, σ. 143-153, υποθέτει ότι ο Κάδμος πήρε υστερογενώς το όνομά του από την ακρόπολη των Θηβών Καδμεία και συνδέθηκε με τη

Φοινίκη από Βοιωτούς αποίκους, που είχαν έλθει στη Θήβα από την Ανατολή.

¹⁴ Φερεκύδης 3 FGH 22. Ευριπίδης, *Φοίνισσες*, στ. 638-675. Vian, ό.π. Η αδελφή του Κάδμου, Ευρώπη, έφθασε στην Κρήτη, σύμφωνα με τη μυθική παράδοση, καθισμένη στην πλάτη του Διός ταύρου. R.B. Edwards, *Kadmos the Phoenician: a Study in Greek Legends and the Mycenaean Age*, Amsterdam 1979. Για το γάμο Κάδμου και Αρμονίας, βλ. M. Rocchi, *Kadmos e Harmonia. Un matrimonio problematico*, Roma 1989, σ. 1-144, passim.

¹⁵ Vian, ό.π., passim.

μα γὰρ οἱ Ἑβραῖοι τὸ ἐρυθρὸν καλοῦσι) ὅτι ξανθὸν βρωμα δούς αὐτῶι ὁ ἀδελφός τὰ πρωτεῖα εἰλήφει¹⁶. Το ερυθρό επομένως χρώμα εἶναι αὐτό που χάρισε το ὄνομα στους κατοίκους της χώρας αὐτῆς, ὄχι μόνο στους Χαναναίους και τους Φοίνικες, ἀλλὰ και στους Ιουδαίους, σύμφωνα τουλάχιστον με τη μαρτυρία του Βυζάντιου¹⁷. Για το ὄνομα Ἑβραῖοι ο ἴδιος λεξικογράφος σημειώνει ὅτι ονομάζονται ἔτσι ἀπὸ Ἀβράαμ, ὡς φησι Χάραξ. Ὁ Ἀβράαμ του Στέφανου Βυζάντιου και ο Ἄβρααμος του ιστορικοῦ Ἰώσηπου ταυτίζονται ἀσφαλῶς με τον Ἀβραάμ της Παλαιάς Διαθήκης, ὅπως ἀποδίδεται το ὄνομά του στην ελληνική μετάφραση των Εβδομήκοντα.

Στη Βίβλο, οἱ ἄνθρωποι που κατοικοῦσαν στη στενή παραλιακή λωρίδα γης ἀπὸ τη Γάζα ἕως τις εκβολές του Ορόντη, καθῶς και σε βάθος 90 χλμ. περίπου προς την ενδοχώρα, την εποχή του Χαλκού, ονομάζονταν Χαναναῖοι¹⁸. Ἦταν Σημίτες ὅπως και οἱ Ιουδαῖοι και μιλοῦσαν την ἴδια σημιτική γλώσσα, ἔστω και αν στη Γένεση (κεφ.

¹⁶ Ἀδωμος (Ἑδῶμ=πυρός, κοκκινομάλλης) εἶναι το παρωνύμιο του πρωτότοκου ἀδελφοῦ Ησαῦ (Γένεσις, κεφ. 25, 30 και 36, 1.

¹⁷ Φοινίκη ονομαζόταν και η νήσος Ἴος, κατὰ τον Στέφανο Βυζάντιο. Το ὄνομα οφείλεται στην ὑπαρξη εργασιῶν ἐξαγωγῆς πορφύρας. Βλ. και τα λήμματα Ἀνάφη, Μεμβλίαρος και Θήρα στον ἴδιο λεξικογράφο.

¹⁸ H. Müller-Karpe, Zum Ende der spätkanaanitischen Kultur, στο H. Müller-Karpe (επιμ.), *Geschichte des Forschungskolloquiums über die Geschichte des 13. und 12. Jahrhunderts v. Chr. am 24. Februar 1976 im Frankfurter Institut für Vorgeschichte*, Frankfurt/Main 1977, σ. 57-75, με πλούσια βιβλιογραφία.

9, 18), ο Χαναάν, ἀπὸ τον οὗο υποτίθεται ὅτι πήραν το ὄνομά τους οἱ Χαναναῖοι, φέρεται ως γιος του Χαμ και ὄχι του Σημ, ἀπὸ τον οὗο καταγόταν ο Ἀβραάμ¹⁹. Ὁ Ἀβραάμ ἐξᾶλλου με τη γυναίκα του Σάρα κατοίκησαν εἰς γῆν Χαναάν. Χαναάν σημαίνει χώρα της πορφύρας, το ὄνομα δηλαδή προέρχεται ἀπὸ το ερυθρό χρώμα, που ἐξάγεται ἀπὸ την επεξεργασία της πορφύρας (*Murex trunculus* και *Purpura haemastoma*)²⁰. Στις επιστολές της Tell el-Amarna του 15ου-14ου αι. π.Χ., οἱ κάτοικοι της Χαναάν ἀποκαλοῦνται «Kinanuḥ» ἢ «Ki-ahhu», δηλαδή Χαναναῖοι, δηλαδή «Πορφυροῖ»²¹. Το ὄνομα Φοίνικες (=πορφυροῖ) δόθηκε στους Χαναναῖους ἀπὸ τους Μυκηναῖους (Φιλισταῖους), οἱ οὗοῖοι εἶχαν ἀρχικά συνάψει ἐμπορικές σχέσεις με τους λαούς της παράκτιας ζώνης της Παλαιστίνης και εγκατασταθεῖ σε συνέχεια μόνιμα ἐκεῖ. Αναφέρω το πολὺ γνωστό παράδειγμα του γίγαντα πολεμιστή Γολιάθ, που ἦταν Φιλισταῖος, δηλαδή Μυκηναῖος κάτοικος της Παλαιστίνης²². Οἱ Φιλισταῖοι-Μυκηναῖοι, μεταφράζοντας στη δική τους Ἰνδοευρω-

¹⁹ Για τους Χαμ, Σημ και Ἰάφεθ, γιους του Νῶε και τους ἀπογόνους τους, βλ. Γένεσις, κεφ. 10 και 11.

²⁰ G. Garbini, Sul nome fenicio della porpora, *RStFen* 3 (1975), σ. 15-16.

²¹ W.F. Albright, *The Amarna Letters, Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament*, Princeton 1950. D. Harden, *The Phoenicians*, London 1980², σ. 18-20.

²² T. Dothan, *The Philistines and their Material Culture*, New Haven 1982 (βασική μελέτη για τις φιλολογικές και ἀρχαιολογικές μαρτυρίες). T. and M. Dothan, *People of the Sea, The Search for the Philistines*, New York 1992, σ. 3-12 και 149-181.

παϊκή γλώσσα τη σημιτική λέξη *Kinanih*, ονόμασαν όλους τους Σημίτες κατοίκους της Παλαιστίνης *Φοίνικες*²³. Η Φοινίκη ονομαζόταν και *Χνα* (=Χαναάν) σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο (στη λ.).

Κατά την περίοδο των μαζικών μετακινήσεων και εισβολών οι Χανααναίοι χάνουν το μεγαλύτερο μέρος της γης τους. Αναγκάζονται να μετακινηθούν στα ορεινά ενδότερα της Παλαιστίνης για να εκμεταλλευτούν την ξυλεία του Λιβάνου, πηγή της ναυτικής οικονομίας τους. Η περίοδος της μεγάλης ακμής τους εντάσσεται χρονικά στη γεωμετρική-αρχαϊκή εποχή. Στη Βίβλο, όπως και στον Όμηρο, ονομάζονται συχνά Σιδώνιοι. Οι Ιουδαίοι εισέβαλαν σταδιακά στην Παλαιστίνη, δεν την κατέκτησαν ολόκληρη παρά μόνον αργότερα στα χρόνια του βασιλιά Σολομώντα (965-928 π.Χ.). Πόλεις, όπως η Χαζώρ για παράδειγμα, παρέμειναν στα χέρια των Χανααναίων για πολλούς αιώνες. Παρατηρούνται, ωστόσο, πολλά κοινά πολιτιστικά στοιχεία μεταξύ των Χανααναίων και των Ιουδαίων, ήταν άλλωστε λαοί της ίδιας φυλετικής οικογένειας²⁴.

Ο Κάδμος ήταν Φοίνικας, σύμφωνα με την ελληνική παράδοση, δηλαδή Χανααναίος.

Το όνομα του Κεδμιά (*Qdmt*), ενός από τους δώδεκα γιους του Ισμαήλ (γιου της Αιγύπτιας Άγαρ), οι οποίοι είχαν γεννηθεί στη Χαναάν και χαρακτηρίζονται στη Βίβλο ως οι *κατὰ ἔθνη ἄρχοντες*, παρουσιάζει, όπως επισημάναμε ήδη, στενή ηχητική, προφανώς και ετυμολογική συγγένεια με αυτό του Κάδμου, αν δεν ταυτίζεται μαζί του. Οι γάμοι και οι επιμειξίες την εποχή του Χαλκού και του Σιδήρου μεταξύ Ιουδαίων, Φοινίκων (=Χανααναίων), Αιγυπτίων, Σύρων και Φιλισταίων δεν ήταν σπάνιοι²⁵. Γάμοι μάλιστα ανάμεσα και σε βασιλικά γένη Φοινίκων και Ιουδαίων μαρτυρούνται αρκετοί²⁶. Δεν απαγορεύονταν τότε αυστηρά οι μεικτοί γάμοι, όπως αργότερα στα χρόνια του Δαβίδ (1004-965 π.Χ.), ο οποίος κατάφερε να ενώσει τις φυλές του Ισραήλ συμβάλλοντας αποφασιστικά στη σφρηγήλωση της εθνικής ταυτότητας των Ιουδαίων. Επέβαλε, όμως, σε συνέχεια αυστηρούς κανόνες και απαγορεύσεις προκειμένου να σταθεροποιήσει τη συνοχή τους²⁷.

Σύμφωνα με το *Πάριον Χρονικόν*, ο Κάδμος με τους Φοίνικες έφθασε στη Θήβα γύρω στο 1510/1500 π.Χ.²⁸. Οι χρόνοι του υπο-

²³ Για τους Φιλισταίους, βλ. Dothan, ό.π.: R.A.S. Macalister, *The Philistines, Their History and Civilization*, London 1914· W. Heurtley, *The Relations between Philistines and Mycenaean Pottery*, *QDAP* 5 (1936), σ. 90-110.

²⁴ Müller-Karpe, ό.π.

²⁵ Και η σύζυγος του Ισαάκ Ρεβέκκα ήταν κόρη του Σύρου Βαθουλή και αδελφή του Σύρου Λάβαν: *Γένεσις*, κεφ. 25, 20. Και η γυναίκα του Ησαύ, η Ιουδίθ, ήταν κόρη του Βεάχ του Χετταίου. Ο Ιωσήφ παντρεύτηκε στην Αίγυπτο την Ασεννέθ, κόρη του Αι-

γύπτιου Πετεφρή, ιερέα της Ηλιουπόλεως: *Γένεσις*, κεφ. 46, 20. Βλ. και G. Cornfeld - G.J. Botterweck (επιμ.), *Die Bibel und ihre Welt, eine Enzyklopaedie*, Tel Aviv 1972, τ. 5, σ. 1102.

²⁶ Ό.π., σ. 1146.

²⁷ Ο βασιλιάς Δαβίδ κατάφερε να εξουδετερώσει στρατιωτικά και πολιτικά του Φιλισταίους: Dothan, ό.π., σ. 85, 138, 171, 179, 181-183, 229, 252.

²⁸ F. Jacoby, *Das Marmor Parium*, *RhM* 59 (1885), σ. 63-70. Πρβλ. Πανσ. 9.5.1-5 και 9.10.1 και Παπαχατζής, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 49-50, σημ. 2.

τιθέμενου ερχομού του στην Ελλάδα ορίζουν για τη Χαναάν την αρχή της Ύστερης εποχής του Χαλκού, εποχής που σηματοδοτεί μια νέα φάση στην ιστορία της Συρο-Παλαιστίνης. Ο Φαραώ Τουθμωσις Γ' της Αιγύπτου (1504-1450 π.Χ.) συγκρούεται στη Μεγιδδώ με το βασιλιά του Quadesh κοντά στον ποταμό Ορόντη. Οι τοπικοί ηγεμόνες της Χαναάν δηλώνουν υποταγή στον Φαραώ που εγκαθιστά φρουρές στις πόλεις τους. Υποχρεώνονται σε αναγκαστική αποστολή δώρων, φόρων, δούλων, καλλιτεχνών, γυναικών και ποικίλων αγαθών, κυρίως λαδιού. Είναι ταυτόχρονα η εποχή των διεθνών σχέσεων και της εντατικοποίησης του εμπορίου μεταξύ Χαναάν, Κύπρου και Μυκηναίων²⁹. Εποχή που ευνοεί τις μετακινήσεις όχι μόνον πραγμάτων αλλά και «ανθρώπων της Ανατολής», εμπόρων, τεχνιτών και άλλων που αναζητούν νέα γη για εγκατάσταση.

Στον πλου του από τη Φοινίκη για τη Θήβα ο Κάδμος μυθολογείται ότι πέρασε από το νησί *Καλλίστη*, που αργότερα ονομάστηκε Θήρα και την εποίκησε με Φοίνικες, σύμφωνα με την ελλαδική παράδοση, αφήνοντας επικεφαλής τον ακόλουθό του *Μεμβλιάρων* (Ηρόδ. IV, 147-149)³⁰. Οι Φοίνι-

κες μεταξύ άλλων μετέφεραν και τη συριακής προέλευσης λατρεία της Αφροδίτης-Αστάρτης στην Πάφο της Κύπρου και σε περιοχές της Ελλάδας, όπως την Αθήνα, τα Κύθηρα και πιθανώς την Κόρινθο και τη Θήβα (Ηρόδ. I, 105. Πaus. 1.14.7, 2.5.1 και 9.16.3). Ενδιαφέρον, από άλλη σκοπιά, παρουσιάζει η μυθική παράδοση ότι τα ξύλινα ακροστόλια των πλοίων του Κάδμου χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή των λατρευτικών ξοάνων της Αφροδίτης-Αστάρτης στη Θήβα (Πaus. 9.16.3)³¹.

Είναι γνωστό ότι οι Φοίνικες είχαν εγκατασταθεί στο Κίτιο της Κύπρου τουλάχιστον από τον 9ο αι. π.Χ.³². Φοινικικοί οικισμοί έχουν έλθει στο φως στη Μάλτα, τη Σικελία, τη Σαρδηνία και το Μαρόκο (Μοτύη, Τάρρος, Sulcis, Monte Sirai, Mogador)³³. Το 1971, αποκαλύφθηκε κοντά στη Μοτύη ένα καρχηδονιακό πολεμικό πλοίο του 3ου αι. π.Χ. Γνωστή είναι επίσης η περίπτωση της ισχυρής Καρχηδόνας και του ιερού της Tanit στο Salamambo. Η Malaga, η Huelva και το νησί Ibiza, η Καρθαγένη και άλλες θέσεις στην Ισπανία είχαν επίσης δεχθεί Φοίνικες αποίκους³⁴. Τα νησιά Ανάφη, Μήλος και Κύθηρα σχετίζονται με παρουσία Φοινίκων³⁵. Ο Απολλόδωρος (*Βιβλιοθήκη*

²⁹ The Metropolitan Museum of Art, *Treasures of the Holy Land: Ancient Art from The Israel Museum* (Κατάλογος έκθεσης), New York 1986, σ. 94-96.

³⁰ Βλ. Malkin, ό.π. (υποσημ. 9). Πρβλ. A.W. Gomme, *JHS* 33 (1913), σ. 223, ο οποίος υποστηρίζει ότι η παράδοση της εισβολής του Κάδμου στη Βοιωτία δημιουργήθηκε για να εξηγηθεί η εισαγωγή του φοινικικού αλφαβήτου στην Ελλάδα, των «καδιμίων» γραμμάτων του Ηρόδοτου (V, 59).

³¹ A. Götlicher, *Kultschiffe und Schiffskulte im Altertum*, Berlin 1992, passim, για την ιερότητα των ακροστόλιων και τη σημασία τους για τους ναυτικούς.

³² V. Karageorghis, *Kition: Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus*, London 1976.

³³ D. Harden, *The Phoenicians*, Suffolk 1980, σ. 52-68.

³⁴ Ό.π.

³⁵ G. Dossin, *Membliaros-Anaphe*, *RBPhil* 50 (1972), σ. 25-29. Malkin, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 93.

III, 1, 3-4) αναφέρει μεταξύ άλλων ότι ο Κάδμος με την Τηλέφασσα, μητέρα της Ευρώπης, εγκαταστάθηκαν στη Θράκη και τη Θάσο (Ηρόδ. II, 44 και VI, 47). Ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. ο Φοίνικας Κάδμος είχε ταυτιστεί με τον Κάδμο της Σαμοθράκης, όπως μαρτυρεί ο Ελλάνικος ο Μυτιληναίος (FGH 4 F 23 και 24b)³⁶. Ο ποιητής του 2ου αι. π.Χ. Ηρώδης Ποσειδώνιου από την Πριήνη συνέθεσε έπος, όπου μεταξύ άλλων ανέφερε και τον Κάδμο³⁷.

Η αποκάλυψη του φοινικικού ιερού στον Κομμό της Κρήτης από τον Joseph Shaw έπαιξε σημαντικό ρόλο στην κατανόηση του χαρακτήρα και του μεγέθους της φοινικικής παρουσίας στο Αιγαίο και ειδικά στην Κρήτη³⁸. Η κινητικότητα Φοινίκων εμπόρων και τεχνιτών ήταν δεδομένη³⁹. Η εύρε-

ση όμως τριών φοινικικών επιτύμβιων περσών (σίρρι) στο γεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην αρχαία Ελεύθερνα από τον Νίκο Σταμπολίδη άλλαξε ριζικά την καθιερωμένη άποψη για περιπλανώμενους και περαστικούς Ανατολίτες, και δηλώνει ότι οι λίγοι έστω Φοίνικες της Ελεύθερνas (τεχνίτες ή έμποροι) διέμεναν εκεί, είχαν μάλιστα το προνόμιο να ενταφιάζονται στο ίδιο με τους γηγενείς Κρήτες νεκροταφείο⁴⁰.

Μια δίγλωσση ελληνο-φοινικική επιγραφή του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., που βρέθηκε το 1999 στον Άγιο Αρτέμιο Νάξου από τον Βασίλη Λαμπρινουδάκη, αλλά προέρχεται πιθανώς από τη Δήλο, σχετίζεται νομίζω με το θέμα που μας απασχολεί, γιατί αναφέρεται σε αυτήν «ο λαός του Qdmt»⁴¹.

³⁶ H. Ehrhardt, *Samothrake: Heiligtümer in ihrer Landschaft und Geschichte als Zeugen antiken Geisteslebens*, Stuttgart 1985, σ. 177. Στη δημιουργία του μύθου αυτού έπαιξε πιθανώς ρόλο και η ακουστική έστω σχέση του ονόματος του Κάβειρου Καδμύλλου με τον Κάδμο.

³⁷ Ό.π., σ. 221. Πρβλ. και Νόννος, *Διονυσιακά* 3, 61-73.

³⁸ J.W. Shaw, *Phoenicians in Southern Crete*, *AJA* 93 (1989), σ. 165-183. J.W. Shaw - M.C. Shaw, *Excavations at Kommos (Crete) during 1986-1992*, *Hesperia* 62 (1993), σ. 129-190.

³⁹ J.N. Coldstream, *Greeks and Phoenicians in the Aegean*, στο H.G. Niemeyer (επιμ.), *Phönizier im Westen, Internationales Symposium in Köln vom 24. bis 27. April 1979*, Mainz/Rhein 1982, σ. 261-275. C. Zaccagnini, *Patterns of Mobility among Ancient Near Eastern Craftsmen*, *JNES* 42 (1983), σ. 245-264.

⁴⁰ N. Stampolidis, *On the Phoenician Presence in the Aegean*, στο N. Stampolidis - V. Karageorghis (επιμ.), *Ploes... Sea Routes. From Sidon to Huelva. Interconnec-*

tions in the Mediterranean, 16th-6th c. B.C., Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete in September 29th - October 2nd 2002, Athens 2003, σ. 217-232. Ενδιαφέρον για τη σχέση Ιουδαίων και Ελλήνων στα ελληνορωμαϊκά χρόνια παρουσιάζει νομίζω η πληροφορία ότι οι Ιουδαίοι της Αιγύπτου δύσκολα διακρίνονταν από τους Έλληνες, ιδιαίτερα όσον αφορά στη γλώσσα. Ορισμένοι μάλιστα Ιουδαίοι εμφανίζονται ως Έλληνες σε κατάλογο εισφορών του 3ου αι. π.Χ. από την κόμη Τρικώμα της Αρσινόιτιδος: B. Thompson, *Social Ties and Ethnic Settlement Patterns*, στο I. Malkin (επιμ.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Washington, DC 2001, σ. 310.

⁴¹ V. Lambrinoudakis, *Interrelations between the Aegean and the Levant during the Late Classical Period: The Case of Two Inscriptions from Naxos*, στο N.X. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον, Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα 2006, σ. 275-280. W. Röling, *Eine zweisprachig phönizisch-griechische Inschrift aus Delos*, στο *Γενέθλιον*, ό.π., σ. 281-283.

Ο Λαμπρινουδάκης αναζητώντας το νόημα της λέξης Qdmt καταλήγει στα εξής, τα οποία και παραθέτω, κλείνοντας προς το παρόν τη συζήτηση:

«Most valuable contribution of the new inscription to our knowledge of Greek-Levantine relations is the intriguing resemblance of the name Qdmt to the name of Kadmos, the hero connected by the Greeks with the introduction of the Phoenician alphabet in their land. Despite his early localization in Thebes, Kadmos is in Greek mythology a native of Phoenicia and wanders extensively and creatively (installing offsprings or comrades in different places) through the Aegean, especially through its

south eastern islands and Crete. A Levantine group present in the center of the Aegean, in Delos, is called at the end of the fourth century BC people of Qdmt, which might mean people coming from the specific place in the Levant, or people from the East in general. Phoenicians circulated intensely during the early first millennium BC, at the time the Phoenician alphabet was adopted by the Greeks. It is quite possible that the name attested by our bilingual inscription and the pattern of its use functioned some five centuries earlier in the same way in connection with the expansion of the Phoenician alphabet and the legendary involvement of Kadmos»⁴².

⁴² Lambrinouidakis, ό.π., σ. 279.

JEW, SPARTAN, KADMOS

PETROS THEMELIS

The exchange of letters (authentic or not) between the Kings of Sparta and the High Priests of Judea, during the 3rd and 2nd c. BC, dealing with friendship, common property and alliance (*Macab.* A, 12.23; B, 5.9. Josephus, *Jewish Antiquities* 13.163-166) provided the impetus to search for earlier contacts between the two states founded on the (false) belief in their common origin. Also, the literary and epigraphical sources (Herodot, Euripides, Old Testament, Parian Marble, Pausanias, *FGH* 4 F 23 and 24b) are discussed in connection with the

Phoenician Kadmos and the Phoenicians in general and their relation to the Canaanites and the Jews. According to the archaeological evidence Phoenicians had settled on Cyprus and Crete (Kommos, Eleutherna) as well as in various places of the western Mediterranean. An important testimony for the persistence of the tradition regarding Kadmos and his travels has recently come to light: a Greco-Phoenician inscription of the 4th c. BC from Delos mentioning the “people of *Qdmt*”, i.e. of Kedma (Kadmos).

ΑΡΧΑΙΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΗΛΟ*

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

*Στη μνήμη του δημοδιδάσκालου
Απόστολου Λογοθέτη, εκτάκτου επιμελητή
αρχαιοτήτων Τήλου, που το όνειρό του
για την ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου Τήλου
δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί.*

*... και στον άξιο φύλακα αρχαιοτήτων Τήλου
Παντελή Γιαννουράκη*

Από την αρχή κιόλας θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα μέχρι τώρα γνωστά έργα αρχαίας πλαστικής που προέρχονται από την Τήλο¹ ούτε πολυάριθμα είναι ούτε διακρίνονται για την καλλιτεχνική ποιότητά τους, αν

και σ' ένα ή δύο κομμάτια είναι αισθητή μια θερμότερη δημιουργική πνοή. Επιπλέον, τα περισσότερα είναι ήδη γνωστά στη βιβλιογραφία, δημοσιευμένα με μεγαλύτερη ή μικρότερη πληρότητα. Η συγκέντρωσή

* Το κείμενο, σε μια πρώτη μορφή, παρουσιάστηκε στο IB' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου που έγινε στην Τήλο τον Αύγουστο του 2001. Ευχαριστώ την προϊσταμένη της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Μ. Φυλήμονος-Τσοποτού για την ευγενική παραχώρηση του υλικού και την ενθάρρυνσή της να ασχοληθώ με την Τήλο, όπου η αρχαιολογική έρευνα μάς επιφυλάσσει πολλές εκπλήξεις για το μέλλον... Επίσης, ευχαριστώ την επίτιμο έφορο αρχαιοτήτων † Η. Ζερβουδάκη και τον ομότιμο καθηγητή Γ. Δεσπίνη για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις και υποδείξεις τους. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στις συναδέλφους αρχαιολόγους Δρα Μ. Σάλτα, Δρα Β. Μαχαίρα, καθώς και στη νέα συναδέλφο Μ. Καραγιάννη. Η σχεδιαστική απεικόνιση της μαρμάρινης κεφαλής αριθ. ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Τήλου 33 έγινε από τη γράφουσα, ενώ η συντήρησή της έγινε στα εργαστήρια συντήρησης γλυπτών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από τη συντηρήτρια Δ. Μπίκα. Οι φωτογραφίες των γλυπτών προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και έγιναν από τη γράφουσα και το φωτογράφο Γ. Κασιώτη. Η ψηφιοποίηση των σχεδίων καθώς και η ψηφιακή επεξεργασία των φωτογραφιών έγιναν από τον αρχιτέκτονα

της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ν. Ζαρίφη.

¹ Για την Τήλο, βλ. *RE* V, 1934, σ. 427-431, λ. *Telos* (Fiehn): Ι. Παπαχριστοδούλου, Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι. Ιστορική επισκόπηση - Η Ιαλυσία, Αθήνα 1989, σ. 46-47· E. Stavrianopoulou, Die Prosopographie von Telos, *Τεκμήρια Γ'* (1977), σ. 80-86. Για επιμέρους τοπογραφικά, αρχαιολογικά και επιγραφικά θέματα, βλ. Th. Bent, The Islands of Telos and Karpathos, *JHS* 6 (1885), σ. 233-235· R.M. Dawkins - A.J.B. Wace, Notes from the Sporades, *BSA* XII (1905-1906), σ. 158-165· G.E. Bean - J.M. Cook, The Carian Coast, III, *BSA* 52 (1957), σ. 116-118· Σ.Ι. Χαριτωνίδης, Δύο νέαι τηλιακαί επιγραφαί, *ΑΔ* 16 (1960), Μελέται, σ. 94-100· G. Susini, Supplemento epigrafico di Caso, Scarpanto, Saro, Calchi, Alimnia e Tilo, *ASAtene* XLI-XLII (1963-1964), σ. 261-292· R. Hope Simpson - J.F. Lazenby, Notes from the Dodecanese, II, *BSA* 65 (1970), σ. 63-68· Η. Κόλλιας, Ιχνογράφημα της Τήλου, *Δωδεκανησιακά Χρονικά Γ'* (1974), σ. 1-31· Αδ. Σάμψων, Μινωικά από την Τήλο, *ΑΑΑ* 13 (1980), σ. 68-73· Χ. Κουτελάκης, *Τήλος*, Αθήνα 1988· Stavrianopoulou, ό.π., σ. 86-151· W. Hoepfner - M. Filimonos, Telos. Eine Stadt mit Turmhäusern, στο W. Hoepfner, *Geschichte des Wohnens* I, Stuttgart 1999, σ. 170-189.

τους για τη συγγραφή αυτού του άρθρου εξυπρέτησε διπλό σκοπό: α) τη δημιουργία ενός επιστημονικού αλλά και εύχρηστου καταλόγου και β) την προετοιμασία και την ταξινόμηση του υλικού με την όχι μακρινή προοπτική της έκθεσής του στο υπό ίδρυση Αρχαιολογικό Μουσείο Τήλου. Στην παρούσα καταγραφή δεν περιλαμβάνονται οι επιτάφιοι βωμοί με ανάγλυφες γιρλάντες και βουκράνια (όπως, για παράδειγμα, αυτοί στον περίβολο του σημερινού κοιμητηρίου του Μεγάλου Χωριού), οι οποίοι ανήκουν σε μια κλειστή κατηγορία επιταφίων μνημεί-

ων που συνήθως μελετάται ξεχωριστά.

Συνολικά οκτώ γλυπτά είναι γνωστά με προέλευση την Τήλο, στην πλειονότητά τους επιτάφια ανάγλυφα. Εκτός από τέσσερα αποτμήματα επιταφίων αναγλύφων στηλών (αριθ. κατ. 1-4), σώζονται και δύο σχεδόν ολόκληρες στήλες (αριθ. κατ. 5-6). Η μαρμαρίνη κεφαλή (αριθ. κατ. 7) έχει αποσπαστεί μάλλον από ανάγλυφο αβέβαιης ταύτισης. Ένα τελευταίο έργο πλαστικής, που δεν σχετίζεται με επιτάφια χρήση, συμπληρώνει το σύνολο, η μικρή ερμαιϊκή στήλη με κορμό ιματιοφόρου (αριθ. κατ. 8).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. Απότμημα από το άνω μέρος μεγάλης ανάγλυφης επιτάφιας στήλης που σώζει την κεφαλή πενθούσας μορφής (εικ. 1-2).

Τήλος, Αρχαιολογική Συλλογή, αριθ. ευρ. 17. *Υλικό.* Λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο, ίσως παριανό· υπόφαιο ίζημα στην παρειά της μορφής· ελάχιστα ίχνη ασβεστοκονιάματος έχουν απομείνει στην επιφάνεια του αποτμήματος, το οποίο προφανώς χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό.

Διαστάσεις. Μέγ. ύψ. 0,37, μέγ. πλ. 0,325, μέγ. πάχ. 0,148, πάχ. πλάκας 0,10 μ.

Σώζεται η άνω ευθύγραμμη απόληξη του αποτμήματος. Η ανάγλυφη κεφαλή, σε κατατομή προς τα δεξιά, έχει υποστεί πολλές φθορές και αποκρούσεις, κυρίως στη μύτη, στο κάτω χείλος, στο πηγούνι και στο λαιμό. Εκδορές και διάβρωση σε ολόκληρη την επιφάνεια του γλυπτού.

Το πένθιμο ήθος της μορφής δηλώνεται από την τυπική χειρονομία του αριστερού χεριού, η παλάμη του οποίου ακουμπά στην αντίστοιχη παρειά, δημιουργώντας ένα εν-

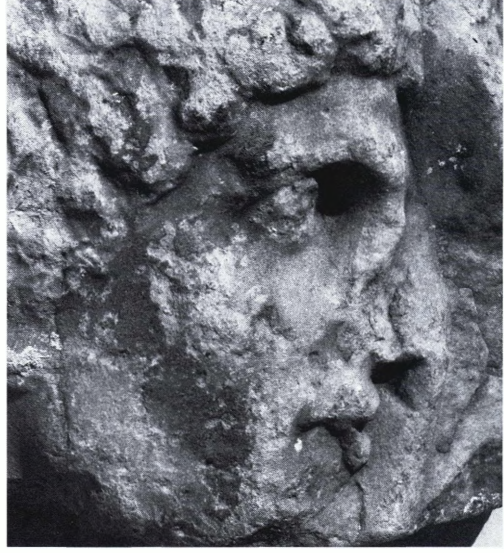
διάμεσο επίπεδο μεταξύ του πεδίου της στήλης και της ανάγλυφης κεφαλής. Παρόλο που η τέλεια σε κατατομή τοποθέτηση της κεφαλής επάνω στον κάμπο του αναγλύφου και η τυπικά προσεγμένη διαδοχή των επιπέδων ενθυμίζει ακόμη την παράδοση του 5ου αι. π.Χ., η σύσπαση του μετώπου, τα ισχυρά ζυγωματικά, οι βαθιές οφθαλμικές κοιλότητες και γενικά η άμεση εκφραστικότητα της εικονιζομένης μορφής υποδεικνύουν μια χρονολόγηση μετά τα μέσα και πιθανότατα όχι πρωιμότερη από την εκπνοή του γ' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.

Το απότμημα έχει περιληφθεί ήδη από τους Pfuhl και Möbius στο corpus των επιταφίων αναγλύφων από τον ανατολικό ελληνικό κόσμο². Αν και η μορφή του αποτμήματος από την Τήλο ταυτίζεται από τους Pfuhl και Möbius ως ανδρική, η πένθιμη

² Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 79, πίν. 20.

Εικ. 1. Το απότιμμα της επιτάφιας στήλης αριθ. κατ. 1.

Εικ. 2. Το απότιμμα της επιτάφιας στήλης αριθ. κατ. 1. Λεπτομέρεια.

χειρονομία καθώς και η χαρακτηριστική βοστρυχωτή κόμμωση με τις ελικωτές απολήξεις έχει εικονογραφικά παράλληλα σε αττικά επιτάφια ανάγλυφα του 4ου αι. π.Χ., όπου όμως οι εικονιζόμενες μορφές είναι σχεδόν αποκλειστικά γυναικείες και κατά

κανόνα δευτερεύοντα πρόσωπα της επιτάφιας σύνθεσης (κυρίως τροφοί ή θεραπεαινίδες με κομμένα μαλλιά σε ένδειξη πένθους)³. Η παραπάνω πένθιμη χειρονομία συναντάται σπάνια σε απεικονίσεις ανδρικών μορφών, όπως, για παράδειγμα, στην

³ Πρβλ. την πρόστυπη απεικόνιση της «κουρίμου» δούλης σε φυσικό μέγεθος στην αριστερή παραστάδα επιταφίου ναϊσκόμορφου μνημείου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. ευρ. 4496): Χρ. και Σ. Καρούζου, *Ανθολόγημα Θησαυρών του Εθνικού Μουσείου*, Αθήνα 1981, σ. 90-91, πίν. 112α-β· CAT, αριθ. 6. Επίσης, πρβλ. τη μορφή (θεραπεινίδας;) στη στήλη του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά (αριθ. ευρ. 429): J. Frel, *Les sculpteurs attiques anonymes, 430-300*, Prague 1969, αριθ. 314, πίν. 34-35· CAT, αριθ. 3466· J. Bergemann, *Demos und Thanatos*, München 1977, πίν. 52,1-2. Ακόμη, πρβλ. την όρθια γυναικεία μορφή (η ιδιότητα της οποίας δεν είναι σαφής) στο αριστερό μέρος της στήλης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αριθ. ευρ. 819): Conze, I, αριθ. 306· CAT, αριθ.

4930· Bergemann, ό.π. Επίσης, πρβλ. τη μορφή της θεραπεαινίδας ανάμεσα στις κύριες μορφές της στήλης του Θρασέα και της Ευανδρίας από τον Κεραμεικό στο Βερολίνο (Pergamonmuseum, αριθ. ευρ. 738): Conze, I, αριθ. 455· H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Berlin 1931, σ. 48, πίν. 44· CAT, αριθ. 3419. Τέλος, πρβλ. τη μορφή θεραπεαινίδας σε κατατομή προς τα δεξιά στο βαθύτερο επίπεδο της επιτάφιας σύνθεσης της στήλης της Κοραλλίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Κεραμεικού (αριθ. ευρ. 688): Conze, I, αριθ. 411· Diepolder, ό.π., σ. 49, πίν. 45,2· CAT, αριθ. 4415. Για περαιτέρω απεικονίσεις μορφών πενθουσών γυναικών με κοντή βοστρυχωτή κόμμωση, ενίοτε προχωρημένης ηλικίας, βλ. Bergemann, ό.π., πίν. 48 κ.ε.

αποσπασματική στήλη του *Γλαυκέτου* στο Ashmolean Museum (αριθ. ευρ. 138)⁴. Η πένθιμη χειρονομία της νεανικής ανδρικής μορφής της στήλης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αριθ. ευρ. 871 (η οποία αποδίδεται στον κύκλο της στήλης του Ιλισού)⁵ εικονίζεται ελαφρώς παραλλαγμένη: η παλάμη του δεξιού χεριού φέρεται στον κρόταφο (ίσως ως έκφραση ανδροπρεπέστερου και ευγενέστερου πένθιμου ήθους)⁶ και όχι στην παρειά (ως έκφραση είτε κοπετού και θρηνητικής έξαρσης είτε πονεμένης αποδοχής και συμπαράστασης, που προσιδιάζουν κυρίως στις γυναικείες μορφές του οικογενειακού περιβάλλοντος του νεκρού).

Θα ήταν ορθότερο, λοιπόν, να αναγνωρίσουμε στο απότμημα της Τήλου, με βάση τα μέχρι τώρα εικονογραφικά δεδομένα, τη μορφή μιας «κουρίμου» πενθούσας γυναίκας, ίσως βάρβαρης δούλης ή τροφού, που με το χέρι στην παρειά εικονίζεται να συμμετέχει στο σπαραγμό για την οικογενειακή απώλεια. Πέρα, ωστόσο, από το πρόβλημα της ταύτισης του εικονιζομένου προσώπου, στο απότμημα της Τήλου η κλίμακα του (φυ-

σικού) μεγέθους, η ποιότητα της καλλιτεχνικής εργασίας, αλλά, κυρίως, η δραματικότητα της χειρονομίας του πένθους δείχνουν ότι η επιτάφια σύνθεση θα ανήκε στην κατηγορία των μνημειωδών αναγλύφων, του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., του τύπου του ναϊσκου, με ξεχωριστά δουλεμένες τις παραστάδες και το επιστύλιο, με αετωματική επίστεψη ή γείσο⁷. Παρατηρούμε ότι στα παρπάνω μνημεία γενικά υπάρχει μια μεγάλη ελευθερία στην κίνηση των μορφών, οι οποίες αποδεσμεύονται από την εξάρτησή τους από το πεδίο της στήλης και σχεδόν νοούνται ως ολόγλυφες. Στο γλυπτό της Τήλου είναι πολύ ισχυρή η σύνδεση της ανάγλυφης πενθούσας μορφής με το πεδίο της στήλης και θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για πρόστυπη μορφή, δουλεμένη σε βαθύτερο επίπεδο σε σχέση με τις άλλες έξεργες μορφές της σύνθεσης στην οποία θα ανήκε⁸. Η παρουσία στην Τήλο ενός αποτμήματος μεγάλης κλίμακας ναϊσκόμορφου επιταφίου μνημείου (αν αποκλείσουμε την πιθανότητα της τυχαίας μεταφοράς του από αλλού ως οικοδομικού υλι-

⁴ Conze, II, αριθ. 1257. CAT, αριθ. 2273a.

⁵ Conze, II, αριθ. 1054. πίν. 210. N. Himmelmann-Wildschütz, *Studien zum Ilissos-Relief*, München 1956, σ. 27 κ.ε., πίν. 17. CAT, αριθ. 2954. Για λεπτομερή απεικόνιση, Bergemann, ό.π., πίν. 86,3-4 και 108,1-2.

⁶ Η ίδια παραλλαγή της θρηνητικής χειρονομίας νέου άνδρα εικονίζεται και σε μια μικρότερη (απωλεσθείσα;) στήλη του *ἸΑντιφίλου Ὀλ/υ/νθίου*. Βλ. Conze, II, αριθ. 928 και CAT, αριθ. 1456.

⁷ Ἴσως κατ' αναλογία προς το μεγάλο (ελλιπές) πολυπρόσωπο ναϊσκόμορφο μνημείο του *Ἀλέξου Σουινείως* στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. ευρ. 2574+2584): S. Karuzu, *Der Grabnaiskos von Alexos*, *AM* 96 (1981), σ. 179 κ.ε., πίν. 53-57. CAT, αριθ.

4471. Ακόμη βλ. τη στήλη της Φιλινώς (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 832): Conze, I, αριθ. 337. Χρ. και Σ. Καρούζου, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 87-88, πίν. 106α-γ. CAT, αριθ. 4431. Για μια πιο συνολική εικόνα του μνημείου από όπου προέρχεται το απότμημα της Τήλου, πρβλ. τα μεγάλα οικογενειακά ναϊσκόμορφα μνημεία-επιστήματα των ταφικών περιβόλων στον Ραμνούντα και ειδικότερα του περιβόλου του Ιεροκλέους: Β. Πετράκος, *Ο Δήμος του Ραμνούντα. I, Η τοπογραφία*, Αθήνα 1999, σ. 343 κ.ε., 387 κ.ε.

⁸ Η υπόθεση ότι και οι υπόλοιπες μορφές της επιτάφιας σύνθεσης, από όπου προέρχεται το σωζόμενο απότμημα της Τήλου, είχαν επίσης δουλευτεί σε χαμηλό ανάγλυφο εξαιτίας μιας συντηρητικότερης τε-

κού) προϋποθέτει την ύπαρξη ενός τουλάχιστον μνημειώδους ταφικού περιβόλου των κλασικών χρόνων, ο εντοπισμός του οποίου συγκαταλέγεται ανάμεσα στους βασικούς στόχους της αρχαιολογικής έρευνας στην Τήλο.

2. Απότμημα από την άνω αριστερή γωνία επιτάφιας στήλης (εικ. 3).

Τήλος, Αρχαιολογική Συλλογή, αριθ. ευρ. 26. Το απότμημα περιουσιολογή κατά τη διάρκεια αρχαιολογικής περιοδείας το Μάρτιο του 1975 στη θέση Παραδείσι, στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού⁹.

Υλικό. Λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο.
Διαστάσεις. Μέγ. ύψ. 0,385, μέγ. πλ. 0,255, μέγ. πάχ. 0,12, πλ. κροτάφου παραστάδας, 0,12, πλ. μετώπου παραστάδας 0,07 μ.

Η στήλη ανήκε στον τύπο του ναίσκου, με αετωματική δηλαδή επίστεψη, τώρα πλέον κατεστραμμένη, και έξεργες παραστάδες. Σώζεται το περιγράμμα κεφαλής σε κατατομή προς τα δεξιά, καθώς και τμήμα του δεξιού ώμου· διακρίνεται και μικρό ίχνος από την πτύχωση του ιματίου γύρω στον αυχένα. Η ανάγλυφη μορφή είναι πολύ αποκεκρουμένη και διαβρωμένη, ώστε να μην είναι δυνατόν να διατυπωθούν κάποιες έγκυρες παρατηρήσεις· ο σχετικά μεγάλος όγκος στο πίσω μέρος του κρανίου δείχνει ότι η κεφαλή ανήκει μάλλον σε γυναικεία μορφή που είχε τα μαλλιά της μέσα σε σάκκο, ανήκει, δηλαδή, σε μορφή θεραπαινίδα που θα έστεκε όρθια μπροστά στην κυρία της. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος είναι κοινός στα αττικά επιτάφια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου¹⁰ και φυσικά συναντάται, ως αποκρουσταλλωμένο πρότυπο, στη στήλη της Ηγησούς¹¹.

χνοτροπίας ενός περιφερειακού εργαστηρίου παραμένει προς το παρόν αναπόδεικτη.

⁹ Περίπου 1,5 χλμ. δυτικά του παραθαλάσσιου οικισμού του Αγίου Αντωνίου. *Ημερολόγιο Τήλου* 1, σ. 17-18.

¹⁰ Πρβλ. πρόχειρα CAT, αριθ. 2274, 2276, 2276b,

Εικ. 3. Το απότμημα της επιτάφιας στήλης αριθ. κατ. 2.

2302, 2315b, 2780a (όπου εικονίζεται τροφός με σάκκο), 2850 (όπου η θεραπαινίδα στέκεται πίσω από την καθήμενη κυρία της) κ.ο.κ.

3. Κατώτερο τμήμα μαρμάρινης επιτάφιας στήλης με γυναίκα και παιδί (εικ. 4-5).

¹¹ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. ευρ. 3624): Conze, I, αριθ. 68, πίν. 30· CAT, αριθ. 2150.

Τήλος, Αρχαιολογική Συλλογή, αριθ. ευρ. 16. Υλικό. Μεσόκοκκο μάρμαρο, υπόλευκο, με υπόφαιο ιζημα. Στο κέντρο της άνω σπασμένης επιφάνειας, μεταγενέστερο τμήμα. Διαστάσεις. Μέγ. ύψ. 0,415, πλ. (κάτω) 0,37 (μείωση προς τα πάνω έως 0,35 μ. στο ανώτατο σωζόμενο σημείο μέτρησης, δηλαδή λίγο χαμηλότερα από το μέσον της στήλης), μέγ. πάχ. 0,129, πάχ. πλάκας 0,11 μ.

Το απότμημα σώζει το κατώτερο μέρος ανάγλυφης στήλης με παράσταση γυναικείας μορφής συνοδευομένης από παιδίσκη με κιβωτίδιο. Δυστυχώς, η φθορά της επιφάνειας του αναγλύφου αμβλύνει την αίσθηση της πολύ καλής ποιότητάς του. Από την παράσταση, μέσα σε ορθογώνιο πεδίο, σώζεται το κατώτερο μισό της γυναικείας μορφής, κατ' ενώπιον, η οποία στηριζόταν στο δεξί πόδι και έσυρε προς τα πίσω το αριστερό, ώστε να δημιουργείται μια ροπή του σώματος προς τα δεξιά. Στα αριστερά της κύριας μορφής και στραμμένη προς αυτή σώζεται η πολύ κατεστραμμένη μορφή της παιδίσκης με το κιβωτίδιο. Οι μορφές πατούν σε έξεργο κανόνα, ο οποίος πλαισιώνει κάτω το πεδίο της παράστασης.

Το ανάγλυφο από την Τήλο περιλαμβάνεται στο corpus των Pfuhl και Möbius¹² και εντάσσεται στον εικονογραφικό κύκλο της γυναικείας μορφής του τύπου της Pudicitia, μόνης ή συνοδευομένης από δευτερεύουσες μορφές μικρών θεραπεινίδων. Παρά τη φθορά του, στο απότμημα της Τήλου διακρίνεται εύκολα μια ιδιαίτερη έμφαση στη λάξευση των πτυχώσεων και στον τονισμό των περιγραμμάτων, καθώς και μια επιμελημένη απόδοση της κίνησης των μορφών, χαρακτηριστικά που υποδεικνύουν μια χρονολόγησή του πιθανότατα στο α' μισό

Εικ. 4. Το κατώτερο τμήμα της επιτάφιας στήλης αριθ. κατ. 3.

του 2ου αι. π.Χ. Το παραπάνω ανάγλυφο παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με ένα άλλο στην Αρχαιολογική Συλλογή Σύμης¹³, το οποίο επίσης τοποθετείται χρονολογικά στο 2ο αι. π.Χ. Τα δύο ανάγλυφα φαίνεται ότι είναι πολύ συγγενικά όχι μόνον ως προς το πανομοιότυπο εικονογραφικό θέμα αλλά και ως προς την ποιότητα της ανάγλυφης εργασίας και ακόμη και ως προς το τεχνικό χαρακτηριστικό του έξεργου κανόνα που πλαισιώνει από κάτω το πεδίο της παράστασης, ώστε να μην είναι αβάσιμη η υπόθεση ότι φιλοτεχνήθηκαν στο ίδιο εργαστήριο.

Στη στήλη από την Τήλο, χαμηλότερα από την παράσταση, σώζεται σε τρεις στί-

¹² Pfuhl-Möbius, I, αριθ. 486, πίν. 78.

¹³ Αριθ. ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Σύμης 570. Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 488, πίν. 78.

Εικ. 5. Το κατώτερο τμήμα της επιτάφιας στήλης αριθ. κατ. 3. Λεπτομέρεια με την επιγραφή.

χους η φθαρμένη και ελλειπής επιγραφή: *Διονυ - - - - - ιος*¹⁴ / *μέτοικος / Εὐδοία - - - - - γυναικα*¹⁵. Φαίνεται ότι η επιγραφή αυτή χαράχτηκε, αφού αποσβέστηκε παλαιότερη στο ίδιο σημείο, προκειμένου να επαναχρησιμοποιηθεί η στήλη¹⁶. Η μορφή των γραμμμάτων (υποτυπώδεις ακρέμονες, θλαστή η οριζόντια γραμμή του *άλφα*, προέκταση της δεξιάς κεραίας του *δέλτα* και του *άλφα* μετά την κορυφή του γράμματος), καθώς και η πιθανή χρήση της λέξης *γυναικα* στην ονομαστική¹⁷, υποδεικνύουν μια υστερότε-

ρη χρονολόγηση της επιγραφής, όχι πριν από το 2ο αι. μ.Χ.

4. Κατώτερο τμήμα επιτάφιας στήλης (εικ. 6). Το απότμημα είναι γνωστό από ιχνογράφημα του Th. Bent, ο οποίος το καταγράφει στα τέλη του 19ου αιώνα και αναφέρει ότι το εντόπισε σε ερειπωμένο βυζαντινό ναΐσκο στην εύφορη πεδιάδα του Μεγάλου Χωριού, κάτω από την οχρωμένη ακρόπολη, όπως είναι γνωστό, εκτεινόταν τα νεκροταφεία της κλασικής και της

¹⁴ Πιθανότατα κατάληξη εθνικού ονόματος, όπως υποδεικνύει και η ιδιότητα του *μετοίκου* στο δεύτερο στίχο.

¹⁵ Πρβλ. και Stavrianopoulou, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 130, όπου παρατίθεται το όνομα *Εὐδοίων*. Επίσης, πρβλ. P.M. Fraser - E. Matthews (επιμ.), *A Lexicon of Greek Personal Names, I. The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Oxford 1987, σ. 181, όπου το όνομα *Εὐδοία* μαρ-

τυρείται στην Κύπρο, την Κώ, την Πάρο και τη Σκύρο.

¹⁶ Είναι ακόμη ευδιάκριτα στην επιφάνεια του μαρμάρου τα ασαφή ίχνη κάποιας προγενέστερης χάραξης, η οποία υπέστη απόκρουση ή απόξεση(;).

¹⁷ Πρβλ. παρακάτω, σ. 196 και υποσημ. 28, όπου συναντάται ο τύπος *γυναικα* στην ονομαστική στη μεταγενέστερη επιγραφή της στήλης με την παράσταση των εναγκαλιζομένων γυναικών (αριθ. κατ. 5).

Εικ. 6. Το κατώτερο τμήμα της επιτάφιας στήλης αριθ. κατ. 4. Το ιχνογράφημα του Th. Bent.

ελληνιστικής περιόδου¹⁸. Το ιχνογράφημα που δημοσιεύει ο Bent δείχνει ότι πρόκειται για υστεροελληνιστική επιτάφια στήλη με ανάγλυφη παράσταση μέσα σε ορθογώνιο πεδίο. Στα δεξιά εικονίζεται το κάτω μέρος γυναικείας μορφής κατ' ενώπιον, με

ποδήρες ένδυμα, στηριγμένης στο δεξί σκέλος, ενώ στα αριστερά μικρό πτηνό (περιστέρι;) σε κατατομή προς τα δεξιά. Κάτω από την παράσταση, ο Bent αποτύπωσε την εξής επιγραφή σε τρεις στίχους: *Σατύριον / Ἀλεξανδρηῖς / γυνὰ δὲ Κορύμβου*¹⁹. Η επιγραφή δημοσιεύεται το 1898 από τον F. Hiller von Gaertringen, ο οποίος αναφέρει ότι είδε το παραπάνω απόστημα στη Νίσυρο «apud Ioannem Logothetam»²⁰. Οι Pfuhl και Möbius το 1977 περιλαμβάνουν το απόστημα στο corpus των επιταφίων αναγλύφων από τον ανατολικό ελληνικό κόσμο, χρησιμοποιούν για την απεικόνισή του το ιχνογράφημα του Bent και αναφέρουν ότι βρίσκεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Νισύρου²¹. Η τελευταία αυτή πληροφορία ελέγχεται ως ανακριβής, γιατί προς το παρόν, σε μια πρώτη φάση αναζήτησης από τη γράφουσα το αρχαίο δεν έχει ακόμη εντοπιστεί²². Η απεικόνιση μικρών πτηνών και κατοικίδιων ζώων είναι πολύ συνηθισμένη σε επιτάφιας ανάγλυφες στήλες της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου,

¹⁸ Bent, *ό.π.* (υποσημ. 1), σ. 234. Αρχαίοι (ελληνιστικοί) τάφοι με πλούσια κτερίσματα έχουν κατά καιρούς εντοπιστεί στην πεδινή έκταση που απλώνεται στα νοτιοανατολικά του υψώματος του Αγίου Στεφάνου (θέση Κενά). Στη νοτιοανατολική πλαγιά αυτού του υψώματος, στην περιοχή που καταλαμβάνει περίπου ο σημερινός οικισμός του Μεγάλου Χωριού, έχει επαληθευτεί η θέση του οχυρωμένου αρχαίου οικισμού ή ιδρύου του οποίου ανάγεται τουλάχιστον στην αρχαϊκή περίοδο, ίσως και ενωρίτερα. Βλ. Hoerpfner - Filimonos, *ό.π.* (υποσημ. 1), σποραδικά, και ιδιαίτερα σ. 185 κ.ε. Επίσης, ελληνιστικοί τάφοι έχουν εντοπιστεί στην κοιλάδα που εκτείνεται στα ανατολικά του υψώματος του Αγίου Στεφάνου (θέσεις Ενούσες, Τρυπητή, Άγιοι Απόστολοι κ.ά.).

¹⁹ Stavrianopoulou, *ό.π.* (υποσημ. 1), σ. 105, αριθ. 10: το όνομα *Σατύριον* κατατάσσεται στην κατηγορία των ξένων κατοίκων της Τήλου και είναι η μοναδική *Ἀλεξανδρηῖς*, *ό.π.*, σ. 114 κ.ε., αριθ. 290 και 357.

²⁰ Εννοεί στην οικία ή γενικότερα στην ιδιοκτησία του Ιωάννου Λογοθέτη. Βλ. *JG XII*, III (Telos), αριθ. 67. Πρβλ. και Susini, *ό.π.* (υποσημ. 1), σ. 270.

²¹ Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 485, εικ. 39.

²² Σύμφωνα με πληροφορία της προϊσταμένης της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Μ. Φιλήμονος, επί σειρά ετών υπεύθυνης αρχαιολόγου για τη Νίσυρο, το απόστημα (όπως και τα υπόλοιπα αρχαία της συλλογής Λογοθέτη) δεν βρίσκεται ανάμεσα στα αντικείμενα της Αρχαιολογικής Συλλογής Νισύρου και προς το παρόν θεωρείται απωλεσθέν.

ιδιαίτερα παιδιών ή νεαρών ατόμων²³. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, σύμφωνα τουλάχιστον με την επιγραφή που υποδεικνύει κατάσταση συζυγίας, φαίνεται ότι πρόκειται για την απεικόνιση της νεαρής – ίσως ακόμη έφηβης – συζύγου του Κορύμβου.

5. Επιτάφια στήλη με σκηνή εναγκαλισμού δύο γυναικείων μορφών (εικ. 7-8).

Προσωρινά στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου, αριθ. ευρ. Ε 5392/ΒΕ 189. Μεταφέρθηκε από την Τήλο, όπου βρέθηκε το 1948 από τον τότε επιμελητή αρχαιοτήτων Σ. Χαριτωνίδη, ο οποίος αναφέρει ότι «η στήλη, με την ανάγλυφη επιφάνεια προς τα πάνω, χρησίμευε για ανώφλι στο ξωκκλήσι του Άη-Βασίλη ... ανατολικά του Μεγάλου Χωριού ... Από εκεί την έβγαλα και την μετέφερα στο χωριό με την πρόθυμη βοήθεια των κατοίκων, που με δυσκολία δέχτηκαν κατόπιν ν' αφήσουν να μεταφερθεί στο Μουσείο της Ρόδου, όπου και βρίσκεται»²⁴.

Υλικό. Υπόλευκο, μάλλον χονδρόκοκκο μάρμαρο. Υπόφαιο ίζημα καλύπτει την επιφάνεια του γλυπτού. Στην πίσω επιφάνεια της στήλης, στο κατώτερο τμήμα της, περίπου στο κέντρο, υπάρχει ορθόπλευρη εντορμία (διαστ. 0,12 × 0,11 και βάθ. 0,05 μ.)· επίσης, κατάλοιπο μιας δεύτερης εντορμίας (σωζ. διαστ. 0,095 × 0,03 μ.) διατηρείται στο ύψος

της κατεστραμμένης ανώτερης απόληξης της στήλης.

Διαστάσεις. Ύψ. (σωζ.) 0,98, πλ. (κάτω) 0,50 μ.· μείωση προς τα πάνω έως 0,46 μ. στο ανώτατο σωζόμενο σημείο μέτρησης, δηλαδή λίγο ψηλότερα από το μέσον της στήλης. Μέγ. πάχ. 0,184, πάχ. πλάκας 0,115 μ.

Η στήλη είναι απλή, χωρίς να πλαισιώνεται με ανάγλυφες παρασπάδες στις πλευρές. Το ανώτερο τμήμα της με τις κεφαλές των εναγκαλιζομένων γυναικών είναι κατεστραμμένο, καθώς επίσης και το ανώτερο τμήμα του δεξιού κροτάφου· μικρότερες αποκρούσεις διατρέχουν την ακμή του αριστερού κροτάφου· εκτενείς αποκρούσεις και φθορές υπάρχουν σε όλη την επιφάνεια του ανάγλυφου. Η αριστερή μορφή με μια ισχυρή στροφή του κορμού προς τα αριστερά της (στηριγμένη στο αντίστοιχο σκέλος) παριστάνεται να ρίχνεται στην αγκαλιά της δεξιάς μορφής, η οποία εν μέρει υπερχαλυπτόμενη από την ορμητική της κίνηση την υποδέχεται στηριγμένη στο δεξί της σκέλος· τα λυγισμένα άνετα σκέλη των δύο εναγκαλιζομένων μορφών, σε πρώτο επίπεδο, σχηματίζουν μια κλειστή τριγωνική σύνθεση που τονίζεται από την αντιθετική φορά των πτυχώσεων των ενδυμάτων τους.

Η στήλη έχει εδώ και πολλά χρόνια δη-

²³ Πρβλ. Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 390, πίν. 63 και Samos XII, αριθ. 107, πίν. 70 (μικρή επιτάφια στήλη από τη Σάμο με παρόμοια διευθέτηση των μορφών με του ιχνογραφημένου αποτιμήματος από την Τήλο)· επίσης, Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 400, πίν. 65 και σποραδικά. Για απεικονίσεις μικρών ζώων ή πτηνών σε επιτάφια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. D. Woytsch-Méautis, *La représentation des animaux et des*

êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IVe siècle av. J.-C., Lausanne 1982, σποραδικά.

²⁴ Σ. Χαριτωνίδης, Επιτύμβιο ανάγλυφο από την Τήλο, *ΑΔ* 16 (1960), Μελέται, σ. 91, σημ. 1. Η στήλη προσωρινά εκτίθεται στην κάτω νότια στοά του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου με προοπτική τη μεταφορά της στο μελλοντικό Μουσείο Τήλου.

μοσιευθεί σε δύο ξεχωριστά άρθρα από τον Γ. Δοντά²⁵ και από τον Σ. Χαριτωνίδη²⁶ και επίσης περιλαμβάνεται στο corpus των Pfuhl και Möbius²⁷. Στο κατώτερο μέρος της στήλης και λίγο έκκεντρα προς τα αριστερά (ίσως για να δηλώσει το πρόσωπο στο οποίο αναφέρεται, δηλαδή την πιο πληθωρική αριστερή μορφή) σώζεται επιγραφή σε δύο στίχους: [Ἄ]γαθόκλεα / [Ἄ]πολλωνίου. Με βάση τη μορφή των γραμμάτων, ο Χαριτωνίδης χρονολόγησε την επιγραφή στον 1ο αι. π.Χ. Παρπλεύρως, με μικρότερα και αμελέστερα «πιο άβαθα» γράμματα, σώζεται μεταγενέστερη επιγραφή (του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ.) σε πέντε στίχους, από β' χρήση της στήλης, την οποία ο Χαριτωνίδης μετέγραψε ως εξής: Μενεστράτ[η] / Μενεστράτο[υ] / Κνιδία / γυναῖκα δὲ / Διονυσίου²⁸. Η παράσταση εντάσσεται στον ενδιαφέροντα θεματολογικό κύκλο της σκηνης του εναγκαλισμού, ο οποίος από τον Δοντά θεωρείται ως χαρακτηριστικό μοτίβο του ροδιακού ή γενικότερα του ανατολικού-ιωνικού εργαστηρίου²⁹. Ο θεματολογικός αυτός κύκλος αρχίζει ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. με τη στήλη της Κριτούς και Τιμαρίστας³⁰. Όπως παρατηρεί ο μελετητής, η συναισθηματική φόρτιση των εικονιζόμενων προσώπων (μητέρας και κόρης) βρίσκει την άμεση έκφρασή της σε μια σκηνή

Εικ. 7. Η επιτάφια στήλη αριθ. κατ. 5.

²⁵ Γ. Δοντάς, Παρατηρήσεις επί ροδιακών τινών επιτιμβίων αναγλύφων, *ΑΕ* 1958, σ. 212-214 και σποραδικά.

²⁶ Χαριτωνίδης, ό.π., σ. 91-93.

²⁷ Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 724, πίν. 108.

²⁸ Χαριτωνίδης, ό.π., σ. 93. Πρβλ. παραπάνω, σ. 193 και υποσημ. 17, όπου πιθανώς εντοπίζεται και πάλι ο τύπος *γυναῖκα* στην ονομαστική στη μεταγενέστερη

επιγραφή της στήλης με τη γυναῖκα και παιδίσκη (αριθ. κατ. 3).

²⁹ Δοντάς, ό.π., σ. 211 κ.ε.

³⁰ Αριθ. ευρ. Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου Γ 2747 (13638): G. Jacopi, La stele di Crito e Timarista, *CIRh* IV (1933), σ. 37-42, ειχ. 10-11, πίν. Γ' επίσης, Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 46, πίν. 12.

Εικ. 8. Η επιτάφια στήλη αριθ. κατ. 5. Λεπτομέρεια με την επιγραφή.

που στην υπαινεκτική αττική επιτάφια θεματογραφία του 5ου αι. π.Χ. δεν θα ήταν δυνατόν να γίνει αποδεκτή³¹. Κατά την υστεροελληνιστική περίοδο, ο κύκλος των επιταφίων αναγλύφων με παράσταση εναγκαλιζομένων προσώπων αντιπροσωπεύεται με πέντε συνολικά στήλες: α) τη στήλη του Ευτύχου και της Αγαθαρίου από τη Ρόδο³², β) το απότμημα στήλης από τη Ρόδο με παράσταση εναγκαλισμού άνδρα-γυναίκας (τώρα εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση της ΚΒ' ΕΠΚΑ στο Καστέλλο)³³, γ) τη στήλη από τη Ρόδο (Κορακόνερο), σπασμένη γύρω από

το περίγραμμα των έξωργων εναγκαλιζομένων γυναικείων μορφών (η οποία επίσης εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση της ΚΒ' ΕΠΚΑ στο Καστέλλο)³⁴, δ) την πολύ αποκεκρουμένη στήλη από τη Σύμη με παράσταση εναγκαλισμού άνδρα-γυναίκας³⁵ και, τέλος, ε) τη στήλη μας από την Τήλο. Τα πολύπτυχα ενδύματα και η συμμετρική αλλά και πληθωρική διευθέτηση των μορφών της στήλης της Τήλου παραπέμπουν, όπως παρατήρησαν οι Δοντάς και Χαριτωνίδης, σε καλλιτεχνικά πρότυπα του β' μισού του 3ου και των αρχών του 2ου αι. π.Χ., της περιόδου

³¹ Δοντάς, ό.π., σ. 208-210.

³² Αριθ. ευρ. Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου Γ 274: L. Laurenzi, *Monumenti di scultura, CIRh IX* (1938), σ. 100-102, εικ. 67· Δοντάς, ό.π., σ. 212, πίν. 27α· Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 721, πίν. 108.

³³ Αριθ. ευρ. Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου Γ 93: Δοντάς, ό.π., σ. 213· Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 722, πίν. 108.

³⁴ Αριθ. ευρ. Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου Γ 2740:

I. Κοντής, *ΠΔΕ* 1961, σ. 215, εικ. 1· ο ίδιος, *Έργον* 1961, σ. 220, εικ. 233· Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, σ. 302, πίν. 362· Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 725, πίν. 108.

³⁵ Αριθ. ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Σύμης Α 64: Pfuhl - Möbius, I, αριθ. 723, πίν. 108· Κ. Φαρμακίδου, *Syme: collezioni e ricerche archeologiche* (αδημοσίευτη διπλωματική εργασία), 1999, σ. 77-82, πίν. 20-21.

δηλαδή του λεγομένου ελληνιστικού μαρμάρου³⁶. Ωστόσο, οι ίδιοι μελετητές, βασιμμένοι στη χαμηλότερη χρονολόγηση της επιγραφής στον 1ο αι. π.Χ., προτείνουν την ίδια χρονολόγηση και για την ανάγλυφη παράσταση³⁷ και επισημαίνουν την επιβίωση πρωιμότερων καλλιτεχνικών προτύπων στην καλλιτεχνική παραγωγή των υστεροελληνιστικών ροδιακών εργαστηρίων, επισήμανση άλλωστε εύλογη για την περίπτωση ενός περιφερειακού τμήματος του ροδιακού κόσμου, όπως ήταν πλέον και η Τήλος³⁸.

6. Επιτάφια στήλη με σχηματοποιημένες μορφές σε εκβαθυσμένα πεδία (εικ. 9).

Τήλος, Αρχαιολογική Συλλογή, αριθ. ευρ. 176. Προσωρινά έχει αποτεθεί στο ναύδριο της Αγίας Αναστασίας στον παραθαλάσσιο οικισμό του Αγίου Αντωνίου³⁹ και επίκειται η μεταφορά της στην αποθήκη της Αρχαιολογικής Συλλογής Τήλου.

Υλικό. Λευκό μάρμαρο, μάλλον χονδρόκοκο, πολύ διαβρωμένο και αποδομημένο, με

Εικ. 9. Η επιτάφια στήλη αριθ. κατ. 6.

επιστρώσεις ιζημάτων και εκτεταμένες απολεπίσεις.

Διαστάσεις. Μέγ. ύψ. 0,76, πλ. 0,62, πάχ. 0,16, άνω εκβαθυσμένο πεδίο (εσωτ. διαστ.) 0,20 (πλ.) × 0,22 (ύψ.), κάτω εκβαθυσμένο πεδίο (εσωτ. διαστ.) 0,35 (πλ.) × 0,32 μ. (σωζ. ύψ.).

³⁶ Δοντάς, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 213. Πρβλ. Χαριτωνίδης, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 92.

³⁷ Το ενδεχόμενο να επαναχρησιμοποιήθηκε η στήλη τον 1ο αι. π.Χ. δεν φαίνεται πιθανό: το όνομα της *Γ'Αγαθοκλέας* και το πατρωνυμικό είναι καλοχαραγμένο στην ομαλή και καθαρή επιφάνεια του πεδίου, χωρίς ίχνη απόξεσης ή απόκρουσης. Από την άλλη μεριά, η έκκεντρη τοποθέτηση αυτής της επιγραφής ίσως υποδεικνύει την ύπαρξη κάποιας αντίστοιχης στο δεξί τμήμα του πεδίου (προφανώς με το όνομα της δεύτερης – δεξιάς – μορφής), η οποία θα αντικαταστάθηκε από τη μεταγενέστερη επιγραφή της *Μενεστράτης* κατά την επαναχρησιμοποίηση της στήλης το 2ο ή τον 3ο αι. μ.Χ.

³⁸ Για την υπαγωγή της Τήλου στο ροδιακό κράτος, βλ. Παπαχριστοδούλου, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 46-47 και Stavrianopoulou, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 81-86, με διεξοδική αξιολόγηση των σχετικών επιγραφικών μαρτυριών.

³⁹ Susini, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 270: στις αρχές της δεκαετίας του 1960, σύμφωνα με τη μεία του Susini, η στήλη βρισκόταν «κοντά» στο ναύδριο της Αγίας Αναστασίας («presso la chiesa di S. Anastasia») και όχι «μέσα» σε αυτό. Η στήλη βρισκόταν «μέσα» στο ναύδριο όταν επισκέφθηκε την Τήλο η τότε επιμελήτρια αρχαιοτήτων Η. Ζερβουδάκη το 1968 (*Ημερολόγιο Περιοδικών* 1, σ. 88).

Η στήλη, πολύ φθαρμένη και διαβρωμένη και με σχεδόν εντελώς κατεστραμμένη την αετωματική επίστεψη⁴⁰, πιθανότατα προέρχεται από αρχαιότερη επιτάφια στήλη σε β' χρήση. Δύο εκβαθυσμένα ορθογώνια πεδία⁴¹, με ελαφρώς λοξόστητη πλαισίωση, είναι διευθετημένα κατά τον άξονα του ύψους. Στο μικρότερο πεδίο, διευθετημένο συμμετρικά και ψηλότερα από το μεγαλύτερο, σώζεται η προτομή ιματιοφόρου μορφής, με το δεξί χέρι να φέρεται λυγισμένο στο στήθος σε συνοπτική και σχηματική απόδοση· στο ευρύτερο κατώτερο πεδίο σώζονται δύο όρθιες ιματιοφόρες μορφές, επίσης με το δεξί χέρι να φέρεται λυγισμένο στο στήθος, σε παρατακτική διάταξη, παρόμοιας σχηματικής και συνοπτικής τεχνοτροπίας με την προηγούμενη. Η στήλη είναι σπασμένη στο κατώτερο τμήμα της και έτσι δεν σώζονται τα κάτω

άκρα των όρθιων μορφών. Η καθ' ύψος διάταξη των εκβαθυσμένων πεδίων της στήλης πιθανότατα δήλωνε σχέση προγόνου-απογόνων, ωστόσο, δεν είναι πλέον δυνατόν να μας διαφωτίσει κάποια επιγραφή που ίσως να είχε χαραχθεί στο αποκεκρωμένο κατώτερο τμήμα της. Η παραπάνω στήλη, στη β' χρήση της, συγκαταλέγεται ανάμεσα στα προϊόντα ενός περιφερειακού, μάλλον νισυριακού, εργαστηρίου της ύστερης αυτοκρατορικής περιόδου (3ος αι. μ.Χ.)⁴². Από το ίδιο εργαστήριο προέρχεται και η μικρή συλλογή των επιταφίων αναγλύφων από τη Νίσυρο, δηλαδή πέντε στήλες και ένα ορθογώνιο βάθρο, τα οποία εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου. Επίσης, πολλά ανάγλυφα του ίδιου εργαστηρίου βρίσκονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Νισύρου⁴³. Στα ιδιόμορφα αυτά έργα, τα οποία

⁴⁰ Σώζεται μικρό ίχνος από τη χάραξη του εσωτερικού πλαισίου της αετωματικής επίστεψης στη δεξιά της γωνία.

⁴¹ Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε ο όρος «εκβαθυσμένο πεδίο» κατ' αναλογία με τις περιγραφές των Θ. Ριζάκη - Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Ανω Μακεδονίας*, τ. Α', Αθήνα 1985, σποραδικά: ειδικότερα, βλ. σ. 71 (αριθ. 61), όπου αναφέρεται ο όρος «παράλληλεπίπεδο βάθυσμα», ή σ. 72 (αριθ. 63), όπου αναφέρεται ο όρος «βεβαθυσμένο πεδίο».

⁴² Παρόμοιας τεχνοτροπικής αντίληψης είναι και οι ανάγλυφες στήλες της ίδιας εποχής από τη βόρεια Ελλάδα. Για πρόχειρα παραδείγματα, πρβλ. Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π., σποραδικά και κυρίως τους πίν. 24 (αριθ. 61), 56 (αριθ. 152) και 58 (αριθ. 156). Βλ. επίσης τις ανάγλυφες στήλες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης: Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Γλυπτά του Αρχαιολογικού Μουσείου Τρίπολης*, Αθήνα 1997, σ. 28-32, εικ. 9-12 (αριθ. ευρ. 2325, 1612, 2981, 1224), σ. 45, εικ. 25 (αριθ. ευρ. 1649) και σ. 52-54, εικ. 33-35 (αριθ. ευρ. 1636, 1290, 1619). Πιθανότατα, για τις στήλες από

τη Νίσυρο, τυχόν εργαστηριακές σχέσεις θα πρέπει μάλλον να αναζητηθούν και στη Μικρά Ασία: πρβλ. και τις προτομές ζευγών, που αναφέρονται από τους Pfuhl και Möbius ως «barbarische oder doch ganz primitive Büste von Paaren auf einfachen phrygischen Stellen»: Pfuhl - Möbius, II, σ. 517, αριθ. 2154-2157 (και σχετικές παραπομπές). Σε σχέση με τα υπόλοιπα ανάγλυφα από τη Νίσυρο, όπου οι ανάγλυφες συνθέσεις αναπτύσσονται σ' ένα μόνον πεδίο, η στήλη της Τήλου, με την καθ' ύψος συμμετρική διάταξη των δύο εκβαθυσμένων πεδίων, αποτελεί μια ενδιαφέρουσα παραλλαγή.

⁴³ G. Jacopi, Scavi e ricerche di Nisiro, *CIRh* VI-VII (1932), σ. 541-549, εικ. 85-91. Πρβλ. και Pfuhl-Möbius, I, αριθ. 239, πίν. 46 και αριθ. 629, πίν. 96 στην Αρχαιολογική Συλλογή Νισύρου και αριθ. 352, πίν. 59 και αριθ. 667, πίν. 101 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου. Επίσης, για καλές απεικονίσεις όλης της σειράς των στηλών από τη Νίσυρο που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου, βλ. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Μουσεία της Ρόδου. I. Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1977, αριθ. 48-53, εικ. 51-56.

προέρχονται από αρχαιότερα μετασκευασθέντα επιτάφια μνημεία σε β' χρήση, οι εικονιζόμενες μορφές (δύο ή περισσότερες, συνήθως μέλη της ίδιας ή συγγενικών οικογενειών) στέκονται παρατακτικά κατ' ενώπιον σε ορθογώνιο ή ελαφρώς αψιδωτό εκβαθυσμένο πεδίο με συνοπτική δήλωση των βασικών χαρακτηριστικών, τα οποία αποδίδονται κυρίως με εγχαράξεις. Στα περισσότερα από τα παραπάνω έργα σώζονται επιγραφές⁴⁴ με τα ονόματα των εικονιζομένων νεκρών και τις τυπικές προσφωνήσεις⁴⁵.

7. Μαρμαρίνη κεφαλή (εικ. 10-11).

Τήλος, Αρχαιολογική Συλλογή, αριθ. ευρ. 33⁴⁶. Το γλυπτό αποτοιχίστηκε από την οικία του Ν. Μανικάτου στο Μεγάλο Χωριό Τήλου, ο οποίος και το παρέδωσε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1973.

Υλικό. Λευκό, μάλλον χονδρόκοκκο μάρμαρο. Μεγάλο μέρος της επιφάνειας του γλυπτού (κυρίως στην κατεστραμμένη περιοχή του) ήταν καλυμμένο με μαύρη ελαιώδη ουσία (αιθάλη), που στάθηκε αδύνατον να απομακρυνθεί πλήρως, καθώς και με κατάλοι-

πα ασβεστοκονιάματος, που όμως καθαρίστηκαν.

Διαστάσεις. Ύψ. 0,187, πλ. (μέγ.) 0,098, βάθ. (σε σχέση με την πίσω λειασμένη επιφάνεια) 0,103 μ.

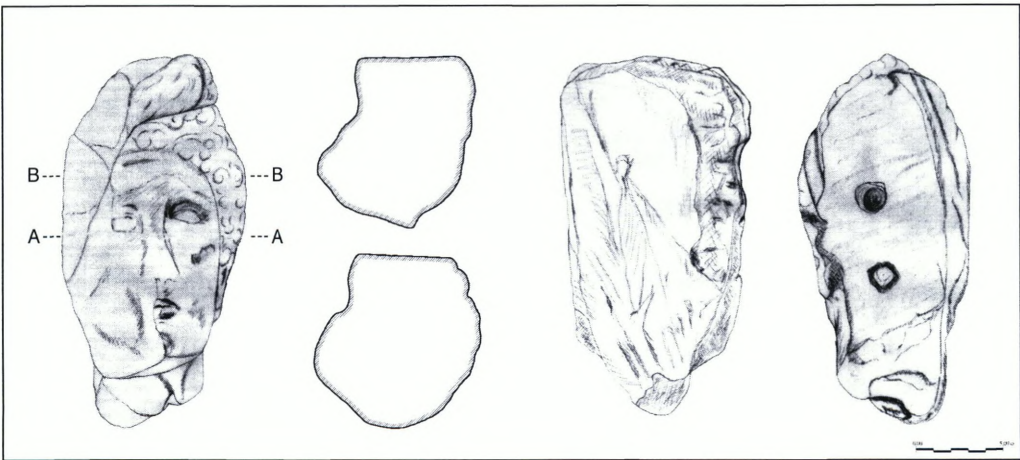
Από την κεφαλή σώζονται ουσιαστικά μόνον η αριστερή πλευρά του προσώπου, καθώς και η κόμη και τμήμα του λαιμού· η δεξιά παρειά, το αντίστοιχο μισό της μύτης και του στόματος και ο δεξιός οφθαλμός (εκτός από μικρό κατάλοιπο της οφθαλμικής κοιλότητας) είναι κατεστραμμένα. Από το πίσω δεξί τμήμα του κρανίου μέχρι το πίσω μέρος της δεξιάς γνάθου, η επιφάνεια του γλυπτού εισέχει αισθητά (δημιουργεί δηλαδή κάποια κοίλανση) ως προς το φυσικό περίγραμμα της κεφαλής και είναι σαφές ότι λείπει από εκεί μάζα μαρμαρίνου στην επιφάνεια αυτή, η οποία φαίνεται ότι έχει υποστεί και κάποια εκ των υστέρων εξομάλυνση ή διάβρωση, είναι ακόμη ευδιάκριτα τα ίχνη του εργαλείου που διαχώρισε την κεφαλή από τη σύμφυτη μάζα του γλυπτού, όπου ανήκε· φαίνεται ότι η κεφαλή έχει μάλλον αποσπαστεί από ανάγλυ-

⁴⁴ Σε μερικές περιπτώσεις σώζονται και επιγραφές από την αρχική χρήση των μετασκευασθέντων επιταφίων μνημείων, όπως, για παράδειγμα, σε μία από τις στήλες από τη Νίσυρο που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου, στη στενή κάτω επιφάνεια της οποίας σώζεται η επιγραφή του 3ου αι. π.Χ. *Αίνησης / Ανδρωνος*: Κωνσταντινόπουλος, *ό.π.*, αριθ. 48, εικ. 51. Η ύπαρξη επιγραφής στη στενή κάτω επιφάνεια αυτής της στήλης δείχνει ότι το αρχικό μετασκευασθέν επιτάφιο μνημείο θα πρέπει να ήταν μάλλον βάση ή βάθρο.

⁴⁵ Το σύνολο αυτών των επιταφίων αναγλύφων παρουσιάστηκε από τις συναδέλφους αρχαιολόγους Κ.

Μπαϊράμη και Α. Κατσιώτη στο ΙΔ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου που έγινε στη Χάλκη τον Ιούλιο του 2005. Βλ. και πρόσφατη δημοσίευση των ίδιων, *Funerary Monuments of Late Roman and Early Cristian Period, ASAtene LXXXIV, serie III, 6 - t. I* (2006), σ. 581-653. Ευχαριστώ τις συναδέλφους που είχαν την ευγένεια να θέσουν υπόψη μου το αδημοσίευτο χειρόγραφο της εργασίας τους, καθώς και για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους σχετικά με το ανάγλυφο της Τήλου.

⁴⁶ Τον Ιούλιο του 2001 μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου και έκτοτε φυλάσσεται εκεί με προοπτική τη μελλοντική έκθεσή του στο υπό ίδρυση Αρχαιολογικό Μουσείο της Τήλου.

Εικ. 10-11. Η μαρμάρινη κεφαλή αριθ. κατ. 7 και εγκάρσιες τομές.

φο, όπου στην αρχική της χρήση θα εικονιζόταν κατά τα τρία τέταρτα προς τα δεξιά. Μικρές τεχνικές λεπτομέρειες-ασυμμετρίες που διασώθηκαν από την απόδοση του (σχεδόν κατεστραμμένου πλέον) δεξιού τμήματος της κεφαλής, το οποίο υποτίθεται ότι ήταν στραμμένο προς το πεδίο του αναγλύφου, ενισχύουν την παραπάνω άποψη· για παράδειγμα, η κάτω επιφάνεια του δεξιού μισού της γνάθου, η οποία θα συναντούσε το πεδίο του αναγλύφου, παρουσιάζει

χει χαρακτηριστική ασύμμετρη κλίση προς τα κάτω. Επίσης, στο δεξί μισό του προσώπου, το φτωχό κατάλοιπο της οφθαλμικής κοιλότητας δείχνει ότι ο δεξιός οφθαλμός είχε αποδοθεί περισσότερο αποστρογγυλεμένος και ελάχιστα χαμηλότερα από τον αριστερό. Το μικρό τμήμα που σώζεται από το λαιμό δείχνει ότι αυτός (και προφανώς και ο υπόλοιπος κορμός) ήταν στραμμένος προς τα εμπρός· στην κάτω σπασμένη επιφάνειά του εντοπίζεται πιθανό υπόλειμμα

κοιλανσης, μάλλον από μεταγενέστερη επανεπεξεργασία της αποσπασμένης κεφαλής. Εκ των υστέρων, επίσης, θα πρέπει να λαξεύθηκε και η επίπεδη μακρόστενη επιφάνεια στο πίσω μέρος του κρανίου, σωζ. ύψ. 0,13 και πλ. 0,06 μ. Στην παραπάνω επίπεδη επιφάνεια διανοίχθηκαν δύο οπές, διαμ. περίπου 0,01 μ., που μεταξύ τους απέχουν 0,02 μ.: η ανώτερη έχει βάθος 0,04 μ., ενώ η κατώτερη είναι τελείως αβαθής (γύρω στα 0,005 μ.). Δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί πλέον το είδος και ο προορισμός της β' χρήσης της κεφαλής, αν και οι οπές που διανοίχθηκαν στην επίπεδη επιφάνεια του πίσω μέρους του κρανίου θα υποδείκνυαν τη δυνατότητα της κατά μέτωπον προσάρτησης. Οι βραχείς πρόστυποι βόστρυχοι που πλαισιώνουν το σωζόμενο αριστερό μισό του προσώπου αποδίδονται με έντονες αλλά κάπως άτεχνες σπειροειδείς εγχαράξεις και μικρός βόστρυχος δηλώνεται μπροστά από το αυτί της μορφής. Το κρανίο περιβάλλεται από μια αρκετά εξεργη ταινία, η οποία θα μπορούσε να εκληφθεί και ως στρόφιον⁴⁷, ενώ ψηλότερα και λίγο έκκεντρα (προς τα δεξιά) από το μέτωπο, παρατηρούμε να διαμορφώνεται ένα μάλλον ογκώδες έξαρμα από μάζα με κάπως ακανόνιστη λάξευση,

το οποίο υπερκαλύπτει την ταινία και χωρίζεται με έντονη λοξή εγχάραξη από τον όγκο της κόμης. Η προσεκτικότερη εξέταση της επιφάνειας αυτής της μάζας δείχνει ασαφή κατάλοιπα λάξευσης, τα οποία της προσδίδουν μια ανώμαλη αλλά, πάντως, μη αναγνωρίσιμη πλέον υφή. Δεδομένου ότι αποκλείεται αυτή η μάζα να αποτελεί κατάλοιπο μιας περιπλοκής κόμμωσης της ειδικονιζομένης μορφής ή άλλο εξάρτημα της κεφαλής, όπως καλύπτρα, δορά κ.ο.κ.⁴⁸, θα πρέπει να αναζητηθεί η πιθανότητα κάποιου άλλου εφαπτόμενου στην κεφαλή στοιχείου του γλυπτού, από όπου αυτή προέρχεται.

Η αναζήτηση αυτή σχετίζεται άμεσα με το πρόβλημα της ταύτισης της κεφαλής, η οποία, εξαιτίας των μετασκευών που υπέστη, της εκτεταμένης φθοράς και των αποκρούσεων, είναι αβέβαιη. Μπορούμε να διακρίνουμε ότι πρόκειται για ανδρική μορφή με ιδεαλιστικά κλασικίζοντα χαρακτηριστικά, αν κρίνουμε από το μάλλον βαρύτερο ύψος, την κοντή βοστρυχωτή κόμμωση καθώς και τον ελαφρύ κυματισμό του σχετικά στενού μετώπου, το οποίο προς τα κάτω απολήγει προς τα διογκωμένα οφρυϊκά τόξα: από το σωζόμενο διαβρωμένο αριστερό οφθαλμό, μόλις διακρίνεται η αχνή

⁴⁷ Για την τυπολογία των δεσμάτων της κεφαλής, βλ. Α. Krug, *Binden in der griechischen Kunst*, Hoesel 1968, σποραδικά. Το στρόφιον που φέρει η αποσπασμένη κεφαλή της Τήλου θα μπορούσε να καταταγεί στον τύπο 12 I, αν και σε σύγκριση με τα άλλα στρόφια αυτού του τύπου είναι αρκετά πρόστυπο και μάλλον στενό.

⁴⁸ Παρατηρούμε ότι οι κομμώσεις με τους κορυμβούς στην κορυφή του μετώπου, τους αναδιπλωμένους βοστρύχους ή τις πλεξίδες, εκτός του ότι κατά

κανόνα αποδίδονται σε συμμετρική τοποθέτηση σε σχέση με τον κάθετο άξονα του προσώπου, αφήνουν το μέτωπο ελεύθερο ή/και το υπερτονίζουν. Στην παρούσα περίπτωση το έξαρμα είναι έκκεντρο, διαχωρίζεται σαφέστατα από τον υπόλοιπο όγκο της κόμμωσης και μάλλον περιορίζει το δεξί μισό του μετώπου, προς την πλευρά πρόσφυσης του αναγλύφου. Επίσης, οι δορές καλύπτουν συμμετρικά ολόκληρη την κεφαλή: το ίδιο και οι καλύπτρες, τα κράνη και οι φρυγικοί πύλοι.

εγκάριατη υποδήλωση του περιγράμματος των βλεφάρων. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά θα υποδείκνυαν μια χρονολόγηση της κεφαλής της Τήλου στην υστεροελληνιστική περίοδο, δηλαδή στο β' μισό του 2ου ή στον 1ο αι. π.Χ. Δεν είναι δυνατόν να διαγνωστεί με βεβαιότητα το είδος του έργου από όπου προέρχεται η αποσπασμένη κεφαλή της Τήλου, αν και το πιθανότερο είναι ότι προέρχεται από επιτάφια στήλη. Τα ιδεαλιστικά κλασικίζοντα χαρακτηριστικά της μορφής, σε συνδυασμό με την ταινία ή στρόφιον που δηλώνεται γύρω από το κρανίο, θα υποδείκνυαν ίσως απεικόνιση αθλητή ή τουλάχιστον εξέχοντος προσώπου, παρόμοιου με τις μορφές των ηρώων-πολεμιστών στα αφηρωστικά επιτάφια ανάγλυφα, έργα πολύ διαδεδομένα στην περιφέρεια παραγωγής των υστεροελληνιστικών ανατολικών εργαστηρίων⁴⁹.

8. Μικρή ερμαϊκή στήλη με κορμό ιματιοφόρου (εικ. 12).

Προς το παρόν φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου, με αριθμό εισαγωγής Β(ιβλίου) Π(ροσωρινών) 250. Αριθ. ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Τήλου 177. Η ερμαϊκή στήλη παραδόθηκε στην Υψη-

ρεσία μας από τον Π. Κουμπανιό το 1996, με τη μεσολάβηση του αρχαιολόγου-ιστορικού και ένθερμου φίλου της Τήλου Χ. Κουτελάκη. Ο καταθέτης δήλωσε ότι βρήκε το αρχαίο εντοιχισμένο στην οικία του στο Μεγάλο Χωριό.

Υλικό. Λευκό μεσόκοκκο μάρμαρο, με σκοτεινό φαιόχρωμο ίζημα. Πιθανά ίχνη στίλβωσης στα ακάλυπτα μέρη της εικονιζομένης μορφής και στον πεσσίσκο της ερμαϊκής στήλης.

Διαστάσεις. Ύψ. (σωξ.) 0,254, μέγ. πλ. 0,096 μ.

Στο ανώτερο τμήμα της μικρής ερμαϊκής στήλης σώζεται κορμός ανδρικής ιματιοφόρου μορφής στραμμένης με έντονη κίνηση προς τα αριστερά της, ώστε η κύρια όψη της ουσιαστικά να αντιστοιχεί με την ακμή και όχι με την μπροστινή επιφάνεια του πεσσίσκου που αποτελεί το κατώτερο μέρος της στήλης. Η κεφαλή λείπει από τη βάση του λαμιού· ανάμεσα στους ώμους παρατηρείται μια κοίλανση, όπου εκ πρώτης όψεως φάνηκε ότι θα εφάρμοζε η κεφαλή της μορφής ένθετη. Μια προσεκτικότερη παρατήρηση, ωστόσο, έδειξε ότι η κεφαλή θα έπρεπε αρχικά να ήταν σύμφυτη και να έσπασε και ότι η παραπάνω κοίλανση ανάμεσα στους

⁴⁹ Στα υστεροελληνιστικά επιτάφια ανάγλυφα, η «εξιδανίκευση» της μορφής χαρακτηρίζει κυρίως τους ήρωες-πολεμιστές των αφηρωστικών συνθέσεων: στις παραπλάσεις αυτές, το κεντρικό πρόσωπο, ο ήρωας-πολεμιστής, άλλοτε ιππέας και άλλοτε συνοδευόμενος από το άλογο του, περιβάλλεται από δευτερεύοντα πρόσωπα και σύμβολα χθόνιου ή/και διονυσιακού χαρακτήρα. Η κεφαλή από την Τήλο θα μπορούσε ίσως να προέρχεται από ένα τέτοιο έξεργον ανάγλυφο· το ακανόνιστο έξαρμα της μάζας που εφά-

πτεται με την κόμη της εικονιζομένης μορφής θα μπορούσε να ανήκει σε κάποιο από τα περιβάλλοντα στοιχεία-σύμβολα της παράστασης, ίσως σε σώμα ελισσομένου φιδιού(;) ή μάζα φυλλώματος δένδρου κ.ο.κ. Δυστυχώς, στα περισσότερα αφηρωστικά γλυπτά από την ανατολική περιοχή του ελληνικού κόσμου οι μορφές των ηρώων-πολεμιστών έχουν υποστεί κακώσεις ή εκτενή φθορά και η ουσιαστική σύγκριση με την αποσπασμένη κεφαλή της Τήλου δεν είναι εφικτή.

Εικ. 12. Η μικρή μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη αριθ. κατ. 8.

ώμους, η οποία δημιουργήθηκε τυχαία κατά το σπάσιμο, εξομαλύνθηκε κάπως εκ των υστέρων, κατά την προσπάθεια επανατοποθέτησης και συγκόλλησης της κεφαλής, όπως δείχνουν στην ελαφρώς κοίλη επιφάνεια ίχνη καταλοίπων πιθανής συγκολλητικής ουσίας. Λείπει, επίσης, η κάτω απόληξη του πεσσίσκου, ο οποίος είτε θα διαμορφωνόταν ως σύμφυτη βάση είτε θα εφάρμοζε ένθετος σε πρόσθετη βάση. Το ιμάτιο καλύπτει το πίσω μέρος του κορμού, όπου η επιφάνεια του γλυπτού είναι συνοπτικά κατεργασμένη με οδοντωτή σμίλη, και περνά διαγώνια από μπροστά, με πλούσια πτύχωση, αφήνοντας εν μέρει ακάλυπτο το ανδρικό μόριο. Τα σκέλη της μορφής υποδηλώνονται με ελαφρά εγχάραξη στην μπρο-

στινή όψη του πεσσίσκου. Το δεξί χέρι της, λυγισμένο μπροστά στο στήθος, με κλεισμένη την παλάμη σε γροθιά, διαγράφεται κάτω από το ένδυμα. Η απόληξη του ιματίου πέφτει ελεύθερα πάνω στη δεξιά ωμοπλάτη και συνεχίζεται με κυματιστή πτύχωση στο εμπρός μέρος του κορμού, αγγίζοντας σε όλο το μήκος του τον πήχυ του καλυμμένου δεξιού χεριού. Η μορφή συστρέφει ζωηρά τον κορμό προς τα αριστερά της, ενώ το αριστερό χέρι, γυμνό από τον αγκώνα, φέρεται με μια κυκλική κίνηση προς τα δεξιά και ενώνεται με το άλλο χέρι, το οποίο βρίσκεται κάτω από το ένδυμα, τεντώνοντας ταυτόχρονα και την άκρη της ελεύθερης πτύχωσης από την απόληξη του ιματίου. Αυτή η κίνηση του αριστερού χεριού έρχεται σε

αντίθεση με τη συστροφή ολόκληρου του κορμού προς τα αριστερά και προσδίδει στο γλυπτό έναν παιγνιώδη και ζωηρό παλμό. Από την παραπάνω διευθέτηση του αριστερού χεριού, δημιουργείται μπροστά στο συνεστραμμένο κορμό της μορφής ένα διαμπερές τμήμα, σαν υποδοχή (διαμ. περίπου 0,015 μ.), όπου ίσως θα μπορούσε να είχε στερεωθεί κάποιο πρόσθετο εξάρτημα. Η εργασία είναι επιμελημένη και σφριγηλή· οι σκληρές πτυχώσεις του ενδύματος, καθώς και τα πιθανά ίχνη στίλβωσης στο αριστερό χέρι, στα ισχία και στον πεσσίσκο της ερμαϊκής στήλης θα υποδείκνυαν μια κάπως υστερότερη χρονολόγηση του γλυπτού, όχι πριν από τον 1ο αι. π.Χ.

Η αρχική προέλευση της μικρής ερμαϊκής στήλης της Τήλου είναι άγνωστη. Υποθέτουμε ότι είτε αποτελούσε τμήμα συνόλου οικιακών γλυπτών είτε ακόμη ότι προέρχεται από αγροτικό ιερό ή μικρό Νυμφαίο. Η έντονη συστροφή της μορφής πιθανότατα προϋπέθετε κάποια αντιστοιχία της σε σύνταγμα παρόμοιων μικρών γλυπτών ή ακόμη και σε σύνθεση ζεύγους πανομοιότυπων αντικριστών έργων, ελεύθερη ή εντεταγμένη σε κάποιο ευρύτερο σύνολο. Η έλλειψη κεφαλής κάνει προβληματική την ταύτιση της μορφής της μικρής ερμαϊκής στήλης από την Τήλο. Η μερική γυμνότητα της μορφής ίσως υπαινισσόταν την απεικόνιση

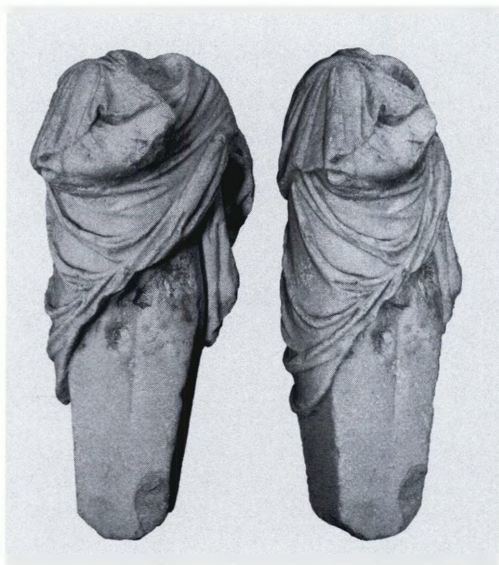
στη μικρή ερμαϊκή στήλη μας μιας μορφής Σατύρου. Παρατηρούμε ότι δεν διακρίνεται ίχνος γενειάδας απλωμένης στο στήθος της μορφής και η οποιαδήποτε υπόθεση σχετικής ταύτισης θα πρέπει μάλλον να αφορά αγένεια μορφή νεαρού Σατύρου. Ωστόσο, ο τύπος της μικρής ερμαϊκής στήλης από την Τήλο, με την έντονη συστροφή του ημιενδεδυμένου σώματος, δεν έχει παράλληλα στα μέχρι τώρα γνωστά δημοσιευμένα παραδείγματα ερμαϊκών στηλών με Σατύρους ή Σιληνούς⁵⁰. Από τη Δήλο έχουμε μια σειρά μικρής κλίμακας υστεροελληνιστικών ανέφαλων ερμαϊκών στηλών (Α 5855, Α 5856, Α 950 και το απότμημα Α 5857)⁵¹, που η ταύτισή τους παραμένει ασαφής και που θα μπορούσαν ίσως να συγκριθούν με την ερμαϊκή στήλη της Τήλου ως προς τη γενική στάση της μορφής (στροφή προς τα αριστερά, όχι όμως τόσο έντονη, δεξί χέρι λυγισμένο και καλυμμένο από το ένδυμα, αριστερό χέρι καμπτόμενο προς τα εμπρός και, στην περίπτωση του αποτμήματος Α 5857, να φέρεται προς τα δεξιά κρατώντας το άλλο) και ως προς τη διευθέτηση του ιματίου, όπου όμως το ανδρικό μόριο είναι καλυμμένο. Ωστόσο, η παλλόμενη στροφή της ιματιοφόρου μορφής, καθώς και η φορά των πτυχώσεων του ιματίου θυμίζει περισσότερο τις μεγάλης κλίμακας ερμαϊκές στήλες Α 4260 και Α 4262+Α 1737, επίσης από τη

⁵⁰ Παρ' όλα αυτά, ενδιαφέρουσα είναι η σύγκριση με ένα σχετικά σπάνιο τύπο ερμαϊκής στήλης από την Πομπηία με μορφή ιματιοφόρου Σατύρου να συστρέφεται ανήσυχος, σφριχτοπλεγμένος μέσα στο ιμάτιό του. Βλ. Reinach, *RSI*, II, σ. 523, αρθ. 4. Για ερμαϊκές στήλες Σατύρων και Σιληνών, βλ. γενικά Η. Wrede, *Die*

antike Herme, Mainz am Rhein 1968, σ. 29-30, όπου και παραπομπές στη σχετική εικονογραφία.

⁵¹ Βλ. J. Marcadé, *Au Musée de Délos. Étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île*, *BEFAR* 215, 1969, πίν. XV και XIX.

Δήλο, όπου η εικονιζόμενη μορφή ταυτίζεται ως Αρποκράτης⁵². Οι παραπάνω στήλες είναι τα πληρέστερα σωζόμενα παραδείγματα μιας σειράς ερμαϊκών στήλών, επίσης μεγάλης κλίμακας (Α 2120, Α 349, Α 2918 και Α 4263)⁵³, λιγότερο καλά διατηρημένων, όπου όμως θεωρείται βέβαιη η απεικόνιση της ίδιας μορφής. Την ίδια μορφή θα πρέπει να απεικονίζει και η μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου (αριθ. ευρ. Γ 2738), επίσης με κορμό ιματιοφόρου, με ζωηρή κίνηση προς τα αριστερά και παρόμοια διευθέτηση του ενδύματος, την οποία δημοσιεύει χωρίς να ταυτίζει ο Gualandi⁵⁴ (εικ. 13). Από την ερμαϊκή στήλη του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου λείπει ο πήχυς του αριστερού χεριού, ο οποίος ήταν πρόσθετος λίγο πιο κάτω από τον αγκώνα, δουλεμένος σε ξεχωριστό κομμάτι μάρμαρου. Όπως συμπεραίνουμε από την κλίση της λειασμένης επιφάνειας πρόσφυσης, ο πήχυς θα φερόταν προς τα εμπρός και μάλλον θα κρατούσε, όπως στα παραδείγματα Α 4260 και Α 4262+Α 1737 από τη Δήλο, το κέρας αφθονίας. Ο Gualandi επισημαίνει εύστοχα την αντίθεση ανάμεσα στην απόδοση της ζωηρής κίνησης της εικονιζόμενης μορφής στο άνω τμήμα της ερμαϊκής στήλης και στην κατά προορι-

Εικ. 13. Η ερμαϊκή στήλη του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου (αριθ. ευρ. Γ 2738).

σμό στατικότητας αυτού του τύπου του γλυπτού και θεωρεί ότι αυτό «riprende motivi del dinamismo del medio ellenismo». Μία ακόμη αποσπασματική ερμαϊκή στήλη, σχεδόν φυσικού μεγέθους, στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου (αριθ. ευρ. Γ 2739), θα πρέπει επίσης να εικόνιζε παρόμοια μορφή, αν κρίνουμε από την πτύχωση του σωζομένου τμήματος του ιματίου, καθώς και το εκτεθειμένο ανδρικό μόριο⁵⁵ (εικ.

⁵² Marcadé, ό.π., σ. 434-436, πίν. XVIII· επίσης, ο ίδιος (επιμ.), *Sculptures déliennes*, σ. 174, αριθ. 77 (Ph. Jockey)· βλ. και Φ. Ζαφειροπούλου, *Δήλος. Μαρτυρίες από τα μουσειακά εκθέματα*, Αθήνα 1998, σ. 266, αριθ. 121.

⁵³ Marcadé, ό.π. (υποσημ. 51), σ. 434-436, πίν. XVIII.

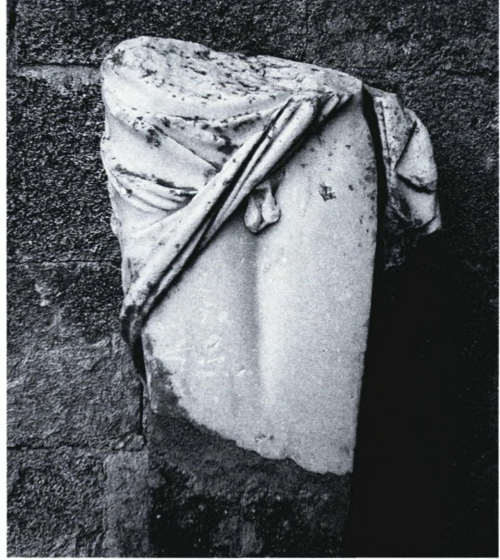
⁵⁴ Ύψ. (σωζ.) 0,62, πλ. (μέγ.) 0,285, πάχ. 0,20 μ. περίπου. Η κεφαλή ήταν ένθετη και θα εφάρμοζε στην

κοίλανση ανάμεσα στους ώμους. F.G. Gualandi, *Sculpture di Rodi, ASAtene LIV N.S., XXXVIII* (1976), σ. 182, αριθ. 180, εικ. 223. Επίσης, Κωνσταντινόπουλος, ό.π. (υποσημ. 43), αριθ. 114, εικ. 100. Για έγχρωμη απεικόνιση, βλ. ο ίδιος, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου*, Αθήνα, σ. 47, αριθ. IV.29. Το γλυπτό έχει μεταφερθεί προσωρινά στην αποθήκη γλυπτών της Εφορείας.

⁵⁵ Ύψ. (σωζ.) 0,50 περίπου, πλ. 0,39, πάχ. 0,263 μ. Κωνσταντινόπουλος, ό.π. (υποσημ. 43), αριθ. 94, εικ. 90α.

14). Παρατηρούμε ότι ούτε στη μικρή ερμαϊκή στήλη της Τήλου, αλλά ούτε στο πληρέστερα σωζόμενο παράδειγμα από τη Ρόδο δεν έγινε δυνατόν να ανιχνευθούν κατάλοιπα των χαρακτηριστικών «λιβυκών βοστρύχων» στην πλάτη της μορφής. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι είτε οι «λιβυκοί βόστρυχοι» στα παραπάνω γλυπτά θα αποδίδονταν βραχύτεροι είτε, ίσως, ότι η πιθανή απεικόνιση της μορφής του Αρποκράτη θα αποδιδόταν με το διαδεδομένο στην υστεροελληνιστική περίοδο τύπο του Έρωπα-νηπίου, με πλούσιους ημίκοντους βοστρύχους που πλαισιώνουν το πρόσωπο και συχνά κορυφώνονται πάνω από το μέτωπο. Πάντως, σύμφωνα με τον εικονογραφικό τύπο της απόδοσης της μορφής του Αρποκράτη στις ερμαϊκές στήλες της Δήλου, οι μορφές στη μικρή ερμαϊκή στήλη της Τήλου και σε αυτές του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου μάλλον δεν θα έφεραν κάποιο από τα χαρακτηριστικά εξαρτήματα της κεφαλής (διπλό αιγυπτιακό στέμμα ή άνθος λωτού κ.ο.κ.). Στις ερμαϊκές στήλες από τη Ρόδο, καθώς και στη μικρή στήλη της Τήλου η μερική γυμνότητα της μορφής θα μπορούσε να αποτελεί μια παραλλαγή, μάλλον από συμφυρμό, των διαφόρων εικονογραφικών τύπων του Αρποκράτη, ο οποίος πολύ συχνά εικονίζεται γυμνός ή εν μέρει ενδεδυμένος⁵⁶.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η μικρή ερμαϊκή στήλη από την Τήλο, καθώς και η αντίστοιχη μεγαλύτερης κλίμακας από τη Ρόδο, πα-

Εικ. 14. Η αποσπασματική ερμαϊκή στήλη του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου (αριθ. ευρ. Γ 2739).

ρουσιάζουν μια ειδικότερη ομοιότητα στην επιμέρους απόδοση της απόληξης του ιματίου, η οποία πέφτει στη δεξιά ωμοπλάτη και μπροστά στο στήθος, αγγίζοντας σε όλο του το μήκος τον πήχυ του λυγισμένου δεξιού χεριού, κρυμμένου κάτω από το ένδυμα. Παρόμοια διευθέτηση του ενδύματος δεν παρατηρείται στις ερμαϊκές στήλες με Αρποκράτη από τη Δήλο, όπου η απόληξη του ιματίου περνά πάνω από τον αριστερό ώμο και τυλίγεται γύρω από το αντίστοιχο χέρι της μορφής⁵⁷. Ως προς αυτό το σημείο, η μικρή ερμαϊκή στήλη από την Τήλο διαφοροποιείται ακόμη περισσότερο από τα παραδείγματα της Δήλου αλλά και από την

⁵⁶ Για ένα ευρύ φάσμα απεικονίσεων του Αρποκράτη, βλ. πρόχειρα *LIMC IV*, 2, σ. 242 κ.ε., όπου ποικίλλουν ο βαθμός γυμνότητας και η απόδοση της κόμης της μορφής.

⁵⁷ Και στην ερμαϊκή στήλη Γ 2738 του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου η άλλη άκρη του ιματίου τυλίγεται γύρω από τον προτεινόμενο πήχυ της μορφής κατ' αναλογία με τις ερμαϊκές στήλες της Δήλου.

ερμαϊκή στήλη της Ρόδου: το αριστερό χέρι της μορφής δεν προτείνεται προς τα εμπρός (κρατώντας ίσως κέρασ αφθονίας) ή, έστω, δεν διευθετείται παράλληλα προς τον κορμό και προς τα κάτω, αλλά, γυμνό από τον αγκώνα, φέρεται προς τα δεξιά με σχεδόν κυκλική κίνηση, αντίθετη προς αυτήν του συστρεφόμενου κορμού, κρατώντας τεντωμένη την άκρη του ιματίου που πέφτει από το δεξιό ώμο. Η στάση αυτή δεν μας είναι γνωστή από απεικονίσεις του Αρποκράτη, ακόμη και πέρα από την πρωταρχική αιγυπτιαζούσα σύλληψή του. Παρ' όλες ωστόσο τις επιφυλάξεις μας, ο βασικός εικονογραφικός τύπος με την «παιγνιώδη», σχεδόν χορευτική συστροφή του κορμού – ίσως μετάπλαση παλαιότερου πρωτοτύπου – πιστεύουμε ότι θα μπορούσε να κατατάξει τη μορφή της μικρής ερμαϊκής στήλης της Τήλου στο πλούσιο ρεπερτόριο των απεικονίσεων του «θείκού νηπίου», πιθανότατα με ένα κέρασ αφθονίας ως πρόσθετο εξάρτημα στηριγμένο στη διαμπερή υποδοχή που δημιουργείται από τη διευθέτηση του αριστερού χεριού μπροστά στο συνεστραμμένο κορμό⁵⁸.

⁵⁸ Η λατρεία του Αρποκράτη, αναπόσπαστη από αυτήν της μητέρας του Ίσιδος, καθώς και άλλων αιγυπτιακών θεοτήτων (κυρίως του Σαράπιδος), έχει διαδοθεί τουλάχιστον από τον 3ο αι. π.Χ. στον ελλαδικό χώρο και, βεβαίως, και στην επικράτεια του ροδιακού κράτους (συμπεριλαμβανομένης και της Τήλου), το οποίο διατηρούσε εξαιρετικές σχέσεις με τους Πτολεμαίους της Αιγύπτου. Βλ. και Δ. Μπισσινάκης, Οι αιγυπτιακές θεότητες στη Ρόδο και την Κω από τους ελληνιστικούς χρόνους μέχρι και τη ρωμαιοκρατία, *ΑΔ* 49-50 (1994-1995), Μελέτες, σ. 43 κ.ε., με παρά-

Ώπως εξετάστηκαν ως σύνολο, τα έργα της αρχαίας πλαστικής από την Τήλο – μέχρι σήμερα αποσπασματικά και λιγοστά – αποτελούν μια πολύτιμη πρώτη ύλη που αντιφγγίζει θαμπά τη λάμψη της καλλιτεχνικής άνθησης του νησιού κατά την αρχαιότητα. Ο περιορισμένος αριθμός των σωζόμενων έργων πλαστικής από την Τήλο δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ενδεικτικός της καλλιτεχνικής παραγωγής του νησιού. Οι επιγραφές μαρτυρούν την παρουσία τουλάχιστον τριών ξένων καλλιτεχνών (γλυπτών) στο νησί, του Σίμου Αρπάλου Ολυνθίου⁵⁹, του Σόλωνος Μυριναίου⁶⁰ και του Αυλειάρμου Μαγνησίου⁶¹, ενώ η πληθώρα των ενεπίγραφων βάσεων υποδεικνύει μια όχι ευκαταφρόνητη αντιστοιχία έργων πλαστικής ως φερομένων μνημείων, αναθηματικών ή επιταφίων. Εξάλλου, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η εξακριβωμένη λατρεία στο νησί όχι μόνον του Διός Πολιέως και της Αθηνάς Πολιάδος, οι οποίοι λατρεύονταν ως επίσημες θεότητες του νησιού και απεικονίζονταν και στα νομίσματα των Τηλίων, αλλά και του Απόλλωνος Πυθίου και του Ποσειδώνος⁶² δημιουργούσε προϋποθέσεις και

θεση της σχετικής βιβλιογραφίας.

⁵⁹ *IG* XII, III (Telos), αριθ. 41 και 42.

⁶⁰ Ό.π., αριθ. 43.

⁶¹ Susini, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 275-278 (αριθ. 1).

⁶² Για μια γενική μνεία στις λατρευόμενες θεότητες του νησιού, βλ. Susini, ό.π., σ. 267, όπου και παραπομπές στις σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες. Για συνοπτικό και εύστοχο σχολιασμό των λιγοστών γνωστών (χάλκινων) νομισμάτων της Τήλου, βλ. L. Robert, *Opera minora selecta. Epigraphie et antiquités grecques*, Amsterdam 1969, τ. 1, σ. 571-573.

κίνητρα καλλιτεχνικής δραστηριότητας και ειδικότερα παραγωγής έργων πλαστικής, όπως αρχιτεκτονικά ανάγλυφα, λατρευτικά και αναθηματικά αγάλματα κ.ά.

Μετά τη θέσπιση, το 2005, των αρχαιολογικών ζωνών ελέγχου στην Τήλο και την έναρξη των σωστικών ανασκαφών από την ΚΒ'

Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, αναμένεται ότι νέα γλυπτά θα εμπλουτίσουν τον παραπάνω Κατάλογο⁶³ και ότι με τον καιρό θα αποκαταστεί η αξιόλογη αρχαιολογική εικόνα του νησιού.

⁶³ Η παρούσα εργασία είχε ολοκληρωθεί και προέκειτο να παραδοθεί για δημοσίευση, όταν, κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην Τήλο, το Μάρτιο του 2006, μου υποδείχθηκε από την αρχιτέκτονα Σ. Βασιλαρά (και στη συνέχεια από το φύλακα αρχαιοτήτων Τήλου Π. Γιαννουράκη) ακόμη ένα ανάγλυφο, εντοιχισμένο στο ανώτερο τμήμα της πρόσοψης, πάνω από τη θύρα, της παλαιάς οικίας ιδιοκτησίας Μ. Μιχαλούδη στο Μεγάλο Χωριό. Η αποτοίχιση του αναγλύφου δεν είναι προς το παρόν δυνατή, γιατί η κατοικία είναι ετοιμόρροπη και η οποιαδήποτε επέμβαση μπορεί να προκαλέσει την επικίνδυνη κατάρρευσή της. Για τον ίδιο λόγο δεν είναι δυνατή και η εκ του πλησίον προσέγγιση και εξέταση του γλυπτού. Παρατηρώντας από απόσταση, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για απόστημα μαρμάρινου αναγλύφου (επιτάφιας στήλης;), υπολογιζομένου ύψ. 0,30-0,40 και πλ. 0,20 μ. Σώζεται ο κορμός όρθιας μορφής, στραμμένης κατά τα τρία τέταρτα κατ' ενώπιον με χαλαρά τυλιγμένο

ιμάτιο γύρω στους γοφούς. Μάλλον πρόκειται για το εντοιχισμένο γλυπτό που αναφέρεται από την τότε επιμελήτρια αρχαιοτήτων Η. Ζερβουδάκη στο *Ημερολόγιο Περιοδειών* 1, σ. 110-111. Σχετική πρόσφατη μνεία έγινε και από τη συνάδελφο Κ. Μπαϊράμη στο *Ημερολόγιο Τήλος* 2, σ. 55. Επίσης, ακόμη ένα μικρό θραύσμα επιταφίου αναγλύφου μου παραδόθηκε από το φύλακα τον Ιούνιο του 2006, ο οποίος το περιευνέλεξε από το χώρο του σημερινού κοιμητηρίου του Μεγάλου Χωριού: το θραύσμα (σώζ. ύψ. 0,07, σώζ. πλ. 0,104 και μέγ. πάχ. 0,047 μ.), από λευκό, μάλλον χονδροκόκκο μάρμαρο, σώζει τμήμα ενδεδυμένης γυναικείας μορφής, πιθανόν καθιστής, και στραμμένης κατά τα τρία τέταρτα κατ' ενώπιον, μέρος του αριστερού βραχίονα καλυμμένου με ιμάτιο και τον αντίστοιχο μαστό που διαγράφεται κάτω από το λεπτό ύφασμα του χιτώνα. Το αρχαίο καταγράφηκε άμεσα με αριθ. ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Τήλου 178.

ANCIENT SCULPTURES FROM TELOS

ERIPHYLI KANINIA

This paper contains a short catalogue of sculptures from Telos, and discusses problems related to the archaeological investigation of the island.

1. Fragment of the upper part of a large grave stele. The head of a mourning maidservant with short hair, in right profile, is preserved. The stele was possibly erected on the wall of a family grave enclosure. Third quarter of the 4th c. BC.

2. Fragment of the upper left corner of a grave stele. The outline of a head, now destroyed, is preserved, which probably belonged to a woman wearing a *sakkos*. It is perhaps from a scene typical in Attic grave reliefs depicting the maidservant standing before her seated dead mistress.

3. Lower part of an inscribed marble grave stele with the lower half of a woman in the *Pudicitia* type. To her left is a badly preserved figure of a maidservant holding a box. First half of the 2nd c. BC. The inscription, which dates from the 2nd or 3rd c. AD, is associated with the second use of the stele.

4. Lower part of an inscribed marble grave stele with the lower half of a female figure

and a small bird. Hellenistic period. Known from a drawing by Th. Bent.

5. Relief grave stele with a scene of two women embracing each other. The subject, which was quite popular in Rhodian Hellenistic workshops, made its first appearance in the late 5th c. BC (stele of Krito and Timarista). The inscription, which is associated with the first use of the stele, dates the relief to the 1st c. BC. A later inscription shows that the stele was reused in the 2nd or 3rd c. AD.

6. Badly preserved grave stele dating from the 3rd c. BC, with simplified figures in rectangular fields. Product of a Nisyros workshop.

7. Marble head, probably detached from a relief. Uncertain identification. From either an architectural relief with figured scenes or a grave stele, possibly depicting an athlete or hero-warrior. Late Hellenistic period.

8. Small "Doppelherm". Comparison with the large "Doppelherm" A 4360 and A 4262 + A 1737 from Delos, and also with Γ 2438 in the Rhodes Museum, suggests that the Telos "Doppelherm" may have had a depiction of Harpokrates. Late Hellenistic period.

Η ΚΕΡΑΜΩΣΗ ΜΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΟΙΚΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΡΑΝΤΙΔΗΣ

Η παρούσα μελέτη¹ αποτελεί συνοπτική παρουσίαση της κεράμωσης μιας τυπικής ροδιακής οικίας των ελληνιστικών χρόνων, όπως αυτή προκύπτει από τα ευρήματα σωστικής ανασκαφής, που διενεργήθηκε από την ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στον ανατολικό τομέα της αρχαίας πόλης της Ρόδου (εικ. 1)².

Στο πλαίσιο της συνολικής μελέτης και δημοσίευσης του ανασκαφικού υλικού, στο οποίο συγκαταλέγονται ως επί το πλείστον εργαστηριακά απορρίμματα ναλουργίας, μελετήθηκαν και οι κεραμίδες³. Από τις κεραμίδες, που βρέθηκαν στην ανασκαφή, διατηρήθηκε μόνον ένα μικρό ποσοστό (15-20%), που αντιπροσωπεύεται αριθμητικά από 292 θραύσματα.

Από τη μακροσκοπική και αρχαιομετρική εξέταση των κεραμίδων διαπιστώθηκε ότι ο πηλός τους είναι ρόδινος έως πορτοκαλέρυθρος, με πολλές προσμιξεις μεσαίου και μεγάλου διαμετρήματος, και αποτελεί μια ενιαία ομάδα πηλού ροδιακής προέλευσης⁴.

Η τυπολογική μελέτη υποδεικνύει τη χρήση σε διαδοχικές φάσεις και των δύο βασικών συστημάτων κεραμώσεων στη στέγη της αρχαίας ροδιακής οικίας: του κορινθιακού, που χαρακτηρίζεται από τους επίπεδους στρωτήρες και τους γωνιώδεις και αμφικλινείς καλυπτήρες, και του λακωνικού, το οποίο διακρίνεται από τους κοίλους στρωτήρες και τους κυρτούς καλυπτήρες⁵. Το λακωνικό σύστημα αντιπροσωπεύεται από 237 θραύσματα κεράμων, ενώ το κορινθιακό από 55. Μο-

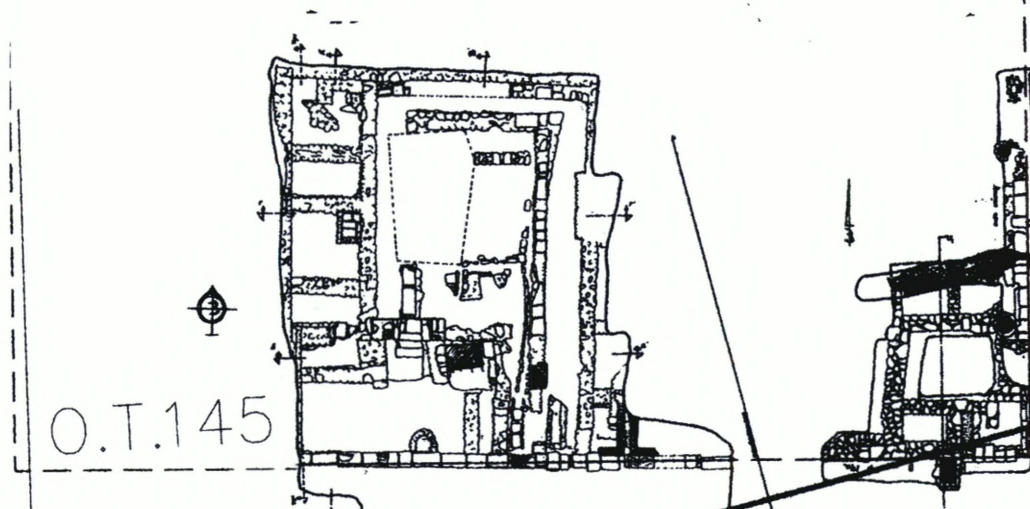
¹ Το κείμενο παρουσιάστηκε στο ΙΕ' Πολιτιστικό Συμπόσιο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, που πραγματοποιήθηκε στο Καστελλόριζο στις 2-5 Ιουλίου 2007. Για την άδεια μελέτης των κεράμων από το οικοπέδο Γ. Κακούλα, ευχαριστώ θερμά την ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, κυρίως τον Δρα αρχαιολόγο Π. Τριανταφυλλίδη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω στη Δρα Μ.-F. Billot (CNRS - IRAA) για τις διεξοδικές και ιδιαίτερα διαφωτιστικές συζητήσεις μας, στον καθηγητή Π. Βυλαβάνη και στη Δρα Β. Πατσιαδά για τις διορθώσεις και τις συμβουλές τους, καθώς και στην Κ. Σαραντίδου για την εκπόνηση των σχεδίων των εικ. 3-4.

² Για την ανασκαφή, βλ. Gl. Davidson-Weinberg, *AD 23* (1968), Χρονικά, σ. 441-442 (οικ. Γ. Κακούλα) και η ίδια, *Glass Manufacture in Hellenistic Rhodes*, *AD 24* (1969), Μελέτες, σ. 143-144.

³ Διεξοδική μελέτη των κεράμων γίνεται στην υπό έκδοση μονογραφία, P. Triantafyllidis (επιμ.), *The Hellenistic Glassworkshop of Rhodes: The Evidence and the Historical Implications*, Harvard University.

⁴ Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε η αρχαιομετρική ανάλυση, που πραγματοποιήθηκε από τη Δρα Φυσικής, Χρ. Παπαχριστοδοπούλου, σε δείγματα 62 κεραμίδων στο εργαστήριο Πυρηνικής Φυσικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

⁵ Για τους τύπους των κεραμώσεων και τα είδη των κεραμίδων γενικά, βλ. Α. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, Αθήνα 1955, Α', σ. 93-116 και Ö. Wikander, *Ancient Roof-tiles. Use and Function*, *OpAth XXII* (1988), σ. 203-216. Για την τυπολογία των κεραμίδων και την εξέλιξη των κεραμώσεων στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους γενικά, βλ. N. Winter (επιμ.), *Greek*

Εικ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής των οικοπέδων Κακούλα και Τσιγαριδή και απόδοση των ορίων της αρχαίας οικοδομικής νησίδας.

λονότι οι κεραμίδες του κορινθιακού συστήματος είναι αριθμητικά λιγότερες, εντούτοις διατηρήθηκαν χαρακτηριστικά τεμάχια από διάφορα μέρη της στέγης, που αποδίδουν περισσότερο ολοκληρωμένα την εικόνα της αρχαίας κεράμωσης. Για το λόγο αυτό η παρούσα μελέτη εστιάζεται στο κορινθιακό σύστημα και αποσκοπεί στην ανάλυση των ειδών των κεραμίδων που απαντώνται, στην παρουσίαση των γενικών χαρακτηριστικών τους, στην ερμηνεία της λειτουργίας τους, καθώς και στη συνακόλουθη ένταξή τους σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο σκέψεων και προβληματισμού για την οργάνωση και τη λειτουργία της στέγης.

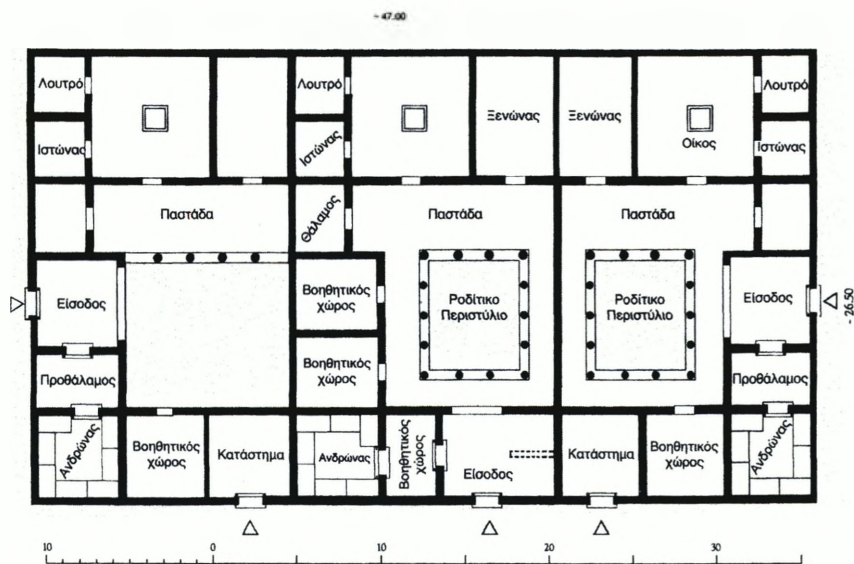
Η κεράμωση της ροδιακής οικίας είναι

άρρηκτα συνδεδεμένη με την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου, το οποίο στέγαζε. Για την εξαγωγή ασφαλών και έγκυρων συμπερασμάτων, θεωρείται απαραίτητη η εξέταση των μορφολογικών και τυπολογικών στοιχείων που προκύπτουν από τις κεραμίδες, σε συσχετισμό με την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου.

Η κάτοψη της ανεσκαμμένης ροδιακής οικίας, που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Γ. Κακούλα (εικ. 1), είναι όμοια με αυτή μιας τυπικής ενδιάμεσης οικίας με περίστυλη αυλή, από κανονική ροδιακή νησίδα τριών οικιών, όπως προτείνεται από τον καθηγητή W. Hoepfner (εικ. 2)⁶. Τα διαμερίσματα της οικίας οργανώνονται σύμφωνα με την τυπι-

Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, Hesperia, Suppl. XXVII, 1994.

⁶ W. Hoepfner, *Geschichte des Wohnens*, Stuttgart 1999, σ. 306-307.

Εικ. 2. Αποκατάσταση κανονικής ροδιακής νησίδας τριών οικιών (W. Hoerpfner, *Ιστορία της κατοικίας*, ελλ. μετάφραση Η. Τσιριγκάκη, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 321).

κή διάταξη των ροδιακών οικιών, όπως αυτή έχει προκύψει από τα ανασκαφικά δεδομένα. Στη νότια πλευρά, πάνω στον αρχαίο δρόμο P19a⁷, αναγνωρίζεται η είσοδος της οικίας. Δίπλα στο χώρο της εισόδου αναγνωρίζεται πιθανώς ο προθάλαμος, καθώς και ο ανδρώνας, ο οποίος καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία. Στα βόρεια του ανδρώνα διακρίνονται τα κατάλοιπα – πιθανώς – βοηθητικών χώρων. Δυστυχώς, το σημαντικότερο τμήμα του σπιτιού, ο οίκοσ, ο οποίος θα βρισκόταν στο βόρειο τμήμα, δεν έχει αποκαλυφθεί⁸. Στο κέντρο

του οικοπέδου αναγνωρίζεται η μεγάλη κεντρική αυλή, η οποία κατά πάσα πιθανότητα θα περιβαλλόταν από το χαρακτηριστικό ροδιακό περιστύλιο⁹. Αν και κατά την ανασκαφή δεν επισημάνθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που να πιστοποιούν την ύπαρξη περιστυλίου, ωστόσο η ευρεθείσα θεμελίωση της οικίας υποδεικνύει τη χρήση του. Συγκεκριμένα μάλιστα μέλη της κεράμωσης – για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω – βεβαιώνουν πως ήταν του ροδιακού τύπου. Η αρχιτεκτονική ιδιομορφία του ροδιακού περιστυλίου¹⁰ υποδηλώνει πως οι

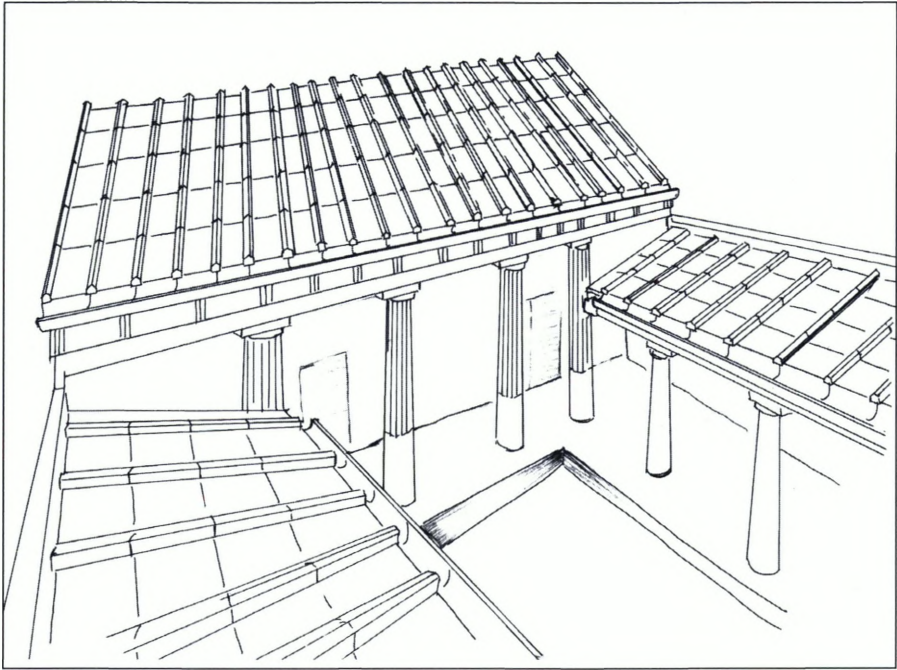
⁷ Για το ρυμοτομικό σύστημα και την πολεοδομική εξέλιξη της πόλης της Ρόδου, βλ. Hoerpfner, *ό.π.*, σ. 294-295, 298-300. W. Hoerpfner - E.L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München 1994, σ. 52-59. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Το πολεοδομικό σχέδιο και η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Ρόδου*, *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού*

Συμποσίου, Ρόδος 24 αιώνας, Ρόδος 1-5 Οκτωβρίου 1992, Αθήνα 1999, σ. 29-40.

⁸ Η έκταση του οικοπέδου δεν περιελάμβανε το βόρειο τμήμα του αρχαίου σπιτιού.

⁹ Hoerpfner, *ό.π.*, σ. 308-309.

¹⁰ Η βόρεια στοά είναι πάντα βαθύτερη και ψηλότερη έναντι των άλλων (Hoerpfner, *ό.π.*).

Εικ. 3. Υποθετική προοπτική απόδοση της ροδιακής οικίας και των μελών της κεράμωσης.

ροδιακές οικίες δεν καλύπτονταν από μία ενιαία (μη διακοπτόμενη) στέγη, αλλά από δύο. Η μία στέγη κάλυπτε τη βόρεια υπερυψωμένη στοά και τους υπόλοιπους χώρους του βόρειου τμήματος του σπιτιού, ενώ η δεύτερη κάλυπτε τις χαμηλότερες στοές και τους παρακείμενους χώρους (εικ. 3).

Η κορινθιακή κεράμωση μπορεί να χρονολογηθεί κατά προσέγγιση, από την τυπολογία των κεραμίδων και τη μελέτη της στρω-

ματογραφίας της ανασκαφής, στον ύστερο 3ο και πρώιμο 2ο αι. π.Χ.

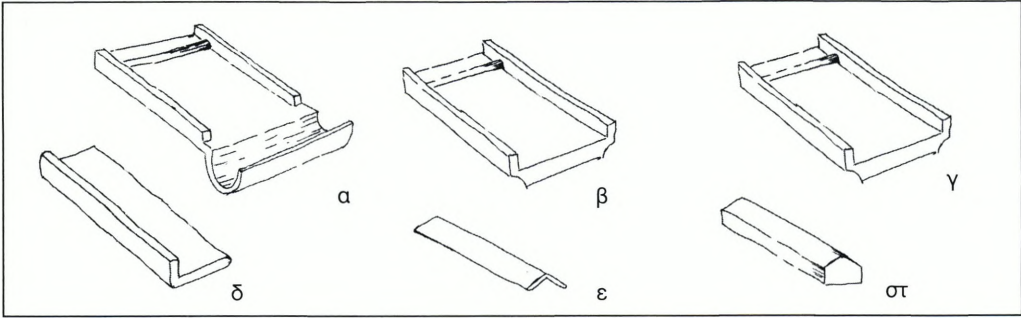
Οι κεραμίδες της αρχαίας οικίας φαίνεται πως τοποθετήθηκαν πάνω σε δόρωσιν¹¹. Η ύπαρξη αυτού του λεπτού στρώματος λάσπης και ψάθας πιστοποιείται από κάποιες επικολλήσεις λάσπης με αποτυπώματα αχύρου σε τμήμα της κατώτερης επιφάνειας ενός στρωτήρα¹².

Στην πρώτη σειρά της στέγης της αρχαί-

¹¹ Α. Ορλάνδος - Ι. Τραυλός, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, Αθήναι 1986, λ. δόρωσιν, δόρωμα και δόρωσις.

¹² Η χρήση δόρωσεως σε κορινθιακή στέγη θεωρείται από πολλούς μελετητές ιδιαίτερα σπάνιο φαινόμενο. Αντίθετα, η χρήση της σε λαωνικού τύπου στέγη θεωρείται κανόνας. Βλ. ενδεικτικά, Α.Τ. Hodge,

The Woodwork of Greek Roofs, Cambridge 1960, σ. 65-67 και G. Stevens, A Tile Standard in the Agora of Ancient Athens, *Hesperia* XIX (1950), σ. 178. Για τα προβλήματα σχετικά με τη χρήση της δόρωσεως, καθώς και για την ιστορία της έρευνας στο θέμα, βλ. G. Hübner, Zur Forschungsgeschichte Griechischer Dachziegel aus gebranntem Ton, *AE* 1995, σ. 125-127, 158.

Εικ. 4. Σχηματική απόδοση των τύπων των κεραμίδων της ροδιακής οικίας: α) κεραμίδες παράρρους, β) άγελαιός στρωτήρας, γ) άγελαιός στρωτήρας ροδιακής παραλλαγής, δ) ακραίος στρωτήρας του συνεπτυγμένου τύπου, ε) άγελαιός καλυπτήρας, στ) ηγεμόνας καλυπτήρας.

ας οικίας ήταν τοποθετημένοι κέραμοι παράρροι¹³, από τους οποίους διατηρήθηκαν δύο αποσπασματικά τεμάχια (εικ. 4α). Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα¹⁴ διατηρεί τμήμα από το επίπεδο σώμα της κεραμίδας, μέρος της κοίλης υδρορροής, καθώς και τμήμα της υπερυψωμένης παρυφής της μίας μακράς πλευράς της κεραμίδας. Η υπερυψωμένη παρυφή διακόπτεται πριν το πέρας του επίπεδου σώματος, για να δημιουργηθεί η απαραίτητη υποδοχή για την τοπο-

θέτηση του ηγεμόνα καλυπτήρα με το ευρύ μέτωπο.

Οι άγελαιοί στρωτήρες της στέγης αποτελούνται από δύο παραλλαγές του συνηθισμένου τύπου κορινθιακών κεραμίδων των ελληνιστικών χρόνων¹⁵. Η πρώτη παραλλαγή, που αριθμεί και τα περισσότερα ευρήματα, είναι συνηθισμένη (εικ. 4β)¹⁶. Οι κεραμίδες έχουν επίπεδο σώμα και υπερυψωμένες παρυφές στις μακρές πλευρές. Η κατώτερη στενή πλευρά τους κάμπτεται προς τα κά-

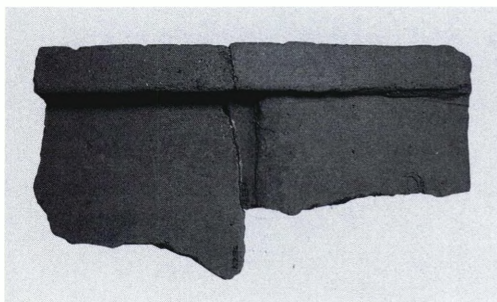
¹³ Για τον όρο, βλ. Ορλάνδος - Τραυλός, ό.π., λ. παράρρους. Στον ελληνικό χώρο κεραμίδες τέτοιου τύπου έχουν βρεθεί στην Πριήνη, στη Λάρισα στον Έρμο, στην Πέργαμο και στη Δήλο. Βλ. αντίστοιχα: Th. Wiegand - H. Schrader, *Priene*, Berlin 1904, σ. 307, εικ. 331· J. Boehlau - K. Schefold, *Larisa am Hermos. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934*, I, *Die Bauten*, Berlin 1940, σ. 134, πίν. 43b, 11· A. von Szalay - E. Boehingen, *Die hellenistische Arsenalen*, AvP, X, Berlin - Leipzig 1937, σ. 39-40, πίν. 29d, 34 a, b, c· M. Filgis - W. Radt, *Die Stadtgrabung, das Heroon*, AvP, XV, 1, Berlin 1986, σ. 37, πίν. 15,2, 79a· U. Wulf, *Die hellenistischen und römischen Wohnhäuser von Pergamon*, AvP, XV, 3, Berlin - New York 1999, σ. 18, εικ. 10, πίν. 2-3· J. Chamondard, *Le quartier du Théâtre, Étude*

sur l'habitation délienne à l'époque hellénistique, EAD VIII, Paris 1924, σ. 319, εικ. 196c· Ph. Fraisse - Ch. Llinas, *Documents d'architecture hellénique et hellénistique*, EAD, XXXVI, Athènes - Paris 1995, σ. 384, εικ. 1-4.

¹⁴ Αριθ. ευρ. Μουσείου Ρόδου Κ 429.

¹⁵ Γενικά για τους τύπους των στρωτήρων, βλ. Wikander, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 208-210.

¹⁶ Ό.π., σ. 209, εικ. 3 (τύπος C 2a) και σ. 208, σημ. 59, όπου βασική βιβλιογραφία. Για κεραμίδες τέτοιου τύπου από τη Ρόδο, βλ. E. Dyggve, *Le sanctuaire d' Athéna Lindia et l'architecture lindienne*, Lindos, III, II, Berlin - Copenhagen 1960, σ. 371, πίν. VII P, 1 A-B, 2 A-D, 3 A, 4 C, σ. 372, πίν. VII Q, 5 A-C, 6 A-E, 7 A-B, 8 A-D, 9 A-E, σ. 374, πίν. VII S, 13 C, 14.

Εικ. 5. Ανώτερη επιφάνεια κεραμίδας της ροδιακής παραλλαγής (αριθ. ευρ. Μουσείου Ρόδου Κ 239/Κ 276).

Εικ. 6. Κατώτερη επιφάνεια της ίδιας κεραμίδας.

τω, σχηματίζοντας οδόντωση, ενώ στην ανώτερη στενή πλευρά τους διαμορφώνεται μια ανάγλυφη, κατά πλάτος, ταινία, η οποία υπερκαλύπτεται και «θηλυκώνει» με την κάτω καμπύλη παρυφή του υπερκείμενου στρωτήρα.

Η δεύτερη παραλλαγή του τύπου αξίζει ιδιαίτερης μνείας, καθώς παρόμοια ευρήματα από άλλες θέσεις δεν είναι γνωστά (εικ. 4γ). Από τους στρωτήρες της παραλλαγής αυτής σώζονται μόλις οκτώ, σε αποσπασματική κατάσταση. Οι κεραμίδες αυ-

τές έχουν επίπεδο σώμα και υπερυψωμένες παρυφές στις μακρές πλευρές. Αντί της ανάγλυφης ταινίας, στην ανώτερη στενή πλευρά τους διαμορφώνεται μια υπερυψωμένη, πλατιά ταινία, η οποία εξυπηρετεί τον ίδιο σκοπό (εικ. 5). Στην κατώτερη επίπεδη επιφάνειά τους παρατηρούνται κατά μήκος δύο εμπίεστα αποτυπώματα δακτύλων, πιθανώς δείκτη και μέσου δεξιάς χειρός (εικ. 6). Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα έχει αφαιρεθεί με το χέρι μάζα πηλού. Είναι προφανές ότι τα αποτυπώματα αυτά έχουν δημιουργηθεί, κατά τη διαδικασία παραγωγής των κεραμίδων, πριν ψηθούν στον κλίβανο.

Οι κεραμίδες της παραλλαγής αυτής, που είναι γνωστές μόνον από τη Ρόδο, φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως *ἀγελαῖοι* στρωτήρες. Το μήκος υπερκάλυψης στις κεραμίδες αυτές, όπου μπορεί να υπολογιστεί, κυμαίνεται από 15-19 εκ., ενώ το αντίστοιχο μήκος υπερκάλυψης στις κεραμίδες με την ανάγλυφη ταινία κυμαίνεται από 4-7 εκ.

Αν και μια τόσο μεγάλη διαφορά δεν είναι απόλυτα σαφής, μπορεί ωστόσο να υποστηριχθεί πως οι κεραμίδες αυτές ίσως αποτελούσαν μια «ειδική παραγγελία» σε τοπικό εργαστήριο και προοριζόνταν για μια ενδεχόμενη επισκευή της στέγης¹⁷. Η υπόθεση αυτή υποστηρίζεται και από την ύπαρξη των αποτυπωμάτων, τα οποία πιθανώς δημιουργήθηκαν, για να χρησιμοποιηθούν εν ειδει σφραγίσματος και να διαχωρίσουν τις συγκεκριμένες κεραμίδες από την υπόλοιπη ημερησία παραγωγή του εργαστηρίου.

¹⁷ Η επισκευή αυτή ίσως συντελέστηκε μετά τον καταστροφικό σεισμό που έπληξε τη Ρόδο το έτος 227/6 π.Χ., βλ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος*,

Αθήνα 1986, σ. 57 και Χ.Ι. Παπαχριστοπούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1994, σ. 108.

Για την κάλυψη των απολήξεων της στέγης χρησιμοποιήθηκαν ακραίοι στρωτήρες ενός σπάνιου τύπου της κορινθιακής κεράμωσης (εικ. 4δ και 3)¹⁸. Ο τύπος αυτός, που έχει μέγεθος μικρότερο των κανονικών στρωτήρων, χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη υπερψωμένης παρυφής σε μία μόνο μακρά πλευρά. Είναι πρόδηλο πως τέτοιου είδους ακραίες κεραμίδες μικρών διαστάσεων, που θα μπορούσαν να τοποθετηθούν μόνο στις απολήξεις της στέγης, αντικαθιστούν πλήρως τη λειτουργία μιας σίμης ή υδρορροής¹⁹. Λαμβάνοντας υπόψη πως η θεμελίωση της οικίας υποδεικνύει τη χρήση περιστυλίου και πως ο τύπος των ακραίων κεραμίδων προορίζεται να καλύψει μη ορατές πλευρές του οικοδομήματος²⁰, καθίσταται σαφές ότι οι κεραμίδες αυτές ήταν τοποθετημένες στο σημείο σύνδεσης των χαμηλών στοών του περιστυλίου με την ψηλότερη στοά.

Οι αρμοί μεταξύ των στρωτήρων καλύφθηκαν από καλυπτήρες. Από τα υπάρχοντα ευρήματα δεν επισημαίνεται κάποιος ιδιαίτερος μηχανισμός πρόσδεσης μεταξύ τους και φαίνεται ότι απλώς υπερχάλυπταν ο ένας τον άλλο. Στην πρώτη σειρά της στέγης χρησιμοποιήθηκαν *ήγεμόνες* καλυπτή-

ρες πενταγωνικού τύπου, χωρίς διακόσμηση (εικ. 4στ)²¹. Οι καλυπτήρες αυτοί με το ευρύ μέτωπο προορίζονται για να κλείσουν με ασφάλεια τις κάθετες σειρές της στέγης, προφυλάσσοντάς την από τον αέρα και τη βροχή. Οι υπόλοιποι *άγελαῖοι* καλυπτήρες της στέγης είναι του συνήθι τύπου με αμφικλινή την ανώτερη επιφάνεια και ημκυλινδρική την κατώτερη (εικ. 4ε)²².

Κορυφαίες κεραμίδες δεν έχουν επισημανθεί στα υπάρχοντα ευρήματα και φαίνεται πιθανό πως η χρήση τους ήταν περιορισμένη. Οι κεραμίδες αυτές θα μπορούσαν να τοποθετηθούν μόνο στη στέγη του υπερψωμένου, βόρειου τμήματος του σπιτιού, το οποίο δεν έχει ανασκαφεί, καθώς μόνον αυτή η στέγη θα ήταν δίρριχτη. Όσον αφορά στη στέγη των χαμηλότερων πλευρών του περιστυλίου είναι περισσότερο πιθανό να μην χρησιμοποιήθηκαν τέτοιου είδους κεραμίδες, καθώς η στέγη αυτή θα στηριζόταν στις επιμήκεις μεσοτοιχίες του κτιρίου, η παρυφή των οποίων θα πρόβαλλε εξωτερικά και θα ήταν ορατή (εικ. 3)²³.

Συμπερασματικά, η κεράμωση της ροδιακής οικίας του οικοπέδου Γ. Κακούλα παρουσιάζει ορισμένους σπάνιους τύπους κε-

¹⁸ J. Durm *Die Baukunst der Etrusker und der Römer, Handbuch der Architektur*, II, Stuttgart 1905, σ. 336, εικ. 367. J. Heiden, *Korinthische Dachziegel. Zur Entwicklung korinthische Dächer*, Frankfurt 1987, σ. 143.

¹⁹ Τα ευρήματα από τη Ρόδο έχουν πλάτος περίπου ίσο με το 1/3 των κανονικών στρωτήρων, ενώ τα παράλληλα από τη Νότια στοά της Κορίνθου ίσο με το μισό. Βλ. Heiden, ό.π.

²⁰ Ό.π.

²¹ Για κεραμίδες τέτοιου τύπου από τη Ρόδο, βλ. Dyggve, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 371, πίν. VII P, 4 D, σ.

373, πίν. VII R, 11 A.

²² Γενικά για τους τύπους των καλυπτήρων, βλ. Wikander, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 210-211, εικ. 4. Για κεραμίδες τέτοιου τύπου από τη Ρόδο, βλ. Dyggve, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 371, πίν. VII P, 2 E, 3 B-C, 373, πίν. VII R, 11 C, 374, πίν. VII S, 13 E.

²³ Για να αποδειχθεί η υπόθεση αυτή, θεωρείται απαραίτητη η μελέτη κεραμώσεων και από άλλες οικίες της αρχαίας Ρόδου, καθώς η απουσία κορυφαίων κεραμίδων πρέπει να επισημανθεί και αλλού.

ραμίδων, η τυπολογική μελέτη των οποίων συμβάλλει στη μερική αποκατάσταση της μορφής του αρχαίου οικοδομήματος. Στην πρώτη σειρά της στέγης τοποθετούνται κέραμοι *παράροι* και *ακόσμητοι ήγεμόνες* *καλυπτήρες*. Οι ακραίοι στρωτήρες του συνεπτυγμένου τύπου, οι οποίοι σε συνδυασμό με την κάτω υποδηλώνουν την ύπαρξη ροδιακού περιστυλίου, αποκαθίστανται στα σημεία σύνδεσης των χαμηλών πλευρών με την ψηλότερη στοά. Όσον αφορά στις πα-

ρυφές της στέγης – τουλάχιστον για τις χαμηλές στοές – μπορεί να υποστηριχθεί, πως θα προβάλλε στο εξωτερικό η μεσοτοιχία του κτιρίου. Αν και η στέγη της αρχαίας οικίας ήταν *ακόσμητη*²⁴, ωστόσο η επιλογή μιας κεράμωσης κορινθιακού τύπου συνδέεται στενά με τη δημιουργία της μνημειακής εντύπωσης του κτιρίου, γεγονός που συνάδει άμεσα με τις αντιλήψεις της κοινωνίας των ελληνιστικών χρόνων.

THE TILING OF A HELLENISTIC HOUSE IN THE CITY OF RHODES

KONSTANTINOS SARANTIDIS

The present article is a brief presentation of the components from the tiling of a typical house from the city of Rhodes, dating from the late 3rd-early 2nd c. BC.

The roof in question is of plain Corinthian type, set above a clay layer. In the first row are restored gutter tiles and pentagonal cover tiles, to lead the rainwater off the roof. The other common tiles (pan-tiles and cover tiles), are of the familiar Hellenistic type, while contracted pan-tiles were used at the junctions between the low sides of the peristyle and the higher stoa. As for the ridges of the roof – at least in the excavated part of the house where no ridge tiles were noted –

it is suggested that the partition walls of the house projected to the exterior and that the roof was seated directly on them. Typological examination of the tiles revealed a version of Corinthian pan-tile, a characteristic feature of which is the presence of the imprint of a right hand on the underside, and a broader device for attaching it to the tile above. Tiles of this kind were probably used in a repair of the roof.

As is clear, study of the tiling is of assistance in understanding unusual architectural complexes and helps us to restore their form, of which it is an inseparable part.

²⁴ Για διακοσμημένες κεραμώσεις των ελληνιστικών χρόνων γενικά, βλ. Winter (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 5).

† ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Τυχαίο εύρημα του 1865 σε εκσκαφή για τα θεμέλια των νέων πυλώνων της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος το ταφικό σύνολο που θα παρουσιάσαμε δεν διασώθηκε ακέραιο: θύμα μιας μη κανονικής ανασκαφής και της μακρόχρονης εκτός κρατικού Μουσείου παραμονής του – όπως δικαιολογείται ακόμη για την εποχή εκείνη¹ – και των αλλεπάλληλων στη συνέχεια μεταφορών και εκθέσεών του σε διαφορετικούς χώρους, ώσπου να καταλήξει μόλις το 1892 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, θα υποστεί για μια ακόμη φορά την ταλαιπωρία της «απόκρυψης» στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου². Έστω όμως και απομειωμένο σήμερα³, το εύρημα παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς απο-

τελεί μία από τις λιγοστές δημοσιευμένες πλούσιες ταφές του 1ου αι. μ.Χ. από την Αθήνα και μάλιστα από τη συγκεκριμένη περιοχή⁴.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίνει για το εύρημα «χάριν των πολλών» ο Στέφανος Κουμανούδης στο 703ο φύλλο της *Παλιγγενεσίας* της 27ης Ιουλίου 1865, σε σκάμμα κατά τη μετασκευή των πυλώνων της Εθνικής Τραπέζης είχαν βρεθεί η μαρμάρινη επιτύμβια στήλη της *Στόργης Παμφίλου*⁵ και «δύο απλά και όλως ακόσμητοι σαρκοφάγοι Λάρνακες, εξ ών η μιά⁶ περιείχε όχι ολίγα περιεργείας άξια πράγματα», τα οποία είδε «φυλαττόμενα επιμελώς υπό της διοικήσεως της Τραπέζης εν ιδίω ερμαρίω» και από τα οποία

* Ευχαριστίες οφείλω για την άδεια δημοσίευσης του υλικού στο Διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Ν. Καλτσά και για πολλαπλή βοήθεια και εποικοδομητικές συζητήσεις στην Προϊσταμένη της Συλλογής Αγγείων και Μικροτεχνίας κ. Ε. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα. Επίσης ευχαριστώ την Προϊσταμένη του Φωτογραφικού Αρχείου του Μουσείου κ. Ε. Μωράτη, καθώς και την υπεύθυνη της Βιβλιοθήκης της Βουλής κ. Αικ. Φλεριανού για τη διάθεση φωτοαντιγράφου του 703ου φύλλου της *Παλιγγενεσίας*. Οι φωτογραφίες από το Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου είναι του φωτογράφου κ. Στ. Στουρνάρα.

¹ Για τις ανασκαφές και την προστασία των αρχαίων την εποχή εκείνη, βλ. Αγγ. Κόκκου, *Ημέριμα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα Μουσεία*, Αθήνα 1977, σ. 117 κ.ε. και Β.Κ. Πετράκος, *Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία*, Αθήνα 1982, σ. 20.

² Για την απόκρυψη των αρχαίων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, βλ. Σ. Καρούζου, Πώς φυλάχτηκαν τα αρχαία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, *Νέα Εστία* 40 (1946), σ. 1158-1163 και η ίδια, Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από το 1941, *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων, Αθήνα 30 Μαρτίου - 3 Απριλίου 1967*, Αθήνα 1984, σ. 52-63 (ανατύπωση στο *Το Μουσείον* 1 (2000), σ. 5 κ.ε.).

λογικού Μουσείου, βλ. Σ. Καρούζου, Πώς φυλάχτηκαν τα αρχαία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, *Νέα Εστία* 40 (1946), σ. 1158-1163 και η ίδια, Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από το 1941, *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων, Αθήνα 30 Μαρτίου - 3 Απριλίου 1967*, Αθήνα 1984, σ. 52-63 (ανατύπωση στο *Το Μουσείον* 1 (2000), σ. 5 κ.ε.).

³ Βλ. στον Κατάλογο τους αριθμούς με αστερίσκο και την υποσημ. 12.

⁴ Βλ. von Moock 1998, σ. 15.

⁵ Στ. Κουμανούδης, *Αττικής επιγραφαι επιτύμβιοι*, Αθήνα 1871 (ανατύπωση Αρχαιολογικής Εταιρείας 1993), αριθ. 3314. Α. Conze, *Die attischen Grabreliefs*, IV, Berlin 1911-1922, αριθ. 1847, πίν. CCCXC. *IG* II², 12654. Α. Ανδρειωμένου, *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, σ. 698, πίν. 648γ. Von Moock 1998, σ. 160, αριθ. 400, με βιβλιογραφία, πίν. 55c.

⁶ Η υπογράμμιση δική μου.

απαριθμεί στο δημοσίευσμά του εκείνα που του «εφάνησαν αξιολογώτατα». Η αρχαιολογική εκείνη είδηση αναδημοσιεύθηκε τον επόμενο χρόνο από τον Α. Conze στην *Archäologische Zeitung*⁷, ενώ αργότερα ακολουθήσαν κάποιες αναφορές για ορισμένα από τα ευρήματα, που για τη σπανιότητά τους είχαν θεωρηθεί ιδιαίτερα ενδιαφέροντα⁸.

Ύστερα από μία δεκαετία από την εύρεσή τους, χάρη στη μέριμνα του Κουμανούδη και της Αρχαιολογικής Εταιρείας και στην πρόθυμη ανταπόκριση της τότε Διοίκησης της Τραπεζής⁹, τα κτερίσματα της σαρκοφάγου παραδίδονται μαζί με την προθήκη τους στη Συλλογή του Βαρβακείου και καταγράφονται στις 15 Δεκεμβρίου του 1875 στα καθ' ύλην Ευρετήρια της Αρχαιολογικής Εταιρείας με την ένδειξη «Αθήναι, Εν σαρκοφάγω λάρνακι ανασκαφείση το 1865 υπό τω πυλώνι της Εθνικής Τραπεζης. Εμνημο-

νεύθησαν εν τη Παλιγγενεσία 27.7.1865»¹⁰. Από εκεί μεταφέρονται το 1882/3 μαζί με τα υπόλοιπα αρχαία της Συλλογής του Βαρβακείου στο Πολυτεχνείο και τελικά το 1892 παραδίδονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο¹¹, όπου υπεύθυνος της Συλλογής Μικροτεχνίας και Αγγείων ήταν ο Βαλέριος Στάης, και καταγράφονται πλέον στα Ευρετήρια του Μουσείου με νέους αριθμούς.

Επρόκειτο, όπως φανερώνουν τα κοσμήματα, τα στολίδια και τα άλλα ευρήματα, για κτερίσματα γυναικείας ταφής¹².

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟΛΙΔΙΑ

Χρυσά

1. Ζεύγος ψελίων, περικαρπίων, με σμαράγδι, Χρ. 6 (εικ. 1)¹³.

Διάμ. 4,8 εκ.

⁷ AZ 24 (1866), σ. 184-185.

⁸ Schoene 1872, σ. 69-70. Huelsen 1896, σ. 251.

⁹ Το Πρακτικό της Ιδ' Συνεδρίας της 11ης Δεκεμβρίου 1875 του Διοικητικού Συμβουλίου της Ε.Τ.Ε., κατά την οποία αποφασίσθηκε να δωρηθούν τα ευρήματα στην Αρχαιολογική Εταιρεία για την έκθεσή τους στη Συλλογή της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο Βαρβάκειο, «όπως αποβώσιν ευχρηστότερα εις την επιστήμην και το κοινόν», και η σχετική αλληλογραφία μεταξύ της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Ε.Τ.Ε. φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο της Τραπεζής. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή, για τη δυνατότητα που μου παρασχέθηκε να λάβω γνώση των εγγράφων, τον επικεφαλής της Υποδιεύθυνσης του Αρχείου της Ε.Τ.Ε. κ. Γ. Νοταρά και το φίλο Επίτιμο Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου κ. Χ. Κριτζά. Σύμφωνα με την απόφαση του Δ.Σ. της Ε.Τ.Ε. παραδίδονται στην Αρχαιολογική Εταιρεία δύο ακόμη επιτύμβιες στήλες από άλλη εκσκαφή στα υπόγεια και τα θεμέλια της Τραπεζής, αλλά όχι η στήλη της *Στόργης Παμφίλων*. Η στήλη αυτή περιήλθε στην κα-

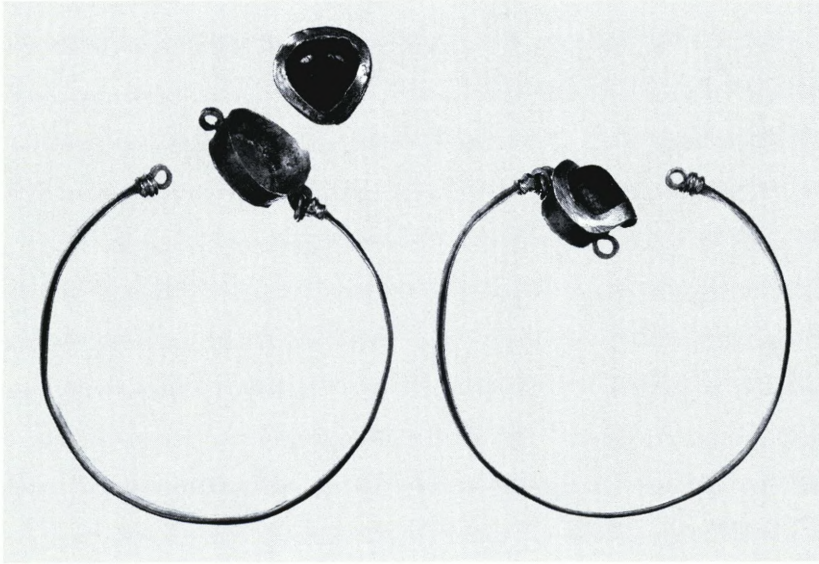
τοχή της οικογένειας Στεφάνου Στρέιτ (1837-1920), ο οποίος, όπως και ο γιος του Γεώργιος Στρέιτ (1868-1948), υπήρξαν διευθύνοντα στελέχη της Τραπεζής. Στην κατοχή της οικογένειας Στρέιτ είναι βέβαιο ότι παρέμεινε η στήλη τουλάχιστον έως το 1972, βλ. Ανδρειωμένου, ό.π. (υποσημ. 5). Έκτοτε αγνοείται η τύχη της.

¹⁰ Η ένδειξη στις διάφορες καταγραφές στα καθ' ύλην ευρετήρια του Μουσείου ποικίλλει «υπό των πυλών», «υπό τον πυλώνα», ενώ παραλείπεται ενίοτε η αναφορά της δημοσίευσης στην *Παλιγγενεσία*.

¹¹ Για τη μεταφορά της Βαρβακείου Συλλογής στο Πολυτεχνείο και την παράδοση το 1891-1893 των αρχαίων του Πολυτεχνείου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, βλ. Κόκκου, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 188, 248.

¹² Οι αριθμοί με αστερίσκο δηλώνουν κτερίσματα που φαίνεται ότι δεν παραδόθηκαν στην Αρχαιολογική Εταιρεία, καθώς και ορισμένα που δεν βρέθηκαν στις αποθήκες του ΕΑΜ.

¹³ Αριθ. ευρ. ΑΕ 82. Παλαιός αριθ. ευρ. ΕΑΜ 3385.

Εικ. 1. Το ζεύγος περικαρπίων Χρ. 6.

Πρόκειται για παιδικά ψέλια.

Λείπει και από τα δύο η συρματινή περόνη που τα ασφάλιζε. Το χρυσόδετο σμαράγδι του ενός έχει αποκολληθεί από τη θήκη του¹⁴.

Κάθε ψέλιο αποτελείται από ανοικτό ταινιόσχημο στέλεχος στα δύο πέρατα του οποίου στερεώνεται με αρθρωτό σύστημα – γίγγλυμον – η χρυσή ελασμάτινη θήκη με το σμαράγδι. Το συμπαγές στέλεχος, πλ. 7 χιλ. και μέγ. πάχ. 1,5 χιλ., είναι επίπεδο εσωτερικά, κυρτό εξωτερικά. Τα σμαράγδια ακανόνιστου τετράγωνου σχήματος στο ένα ψέλιο, τριγωνικού στο δεύτερο, χρυσόδετα, είναι τοποθετημένα μέσα σε σκαφιδωτή χρυσή θήκη, στην οποία τα συγκρατεί από πά-

νω στενό προεξέχον ελασμάτινο πλαίσιο. Τις θηλιές του γιγγλύμου σχηματίζει ορθογώνιας διατομής σύρμα.

1ος αι. μ.Χ.

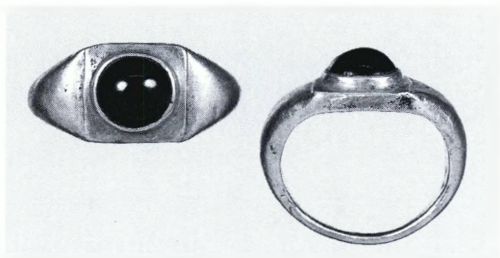
Λιτή μορφή του τύπου των ταινιόσχημων ανοικτών ψελίων, τα πέρατα των οποίων συνδέει κεντρικό κόσμημα με γιγγλύμους. Ο τύπος με ποικιλία παραδειγμάτων ανάγεται στην πρώιμη ελληνιστική εποχή¹⁵. Όψιμα παραδείγματα της παράδοσης αυτής αποτελούν στον 1ο αι. μ.Χ. τα ψέλια από τον τύμβο του Kocakizlar στο Eskisehir και από τον τύμβο Β στο Vize, την αρχαία Βιζύη¹⁶. Πολυτελή εκδοχή του τύπου, από τον 1ο αι. μ.Χ. επίσης, αποτελούν τα ψέλια από

¹⁴ Σώζονται ίχνη της κόλλας που το συγκρατούσε.

¹⁵ Deppert-Lippitz 1985, σ. 292 κ.ε.

¹⁶ S. Atasoy, *AJA* 78 (1974), σ. 262, αριθ. 18, πίν. 52,5. B. Pfeiler, *Römisches Goldschmuck des ersten*

und zweiten Jahrhunderts n. Chr. nach datierten Funde, Mainz 1970, σ. 54. Deppert-Lippitz 1985, σ. 294. A. Mufid Mansel, *BiBulg* XIII (1939), σ. 154 κ.ε., εικ. 228. Ο ίδιος, *AA* 1941, σ. 183 κ.ε., εικ. 37.

Εικ. 2. Το δακτυλίδι Χρ. 68. Κάτοψη και πλάγια όψη.

το σύνολο του Πειραιά, μοιρασμένο σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη και τη Συλλογή Σταθάτου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο¹⁷. Χαρακτηριστική για την εποχή η χρήση σμαραγδιών¹⁸ και τυπικός ο τρόπος ένθεσής τους σε θήκες¹⁹.

2. Δακτυλίδι με γρανάτη, Χρ. 68 (εικ. 2)²⁰.
Μέγ. εξωτ. διάμ. 2,3 εκ.

Συμπαγής στεφάνη, επίπεδη εσωτερικά, κυρτή εξωτερικά, διευρύνεται στους ώμους και σχηματίζει με ελαφρό έξαρμα, 2 χιλ., τετράγωνη επίπεδη σφενδόνη, 10×9 χιλ., πάνω στην οποία στερεώνεται μέσα σε χαμηλή υποδοχή, ύψ. 1,5 χιλ., ο ελλειψοειδούς σχήματος και έντονου κόκκινου χρώματος γρανάτης.

¹⁷ Segall 1938, σ. 85, αριθ. 98, πίν. 25. P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos II*, Strasbourg 1957, σ. 60 κ.ε., αριθ. 49, πίν. V (αριθ. ευρ. ΕΑΜ Στ. 507). Pfeiler, ό.π., σ. 45 κ.ε., πίν. 5. Deppert-Lippitz 1985, σ. 294.

¹⁸ D'Ambrosio - De Caloris 1997, σ. 100 κ.ε., αριθ. 320. Scatozza Höricht 1989, σ. 36, αριθ. 16. Σχετικά με το σμαράγδι και τις αρχαίες πηγές, βλ. D. Plantzos, *AJA* 101 (1997), σ. 460 κ.ε.

¹⁹ Βλ. π.χ. Stefanelli 1992, εικ. 93-94, 154, 165.

²⁰ Αριθ. ευρ. ΑΕ 83. Παλαιός αριθ. ευρ. ΕΑΜ 3449.

²¹ Βλ. π.χ. Greifenhagen II, 1975, πίν. 60,23-31· Greifenhagen I, 1970, πίν. 61,5,12· Siviero 1954, πίν. 234c-d, 235a· I. Popović, *Les bagues. Les bijoux romains du Musée National de Beograd*, Beograd 1992, αριθ. 7· B. Dep-

1ος αι. μ.Χ.

Τετράγωνη σφενδόνη με στρογγυλό δακτυλίολιθο δεν απαντά συχνά. Συνήθως ο λίθος ακολουθεί το σχήμα της σφενδόνης²¹. Το δακτυλίδι αριθ. 2 με την απλή μορφή του πρέπει να αποτελεί ανάμνηση πιο σύνθετων υστεροελληνιστικών τύπων, όπως το δακτυλίδι αριθ. M677 του Μουσείου της Ρόδου από τάφο του β' μισού του 2ου ή των αρχών του 1ου αι. π.Χ.²².

3. Ασπίδιο, Χρ. 241 (εικ. 3)²³.

Διάμ. 3 εκ.

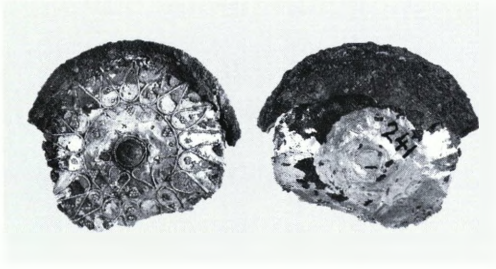
Κατεστραμμένη η μισή και πλέον άντυγα και το μεγαλύτερο μέρος του ελάσματος που έκλεινε πίσω το κόσμημα. Αποκολλημένο μεγάλο μέρος της διακόσμησης.

Κυρτό ελασματίνο δισκάριο διακοσμημένο με συρματερή τεχνική, κοκκίδωση και σμάλτο. Η διακόσμηση οργανώνεται σε δύο ζώνες γύρω από το κέντρο, που χωρίζονται με χαλαρά στριμμένο σύρμα. Το κέντρο καταλαμβάνει ημισφαιρική σκοτεινόχρωμη υαλόμαζα μέσα σε χαμηλή ελασματίνη υποδοχή που περιβάλλεται από όμοιο σύρμα. Στην πρώτη ζώνη γύρω από το κέντρο, διαμ. 1,4

pert-Lippitz, *Goldschmuck der Römerzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Bonn 1985, πίν. 49, 137. Βλ. ακόμη τα δακτυλίδια από το λεγόμενο παιδικό τάφο στο Βερολίνο (βλ. υποσημ. 25) και Greifenhagen I, 1970, πίν. 61,9-11.

²² M. Filimonos - A. Giannikouri, *Grave Offerings from Rhodes: Pottery and Jewellery*, στο V. Gabrielsen - P. Bilde - Tr. Engberg-Petersen - L. Hannestad - J. Zahle (επιμ.), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, and Society*, Aarhus University Press 1999, σ. 214, αριθ. 22a, πίν. 70a,b, σημ. 148-149. Για την επιβίωση τύπων του 2ου αι. π.Χ. έως τους αυτοκρατορικούς χρόνους, βλ. Deppert-Lippitz 1985, σ. 294.

²³ Αριθ. ευρ. ΑΕ 294. Παλαιός αριθ. ευρ. ΕΑΜ 3633.

Εικ. 3. Το ασπίδιο Χρ. 241. Πρόσθια και πίσω όψη.

εκ., διατάσσονται ακτινωτά έξι καρδιάσχημα φύλλα – φύλλα κισσού –, που σχηματίζονται από στριμμένο χαλαρά σύρμα και διατηρούν ίχνη σμάλτου. Σώζονται δύο ακέραια και μικρά τμήματα των άλλων. Ανάμεσα στις κορυφές των φύλλων τριγωνικές συστοιχίες δέκα κοκκίδων που πλαισιώνονται από ομάδες τριών. Στη δεύτερη ζώνη, πλ. 7χιλ., δεκαοκτώ οξυκόρυφα πέταλα σχηματισμένα από το ίδιο στριφτό σύρμα. Μέσα στα πέταλα σμάλτο εναλλάξ με κοκκιδωτή διακόσμηση με ρόδακα από επτά και τρίγωνο από τρεις κοκκίδες. Ανάμεσα στις κορυφές των πετάλων τριγωνικές συστοιχίες δέκα κοκκίδων. Την άντυγα του ασπιδίου περιθέουν δύο με αντίθετη φορά στριμμένα σύρματα. Το αργυρό έλασμα που έκλεινε πίσω το ασπίδιο, έντονα οξειδωμένο²⁴,

αναδιπλωνόταν στην πρόσθια όψη πάνω στην άντυγα. Δεν σώζονται στοιχεία για τον τρόπο στερέωσης ή ανάρτησης του κοσμήματος.

1ος αι. μ.Χ.

Ένα ανάλογο ασπίδιο, πλουσιότερα διακοσμημένο, βρέθηκε στο λεγόμενο παιδικό τάφο του Βερολίνου²⁵. Ο Zahn παρατηρεί ότι το κόσμημα έλκει την καταγωγή του από την Ετρουρία²⁶. Πλησιέστερα παράλληλα θα μπορούσαν να θεωρηθούν το ζεύγος των ιταλιωτικών ασπιδίων του 4ου αι. π.Χ. στο Βρετανικό Μουσείο, αριθ. GR 1872.6-4.742 και στο Μουσείο της Νεάπολης, αριθ. 124643-8²⁷, τα οποία ο D. Williams αποδίδει στον «τεχνίτη της Αγίας Ευφημίας»²⁸.

4. Φύλλα, Χρ. 261 (εικ. 4)²⁹.

Σώζονται 94 φύλλα, από τα οποία το ένα τελείως συρρικνωμένο. Από όλα λείπει κάποιιο μικρότερο ή μεγαλύτερο κομμάτι. Είναι διαφορετικών μεγεθών και στην πλειονότητά τους τρίλοβα. Δύο μόνον είναι τετράλοβα και εννέα πεντάλοβα³⁰. Κανένα δεν φέρει οπή προσραφής και όσα διατηρούν το κάτω άκρο τους δεν φαίνεται να μπορούσαν να στερεωθούν σε χοινικίδα. Όλα φέρουν κατά μήκος πτυχώσεις είτε από την

²⁴ Πρβλ. την ίδια κατάσταση στο ασπίδιο από το λεγόμενο παιδικό τάφο στο Βερολίνο (βλ. υποσημ. 25).

²⁵ Zahn 1950/51, σ. 266, 275, αριθ. 13, εικ. 2,13. Greifenhagen I, 1970, σ. 83, πίν. 61,15. Platz-Horster 1979, σ. 189 κ.ε., αριθ. 280. Η ίδια, *JbBerlMus*, N.F. 42 (2000), σ. 65, αριθ. 7, εικ. 6.

²⁶ Zahn 1950/51, σ. 276.

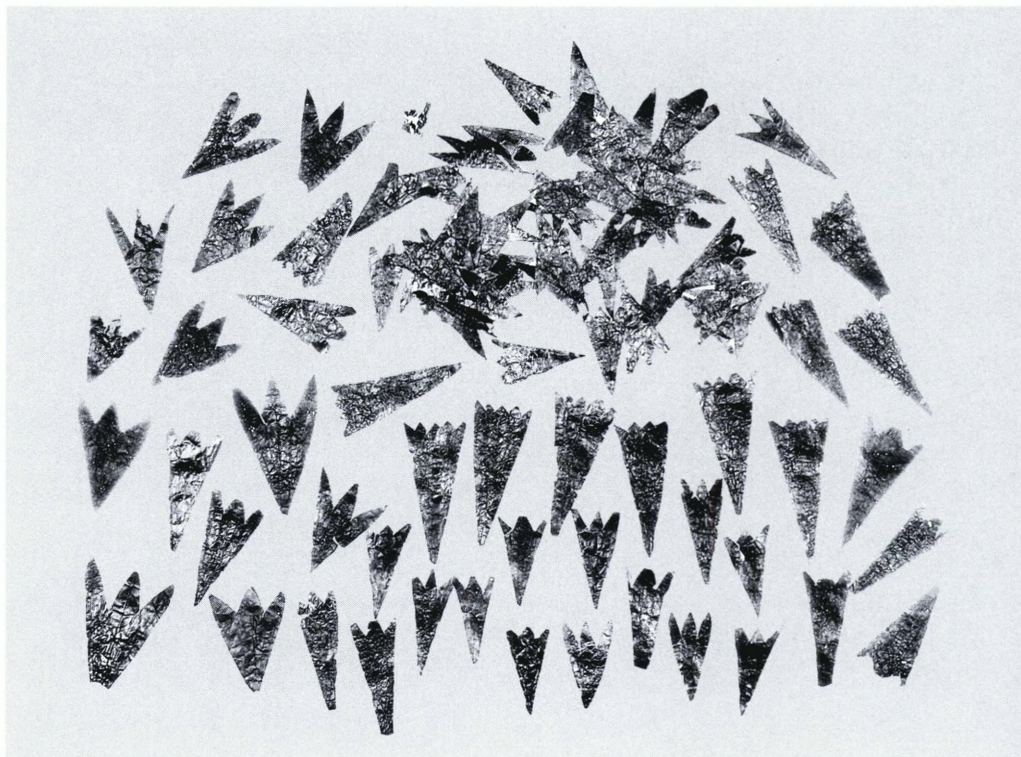
²⁷ F.H. Marshall, *Catalogue of Jewellery, Greek, Etruscan and Roman*, London 1911, αριθ. 2062, πίν. 40. Síviero 1954, σ. 24, αριθ. 52, πίν. 68b.

²⁸ *RM* 95 (1988), σ. 90, πίν. 39,2. Ο M. Pfrommer,

Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks, IstForsch 37 (1990), σ. 225, σημ. 1586, χρονολογεί στον 3ο αι. π.Χ. και αναφέρει παραδόξως τα καρδιάσχημα φύλλα στην περιφέρεια των ασπιδίων ως «typischen Zungenfries».

²⁹ Αριθ. ευρ. ΑΕ 81. Παλαιός αριθ. ευρ. ΕΑΜ 3653.

³⁰ Συνοπτική απόδοση δέσμης φύλλων, βλ. και Παπαποστόλου 1983, σ. 6 κ.ε., αριθ. 1. Τα τρίλοβα φύλλα θεωρεί φύλλα μυρτιάς η L. Masiello στο *Ori di Taranto* 1984, σ. 75, τύπος IV. Άλλου χαρακτηρίζονται ως φύλλα δάφνης, βλ. L. Shear, *Hesperia* VI (1935), σ. 366, εικ. 27.

Εικ. 4. Τα φύλλα Χρ. 261.

κορυφή κάθε λοβού είτε από τη μασχάλη ανάμεσα στους λοβούς. Το μέγιστο μήκος έχουν τα πεντάλοβα φύλλα: 8 εκ. με πλάτος 3,5 εκ. Τα τετράλοβα πλησιάζουν με μήκος 7,7 εκ., πλάτος 2,8 εκ. Τα τριλοβα κυμαίνονται μεταξύ μήκους 7,5 εκ. (μόνο δύο, που έχουν και το μεγαλύτερο πλάτος 4,5 εκ.) και 4,5 εκ. με πλάτος 4,5 έως 2,5 εκ.

Πρόκειται για φύλλα ταφικής χρήσης, τα οποία δεν αποτελούσαν στεφάνι αλλά θα στόλιζαν, επικολλημένα ή απλώς ακουμπι-

σμένα, το ένδυμα της νεκρής, κατά μία συνήθεια που τεκμηριώνεται ανασκαφικά³¹.

Κρυστάλλινα και γυάλινα

5. Δακτυλίδι από ορεία κρύσταλλο, 2774 (εικ. 5)³².

Διάμ. στεφάνης (εσωτ.) 2,1×1,9 εκ., μέγ. διάμ. σφενδόνης 4,3×3 εκ.

Αποκρούσεις στη στεφάνη και τη σφενδόνη. Η φαρδιά στεφάνη, εσωτερικά επίπεδη,

³¹ Βλ. Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, σ. 547· Παπαποστόλου 1983, σ. 6· Λ. Παρλαμά - Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η Πόλη κάτω από την Πόλη*, Αθήνα

2000, αριθ. 196.

³² Αριθ. ευρ. ΑΕ 140.

Εικ. 5. Το δακτυλίδι 2774.

εξωτερικά κυρτή, καταλήγει ευρυνόμενη στην προεξέχουσα περιφέρεια της ελαφρώς υπερυψωμένης επίπεδης ελλειψοειδούς σφενδόνης.

1ος αι. μ.Χ.

Γυάλινα και σπανιότερα από ορεία κρύσταλλο μεγάλα δακτυλίδια του τύπου αυτού³³, με επίπεδη λεία σφενδόνη ή κοίλη για να υποδεχθεί δακτυλιόλιθο γυάλινο σκαλιστό ή απλό έγχρωμο ή cameo, κυκλοφορούν κυρίως στον ανατολικό ελληνιστικό κόσμο χωρίς να λείπουν από το δυτικό και θεωρείται πιθανό να προέρχονται από κυπριακά και αλεξανδρινά εργαστήρια³⁴. Εμφανίζονται από τον όψιμο 3ο αι. π.Χ. και γενικά

χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια. Τα γνωστά ωστόσο ανασκαφικά δεδομένα είναι λιγοστά³⁵. Δακτυλίδια από ορεία κρύσταλλο όμοια με το αριθ. 5 αναφέρονται ένα άγνωστης προέλευσης³⁶ στο Ashmolean Museum και ένα άλλο από την Κύπρο στη Συλλογή Cesnola, που έχει χρονολογηθεί στο 2ο-1ο αι. π.Χ.³⁷. Εάν δεχθούμε μια τέτοια χρονολόγηση, σε συνδυασμό με την αμφισβήτηση της χρήσης δακτυλιδιών γυάλινων ή από ορεία κρύσταλλο ως ατομικών κοσμημάτων και με την υπόθεση ότι αυτά προορίζονταν για αφιερώματα σε ιερά ή για κτερίσματα ή ακόμη ότι είχαν μαγική αξία³⁸, θα σήμαινε ίσως πως το δακτυλίδι αριθ. 5 ήταν παλαιό οικογενειακό κειμήλιο. Ωστόσο, ανάλογου τύπου χάλκινα δακτυλίδια μαρτυρούνται στην περιοχή της Ρηνανίας στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. και στον 1ο αι. μ.Χ.³⁹. Για μια χρονολόγηση στον 1ο αι. μ.Χ. άλλωστε θα συνηγορούσε και η γοητεία που ασκούσε η ορεία κρύσταλλος την εποχή αυτή, όπως μαρτυρείται από τον Πλίνιο⁴⁰ και τεκμηριώνεται από την ποικιλία κομφοτεχνημάτων και φυλακτών από ορεία κρύσταλλο, που συστηματικά τώρα συνοδεύουν το νεκρό στον τάφο⁴¹. Πρβλ. παρακάτω αριθ. 21 και 22.

³³ Τύπος 4 του R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London 1980, σ. 169-170. Πρβλ. τον τύπο IV στο D. Plantzos, *Hellenistic Engraved Gems*, Oxford 1999, σ. 37, εικ. 2.

³⁴ Haevernick 1969. St. Lubsen-Admiraal, *Αρχαία κυπριακή τέχνη. Συλλογή Θάνου Ν. Ζινίλη*, Αθήνα 2004, σ. 356, αριθ. 782, με βιβλιογραφία. A. Alessio, στο *Ori di Taranto* 1984, σ. 263.

³⁵ Haevernick 1969. *Ori di Taranto* 1984, σ. 296, αριθ. 227.

³⁶ Haevernick 1969, αριθ. 49.

³⁷ J.R. Mertens, στο V. Karageorghis - J.R. Mertens -

M.E. Rose (επιμ.), *Ancient Art from Cyprus. The Cesnola Collection, The Metropolitan Museum of Art*, New York 2000, σ. 292, αριθ. 492.

³⁸ Haevernick 1969, σ. 182. Mertens, ό.π.

³⁹ Fr. Henkel, *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebieten*, Berlin 1913, σ. 103, αριθ. 1101, πίν. XLIV. Σχετικά βλ. Haevernick 1969, σ. 202, σημ. 13.

⁴⁰ Plin. *HN* 37, 9.10. E.M. Stern, *JRA* 10 (1997), σ. 195.

⁴¹ Segall 1938, σ. 82 κ.ε., αριθ. 94. Scatozza Höricht 1989, σ. 68 κ.ε., αριθ. 129-138. D'Ambrosio - De Caloris 1997, σ. 25.

***6.** Δακτυλιόλιθος, προφανώς cameo σύμφωνα με την περιγραφή του Κουμανούδη στην *Παλιγγενεσία* με στοιχείο Γ': «εν στρογγυλόν επίπεδον σωμάτιον εκ δύο επαλλήλων στρομάτων συγκείμενον, το μεν υποκάτω λευκόν γαλακτώδες, το δε άνω κυανούν θολώδες, εφ' ου εν τω μέσω πρασίνω χρώματι είναι ενεργασμένον ως σμάλτον τεχνικώτατα και λεπτότατα φύλλον ή δρυός ή αμπέλου. Ήτο βέβαια το σωμάτιον τούτο διά να εντεθή αντί λίθου πολυτίμου εις δακτυλίδιον».

Δεν είναι καταγεγραμμένο στα Ευρετήρια της Αρχαιολογικής Εταιρείας, επομένως δεν παραδόθηκε με τα υπόλοιπα ευρήματα.

***7.** «Δακτυλιόλιθος κυρτόλιθος πολύχρους φέρων γλυφήν δελφίνων», 2769⁴². Λανθάνει.

***8.** «Ψήφοι ωοειδούς σχήματος υάλου λευκής διάτρητοι περασμένοι εις σύρμα χαλκούν. Απετέλουν φαίνεται κόσμημά τι στέφανον ίσως. Νυν σώζονται μόνον τεμάχια αποτελούμενα εκ 3, 4, 5 ψήφων περί τα 15 και άλλα πλείονα έχοντα 2-3 ψήφους», αριθ. ευρ. ΑΕ 331.

Δεν έχουν καταγραφεί στο Ευρετήριο του Εθνικού Μουσείου, επομένως δεν πρέπει να παραδόθηκαν. Δεν αναφέρονται ειδικότερα από τον Κουμανούδη (πρβλ. υποσημ. 42).

⁴² Σύμφωνα με την εγγραφή του Ευρετηρίου του ΕΑΜ (αριθ. ευρ. ΑΕ 145), όπου περιγράφεται ως «σταλαγμός ελλειψοειδούς σχήματος αιολόχρους, μήκ. 0,015 μ.». Δεν αναφέρεται ειδικότερα από τον Κουμανούδη. Προφανώς συμπεριλαμβανόταν σε αυτά που μνημονεύει στην τελευταία παράγραφο του δημοσιεύματος: «...και περί άλλων εχόντων σχήμα φυσικόν ή τεχνητόν κρυστάλλων, τα οποία επίσης αυτού ευρέθησαν, αφίνω

Ελεφάντινα

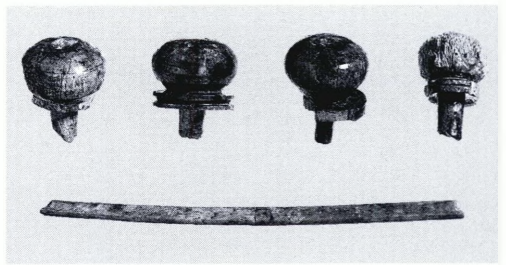
9. Περόνες. Σώζονται τέσσερις κεφαλές με ελάχιστο τμήμα του στελέχους και ένα τμήμα στελέχους, 3808 (εικ. 6)⁴³.

α) Σφαιρική πεπλατυσμένη κεφαλή με διπλή σπείρα και τμήμα στελέχους, συν. ύψ. 1,4 εκ., διαμ. κεφαλής 1,1 εκ., ύψ. 1,2 εκ., πάχ. στελέχους 4 χιλ.

β) Κωνική αποστρογγυλεμένη κεφαλή με απλή σπείρα και τμήμα στελέχους, συν. ύψ. 1,5 εκ., διαμ. κεφαλής 1,2 εκ., ύψ. κεφαλής 8 χιλ., πάχ. στελέχους 2 χιλ.

γ) Σφαιρική πεπλατυσμένη κεφαλή με απλή σπείρα και τμήμα στελέχους, συν. ύψ. 1,4 εκ., ύψ. κεφαλής 6,5 χιλ., διαμ. κεφαλής 1,2 εκ., πάχ. στελέχους 1,2 εκ.

δ) Σφαιρική κεφαλή, φθαρμένη, με διπλή σπείρα και τμήμα του στελέχους, συν. ύψ. 1,5 εκ., ύψ. κεφαλής 7 χιλ., πάχ. στελέχους 4 χιλ.

Εικ. 6. Οι περόνες 3808.

άλλους, τους φυσιοδίφας, να είπωσι τα δέοντα».

⁴³ Αριθ. ευρ. ΑΕ 164. Πρόκειται για συλλογικό αριθμό, όπως ο αντίστοιχος του ΕΑΜ 3808, στους οποίους αντιστοιχεί η εξής περιγραφή: «Διάφορα οστέινα πράγματα εν οίς τεμάχια πλακίων, ων εν έχει και κόσμημα πλακοειδές, και τρία ή τέσσερα κοσμήματα ωσει κομβία». Αυτά τα τελευταία είναι προφανώς οι κεφαλές των περονών. Για τα λοιπά, βλ. τους αριθ. 15-16, 19, 28-29.

ε) Τμήμα στελέχους, μήκ. 5,8 εκ., πάχ. 3-2,5 χιλ. Ο τύπος των περονών αυτών απαντά σε τάφους του 1ου αι. μ.Χ.⁴⁴

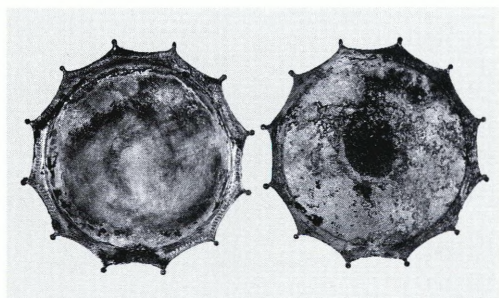
ΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΑ ΚΑΛΛΩΠΙΣΜΟΥ

Ασημένια

10. Κάτοπτρο χυτό, Χρ. 347α (εικ. 7)⁴⁵.

Μέγ. διάμ. (στα σφαιρίδια) 21 εκ., διάμ. κατοπτρικής επιφάνειας 16,5 εκ., πάχ. δίσκου 3 χιλ. Λείπει η λαβή⁴⁶.

Ο δίσκος ελαφρώς κοίλος με επίπεδο δα-ντελωτό περιχειλίωμα, που διαμορφώνουν δώδεκα ισομεγέθη τόξα, στα σημεία συνάντησης των οποίων από ένα σφαιρίδιο, διαμ. 5 χιλ. Μία έξεργη ταινία, πλ. 5 χιλ., με ανάγλυφο ωόν παρακολουθεί το περίγραμμα

Εικ. 7. Το κάτοπτρο Χρ. 347. Πρόσθια και πίσω όψη.

⁴⁴ Πρβλ. π.χ. L. Mercado, *NSc* 99 (1974), σ. 119, τάφος 5, εικ. 39, σ. 132 κ.ε., τάφος 8, εικ. 56-57.

⁴⁵ Αριθ. πρωτοκ. παράδοσης 92. Παλαιός αριθ. ευρ. ΕΑΜ 3738.

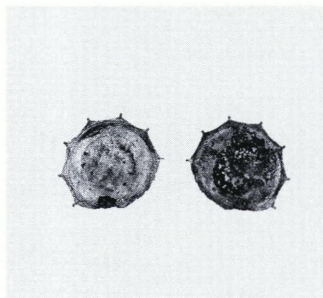
⁴⁶ Ο Κουμανούδης στην *Παλιγγενεσία* αναφέρει «μία αγυρά περιτεχνος λαβή, ην είδα αυτού επίσης, δεν μοι εφάνη ως προσήκουσα εις τον δίσκον τούτον, ώστε να θεωρηθεί διά τούτο ούτος ως κάτοπτρον». Η λαβή δεν έχει καταγραφεί στα Ευρετήρια, επομένως

του περιχειλίωματος. Στη μετάβαση από το περιχειλίωμα στο δίσκο λεπτή αβαθής αυλάκωση. Η κυρτή όψη ακόσμητη με έντονα ίχνη ιζήματος⁴⁷. Η μεταλλική προεξοχή πάνω στην ταινία με το ωόν πρέπει να είναι κατάλοιπο από την προσήλωση της λαβής. *Δημοσίευση*. Behrens 1940, σ. 20, πίν. 5. H. de Villefosse, *Le trésor de Boscoreale*, *Mon Piot* 5 (1897), σ. 188, 191.

Α' μισό - γ' τέταρτο 1ου αι. μ.Χ.

11. Κάτοπτρο χυτό, Χρ. 348 (εικ. 8)⁴⁸.

Μέγ. διάμ. (στα σφαιρίδια) 9,5 εκ., διάμ. κατοπτρικής επιφάνειας 7,6 εκ., πάχ. δίσκου 1 χιλ. Λείπει η λαβή και τμήμα του δίσκου με τα αντίστοιχα τέσσερα τόξα του περιχειλίωματος. Για την αλλοίωση της επιφάνειας, βλ. υποσημ. 47.

Εικ. 8. Το κάτοπτρο Χρ. 348. Πρόσθια και πίσω όψη.

δεν παραδόθηκε στην Αρχαιολογική Εταιρεία με τα υπόλοιπα ευρήματα.

⁴⁷ Η αλλοίωση της επιφάνειας στο κέντρο αντιστοιχεί σε ανάλογη του κατόπτρου αριθ. 11 και μαρτυρεί ότι το ένα ήταν ακουμπισμένο πάνω στο άλλο μέσα στη σαρκοφάγο.

⁴⁸ Αριθ. πρωτοκ. παράδοσης 92. Παλαιός αριθ. ευρ. ΕΑΜ 3738.

Όμοιου τύπου με το αριθ. **10**. Το περιχειλίωμα διαμορφώνουν δέκα τόξα με ισάριθμα σφαιρίδια. Η διακόσμησή του περιορίζεται σε απλή έξεργη ταινία, που παρακολουθεί το δαντελωτό περίγραμμα, και στο σχηματισμό κυματίου στη μετάβαση από το περιχειλίωμα στο δίσκο. Στο δίσκο λεπτή ανλάκωση σχηματίζει κύκλο διαμ. 5,4 εκ. Α' μισό - γ' τέταρτο 1ου αι. μ.Χ.

Τα δύο κάτοπτρα, προϊόντα ιταλιωτικού εργαστηρίου, ανήκουν στον τύπο L της Lloyd Morgan⁴⁹ και ειδικότερα στην πρώτη υποομάδα του, I, της οποίας τύπος προέλευσης θεωρείται η Καμπανία ή η νότια Ιταλία. Την υποομάδα αυτή αποτελούν τα λίγα γνωστά αργυρά κάτοπτρα: το κάτοπτρο του θησαυρού του Boscoreale⁵⁰, τα δύο κάτοπτρα του λεγομένου παιδικού τάφου στο Βερολίνο⁵¹ και δύο κάτοπτρα από την Πομπηία στη Νεάπολη⁵². Την παραγωγή τους χρονολογεί η Lloyd Morgan στα τελευταία χρόνια του 1ου αι. π.Χ. και τις αρχές του 1ου αι. μ.Χ., ενώ οι απομιμήσεις του τύπου σε επαργυρωμένο χαλκό (υποομάδες II-IV) θεωρεί ότι παράγονται καθ' όλη τη διάρκεια του 1ου αι.

μ.Χ. από εργαστήρια της βόρειας Ιταλίας και διαδίδονται στη νότια Γαλλία και την κοιλάδα του Ρήνου έως τη βόρεια Γερμανία και τις Κάτω Χώρες, στη Γιουγκοσλαβία και την Αυστρία. Ένα παράδειγμα βρέθηκε στη Βεγγάζη και ένα σε τάφο στο Εϊμυρ, τώρα στην Κωνσταντινούπολη⁵³. Τα δύο κάτοπτρα αριθ. **10** και **11** του ευρήματος της Εθνικής Τραπεζής αποτελούν, όσο γνωρίζουμε από τις δημοσιεύσεις, τα μοναδικά παραδείγματα της υποομάδας I του τύπου L στον ελληνικό χώρο και γενικότερα στην Ανατολική Μεσόγειο. Το μη οικείο σχήμα των κατόπτρων και η απουσία των λαβών⁵⁴, το γεγονός ότι μέσα στο μεγαλύτερο, αριθ. **10**, βρέθηκαν τοποθετημένοι οι ελεφάντινοι χηνόμορφοι πεσσοί (βλ. παρακάτω αριθ. **18**), παρέσυραν τον Κουμανούδη να θεωρήσει το κάτοπτρο δίσκο, πάνω στον οποίο παιζόταν κάποιο παιχνίδι με τους πεσσοί. Η γνώμη αυτή επικράτησε έκτοτε και επαναλαμβάνεται και σε νεώτερες δημοσιεύσεις⁵⁵. Η τοποθέτηση πεσσών ή αστραγάλων επάνω στο δίσκο κατόπτρου, που συνοδεύουν το νεκρό, φαίνεται ότι ήταν παλαιά συνήθεια⁵⁶.

Τα κάτοπτρα του λεγομένου παιδικού τά-

⁴⁹ Lloyd Morgan 1976-1977, σ. 213 κ.ε. Η ίδια, *The Mirrors: Including a Description of the Roman Mirrors Found in the Netherlands, in Other Dutch Museums. Description of the Collection in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen*, Nijmegen 1981, σ. 57 κ.ε.

⁵⁰ Villefosse, ό.π., σ. 88-89, αριθ. 21, πίν. XIX. F. Baratte, *Le trésor d'orfèvrerie de Boscoreale*, Paris 1986, σ. 46, εικ. σ. 27.

⁵¹ Zahn 1950/51, σ. 272 κ.ε., αριθ. 1.2, εικ. 3. Platz-Horster 1979, σ. 188, αριθ. 266-267.

⁵² Villefosse, ό.π., σ. 188, εικ. 46 (αριθ. 119679). Beretta - Pasquale 2006, σ. 286, αριθ. 3.8. Βλ. αναπαρά-

σταση τέτοιου κατόπτρου στο μέταλλο της αργυρής φιάλης Berlin, Ägyptisches Museum 14523 (Inv. 8628.7), H. Mielsch - B. Niemeyer, *Römisches Silber aus Ägypten in Berlin*, *BWPr* 139/140, 2001, αριθ. 23, εικ. 11.

⁵³ Lloyd Morgan 1976-1977, σ. 213, 216 κ.ε., 218.

⁵⁴ Πρβλ. υποσημ. 46. Οι λαβές των κατόπτρων αυτών δεν φαίνεται να ήταν τυποποιημένες, ό.π., σ. 214. Βλ. και παραδείγματα στις υποσημ. 50-52.

⁵⁵ Βλ. *Pompei A.D.* 79, 1978, I, σ. 192.

⁵⁶ Πρβλ. A. Onassoglou, *AA* 1988, σ. 442 και M. Πολυγώργη, *Χάλκινα κάτοπτρα από την Σαλαμίνα*, *AE* (υπό έκδοση).

φου του Βερολίνου χρονολογούνται βάσει του χάλκινου νομίσματος, που αναφέρεται ότι βρέθηκε μαζί, στα πρώτα χρόνια του 1ου αι. μ.Χ., ενώ για τα κάτοπτρα του *Boscogale* και της Πομπηίας διαθέτομε μόνον ως *terminus ante quem* την έκρηξη του Βεζούβιου. Επομένως, τα κάτοπτρα της υποομάδας I του τύπου L, ως αντικείμενα πολυτελείας που θα φυλάσσονταν και ως κειμήλια σε μια οικογένεια, χρονολογούνται ανάμεσα στις αρχές και στο γ' τέταρτο του 1ου αι. μ.Χ.

***12.** «Τρεις τέσσαρες αργυραί πυξίδες».

Τις αναφέρει ο Κουμανούδης στην *Παλιγγενεσία* αλλά δεν έχουν καταγραφεί στα Ευρετήρια της Αρχαιολογικής Εταιρείας ή του Εθνικού Μουσείου, επομένως δεν παραδόθηκαν μαζί με τα άλλα κτερίσματα.

Χάλκινα

***13.** «Κάτοπτρον χάλκινον».

Αναφέρεται από τον Κουμανούδη στην *Παλιγγενεσία*. Δεν έχει καταγραφεί στα Ευρετήρια της Αρχαιολογικής Εταιρείας ή του Εθνικού Μουσείου, επομένως δεν παραδόθηκε μαζί με τα άλλα κτερίσματα.

Γυάλινα

14. Πυξίδα με πώμα και ανάγλυφη διακόσμηση, φρυστό γυαλί σε μήτρα, 2764 (εικ. 9)⁵⁷.

Εικ. 9. Η πυξίδα 2764.

Πυξίδα: ύψ. 6,6 εκ., διάμ. χείλους 5,4 εκ., διάμ. βάσης 3,3 εκ. Πώμα: σωζ. ύψ. 2,1 εκ., διάμ. χείλους 5,8 εκ.

Σπασμένη και συγκολλημένη. Συμπληρώσεις με γύψο. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του χείλους και του βαθμιδατού κάτω μέρους, καθώς και τμήμα της μίας πλευράς με τον ανάγλυφο διακοσμητικό ρόμβο. Από το πώμα σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του περιχειλώματος με ελάχιστο τμήμα του θόλου. Γυαλί υπόλευκο, αδιαφανές. Μήτρα πολυμερής⁵⁸.

Β'-γ' τέταρτο του 1ου αι. μ.Χ.

Δημοσίευση. Weinberg 1992, σ. 124, αριθ. 95 με εικ. Matheson 1980, σ. 46, αριθ. 121. Von Saldern 2004, σ. 260.

Ανήκει σε μια ολιγομελή ομάδα πυξίδων με οκτάπλευρο σώμα και κυκλικά το περι-

⁵⁷ Αριθ. ευρ. ΑΕ 333. Αναφέρεται χωρίς πώμα. Το σωζόμενο τμήμα του πώματος κολλημένο στο χείλος της πυξίδας αποκολλήθηκε αργότερα στο Εργαστήριο Συντήρησης του ΕΑΜ.

⁵⁸ Για την τεχνική, βλ. Matheson 1980, σ. 43 κ.ε. και Stern 1995, σ. 70-72. Ο von Saldern (2004, σ. 259) αναφέρει τριμερή μήτρα, ενώ η Weinberg (1992, σ. 124, αριθ. 95) θεωρεί τη μήτρα τετραμερή.

χειλώμα και το βαθμιδωτό κάτω μέρος. Στις πλευρές επαναλαμβάνονται με την ίδια πάντα σειρά τέσσερα ανάγλυφα διακοσμητικά θέματα: ρόμβος με εγγεγραμμένο κύκλο και στιγμή στο κέντρο, σχηματοποιημένο φυτό ή «θυμιατήρι» κάτω από τόξο, ακτινωτός κύκλος ή ρόδακας κάτω από αέτωμα, ανθέμιο κάτω από τόξο⁵⁹. Οι πυξίδες αυτές έχουν αποδοθεί σε συρο-παλαιστινιακό εργαστήριο και έχει τονισθεί η ταύτιση ορισμένων από τα διακοσμητικά τους στοιχεία με εκείνα που χρησιμοποιεί ο Εννίων⁶⁰. Θεωρείται ότι ορισμένες τουλάχιστον πρέπει να προέρχονται από την ίδια μήτρα και αναφέρεται πως η πυξίδα αριθ. 14, όπως και η σωζόμενη αέρινη πυξίδα από την Αγία Τριάδα του Κεραμεικού στο ΕΑΜ, αριθ. 2779, μοναδικό γνωστό παράδειγμα με εγγλείσματα από χρωματιστό γυαλί⁶¹, προέρχονται από την ίδια μήτρα μεταξύ άλλων και με την πυξίδα στο Βρετανικό Μουσείο αριθ. GR 1893.10-16.1⁶². Προσεκτική παρατήρηση όμως δείχνει διαφορές που δεν επιβεβαιώνουν αυτή την υπόθεση: Και στις δύο πυξίδες του Εθνικού Μουσείου τη βάση διαμορφώνει ένας δακτύλιος με δύο αυλακώσεις και όχι έξι ομόκεντροι κύκλοι γύρω από ανά-

γλυφο κέντρο, όπως στην πυξίδα του Βρετανικού Μουσείου και σε άλλα παραδείγματα⁶³. Η πυκνή σειρά ανάγλυφων κοκκίδων, που περιβάλλει τον εξωτερικό κύκλο των φύλλων στο κάτω μέρος των πυξίδων του ΕΑΜ, απουσιάζει από την πυξίδα του Βρετανικού Μουσείου. Το πώμα της πυξίδας 2779, που διατηρείται αέριον, διαφέρει από τα σωζόμενα των άλλων παραδειγμάτων: Αντί του τυπικού κύκλου με τα ανθέμια⁶⁴ εδώ επαναλαμβάνεται η διακόσμηση του κάτω μέρους της πυξίδας, δηλαδή ο κύκλος με τη διπλή σειρά φύλλων και τις ανάγλυφες κοκκίδες γύρω τους, ενώ στο κέντρο διαμορφώνονται δύο και όχι τρεις ομόκεντροι ανάγλυφοι κύκλοι γύρω από μικρό έξαρμα. Όπως και στο σωζόμενο τμήμα του πώματος της πυξίδας αριθ. 14 απουσιάζουν οι ανάγλυφες κοκκίδες από τη σπείρα στην περιφέρεια του πώματος, που αντίθετα διακοσμούν το πώμα της πυξίδας του Βρετανικού Μουσείου. Είναι φανερό ότι οι δύο αθηναϊκές πυξίδες του ΕΑΜ⁶⁵ προέρχονται από διαφορετική μήτρα από εκείνη της πυξίδας του Βρετανικού Μουσείου και των άλλων ανάλογων παραδειγμάτων.

Τη χρονολόγηση της κατηγορίας στο α' τέ-

⁵⁹ Για τη σημασία των θεμάτων, βλ. von Saldern 2004, σ. 261 και Stern 1995, σ. 86.

⁶⁰ Matheson 1980, σ. 46, αριθ. 121. Harden 1987, σ. 158, αριθ. 80. Von Saldern 2004, σ. 259 κ.ε. Για τον Εννίωνα, βλ. Stern 1995, σ. 69-73· η ίδια, *AJA* 103 (1999), σ. 457 κ.ε.· von Saldern 2004, σ. 237 κ.ε.

⁶¹ Weinberg 1992, σ. 37, 123 κ.ε. και αριθ. 94. Matheson 1980, σ. 46, αριθ. 121. Von Saldern 2004, σ. 260.

⁶² Harden 1987, σ. 158, αριθ. 80, με βιβλιογραφία.

⁶³ Βλ. σχεδιαστική απόδοση και περιγραφή, ό.π.

⁶⁴ Βλ. σχέδιο Harden 1987 και von Saldern 2004, σ.

259. Η Matheson (1980, σ. 46, αριθ. 121) επισημαίνει την απουσία των ανθεμίων στην πυξίδα 2779.

⁶⁵ Τα ελάχιστα στοιχεία που σώζονται από το πώμα της πυξίδας αριθ. 14 επιτρέπουν την υπόθεση ότι και σε αυτό επαναλαμβανόταν η διακόσμηση του πώματος της 2779. Η διαφορά 1-2 χιλ. στις διαστάσεις των δύο πυξίδων δεν θα πρέπει να αποδοθεί σε διαφορετικές μήτρες. Η μικρή παραμόρφωση που παρουσιάζει η 2779 στη μία πλευρά με τον ανάγλυφο ρόμβο ίσως οφείλεται στο έγκλεισμα του έγχρωμου γυαλιού.

ταρτο του 1ου αι. μ.Χ. αμφισβήτησε πρόσφατα ο von Saldern⁶⁶ προτείνοντας μια χρονολόγηση στην εποχή των Κλαυδίου και Νέρωνα, η οποία συνδυάζεται καλύτερα με τη συσχέτιση των πυξίδων με το εργαστήριο του Εννίωνα, η ακμή του οποίου υπολογίζεται έως τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.⁶⁷ Από τα μοναδικά δύο παραδείγματα, που προέρχονται από γνωστές ανασκαφές, δηλαδή τις δύο πυξίδες του ΕΑΜ, η 2779 από την Αγία Τριάδα δεν προσφέρεται για χρονολόγηση διότι από τα Ευρετήρια του Μουσείου δεν προκύπτουν σαφώς τα συνενυρήματα. Αντίθετα, η 2764 (αριθ. 14), σύμφωνα με το ταφικό σύνολο στο οποίο ανήκει, φαίνεται να επιβεβαιώνει την εκτίμηση του von Saldern.

Ελεφάντινα

15. Τμήμα σπάθης (σπάτουλας), 3808 (εικ. 10α)⁶⁸.

Σωζ. μήκ. 4,5 εκ., μέγ. πλ. 1,8 εκ., ελάχ. πλ. 1,1 εκ., πάχ. στη μία πλευρά 2,1 χιλ., στην άλλη 1 χιλ.

Σώζεται το κάτω τμήμα με το καμπύλο άκρο. Από τρεις εσώγλυφοι κυκλίσκοι, διαμ. 1,7 χιλ., διακοσμούν τις δύο όψεις χωρίς ακριβή αντιστοιχία μεταξύ τους. Οι διαμπερείς οπές των κέντρων δεν συμπίπτουν.

Προφανώς χρησίμευε για την επάλειψη αλοιφών ή για κάποια παρόμοια χρήση. Πρβλ. ανάλογες σπάθες από την Πομπηία με γραμμική ωστόσο διακόσμηση⁶⁹.

1ος αι. μ.Χ.

Εικ. 10. α) Η σπάθη 3808. β) Η λαβή μαχαιριδίου 3808.

16. Λαβή μαχαιριδίου ή σπάθης, 3808 (εικ. 10β)⁷⁰.

Ύψ. 2,7 εκ.

Η τριγωνική στο κάτω μέρος της λαβή με διχλωτή απόληξη και εγκάρσια σχισμή για την ένθεση της λεπίδας, κορυφώνεται πάνω σε κεφάλι λέοντα ή πάνθηρα. Κατά μήκος του κυρτωμένου λαιμού του ζώου μικρές αβαθείς οπές δηλώνουν το δέρμα. Στο σχηματοποιημένο κυμάτιο, που διαχωρίζει το λαιμό από την τριγωνική υποδοχή της λεπίδας, καθώς και στις τρεις αβαθείς οπές που υποδηλώνουν τους ήλους στερέωσης της, κόκκινο χρώμα.

Παράλληλα ελεφάντινα ή οστέινα μικροτεχνήματα δεν μου είναι γνωστά. Ανάλογου

⁶⁶ Weinberg 1992, σ. 123 κ.ε., αριθ. 94 και 95. Harden 1987, σ. 158, αριθ. 80. Von Saldern 2004, σ. 260.

⁶⁷ Stern 1995, σ. 69-73. Η ίδια, *AJA* 103 (1999), σ. 457 κ.ε.

⁶⁸ Αριθ. ευρ. ΑΕ 164, βλ. υποσημ. 43.

⁶⁹ A. d'Ambrosio, *La bellezza femminile a Pompei. Cosmesi ed ornamenti*, Roma 2001, σ. 24-25, αριθ. 5-6.

⁷⁰ Αριθ. ευρ. ΑΕ 164, βλ. υποσημ. 43.

τύπου χάλκινες λαβές ξυραφιών, συνήθως με κεφάλι γρύπα ή αιλουροειδούς και σπανιότερα άλλων ζώων από ρωμαϊκές εγκαταστάσεις στη Γερμανία και το Βέλγιο, έχουν χρονολογηθεί στο β' μισό του 2ου και στο α' μισό του 3ου αι. μ.Χ.⁷¹. Οστείνα ομοιώματα μαχαϊριών διαφόρων τύπων δεν είναι σπάνια κτερίσματα ταφών του 1ου αι. μ.Χ.⁷².

ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ

Οστείνα

17. Ένδεκα φυσικοί αστράγαλοι, 3862 (εικ. 11)⁷³.

Διαφόρων μεγεθών, από 3,5 έως 2 εκ. Δύο σώζονται μισοί.

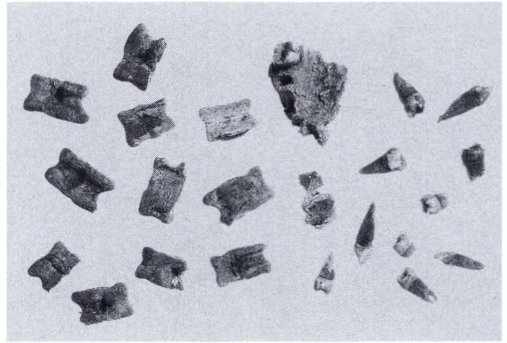
Οι αστράγαλοι δεν έπαισαν και στα ρωμαϊκά χρόνια να αποτελούν αγαπητό παιχνίδι παιδιών και μεγάλων και να συνοδεύουν το νεκρό στον τάφο⁷⁴.

Ελεφάντινα

18. Εννέα πεσσοί παιχνιδιού σε σχήμα μαδημένης χήνας, αριθμημένοι με τους λατινι-

κούς αριθμούς I, III, VI, VII, VIII, VIII, X, XI, XII, XQ. 347β (εικ. 12)⁷⁵.

Μέγ. σωζ. μήκ. (του XII) 5,9 εκ., μέγ. πλ. 2,4 εκ., μέγ. πάχ. 9 χιλ. Από όλους λείπει κάποιιο μικρό τμήμα από τα πόδια ή το λαιμό. Από τη σειρά λείπουν οι πεσσοί II, III, V. *Δημοσίευση*. A. Conze, *AZ* 24 (1866), σ. 184-185 (αναφέρει όπως και ο Κουμανούδης δώδεκα πεσσοί, τους οποίους θεωρεί βατράχους). Schoene 1872, σ. 70, αριθ. 148 (είδε εννέα και τους αναγνώρισε ως χήνες, αναφέρει δύο φορές τον αριθμό VIII και παραλείπει τον IX). Huelsen 1896, σ. 251. M. Laurent, Tessères en os du Musée d'Athènes, *Le Musée*

Εικ. 11. Οι αστράγαλοι 3862 και τα δόντια.

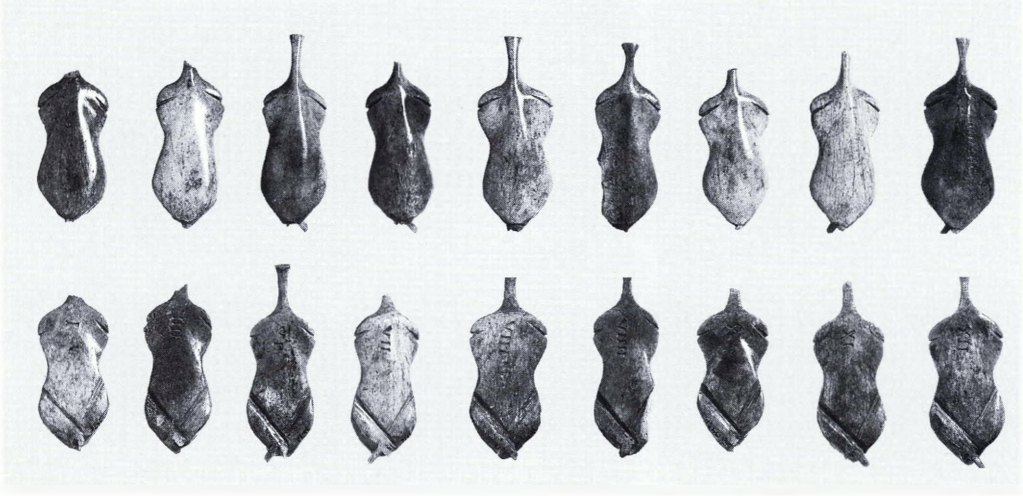
⁷¹ *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum* 4 (2002), πίν. 6,2· 5 (2004), πίν. 22,7· 6 (2006), πίν. 112,1-3. S. Faust, *TrZ* 63 (2000), σ. 291, αριθ. 42. B. Liesen, *KölnJb* 36 (2003), σ. 441. G. Faider-Feytmans, *Les bronzes romains de Belgique*, Mainz 1979, σ. 143 κ.ε., αριθ. 262-269, πίν. 102-103.

⁷² Βλ. π.χ. *Le Collezioni* 1986, σ. 233, αριθ. 20 και *Palladion* 1976, αριθ. 101n.

⁷³ Αριθ. ευρ. ΑΕ 163. Μέσα στο ίδιο κουτί φυλάσσονται δέκα δόντια ενήλικου ατόμου: τρεις γομφίοι, τέσσερις προγόμφιοι, τρεις κοπήτρες, τμήμα φατνώματος γνάθου με γομφίο στη θέση του και τμήμα γνάθου χωρίς δόντια (εικ. 11).

⁷⁴ A. Rieche, *Römische Kinder- und Gesellschaftsspiele*, Stuttgart 1984, σ. 14 κ.ε. J. Marquardt, *Das Privatleben den Römer*, Leipzig 1886, σ. 847 κ.ε. L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, Leipzig 1922 (10th edition, revised by G. Wissowa), I, σ. 268. E. Schmidt, *Spielzeug und Spiele der Kinder im klassischen Altertum*, Meiningen 1971, σ. 55 κ.ε. S. Laser, *Sport und Spiel*, *ArchHom* T, Göttingen 1987, σ. 117 κ.ε. Kurke 1999, σ. 287 κ.ε. N. Hillborn, *OpAth* 30 (2005), σ. 81 κ.ε.

⁷⁵ Αριθ. πρωτοκ. παράδοσης 92. Παλαιός αριθ. ευρ. ΕΑΜ 3738. Ο Κουμανούδης αναφέρει στην *Παλιγγενεσία* δώδεκα πεσσοί. Στα ευρετήρια της Αρχαιολογικής Εταιρείας έχουν καταγραφεί εννέα.

Εικ. 12. Οι πεσσοί Χρ. 347β. Πρόσθια και πίσω όψη.

Belge VII (1903), σ. 82-87, εικ. 7 (με λανθασμένη χρονολογία εύρεσης 1886). M. Rostovzew, *RA N.S.* 5 (1905), I, σ. 115, αριθ. 3 (δώδεκα χήνες). *RE XIII*, 1927, σ. 2015 § 58, λ. *Lusoria tabula* (H. Lamer). Behrens 1940, σ. 20-22, πίν. 5-6. *Pompei A.D. 79*, 1978, σ. 193 αριθ. 223.

1ος αι. μ.Χ.

Συνηθισμένο εύρημα σε ταφές του 1ου αι. μ.Χ. στην Πομπηία και αλλού⁷⁶.

19. Πεσσός παιχνιδιού με μορφή χοίρου (;), 3808 (εικ. 13)⁷⁷.

Μέγ. σωζ. μήκ. 3,2 εκ., μέγ. σωζ. ύψ. 1,9 εκ.,

πάχ. 7 χιλ. Λείπουν το κεφάλι με το στήθος, τα πόδια και η ουρά. Πίσω όψη επίπεδη. Δεν σώζει αριθμηση.

Πεσσοί με τη μορφή άλλων ζώων εκτός από χήνες, εντόμων, θαλασσινών, καρπών κ.ά. είναι γνωστοί από πολλά παραδείγματα⁷⁸. Η παρουσία ενός διαφορετικού πεσσού μέσα σ' ένα σύνολο ομοίων θα μπορούσε να θεωρηθεί πως είχε κερδηθεί από τον αντίπαλο σε κάποια παρτίδα του παιχνιδιού⁷⁹.

20. Λαγός, 3745 (εικ. 14)⁸⁰.

Σωζ. μήκ. 4,4 εκ., μέγ. διάμ. σώματος 1,5 εκ., σωζ. ύψ. 2,5 εκ.

⁷⁶ Πρβλ. *Pompei A.D. 79*, 1978, σ. 193, αριθ. 223 a.b.c. E. Alföldi Rosenbaum, *Alexandriaca. Studies in Roman Game Counters*, III, *Chiron* 6 (1976), σ. 205-239.

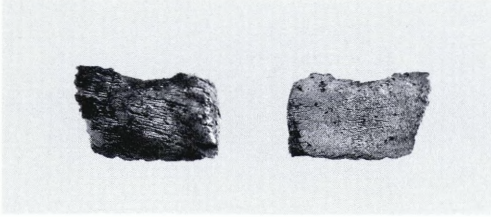
⁷⁷ Αριθ. ευρ. ΑΕ 164, βλ. υποσημ. 43.

⁷⁸ H. Graillot, *Une collection de tessères*, *MEFRA* 16 (1896), σ. 299-314, πίν. VI-VIII. Lamer, ό.π., σ. 2015-2016. Behrens 1940, πίν. 4-7. A. Mlasowsky, *Die antiken Tessen im Kestner-Museum Hannover*, Hannover 1991,

σ. 25, 62-69, αριθ. 113-130. Βλ. και τη σειρά ζωόμορφων αλλά και άλλων μορφών οστέινων πεσσών από το Herculaneum, που με μία οπή ανάρτησης μετατράπηκαν σε φυλακιά, βλ. Scatozza Höricht 1989, σ. 79, αριθ. 162-167, σ. 81 κ.ε., αριθ. 169-189 και *Le Collezioni* 1986, σ. 233, αριθ. 23-24, 26.

⁷⁹ Th. Krüger, *BjB* 193 (1993), σ. 260.

⁸⁰ Αριθ. ευρ. ΑΕ 162. Αριθ. πρωτοκ. παράδοσης 175.

Εικ. 13. Ο πεσσός με μορφή χοίρου 3808. Πρόσθια και πίσω όψη.

Εικ. 14. Ο λαγός 3745. Πρόσθια και πίσω όψη.

Λείπουν τα πόδια εκτός από τμήμα του πίσω δεξιού, η ουρά και τα αυτιά. Μεγάλες φθορές στην αριστερή πλευρά, από την οποία έχει αποσπαστεί τμήμα, φθορές στο κεφάλι. Τα ένθετα μάτια έχουν χαθεί.

Το ζώο σε στάση κίνησης με ελαφρώς αναστηλωμένο το κεφάλι. Τρεις κατακόρυφες χαραξίες στο θώρακα δηλώνουν προφανώς τα πλευρά. Μία οπή, διαμ. 5 χιλ. και μήκ. 1,4 εκ., είναι ανοιγμένη κάτω από την ουρά κατά μήκος του σώματος. Λεπτότερη οπή διαπερνά το λαμό από τον τράχηλο προς το στήθος και απολήγει σε αύλακα, πλ. 4-5 χιλ., που ανοίγεται κατά μήκος του στήθους ανάμεσα στα μπροστινά πόδια έως την κοιλιά. Μικρή κάθετη οπή στο δεξιό ώμο πάνω από το πόδι.

Ο λαγός ήταν πιθανώς παιχνίδι και ίσως οι οπές και οι αύλακες να οφείλονται σε κάποιο σύστημα που τον έθετε σε κίνηση⁸¹, εκτός αν ήταν εξάρτημα κάποιου αντικειμένου. Οι λαγοί ήταν ιδιαίτερα προσφιλή ζώα και απεικονίζονται συχνά σε ρωμαί-

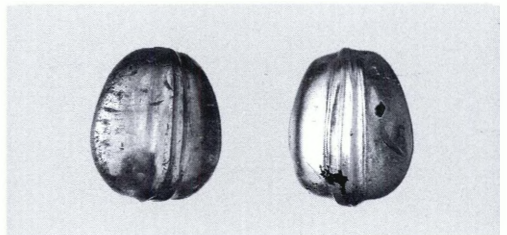
κές επιτύμβιες στήλες σε γυναικείο περιβάλλον και με παιδιά⁸².

Κρυστάλλινα

21. Ομοίωμα καρδιού από ορεία κρυστάλλο, 2772 (εικ. 15)⁸³.

Μήκ. 2,7 εκ., μέγ. πάχ. 2,3 εκ., μέγ. πλ. 2,2 εκ. Εσωτερική θραύση και μικρές ρωγμές, ιριδισμοί.

Γλυφή με τροχό κατά μήκος των χειλέων των δύο ημίσεων του φλοιού. Στην ένωση

Εικ. 15. Τα καρύδια 2772 και 2773.

⁸¹ Για τα μηχανικά κινούμενα έργα τέχνης και παιχνίδια, βλ. H. von Hesberg, *Mechanische Kunstwerke und ihre Bedeutung für die hofische Kunst des frühen Hellenismus*, *MarbWPr* 1978, σ. 47-72· R.G. Austin, *Vergil and the Wooden Horse*, *JRS* 49 (1959), σ. 17 κ.ε.: A. Dohan, *Αι Βάκχαι χορεύουσαι: The Reliefs of*

the Dancing Bacchantes, *Hephaistos* 16/17 (1998/99) σ. 31 κ.ε., με βιβλιογραφία.

⁸² J.M. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, London 1973, σ. 200 κ.ε.

⁸³ Αριθ. ευρ. ΑΕ 141. Μαζί με το επόμενο αριθ. 22 αναφέρονται ως «κομβία».

τους μπροστά η κατακόρυφη τομή, που έχουν και τα φυσικά καρύδια. Πίσω στην ένωση οπή ανοιγμένη μέχρι βάθους 8 χιλ. Προετοιμασία για ένθεση κρίκου ανάρτησης(;).

1ος αι. μ.Χ.

22. Ομοίωμα καρυδιού από ορεία κρύσταλλο, 2773 (εικ. 15)⁸⁴.

Μήκ. 2,7 εκ., μέγ. πλάχ. 2,2 εκ., μέγ. πλ. 1,75 εκ. Οξειδωση χαλκού σ' ένα σημείο από αντικείμενο που ήταν σε επαφή μαζί του. Στο εσωτερικό μικροσκοπικές ρωγμές.

Όμοια γλυφή και κατακόρυφη τομή στα χείλη του φλοιού, όπως και στο αριθ. **21**.

1ος αι. μ.Χ.

Ομοιώματα καρυδιών από ορεία κρύσταλλο είναι συνηθισμένα ευρήματα σε τάφους του 1ου αι. μ.Χ.⁸⁵. Κάποτε απαντούν και σε άλλο υλικό⁸⁶. Τα καρύδια αναφέρονται ανάμεσα στους πεσσούς παιχνιδιών των κοριτσιών στη ρωμαϊκή εποχή⁸⁷. Επειδή όμως συχνά φέρουν στοιχεία για ανάρτηση – οπή ή και χάλκινο σωληνίσκο – θεωρήθηκε ότι αποτελούν ένα είδος φυλακτού⁸⁸. Ως φυλακτό ερμηνεύθηκε και το ομοίωμα ψύχας καρυδιού από ήλεκτρο ανάμεσα στα κτερίσματα του λεγομένου παιδικού τάφου στο Βερολίνο⁸⁹.

Εικ. 16. Το πρίσμα 2771.

Η παρουσία δύο καρυδιών στο σύνολο που εξετάζουμε, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι το ένα φέρει οπή, συνηγορεί μάλλον για την ερμηνεία τους στην προκειμένη περίπτωση ως πεσσών.

23. Πρίσμα εικοσάεδρο από καπνία (χαλαζίας), 2771 (εικ. 16)⁹⁰.

Ύψ. 3,8 εκ.

1ος αι. μ.Χ.

***24.** Πρίσμα εικοσάεδρο κρυστάλλινο, 2770⁹¹. Λανθάνει.

Ένα μικρότερο εικοσάεδρο πρίσμα από ορεία κρύσταλλο συγκαταλέγεται στα κτερίσματα του λεγομένου παιδικού τάφου στο Βερολίνο⁹², όπως και ενός τάφου του 1ου αι. μ.Χ. στην Πομπηία⁹³. Το κρυστάλλινο

⁸⁴ Αριθ. ευρ. ΑΕ 142. Πρβλ. υποσημ. 83.

⁸⁵ D'Ambrosio - De Carolis 1997, σ. 54 κ.ε., αριθ. 153 και 157, πίν. XIV. G. Bordenache Battaglia, *Corredi funerari di età imperiale e barbarica nel Museo Nazionale Romano*, Roma 1983, σ. 70, αριθ. 27, εικ. 24.

⁸⁶ Καρύδι από ήλεκτρο, Scatozza Höricht 1989, σ. 68, αριθ. 123, E 3100B, εικ. σ. 65.

⁸⁷ Friedländer, ό.π. (υποσημ. 74), σ. 268. Rieche, ό.π. (υποσημ. 74), σ. 10 κ.ε.

⁸⁸ D'Ambrosio - De Carolis 1997, σ. 25. Συμβολική σημασία αποδίδει στην απόθεση σε τάφους ομοιωμάτων

καρυδιών η Bordenache Battaglia, ό.π., σ. 70, αριθ. 27.

⁸⁹ Platz-Horster 1979, σ. 192, αριθ. 297.

⁹⁰ Αριθ. ευρ. ΑΕ 144. Για τον προσδιορισμό της ύλης ευχαριστώ και από αυτή τη θέση την κ. Ε. Στασινοπούλου-Κακαρούγκα.

⁹¹ Αριθ. ευρ. ΑΕ 143. Ο Κουμανούδης στην *Παλιγγενεσία* αναφέρει μόνον το ένα πρίσμα.

⁹² Zahn 1950/51, σ. 279, αριθ. 25, εικ. 4,25. Platz-Horster 1979, σ. 192, αριθ. 296.

⁹³ Beretta - Pasquale 2006, σ. 296, αριθ. 3.22, βλ. και σ. 295, αριθ. 3.21, από οικία στην Πομπηία.

πρίσμα από την ταφή του ρωμαϊκού μουσουλίου των Πατρών είναι δωδεκάεδρο και φέρει χαρακτηριστικά γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου⁹⁴.

Η ύπαρξη πολυεδρικών πρισμάτων από διάφορες ύλες με αρίθμηση ελληνική ή λατινική ή με επιγραφές δικαιολογεί την ερμηνεία τους ως παιχνιδιών⁹⁵. Η παρουσία ανεπίγραφων πρισμάτων είναι περισσότερο προβληματική. Κατά μία θεωρία ήταν παιδικό παιχνίδι, που προκαλούσε το ενδιαφέρον λόγω των ιδιοσμών από τη διάθλαση του φωτός⁹⁶. Κατά μία άλλη, σε συσχετισμό με τις πλατωνικές θεωρίες απόδοσης των κανονικών στερεών σε στοιχεία της φύσης και ειδικότερα της ταύτισης του εικοσάεδρου με το νερό (Πλάτ., *Τίμαιος* 54d-56c), αποδίδεται στα πολυεδρικά πρίσματα κάποια μαγική σημασία⁹⁷.

ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Ασημένια

*25. «Λιβανωτρίς», όπως αναφέρει ο Κουμανούδης στην *Παλιγγενεσία*⁹⁸. Δεν έχει κα-

ταγραφεί στα Ευρετήρια της Αρχαιολογικής Εταιρείας ή του Εθνικού Μουσείου, επομένως δεν παραδόθηκε μαζί με τα άλλα ευρήματα.

Γυάλινα

*26. «Τεμάχιον αγγείου εφ' ου κλάδος φυτού χρώματος πρασίνου και ερυθρού», αριθ. ευρ. ΑΕ 146. Δεν αναφέρεται στα Ευρετήρια του Εθνικού Μουσείου, ούτε κατέστη δυνατόν να ταυτισθεί ανάμεσα στα «ακατάγραφα» του Μουσείου.

Η περιγραφή του παραπέμπει στην κατηγορία των ζωγραφισμένων γυάλινων αγγείων (άωτοι σκύφοι και αμφορίσκοι του τύπου Irving 12 και 14), που παράγονται στη βόρεια Ιταλία τον 1ο αι. μ.Χ. με την ακμή της παραγωγής τους στα μέσα του αιώνα και τα τέλη, γύρω στο 70 μ.Χ. Με ευρύτατη διάδοση σε όλο το ρωμαϊκό κόσμο δεν είναι άγνωστα και στον ελλαδικό χώρο, όπως μαρτυρείται από το σκύφο στο Βρετανικό Μουσείο αριθ. GR 1905.11-7.2, που αγοράστηκε στην Αθήνα⁹⁹.

*27. «Τεμάχια αγγείων βαλανοειδών μη απαρτιζομένων». Σώζονται τεμάχια 6-7 λαι-

⁹⁴ Παπαποστόλου 1983, σ. 29 κ.ε., αριθ. 26.

⁹⁵ Για πολυεδρικά πρίσματα με ή χωρίς αρίθμηση και επιγραφές, βλ. P. Perdrizet, *Le jeu alexandrin de l'icosaedre*, *BIFAO* 30 (1931), σ. 1-16· Παπαποστόλου 1983, σ. 29-31, με βιβλιογραφία· Y. Empereur, *BCH* 105 (1981), σ. 562, αριθ. 2, εικ. 42.

⁹⁶ A. Ciarallo, στο Beretta - Pascuale 2006, σ. 296, αριθ. 3.22, πρβλ. σ. 301, αριθ. 3.29. Βλ. Plin. *HN* XXXVII, 136.

⁹⁷ Platz-Horster 1979, σ. 192, αριθ. 296. Παπαποστόλου 1983, σ. 30-31. B. Rütli, *Beiträge zum römischen Oberwinterthur-Vitadurum 4. Unteres Bühl* (Berichte Zürcher Denkmalpflege, Monographien 5, 1988), σ. 101 κ.ε., αριθ. 3.2. E. Schwarzenberg, στο Beretta - Pascuale 2006, σ. 68.

⁹⁸ Την αναφέρει μαζί με τις ασημένιες πυξίδες, βλ.

αριθ. 12, τις οποίες σε σχέση με το θυμιατήρι χαρακτηρίζει εντός παρενθέσεως «κομποτέρας οπωσούν κατασκευής».

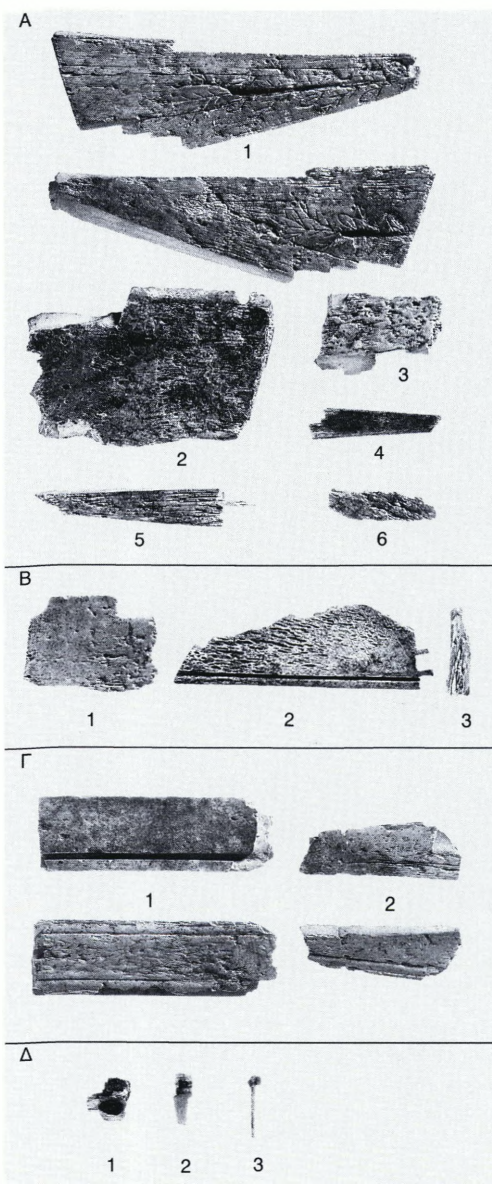
⁹⁹ Για την κατηγορία, βλ. M. Rostovtzeff, *Late Hellenistic Painted Glass Vases and the History of Decorative Painting*, *Istivija*, Imperial Archaeological Commission 54 (1914), σ. 1-26 (στα ρωσικά), και σε ιταλική μετάφραση *ArchCl* 15 (1963), σ. 151-179 και B. Rütli, *Early Enamelled Glass*, στο M. Newby - K. Painter (επιμ.), *Roman Glass. Two Centuries of Art and Invention, Volume XIII of Occasional Papers from the Society of Antiquaries of London*, 1991, σ. 122-136, με βιβλιογραφία. Για το σκύφο από την Ελλάδα, βλ. Rütli, ό.π., πίν. XXXVb, εικ. 25c, 26c και Harden 1987, σ. 269, αριθ. 147.

μών τοιούτων αγγείων μεταξύ αυτών. Υάλου πρασίνης. Ασήμαντα πράγματα», αριθ. ευρ. ΑΕ 332. Δεν έχουν καταγραφεί στα Ευρετήρια του Εθνικού Μουσείου, ούτε είναι δυνατόν να ταυτισθούν σε τυχόν ακατάγραφα, εάν ποτέ έφθασαν στο Μουσείο. Πρόκειται ασφαλώς για θραύσματα μυροδοχείων νεκρικής χρήσης.

Ελεφάντινα

28. Θραύσματα κιβωτιδίων, 3808 (εικ. 17)¹⁰⁰. Σώζονται δεκαοκτώ θραύσματα διαφόρων μεγεθών, από τα οποία τα τέσσερα, μη απεικονιζόμενα, είναι εξαιρετικά μικρά και άμορφα. Τα υπόλοιπα δεκατέσσερα διακρίνονται από το πάχος και άλλα στοιχεία σε τέσσερις ομάδες: Α-Δ. Σε όλα η επιφάνεια παρουσιάζει ρηγματώσεις και φθορές. Λίγα διατηρούν τις αρχικές ακμές ή απολήξεις τους ή άλλα στοιχεία της διακόσμησης ή λειτουργίας τους. Η κατάσταση διατήρησής τους δεν επιτρέπει να προσδιορισθεί με σχετική βεβαιότητα αν ανήκουν σ' ένα ή σε περισσότερα κιβωτίδια και ποιά ήταν η θέση τους σε αυτά.

Κιβώτια ή κιβωτίδια για τη φύλαξη κοσμημάτων, πεσσών, παιχνιδιών ή άλλων μικροαντικειμένων είναι γνωστά από την αγγειογραφία αλλά και ως κτερίσματα σε τάφους¹⁰¹. Ένα κιβωτίδιο με ανάγλυφες παραστάσεις και συστρωτό κάλυμμα προέρχεται από το λεγόμενο παιδικό τάφο στο Βερολίνο, ενώ θραύσματα κιβωτιδίων βρέθηκαν

Εικ. 17. Τα θραύσματα κιβωτιδίων 3808.

¹⁰⁰ Αριθ. ευρ. ΑΕ 164. Πρβλ. υποσημ. 43.

¹⁰¹ Βλ. E. Brümmer, Griechische Truhenbehalter, *Jdl* 100 (1985), σ. 1-168. Για ξύλινα και οστέινα κιβω-

τίδια από τάφους, βλ. Pinelli - Wasowicz 1986, σ. 175, αριθ. 89.

και στην ταφή του ρωμαϊκού μασσωλείου των Πατρών, όπως και σε τάφους του *Herculaneum*, καθώς το είδος ανήκει στα συνηθέστερα ευρήματα τάφων του 1ου και του 2ου αι. μ.Χ.¹⁰².

A. Έξι αποσπάσματα, πάχ. 6 χιλ. (εικ. 17).

A1. Απόσπασμα τριγωνικού σχήματος. Σώζει την αρχική απόληξη του στη στενή πλευρά, τη «βάση» του τριγώνου. Σωζ. μήκ. 9,5 εκ., μέγ. πλ. 2,9 εκ., ελάχ. πλ. 1 εκ.

Και στις δύο όψεις χαραγμένο με αντιθετική φορά από ένα κλαδί με βλαστούς, φύλλα, κοκκιδωτά άνθη και καρπούς, που εκφύεται από τη «βάση» του τριγώνου στη μία όψη, από την «κορυφή» στην άλλη, χωρίς να φθάνει στο άλλο άκρο του θραύσματος. Προφανώς προέρχεται από το κάλυμμα του κιβωτιδίου, με το οποίο θα συνδεόταν με γύγλυμο. Η διακόσμηση θα ήταν ορατή είτε αυτό ήταν ανοικτό είτε κλειστό¹⁰³.

A2. Ορθογώνιο περίπου θραύσμα, το οποίο σώζει σε τμήμα μήκ. 4,8 εκ. της μίας μακράς πλευράς την αρχική λοξόμητη απόληξη του με μία οπή. Σωζ. μήκ. 8,1 εκ., μέγ. πλ. 5,2 εκ.

Μία μεταλλική καρφίδα (;) μήκ. 5 χιλ. στη μία όψη σε μικρή απόσταση από την απόληξη.

A3. Ορθογώνιο περίπου θραύσμα. Σωζ. μήκ. 3,4 εκ., μέγ. πλ. 2,2 εκ.

A4. Σφηνοειδές απόσπασμα με την αρχική

ευθεία απόληξη στη μία πλευρά. Σωζ. μήκ. 3,4 εκ., μέγ. πλ. 2,2 εκ.

A5. Σφηνοειδές απόσπασμα με την αρχική (;) ευθεία απόληξη στη μία μακρά πλευρά. Σωζ. μήκ. 5,9 εκ., μέγ. πλ. 1,1 εκ.

A6. Επίμηκες θραύσμα. Σωζ. μήκ. 3,1 εκ., μέγ. πλ. 1 εκ.

B. Τρία θραύσματα, πάχ. 3 χιλ. (εικ. 17).

B1. Ορθογώνιο περίπου απόσπασμα. Σωζ. μήκ. 3,7 εκ., μέγ. πλ. 2,7 εκ.

B2. Τραπεζιόσχημο περίπου θραύσμα, που σώζει στις τρεις πλευρές του την αρχική διαμόρφωση. Στη μακρά πλευρά με την ευθεία απόληξη, κατά μήκος της ακμής και σε απόσταση 2 χιλ. από αυτήν ανυλάκωση, προφανώς για τη συρταρωτή σύνδεση άλλου τμήματος ή του καλύμματος του κιβωτιδίου. Στη δεξιά σχεδόν κάθετη προς τη μακρά πλευρά απόληξη του θραύσματος δύο παράλληλες προεξοχές, μήκ. 4 χιλ., που θα εφάρμοζαν σε αντίστοιχες εσοχές άλλου τμήματος του κιβωτιδίου¹⁰⁴. Το αριστερό άκρο του θραύσματος ήταν διαγώνια κομμένο. Μήκ. 6,9 εκ. (με τις προεξοχές 7,3 εκ.), μέγ. σωζ. πλ. 2,4 εκ.

B3. Σφηνοειδές θραύσμα με πρασινωπή απόχρωση από την οξειδωση χάλκινου αντικειμένου, με το οποίο ήταν σε επαφή. Πρβλ. τα θραύσματα Δ1-Δ3. Σωζ. μήκ. 2,1 εκ., μέγ. πλ. 6 χιλ.

¹⁰² Zahn 1950/51, σ. 277 κ.ε., αριθ. 21. Platz-Horster 1979, σ. 193 κ.ε., αριθ. 303. Παπαποστόλου 1983, σ. 22 κ.ε., αριθ. 15 και 17. Scatozza Höricht 1989, σ. 67, λήμμα αριθ. 122-128. Βλ. και *Palladion* 1976, αριθ. 101g, h.

¹⁰³ Πρβλ. το ανάγλυφο αμφιπρόσωπο κάλυμμα του κιβωτιδίου από τη Δημητριάδα, EAM 27993, A1 54 (1999), Χρονικά, πίν. 4α-β και J.-M. Dentzer, *Le mo-*

tif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au VIe siècle avant J.-C., BEFAR 246, 1982, σ. 228, 287-288, αριθ. R85, εικ. 348-349.

¹⁰⁴ Για το χαρακτηριστικό τρόπο σύνδεσης των τοιχωμάτων κιβωτιδίων, βλ. Pinelli - Wasowicz 1986, σ. 175, αριθ. 89.

Γ. Δύο θραύσματα, πάχ. 4,5-5 χιλ. (εικ. 17).

Γ1. Ορθογώνιο επίμηκες στοιχείο σπασμένο στα δύο πέρατα. Σωζ. μήκ. 6,3 εκ., πλ. 2 εκ. Εξωτερικά κατά μήκος των μακρών πλευρών ανάγλυφο απλό κυμάτιο, πλ. 5 χιλ. επάνω και 4 χιλ. κάτω. Στην εσωτερική όψη σε απόσταση 3 χιλ. από την ακμή και παράλληλα προς αυτήν αυλάκωση, πλ. 2 χιλ., για τη συρταρωτή σύνδεση άλλου στοιχείου ή του καλύμματος του κιβωτιδίου. Κατά μήκος της κάτω απόληξης, σκαλισμένη στο πάχος του τοιχώματος αυλάκωση, πάχ. 2 χιλ., προφανώς για τη σύνδεση άλλου τμήματος του κιβωτιδίου¹⁰⁵.

Γ2. Σφηνοειδές απόσπασμα αντίστοιχου στοιχείου με το προηγούμενο. Σωζ. μήκ. 4,5 εκ., μέγ. πλ. 2,7 εκ. Σώζει την απόληξη της μίας μακράς πλευράς με το ανάγλυφο απλό κυμάτιο, πλ. 3 χιλ., και την αυλάκωση στο πάχος του τοιχώματος.

Δ. Τρία θραύσματα που διατηρούν χάλκινο σύνδεσμο, στον οποίο οφείλεται η πρασινωπή απόχρωσή τους (εικ. 17).

Δ1. Δύο στοιχεία σπασμένα στα άκρα συνδεδεμένα με χάλκινο γύγγλυμο, που στερεώνεται και με «πιρτσιλί».

Δ2. Απόσπασμα με εξωτερική μεταλλική επένδυση στερεωμένη με χάλκινο καρφί. Στην εσωτερική όψη παράλληλες λεπτές γλυφές. Σωζ. μήκ. 2,2 εκ., μέγ. πλ. 8 χιλ., πάχ. 2 χιλ.

Δ3. Απόσπασμα εξαρτήματος κιβωτιδίου ή εργαλείου. Αποτελείται από δύο ταινιόσημα στελέχη ενωμένα στο ένα άκρο τους με χάλκινο καρφί. Σώζεται τμήμα, μήκ. 2,55 εκ.,

του ενός στελέχους και ελάχιστο τμήμα του άλλου. Πλ. 4,5 χιλ., πάχ. 2 χιλ.

29. Δίπτυχο (;).

Ορθογώνιο θραύσμα, το οποίο διατηρεί στο ένα στενό πέρας την αρχική ευθεία απόληξη, κατά μήκος της οποίας εξέχον πλαίσιο πλ. 4,5 χιλ. Σωζ. μήκ. 3,8 εκ., μέγ. πλ. 1,4 εκ., πάχ. 4 χιλ. και στο πλαίσιο 4,5 χιλ.

Ίσως προέρχεται από τον πίνακα διπτύχου.

Πρβλ. το δίπτυχο από την ταφή του ρωμαϊκού μαισουλίου των Πατρών και το τρίπτυχο από το λεγόμενο παιδικό τάφο στο Βερολίνο¹⁰⁶.

30. Πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση, 3749 (εικ. 18)¹⁰⁷.

Ύψ. 7,7-7,9 εκ., πλ. 5,2 εκ., μέγ. πάχ. (πλαίσιο) 5-6 χιλ., πάχ. τυμπάνου 1,5 χιλ. Συγκολλημένο από επτά θραύσματα και συμπληρωμένο με κερί. Πίσω επίπεδο, λειασμένο. Φέρει πλαίσιο με τρεις κατά μήκος γλυφές. Στη μεσαία λοξές χαράξεις.

Δημοσίευση. A Conze, *AZ* 24 (1866), σ. 184, αριθ. 2. Schoene 1872, σ. 70, αριθ. 148, πίν. XXXVII. Marangou 1976, σ. 47 σημ. 242.

Το μεγαλύτερο μέρος του πεδίου καταλαμβάνει γυναικεία μορφή κατ' ενώπιον, κινούμενη ορμητικά με ανοικτό διασκελισμό προς τα δεξιά και με το κεφάλι στραμμένο κατά τα τρία τέταρτα στην ίδια κατεύθυνση. Φορεί πέπλο ζωσμένο πάνω από το απόπτυγμα, που αφήνει γυμνό το δεξιό μαστό. Με ανασηκωμένο το αριστερό χέρι κρατεί από τον αριστερό πήχυ μετέωρο πάνω από το

¹⁰⁵ Πρβλ. ό.π.

¹⁰⁶ Παπαποστόλου 1983, σ. 23, αριθ. 16. Zahn 1950/51,

σ. 265, εικ. 1. Platz-Horster 1979, σ. 193, αριθ. 302.

¹⁰⁷ Αριθ. ευρ. AE 161.

Εικ. 18α-β. Το πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση 3749. Πρόσθια και πίσω όψη.

κεφάλι της ένα γυμνό αγόρι, το οποίο φαίνεται έτοιμη να εκσφενδονίσει. Το παιδί σε οριζόντια θέση με τεντωμένα και ενωμένα τα πόδια, μετωπικό, απλώνει τρομαγμένο το δεξί χέρι με διεσταλμένα τα δάκτυλα. Κάποιοι ισχυροί βλαστοί¹⁰⁸ αναφυόμενοι από χαμηλά εξάρματα στην κάτω δεξιά γωνία του πλακιδίου υποδηλώνουν την ύπαιθρο, ενώ ο θύρσος, ο κώνος του οποίου διακρίνεται στην επάνω αριστερή γωνία, στα πόδια του αγοριού, και τον οποίο κρατούσε η γυναίκα με

το δεξί της χέρι – σώζεται τμήμα μόνον του άκρου – εντάσσει τα διαδραματιζόμενα στο διονυσιακό κόσμο. Πρόκειται για σπηνή *σπαραγμού*, η οποία, καθώς λείπουν οποιαδήποτε άλλα ειδοποιά στοιχεία, δεν μπορεί να συσχετισθεί με κανέναν από τους γνωστούς μύθους¹⁰⁹.

Το θέμα είναι σπάνιο στην εικονογραφία. Μετά από τις γνωστές παραστάσεις στα τρία αττικά ερυθρόμορφα αγγεία και στον κρατήρα του Δερβενίου, που καλύπτουν έναν περί-

¹⁰⁸ Ο Schoene (1872, ό.π.) βλέπει φλόγες.

¹⁰⁹ Πρβλ. Provenzale 1999, σ. 73 κ.ε.: S. Moraw, *Die Mänade in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v.Chr.*, Mainz 1998, σ. 154 και ειδ. 156-160. M. Robertson, *Monocrepsis*, *GrRomByzSt* 13 (1972),

σ. 39-45· Th. Carpenter, *Images and Reliefs on the Derveni Krater*, στο G.R. Tsetskhladze - A.J.N.W. Prag - A.M. Snodgrass (επιμ.), *Periplous. Papers on Classical Art and Archaeology Presented to Sir John Boardman*, London 2000, σ. 50-59.

που αιώνα από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.¹¹⁰, το ξαναβρίσκομε στα τέλη του 3ου - αρχές 2ου αι. π.Χ. σε αττικούς ανάγλυφους σκύφους, έναν του Εργαστηρίου Α της Αγοράς και έναν άλλο κάπως νεώτερο¹¹¹. Τώρα το παιδί παριστάνεται με το κεφάλι προς τα δεξιά οριζόντια μετέωρο πάνω από τη γυναίκα, που με γυμνωμένο τον αριστερό μαστό το κρατεί από το χέρι και το πόδι με τα σηκωμένα δύο της χέρια. Αυτό το σχήμα, ύστερα από δύο και μισό σχεδόν αιώνες, ακολουθεί και ο τεχνίτης του πλακιδίου, προσθέτοντας όμως το θύρσο στο δεξί χέρι της γυναικείας μορφής. Ασφαλώς είχε υπόψη του κάποιο χρονολογικά εγγύτερο πρότυπο, όμως στην προσπάθειά του να το προσαρμόσει στον περιορισμένο χώρο του πλακιδίου και να αποδώσει την ορμητική κίνηση, τους όγκους και την πτυχολογία, αστόχησε τελείως στις αναλογίες των μορφών και ιδιαίτερα της *βάκχης*¹¹².

Το πλακίδιο ανήκει σε μια ξεχωριστή ομάδα ανάγλυφων ελεφάντινων πλακιδίων ίδιων διαστάσεων με μία ή δύο μορφές, που αναφέρονται σε μυθολογικά θέματα, θεούς ή ήρωες¹¹³. Οι χρονολογήσεις που έχουν προταθεί γι' αυτά κυμαίνονται από τον 1ο-2ο αι. μ.Χ. έως και τον 4ο αι. μ.Χ.¹¹⁴, όμως όσα προέρχονται από γνωστές ανασκαφές χρονολογούνται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ.¹¹⁵. Ως πιθανή χώρα προέλευσης των πλακιδίων αναφέρεται η Αίγυπτος, ενώ εικάζεται ότι αυτά προοριζόνταν για τη διακόσμηση κιβωτιδίων ή επίπλων, ή ακόμη για την προσοραφή σε υφάσματα και ενδύματα¹¹⁶.

Το πλακίδιο αριθ. **30** δεν διαθέτει οπές στο πλαίσιό του, όπως και άλλα της ίδιας κατηγορίας¹¹⁷, ούτε διατηρεί ίχνη κόλλας ή τη σχετική επεξεργασία στην πίσω όψη, που θα δήλωνε τον προορισμό του για επικόλληση σε κάποιο κιβωτίδιο ή έπιπλο¹¹⁸. Τα ελάχιστα άλλωστε λείψανα κιβωτιδίων

¹¹⁰ Provenzale 1999, σ. 73 κ.ε., πίν. 12-13. Th. Carpenter, *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*, Oxford 1997, σ. 115-116. Η παράσταση στο εσωτερικό μιας κύλικας σε ιδιωτική Συλλογή (R. Blatter, Eine unbekannte Schale des Ancona-Malers, *HASB* 19 (2003), σ. 49-51, πίν. 5,1) δεν είναι βέβαιο ότι ανήκει εδώ.

¹¹¹ S. Rotroff, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Mold-made Bowls*, *The Athenian Agora XXII*, Princeton 1982, πίν. 38,202 και 39,203 (view C), σ. 68 κ.ε. (η μορφή ερμηνεύεται με ερωτηματικό ως Πρόκνη). *LIMC VII*, σ. 528, αριθ. 10, λ. *Prokne* (E. Touloupa).

¹¹² Το χαρακτηρισμό επιβάλλουν η γύμνωση του στήθους και ο θύρσος μολονότι η μορφή δεν έχει την κίνηση της κεφαλής και την ανάστατη κόμη, που θεωρούνται καθοριστικές, βλ. E.R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley and Los Angeles 1951, σ. 273 κ.ε.

¹¹³ Τα γνωστά πλακίδια συγκεντρώνονται στο Ma-

rangou 1976, σ. 46-50. Βλ. και Ζερβουδάκη 2007, σ. 271-273.

¹¹⁴ Marangou 1976, σ. 49, 77.

¹¹⁵ Βλ. Ζερβουδάκη 2007, σ. 272-273, σημ. 5. Πρβλ. πλακίδιο με αρπαγή Γανυμήδη από ελληνιστικό στρώμα στην Ιερουσαλήμ, Y. Shilde, *Archaeology XXXIII*, 6 (1980), σ. 12-13. D. Buitron - A. Oliver, στο R.H. Randall, Jr., *Masterpieces of Ivory from the Walters Art Gallery*, New York 1985, σ. 74, αριθ. 89.

¹¹⁶ Marangou 1976, σ. 50, με βιβλιογραφία. A.M. Yasin, στο G. Ferrari - C.M. Nielsen - K. Olson (επιμ.), *The David and Alfred Museum of Art. The University of Chicago. The Classical Collection*, Chicago 1998, σ. 168. Ζερβουδάκη 2007, σ. 277.

¹¹⁷ Βλ. Marangou 1976, σ. 47, σημ. 245.

¹¹⁸ Αιγ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Οστείνια πλακίδια. Διακόσμηση ξύλινων κιβωτιδίων από τη χριστιανική Αίγυπτο*, Αθήνα 2000, σ. 53, σημ. 216.

από την ταφή δεν βοηθούν στη λύση του προβλήματος. Ασφαλώς όμως το πλακίδιο δεν ανήκει στην κατηγορία των κτερισμάτων νεκρικής αποκλειστικά χρήσης, όπως τα χρυσά φύλλα αριθ. 4 ή τα γυάλινα μυροδοχεία αριθ. 27.

Το σύνολο των κτερισμάτων, συνυπολογιζομένων και των αργυρών σκευών και όσων άλλων δεν παραδόθηκαν ή χάθηκαν, τεκμηριώνει μια πλούσια γυναικεία ταφή με πολλές αντιστοιχίες, όπως ήδη τονίσθηκε, με άλλες γνωστές ταφές του Ιου αι. μ.Χ.¹¹⁹. Προφανώς πρόκειται για ταφή ενήλικης γυναίκας. Τα παιδικά ψέλια, αριθ. 1, θα ήταν πιθανώς δώρο σε κάποια επέτειο της παιδικής ηλικίας¹²⁰, τα παιχνίδια όμως ήταν συνηθισμένα κτερίσματα και για ενηλίκους. Προορίζονταν για τη διασκέδαση του νεκρού και ίσως τούς αποδίδονταν κάποια συμβολική σημασία¹²¹. Όλα τα κτερίσματα, με την εξαίρεση φυσικά των χρυσών φύλλων και των γυάλινων μυροδοχείων, ήταν αντικείμενα ζωής. Είναι ενδιαφέρον ότι τα δύο κάτοπτρα, αριθ. 10 και 11, ιταλιωτικά, ανήκουν σ' έναν τύπο που δεν μαρτυρείται στον ελλαδικό χώρο, όσο μπορούμε να ελέγξο-

με από τις δημοσιεύσεις, ενώ και ο τύπος του χρυσοῦ ασπιδίου, αριθ. 3, έχει ιταλική καταγωγή. Η παρουσία τους δεν εκπλήσσει, καθώς είναι γνωστό ότι την εποχή αυτή στην Αθήνα υπάρχει παροικία ιταλών εμπόρων¹²². Κυπριακής ή αλεξανδρινής, εν πάση περιπτώσει ανατολικής καταγωγής, θεωρούνται τα χρυστάλλινα δακτυλίδια, όπως το αριθ. 5, και γενικώς από την Αίγυπτο θεωρείται ότι προέρχονται τα ελεφάντινα κιβωτίδια αριθ. 28, όπως προφανώς και το ανάγλυφο πλακίδιο αριθ. 30.

Αγνοούμε αν το πλακίδιο πριν τοποθετηθεί στη σαρκοφάγο αποτελούσε μέλος ομάδας, η οποία ως σύνολο παραστάσεων επάνω σ' έναν κοινό φορέα θα συνέθετε μια «διδασκαλία» με τη σημασία συμβολικού παραδειγματισμού¹²³, ωστόσο δεν διαθέτει, όπως αναφέρθηκε, στοιχεία για μια τέτοια χρήση. Οπωσδήποτε όμως δεν μπορεί να είναι απλή σύμπτωση το γεγονός ότι τόσο σε τάφο της Θεσσαλονίκης¹²⁴ όσο και σε τάφο της Αγίας Τριάδας στον Κεραμεικό¹²⁵, όπως και εδώ, βρέθηκε κάθε φορά από ένα μοναδικό πλακίδιο¹²⁶. Φαίνεται ότι οι παραστάσεις τους επαρκούσαν για το οποιοδήποτε μήνυμα έπρε-

¹¹⁹ Βλ. π.χ. την ταφή του Μανσωλείου της Πάτρας (Παπαποστόλου 1983), το λεγόμενο παιδικό τάφο του Βερολίνου (βλ. υποσημ. 25), ακόμη το σύνολο από τον Πειραιά (βλ. υποσημ. 17) και εκείνο στο *Palladion* 1976, σ. 72.

¹²⁰ Παπαποστόλου 1983, σ. 31 κ.ε.

¹²¹ J.M.C. Toynbee, *Birth and Burial in the Roman World*, Baltimore - London 1971, σ. 52-53. P. Egidi, *ArchCl* 35 (1983), σ. 283-286. H. Whittaker, Board Games and Funeral Symbolism, στο S. des Bouvrie (επιμ.), *Myth and Symbol. Symbolic Phenomena in Ancient Greek Culture. Papers from the Norwegian Institute*

at Athens 7, Bergen 2004, σ. 279-302, ειδ. 297-299.

¹²² Βλ. πρόχειρα J. Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination*, New York 1942, σ. 167 κ.ε.

¹²³ Πρβλ. π.χ. E. Simon, Nonnos und das Elfenbeinkästchen aus Veroli, *Jdl* 79 (1964), σ. 289-336.

¹²⁴ *AA* 24 (1969), Χρονικά, σ. 302. Marangou 1976, σ. 47, σημ. 242.

¹²⁵ EAM 3750. Βλ. σχετικά Ζερβουδάκη 2007.

¹²⁶ Για θραύσματα πλακιδίων ως σήμανση τάφων σε κατακόμβη, βλ. E. Josi, *RAChr* 3 (1926), σ. 132 κ.ε., εικ. 49, σ. 149, εικ. 62.

πε να συνοδεύει το νεκρό στον τάφο, αλλά ίσως και εν ζωή τον κάτοχό τους.

Αν στην κλασική εποχή η παράσταση του *σπαραγμού* αποτελούσε τον «κωδικό» της ένθεης έκστασης και μανίας¹²⁷, πιθανώς τώρα στον 1ο αι. μ.Χ. η ίδια παράσταση – μία από τις τελευταίες απεικονίσεις του θέματος¹²⁸ – υποδήλωνε την ιδιότητα της κατόχου της ως θιασώτιδος¹²⁹ του Διονύσου και, στην αντίληψη των οικείων της, να θεωρήθηκε η κατάλληλη να τη συνοδεύσει στον τάφο εικόνα, υπόμνηση της μνήσής της στα διονυσιακά μυστήρια¹³⁰, που εξασφάλιζε στους μύστες προστασία απέναντι στους

δαίμονες του Άδη και ευδαίμονα μετά θάνατον ύπαρξη¹³¹.

Η ταφή θα πρέπει να χρονολογηθεί βάσει της περιορισμένης κυκλοφορίας του τύπου των κατόπτρων αριθ. **10** και **11** και της γυάλινης πυξίδας αριθ. **14** γύρω στα μέσα ή το αργότερο στο γ' τέταρτο του 1ου αι. μ.Χ., χρονολογία με την οποία συμφωνούν και τα άλλα κτερίσματα, που έχουν τα παράλληλά τους σε ταφές από την Πομπηία και το *Herculaneum*.

Η άγνοιά μας για τα ακριβή δεδομένα της «ανασκαφής» δεν μας επιτρέπει να γνωρί-

¹²⁷ Moraw, ό.π. (υποσημ. 109), σ. 160, 263. *Provenzale* 1999, σ. 75, 77 κ.ε. Για το θέμα πρόσφατα, βλ. M. Halm-Tisserant, *Kernos* 17 (2004), σ. 119-142· M.-C. Villanueva, *Des Ménades et de la violence dans la céramique attique*, στο J.-M. Bertrand (επιμ.), *La violence dans les mondes grec et romain, Actes du Colloque International, Paris, 2-4 mai 2002*, Paris 2005, σ. 225-243· B.E. Borg, *Gefährliche Bilder? Gewalt und Leidenschaft in der archaischen und klassischen Kunst*, στο B. Seidenstecker - M. Vohler (επιμ.), *Gewalt und Ästhetik. Zur Gewalt und ihrer Darstellung in der griechischen Klassik*, Berlin - New York 2006, σ. 254-257, εικ. 11. Η χρησιμοποιούμενη συχνά στη βιβλιογραφία λέξη *διασπαραγμός* αντί της δόκιμης *σπαραγμός* είναι αμάθυρη, βλ. σχετικά λήμμα στο Liddell - Scott.

¹²⁸ Το θέμα απουσιάζει από τις ρωμαϊκές διονυσιακές σαρκοφάγους, όπως αγνοήθηκε και από τα εργαστήρια των νεοαττικών αναγλύφων, που επέλεξαν την αναπαραγωγή διαφόρων εκδοχών της Χιμαροφόνου, βλ. P. Zanker - B.Ch. Ewald, *Mit Mythen leben. Die Bilderwelt der römischen Sarkophage*, München 2004, σ. 136 και A. Geyer, *Das Problem des Realitätsbezuges in der dionysischen Bildkunst der Kaiserzeit*, Würzburg 1977, σ. 50 κ.ε., 52 κ.ε., 54 κ.ε. Το κλασικό σχήμα του *σπαραγμού* ή σύμφωνα και με την *Provenzale* (1999, σ. 76, σημ. 20-23), το σχήμα της θανάτωσης του Αστύανακτα χρησιμοποιήθηκε στις σαρκο-

φάγους της Μήδειας, M. Schmidt, *Der Basler Medea-sarkophag. Ein Meisterwerk spätantonomischer Zeit*, *Monumenta Artis Antiqua* 3 (χ.χ.). Για την παράδοση του σχήματος, βλ. E. Künzl, *BjB* 169 (1969), σ. 389-390. Βλ. και αργότερα στην παράσταση της σφαγής των Νηπίων, K. Weitzmann (επιμ.), *Age of Spirituality. Late Antique and Early Cristian Art. Third to Seventh Century*, Catalogue of Exhibition, The Metropolitan Museum of Art, New York 1979, σ. 446, αριθ. 406, εικ. 453.

¹²⁹ Για τους όρους *θιασώτης* και *μύστης*, βλ. A.-Fr. Jaccottet, *Choisir Dionysos. Les associations dionysiaques ou la face cachée du dionysisme*, Zürich 2003, σ. 57, 128-129.

¹³⁰ Για τα διονυσιακά μυστήρια, βλ. M.P. Nilsson, *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund 1957· F. Matz, *Gnomon* 32 (1960), σ. 540-552· Jaccottet, ό.π., γενικιά.

¹³¹ R. Turcan, *Pour en finir avec la femme fouettée*, *RA* 1982, 2, σ. 299-300. Μ. Βουτυράς, Παρατηρήσεις σε τρία επιγράμματα, *Ελληνικά* 35 (1984), σ. 45-50. Nilsson, ό.π., σ. 130 κ.ε. S.G. Cole, *Voices Beyond the Grave: Dionysus and the Dead*, στο Th.H. Carpenter - Chr.A. Faraone (επιμ.), *Masks of Dionysus*, Ithaca and London 1993, σ. 276-295, ειδ. 295. Η ίδια, *Life and Death: a New Epigram for Dionysus*, *Epigraphica Anatolica* 4 (1984), σ. 37-49.

ζομε σε ποιιά σχέση με τη σαρκοφάγο με τα κτερίσματα, που εξετάσαμε, βρέθηκε η στήλη της *Στόργης Παμφίλου*¹³². Όπως συνάγεται από το όνομά της, η *Στόργη* ήταν απελευθέρη¹³³. Ανήκε επομένως στη μεσαία κοινωνική τάξη, που στην Αθήνα την εποχή αυτή ευημερούσε οικονομικά, είχε αναγνωρισμένα δικαιώματα μέσα στην πολιτεία και η τάση αυτοπροβολής της, όπως ανέλυσε ο von Moock¹³⁴, εκδηλωνόταν και στις επιτύμβιες στήλες. Η στήλη που στήθηκε στον τάφο της *Στόργης*, με τις κάποιες ιδιορρυθμίες της – το τριπλό ακρωτήριο, τη στροφή της μορφής αριστερά αντί του

συνήθους προς τα δεξιά¹³⁵, τον κύλινδρο που κρατεί η μορφή, ασυνήθιστο για γυναίκες, ως υπαινιγμό ότι πρόκειται για μορφωμένη αστή¹³⁶ – δείχνει μια ξεχωριστή μέριμνα των οικείων της. Ξεχωριστή ήταν και η κτέριση της ταφής που περιείχε η σαρκοφάγος με την αφθονία και την ποικιλία πολυτελών προσωπικών αντικειμένων¹³⁷. Η χρονολογική σύμπτωση της στήλης¹³⁸ με την ταφή στη σαρκοφάγο αναπόφευκτα οδηγεί στο ερώτημα: Ανήκαν τα στολίδια και τα παιχνίδια στη *Στόργη*; Τίποτα δεν το αποδεικνύει αλλά και τίποτα δεν το αποκλείει.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Behrens 1940: G. Behrens, Römische Lose in Tiergestalt, *Germania* 24 (1940), σ. 20-22, πίν. 5-6.
 Beretta - Pasquale 2006: M. Beretta - G. Di Pasquale (επιμ.), *Arts et Sciences. Le verre dans l'Empire Romain*, Florence - Milan 2006 (Κατάλογος έκθεσης).
 D. Ambrosio - De Caloris 1997: A. d'Ambrosio - E. de Caloris, *I monili dall'area Vesuviana*, Roma 1997.
 Deppert-Lippitz 1985: B. Deppert-Lippitz, *Griechisches Goldschmuck*, Mainz 1985.
 Greifenhagen I, 1970: A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall, I. Fundgruppen*, Berlin 1970.
 Greifenhagen II, 1975: A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall, II. Einzelstücke*, Berlin 1975.

- Haevernick 1969: T.E. Haevernick, Hellenistische Glasfingerringe, *JbRGZM* 16 (1969), σ. 175-182 = ανατύπωση: T.E. Haevernick, *Beiträge zur Glasforschung. Die wichtigsten Aufsätze von 1938 bis 1981*, Mainz 1981, σ. 198-203.
 Harden 1987: D.B. Harden, *Glass of the Caesars*, Milan 1987.
 Huelsen 1896: A. Huelsen, *Miscellanea Epigraphica*, *RM* XI (1896), σ. 251.
 Kurke 1999: L. Kurke, *Coins, Bodies, Games, and Gold, The Politics of Meaning in Archaic Greece*, Princeton 1999.
Le Collezioni 1986: *Le Collezioni del Museo Nazionale di Napoli. I mosaici, le pitture, gli oggetti di uso quotidiano, gli argenti, le terrecotte invetrate, i vetri, i cristalli, gli avori*, Napoli - Roma 1986.
 Lloyd Morgan 1976-1977: G. Lloyd Morgan, A New Hand Mirror from Roman Libya, *Libya Anti-*

¹³² Βλ. παραπάνω, υποσημ. 5 και 9.

¹³³ Von Moock 1998, σ. 85 και σημ. 1003.

¹³⁴ Ο.π., σ. 86.

¹³⁵ Ο.π., σ. 48, 63.

¹³⁶ Ο.π., σ. 78.

¹³⁷ Σχετικά με την κτέριση των ταφών και τις σπάνιες περιπτώσεις πλούσιας κτέρισης, βλ. ό.π., σ. 12. Πρβλ. και σημ. 118.

¹³⁸ Ο.π., σ. 160.

- qua XIII-XIV (1976-1977), σ. 213-218, πίν. LVII-LVIII.
- Marangou 1976: L. Marangou, *Bone Carvings from Egypt, I. Greco-Roman Period*. Benaki Museum Athens, Tübingen 1976.
- Matheson 1980: S.B. Matheson, *Ancient Glass in the Yale University Art Gallery*, New Haven 1980.
- Ori di Taranto 1984: E. de Juliis (επιμ.), *Gli Ori di Taranto in età ellenistica*, Milano 1984.
- Palladion 1976: *Palladion Antike Kunst Basel*, Katalog 1976.
- Παπαποστόλου 1983: Ι. Παπαποστόλου, Κτερίσματα ταφής σε ρωμαϊκό μανωλείο στην Πάτρα, *ΑΕ* 1983, σ. 3-34.
- Pinelli - Wasowicz 1986: P. Pinelli - A. Wasowicz, *Catalogue des bois et stucs grecs et romains provenant de Kertch, Musée du Louvre*, Paris 1986.
- Platz-Horster 1979: G. Platz-Horster, στο ΚΙ. Vierneisel (επιμ.), *Römisches im Antikenmuseum. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz*, Berlin 1979.
- Pompei A.D. 79, 1978: *Pompei A.D. 79. Treasures from the National Archaeological Museum Naples and the Pompei Antiquarium. Museum of Fine Arts Boston, The Art Museum of Chicago, Dallas Museum of Fine Arts, American Museum of National History 1978-1979*, Boston 1978.
- Provenzale 1999: V. Provenzale, La ménade et l'enfant ou le paroxysme du délire, *AntK* 42 (1999), σ. 73-81, πίν. 12-13.
- Scatozza Höricht 1989: L.A. Scatozza Höricht, *I monili di Ercolano*, Roma 1989.
- Schoene 1872: R. Schoene, *Griechische Reliefs aus athenischen Sammlungen*, Leipzig 1872.
- Segall 1938: B. Segall, *Museum Benaki. Katalog der Goldschmiede-Arbeiten*, Athen 1938.
- Siviero 1954: R. Siviero, *Gli ori e le ambre del Museo Nazionale di Napoli*, Firenze 1954.
- Stefanelli 1992: L. Pirzio Biroli Stefanelli, *L'oro dei romani gioielli di età imperiale*, Roma 1992.
- Stern 1995: E.M. Stern, *Roman Mold-blown Glass: The Toledo Museum of Art*, Rome 1995.
- Von Moock 1998: D.W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung. Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz 1998.
- Von Saldern 2004: A. von Saldern, *Das antike Glass*, HdArch 2004.
- Weinberg 1992: G.I. Davidson Weinberg, *Glass Vessels in Ancient Greece. Their History Illustrated from the Collection of the National Museum, Athens*, Athens 1992.
- Zahn 1950/51: R. Zahn, Das sogenannte Kindergrab des Berliner Antiquariums, *JdI* 65/66 (1950/51), σ. 264-286.
- Ζερβουδάκη 2007: Η. Ζερβουδάκη, Το Αίαντος ες Κασσάνδραν τόλμημα, στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά - Α.Α. Λαμού - Λ.Γ. Μενδώνη - Ν. Κούρου (επιμ.), *Αμύμονα έργα, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, Αθήνα 2007, σ. 271-280.

JEWELS AND TOYS OF AN ATHENIAN WOMAN OF THE 1st CENTURY AD

† EOS ZERVOUDAKI

This article presents the grave offerings from a rich female burial in a plain sarcophagus found in 1865 during the digging of the foundations of the building of the National Bank of Greece. They were handed in to the Archaeological Society in 1875, were displayed in the Collection of the Varvakeion School and then that of the Athens Technical University, and finally came into the possession of the National Archaeological Museum as late as 1892. The finds were described by Stephanos Koumanoudis in the 703rd issue of the newspaper *Παλιγγενεσία* on 27th July 1865.

The ensemble – apart from a number of silver pyxides and a silver incense-burner, a bronze mirror and some jewellery items of rock crystal, which were not handed in to the Archaeological Society – consists of jewellery: a pair of gold armlets (fig. 1), a gold finger-ring (fig. 2), a small gold shield (fig. 3), a glass finger-ring (fig. 5) and bone pins (fig. 6); funerary jewels: three-, four- and five-lobed gold leaves from the decoration of the dead woman's garment (fig. 4); cosmetic utensils: two silver mirrors from an Italian

workshop (Lloyd Morgan's type I) (figs 7-8), a Syro-Palestinian glass pyxis (fig. 9) and ivory spatulas (fig. 10); toys (natural knucklebones, numbered dice in the shape of geese, a dice in the shape of a pig, an ivory hare (figs 11-14), two models of chestnuts and an icosahedron made of rock crystal (figs 15-16), as well as a variety of other items, such as fragments of ivory caskets (fig. 17) and a diptych. Finally, an ivory plaque of a well-known type with a relief representation of a Maenad in a scene of *sparagmos* (fig. 18), which accompanied the dead woman, probably indicates that she had been initiated into the Dionysiac Mysteries.

The burial is dated to about the middle or third quarter of the 1st c. AD, a date which coincides with that of the marble relief grave stele of the freedwoman *Storge daughter of Pamphilos* (Von Moock 1998, no. 400, pl. 55c) formerly in a private collection and now missing, which was found in the same excavation trenches. It is not improbable that the sarcophagus containing the offerings was that of *Storge*.

Η «ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΚΙΒΩΤΟΥ ΣΤΗΝ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ» ΣΕ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΞΑΝΘΗ ΠΡΟΕΣΤΑΚΗ

Η «Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ» είναι ένα βιβλικό θέμα, το οποίο στην εικονογραφία εμφανίζεται ήδη από τον 3ο αιώνα και είτε απαντά μεμονωμένα είτε ανήκει στον κύκλο των περιπλανήσεων της Κιβωτού. Είναι ενδιαφέρον να διακρίνουμε σε αυτή τη μελέτη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την παράσταση, καθώς πολλές φορές συγχέεται από τους αρχαιολόγους και τους ιστορικούς της τέχνης με άλλες απεικονίσεις από τον κύκλο της Κιβωτού.

Κατά τη βυζαντινή εποχή, ενώ απαντά συχνά στα χειρόγραφα, δεν συναντάται στη μνημειακή ζωγραφική. Αντίθετα, στη μεταβυζαντινή εντοιχία ζωγραφική η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ είναι μια αγαπητή παράσταση στους ζωγράφους τόσο της Κρητικής Σχολής όσο και της Σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας.

Η παράσταση εικονογραφεί το βιβλικό επεισόδιο του κειμένου των Βασιλειών Β΄,

κεφ. 6: 1-8¹. Στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες ακολουθείται ο ίδιος εικονογραφικός τύπος, σύμφωνα με τον οποίο απεικονίζεται η Κιβωτός του Μωυσή σε κωνικό σχήμα πάνω σε άμαξα που τη σέρνουν δύο βόδια. Στο αέτωμα της κιβωτού εικονίζεται η μορφή της Παναγίας. Την κιβωτό φυλάσσουν δύο σεραφείμ. Λίγο πιο πίσω, σε δεύτερο επίπεδο, ο Δαβίδ παίζει κινύρα μαζί με άλλους μουσικούς, οι οποίοι κρατούν διάφορα όργανα. Στο βάθος παριστάνεται η περιτειχισμένη Ιερουσαλήμ. Μπροστά από την κιβωτό εικονίζεται δύο φορές ο Ουζά: τη μία φορά γονατιστός, τη στιγμή που πλήττεται για την ασέβειά του από τον Θεό, και μία δεύτερη φορά που κείται νεκρός στο έδαφος.

Στον Αθω, στο καθολικό της Μονής της Λαύρας (1535)² η παράσταση επιγράφεται: *Η ΚΙΒΩΤΟΣ ΕΡΟΜΕΝΗ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΕΙ Ι(ε-ρουσα)ΛΗΜ*. Στη Μονή Σταυρονικήτα (1546)³ (εικ. 1) διαβάζουμε την ίδια επιγραφή ορ-

¹ Ο Δαβίδ συγκέντρωσε τους εκλεκτούς του Ισραήλ για να μεταφέρουν την Κιβωτό του Μωυσή από τον οίκο Αβιναδάβ στην Ιερουσαλήμ. Την Κιβωτό του Μωυσή τοποθέτησαν πάνω σε άμαξα που έσερναν βόδια και την οδηγούσαν οι δύο γιοι του Αβιναδάβ, ο Ουζά και ο Αχιώ. Ο Αχιώ προπορεύεταν, ενώ ο Ουζά ακολουθούσε. Ο Δαβίδ και όλος ο λαός του Ισραήλ προχωρούσε μπροστά και έπαιζε κάθε είδους μουσικά όργανα. Όταν έφθασαν στο αλώνι του Ναχών, ο Ουζά επειδή νόμισε ότι τα βόδια κλόνισαν την άμαξα άπλωσε το χέρι του και άγγιξε την κιβωτό. Ο Θεός, όμως, θύμωσε

με αυτή του την ασέβεια και «πάταξε» αυτόν. Ο Ουζά πέθανε εκεί δίπλα στην κιβωτό. Και λυπήθηκε ο Δαβίδ για το χαμό του και ονόμασε τον τόπο Φαρές-Ουζά.

² G. Millet, *Monuments de l'Athos, Les peintures*, I, Paris 1927, πίν. 118.3. Να σημειώσουμε όμως, ότι στο εικονογραφικό ευρετήριο του βιβλίου δεν αναφέρεται η Κιβωτός.

³ Μ. Κατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, έκδοση Ι. Μονής Σταυρονικήτα, Αγίου Όρους 1986, σ. 48-49, εικ. 65.

Εικ. 1. Μονή Σταυρονικήτα (1546, Θεοφάνης ο Κρης). Η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ (Μ. Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ι. Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1986, εικ. 65).

θογραφημένη: *Η ΚΙΒΩΤΟΣ ΑΙΡΟΜΕΝΗ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΕΙ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ*. Στη Μονή Διονυσίου (1547) η απεικόνιση εντάσσεται σ' ένα μικρό κύκλο, αφού τη Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ⁴ ακολουθεί η αφιέρωσή της στο ναό του Σολομώντα⁵ και η Σκηνή του Μαρτυρίου⁶. Στη Μονή Δοχειαρίου (1568) δεν συναντάται η Μεταφορά της Κιβωτού

στην Ιερουσαλήμ αλλά μία άλλη παράσταση σε σχέση με την Κιβωτό: η αφιέρωσή της στο ναό του Σολομώντα⁷. Παρόμοια και στην Πορταίτισσα της Λαύρας (1719)⁸.

Στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με τα μνημεία του Άθω απεικονίζεται επίσης η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ στη Μονή Βαρλαάμ στα Μετέωρα⁹. Κατά τον Μ.

⁴ Millet, ό.π., πίν. 201.2, όπου διαβάζουμε την επιγραφή: *Η ΚΙΒΩΤΟΣ ΕΠΙΦΕΡΟΜΕΝΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ*. Βλ. επίσης Π. Βοκοτόπουλος (γεν. επιμ.), *Τοιχογραφίες Καθολικού Μονής Διονυσίου*, Άγιον Όρος 2006, εικ. 142.

⁵ Millet, ό.π., πίν. 201.1, όπου η επιγραφή: *Η ΚΙΒΩΤΟΣ ΑΙΡΟΜΕΝΗ ΥΠΟ ΤΩΝ ΙΕΡΕΩΝ*. Βλ. επίσης Βοκοτόπουλος, ό.π., εικ. 143.

⁶ Millet, ό.π., πίν. 196.2, με την επιγραφή: *Η ΣΚΗΝΗ ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ*.

⁷ Millet, ό.π., πίν. 219.3, με την επιγραφή: *Η ΠΑΛΑΙ ΚΙΒΩΤΟΣ ΕΠΙΦΕΡΟΜΕΝΗ ΥΠΟ ΤΩΝ ΙΕΡΕΩΝ*.

⁸ Millet, ό.π., πίν. 263.1-2.

⁹ Μ. Χατζηδάκης, Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Τα καλλιτεχνικά κέντρα. *Η πεντακοσιοστή επέτειος από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. *L'Hellénisme Contemporain*, Αθήνα 1953, εικ. 21. Στη λεζάντα σημειώνεται κατά λάθος ότι πρόκειται για παράσταση των Αίωνων, ενώ εικονίζεται η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ. Ο Α. Ξυγγόπουλος (*Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση*, Αθήνα 1957, σ. 118, σημ. 5) επισημαίνει επίσης, ότι εκ παραδρομής ο Χατζηδάκης σημείωσε Αίονους, ενώ εικονίζεται η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ.

Χατζηδάκη απεικόνιση με θέμα τη Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ συναντάται και στο νέο καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (1552)¹⁰. Στη Μονή Φιλανθρωπικών¹¹ η παράσταση εικονίζεται στο νότιο τοίχο του νότιου εξωνάρθηκα (1560), στη ζωγραφική φάση που αποδίδεται στον Γεώργιο και Φράγγο Κονταρή, στον ίδιο τύπο που συναντήσαμε στον Άθω και στα Μετέωρα. Στη Μονή Φιλανθρωπικών, όμως, το θέμα είναι εντεταγμένο μέσα σ' έναν αφηγηματικό κύκλο περιπλανήσεων της Κιβωτού, ο οποίος ξεκινά

με την εγκατάσταση του Θυσιαστηρίου στην έρημο και κλείνει με την αφιέρωσή της στο ναό του Σολομώντα, στα Άγια των Αγίων.

Το θέμα της Μεταφοράς της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ επιλέγει να απεικονίσει ο Δημήτριος Κακαβάς (1599-1635)¹² σε δύο μνημεία, στη Μαλεσίνα (εικ. 2), στο καθολικό της Παναγίας Μελινίτζης (1599) και στο καθολικό της Μονής της Γόλας (1632), στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με τις προηγούμενες τοιχογραφίες. Στη Μαλεσίνα η παράσταση έχει υποστεί πολλές φθορές και η

¹⁰ Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα 1990, σ. 40, χωρίς όμως να δημοσιεύεται φωτογραφία.

¹¹ Μ. Γαριδής - Α. Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα 1993, εικ. 360, σ. 14 και 26. Στη λεξάντα της εικ. 360 σχετικά με τη Μεταφορά της Κιβωτού σημειώνεται ότι εικονογραφείται το βιβλικό χωρίο Βασιλειών Α', κεφ. 6, όπου αναφέρεται το επεισόδιο της αιχμαλωσίας της Κιβωτού από τους Φιλιστιούς. Η επιγραφή της παράστασης δεν σώζεται. Θεωρώ όμως ότι η Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου (*Οι τοιχογραφίες της Μονής των Φιλανθρωπικών στο νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004, σ. 207) ορθώς αναγνωρίζει την παράσταση ως Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ. Όπως στη Μαλεσίνα και τη Γόλα ιστορείται το επεισόδιο της Μεταφοράς της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ σύμφωνα με το κεφ. 6: 1-9 των Βασιλειών Β', εφόσον όλα τα εικονογραφικά στοιχεία συμφωνούν με αυτό το κείμενο (ο Δαβίδ παίζει την κινύρα μαζί με άλλους μουσικούς, ενώ στο βάθος απεικονίζεται η περιτειχισμένη Ιερουσαλήμ, δίπλα η κιβωτός επάνω σε άμαξα που τη σέρνουν δύο βόδια και μπροστά από την κιβωτό εικονίζεται δύο φορές ο Ουζά, γονατιστός καθώς πλήττεται από τον Θεό και νεκρός στο έδαφος).

¹² Ο Δημήτριος Κακαβάς είναι ένας ζωγράφος που δεσπόζει με το έργο του στην Πελοπόννησο στα τέλη του 16ου και στο α' μισό του 17ου αιώνα. Η καλλιτεχνική του δραστηριότητα καλύπτει μια περίοδο 42 χρόνων κατά την οποία υπέγραψε εννέα διαφορετι-

κά διακοσμητικά σύνολα. Το πρώτο μνημείο που φιλοτέχνησε με τοιχογραφίες και συνυπέγραψε με τον αδερφό του Μαρίνο Κακαβά χρονολογείται στα 1593. Το καθολικό της Παναγίας Μελινίτζης στη Μαλεσίνα αποτελεί το πρώτο ζωγραφικό σύνολο που υπέγραψε μόνος του στα 1599. Ακολουθούν ο ναός της Αγίας Μαρίνας στο Χίλιομοδι Κορινθίας το 1607, ο ναός του Αγίου Δημητρίου στα Αθήκια Κορινθίας το 1611, το καθολικό της Μονής Αγίων Αναργύρων στον Βασσαρά Λακωνίας και ο ναός του Αγίου Βλασίου στα Τζιντζίνα το 1621, ο δισυπόστατος ναός των Αγίων Νικολάου και Δημητρίου στην Αναβρυτή το 1625, το καθολικό της Μονής της Γόλας το 1632 και το καθολικό της Μονής Μαρδακίου το 1635, όλα έργα των οποίων τη γενική εποπτεία υπογράφει ο Δημήτριος Κακαβάς. Για το έργο των ζωγράφων Κακαβά, βλ. ειδικότερα: Ξ. Προεστάκη, *Ο Δημήτριος Κακαβάς και η ζωγραφική στο καθολικό της Μονής της Παναγίας στη Μαλεσίνα. Συμβολή στη μελέτη του έργου των ζωγράφων Κακαβά (Θεοδοσίου, Μαρίνου, Δημητρίου και Θεόδουλου), 16ος-17ος αιώνας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα - Ιωάννινα 2004· η ίδια, *Συμβολή στη μελέτη του έργου των ζωγράφων Θεοδοσίου, Μαρίνου, Δημητρίου και Θεόδουλου Κακαβά, Πρακτικά του Γ' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών, Ναύπλιο 18-20 Φεβρουαρίου 2005*, Αθήνα 2006, σ. 121 κ.ε.: η ίδια, *Μεταβυζαντινές παραστάσεις με την παραβολή των κακών γεωργών του αμπελώνος, Βυζαντινός Λόγος* 15 (2006), σ. 317 κ.ε.

Εικ. 2. Μαλεσίνα, Μονή Παναγίας (1599, Δημήτριος Κακαβάς). Η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ.

επιγραφή σώζεται με ελλείψεις: *Η ----- ΤΗ ΠΟΛΗ ΙΕΡΟΥΣ----*. Στο καθολικό της Μονής της Γόλας διαβάζουμε ολόκληρη την επιγραφή: *Η ΚΙΒΩΤΟΣ ΦΕΡΟΜΕΝΗ ΕΝ ΤΙ ΠΟΛΛΗ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ*.

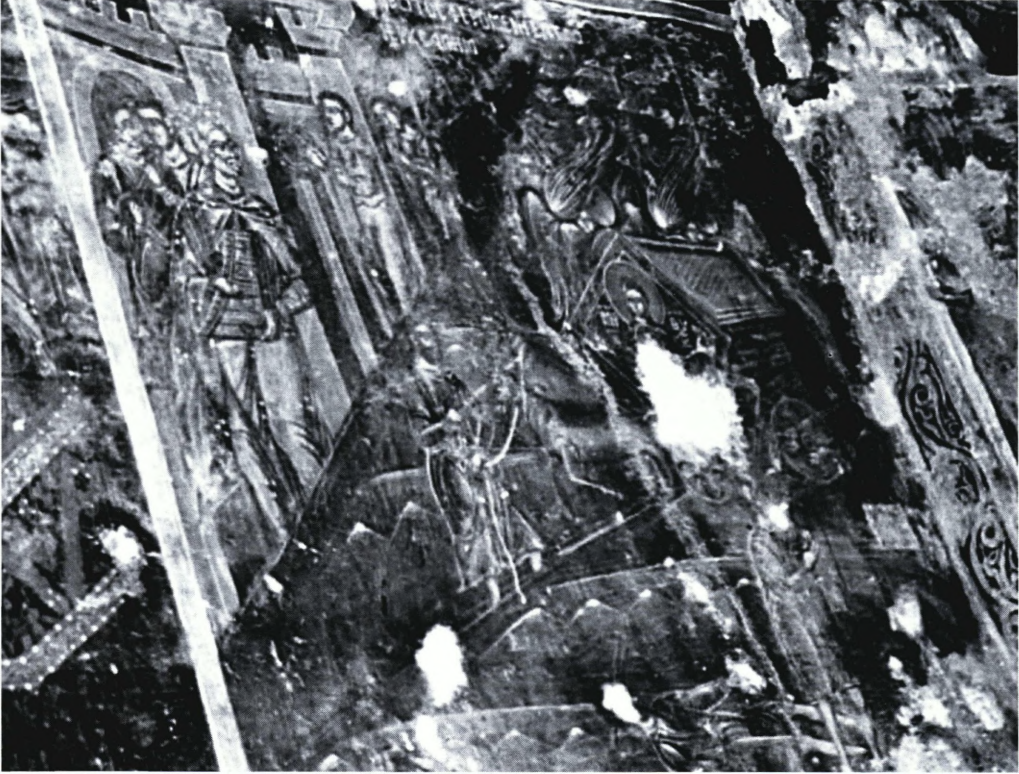
Η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσα-

λήμ απαντά συχνά επίσης στα μνημεία του 17ου αιώνα, στη Μονή Μεταμορφώσεως στο Δρυόβουνο¹³, στην Παντάνασσα στον Μυστρά (εικ. 3), στο ιερό στη ζωγραφική φάση που αποδίδεται στο 17ο αιώνα¹⁴, στο ναό της Κοίμησης στην Καλαμπάκα, στο καθο-

¹³ Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991, σ. 203 και 205, όπου σημειώνει ότι η σκηνή αποδίδει πρό-

τυπο ανάλογο με τη σκηνή στη Μονή Βαρυλαάμ.

¹⁴ Προσωπική παρατήρηση.

Εικ. 3. Μυστράς, Παντάνασσα. Η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ (17ος αι.).

λικό του Αγίου Στεφάνου στη Μονή Κορώνας¹⁵, στη Μονή της Πέτρας στα Άγραφα¹⁶ κ.α. Την παράσταση περιγράφει και ο Διονύσιος εκ Φουρνά στην *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*¹⁷ με κύρια συνθετικά τον Δαβίδ να συνοδεύει την κιβωτό παίζοντας κινύρα, πλήθος λαού να ακολουθεί και το επεισόδιο με τον Ουζά πεσμένο στο έδαφος.

Σε όλες σχεδόν τις παραπάνω μεταβυζαντινές παραστάσεις όσες μπορούμε να ανιχνεύσουμε, η μορφή της Παναγίας εικονίζεται στο αέτωμα της κιβωτού δηλώνοντας με σαφήνεια τη συμβολική και εννοιολογική της σχέση με την παράσταση, η οποία με αυτό τον τρόπο εντάσσεται στον κύκλο των προεικονίσεων της Θεοτόκου, σύμφωνα με την

¹⁵ I. Vitaliotis, *Le vieux catholicon du monastère Saint-Étienne aux Météores, La première phase des peintures murales*, Septentrion Presses Universitaires, France 2001, σ. 102 κ.ε., εικ. 51-52.

¹⁶ Στ. Σδρόλια, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των*

Αγράφων το 17ο αιώνα, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2000, σ. 134-135.

¹⁷ Διονύσιον του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης...*, εκδομένη υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Εν Πετρούπολει 1909, ανατύπωση Κ.Χ. Σπανού, Αθήνα χ.χ., σ. 62.

Μουρίκη¹⁸. Η Κιβωτός του Μωυσή¹⁹ παραβάλλεται με την Παναγία, την πνευματική κιβωτό του Λόγου του Θεού. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός στην πρώτη από τις Ομιλίες του που είναι αφιερωμένες στην Κοίμηση της Θεοτόκου αναφέρει: *Σὲ βάτος προέγραψε, πλάκες θεόγραφοι προεχάραξαν, νόμον ἢ κιβωτὸς προϊστόρησε, στάμνος χρυσή καὶ λυχνία, καὶ τράπεζα καὶ ράβδος Ἀαρῶν ἢ βλαστήσασα, ἐμφανῶς προετύπωσαν*²⁰. Από την Δ' Οικουμενική Σύνοδο (451) και μετά, οπότε αποσαφηνίστηκε ο ρόλος της Παναγίας ως Θεοτόκου, η εκκλησιαστική υμνογραφία πλουτίστηκε με λεξιλόγιο από τις τυπολογικές συσχετίσεις της Παναγίας. Αναφορικά με την κιβωτό η Παναγία χαρακτηρίζεται: *κιβωτὸς θεοκατοίκητος, κιβωτὸς τῆς καινῆς διαθήκης κεχρυσωμένη, κιβωτὸς λογικῆ ἔμψυχος καὶ ζῶσα, κιβωτὸς καὶ πλάξ τοῦ νόμου τῆς χάριτος, κιβωτὸς νοητὴ τὰς πλάκας τοῦ νόμου φέρουσα, ἀλλὰ τὸν τοῦ νόμου ποιη-*

*τὴν, χώρα Θεοῦ τοῦ ἀχωρήτου, χωρήσασα ἐν γαστρὶ τὸν ἀχώρητον Λόγον*²¹. Σχετικά με την αγιότητα της Παναγίας, ο Πατριάρχης Γερμανός σχολιάζει στις Ομιλίες του²² ότι η Θεοτόκος είναι η μόνη από τις γυναίκες που εισχώρησε στο ιερότερο μέρος του ναού, στα Ἅγια των ἁγίων, εκεί που βρίσκεται η Θεία Κιβωτός, όπου μόνον ο ανώτατος ιερέας επιτρέπεται να εισέλθει μία φορά το χρόνο. Ἐτσι, στη γιορτὴ των Εισοδίων της Θεοτόκου, την 21η Νοεμβρίου διαβάζονται κατά το Μεγάλο Εσπερινο²³ τα χωρία της Εξόδου (κεφ. 40: 1-5, 9-10, 16 και 34-35) που αναφέρονται στην κιβωτό και τη σκηνή του μαρτυρίου.

Ενώ λοιπόν υπάρχει μια ανάπτυξη των βιβλικών προεικονίσεων της Παναγίας ήδη από τον 5ο αιώνα στην εκκλησιαστική γραμματολογία²⁴, στη βυζαντινή εικονογραφία τα προωμότερα παραδείγματα εμφανίζονται σε μικρογραφίες χειρογράφων από τον 9ο αιώνα και μετά²⁵. Η Κιβωτός ως τύπος της Πα-

¹⁸ Για τις βιβλικές προεικονίσεις της Παναγίας, βλ. Ντ. Μουρίκη, Αι βιβλικά προεικονίσεις της Παναγίας εις τον τρούλλον της Περιβλέπτου του Μυστρά, *ΑΔ* 25 (1975), Μελέτες, σ. 217-251. Πηγή των βιβλικών προεικονίσεων της Παναγίας είναι τα εξηγητικά κείμενα, οι Ομιλίες, οι Σειρές και οι *Catena*, καθώς και η εκκλησιαστική υμνογραφία. Τα ομιλητικά κείμενα και οι ὕμνοι ἀντλήσαν το βασικό περιεχόμενό τους από την Παλαιὰ Διαθήκη.

¹⁹ Περιέχει το μάννα, τη ράβδο του Ααρών και τις πλάκες του νόμου. Είναι ο φορητός ναός των Εβραίων που τους ακολουθεῖ σε κάθε τους μετακίνηση, από την Ἐξοδό τους από την Αίγυπτο μέχρι την εγκατάσταση της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ, στο ναό του Σολομώντα, στα Ἅγια των ἁγίων. Η Κιβωτός περιγράφεται στην Ἐξοδο, κεφ. 37.

²⁰ *PG* 96, 712.

²¹ Σ. Ευστρατιάδης, *Η Θεοτόκος εν τη υμνογραφία*,

Παρίσι 1930, σ. 35, 86.

²² *PG* 98, 293, 304, 309, 311.

²³ *Μηναιον του Νοεμβριου*, έκδοσις της Αποστολικῆς Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, εν Αθήναις 1981³, σ. 144 κ.ε.

²⁴ Μουρίκη, *ό.π.* (υποσημ. 18), σ. 220.

²⁵ Ὅπως στο ψαλτήρι του ἁγίου Ὁρους, Παντοκράτορος 61, όπου η Παναγία ταυτίζεται με το ὄρος Σιών και την Ιερουσαλήμ, βλ. S. Der Nersessian, *Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion, The Kariye Djami*, τ. 4, *Studies in the Art of Kariye Djami and its Intellectual Background*, London 1975, σ. 311 και S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers grecs du moyen âge, Pantocrator 61, Paris. grec. 20, British Museum 40731*, Paris 1966, πίν. 18, fol. 121r. Βιβλικά χωρία που προεικονίζουν την Παναγία συναντώνται σε μεταγενέστερα χειρόγραφα, όπως το Parisinus gr. 1208 και το Vaticanus gr. 1162, βλ. Dufrenne, *ό.π.*, σ. 312.

ναγίας συναντάται σε χειρόγραφα²⁶, αλλά και σε φορητές εικόνες στο θέμα «Άνωθεν οι Προφήται»²⁷, όπου οι προεικονίσεις της Παναγίας μέσω συμβόλων είναι σαφείς.

Στη μνημειακή ζωγραφική η Κιβωτός ως προεικόνιση της Θεοτόκου συναντάται το 14ο αιώνα σε παραστάσεις με τον Μωυσή και τον Ααρών, οι οποίοι στέκονται ένθεν και ένθεν της Αγίας Τράπεζας, πάνω στην οποία τοποθετείται η Κιβωτός²⁸. Επίσης, απαντά και σε παραστάσεις του τύπου «Άνωθεν οι Προφήται» με την καθιερωμένη εικονογραφία, όπως π.χ. στο ναό της Bogorodica Ljeviska στο Prizren (1308), όπου ο Δαβίδ κρατά την Κιβωτό πάνω στην οποία απεικονίζεται η μορφή της Παναγίας²⁹.

Μέσα σε αυτό τον κύκλο των προεικονί-

σεων της Θεοτόκου εντάσσεται προφανώς και η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ με την απεικόνιση της Παναγίας στο αέτωμα της Κιβωτού στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες.

Το θέμα της Μεταφοράς της Κιβωτού, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, έχει βιβλική καταγωγή και συναντάται στη μνημειακή ζωγραφική ήδη από τον 3ο αιώνα. Η παλαιότερη παράσταση βρίσκεται στη συναγωγή της Δούρας Ευρωπού³⁰, εκεί όμως με καθαρά αφηγηματικό χαρακτήρα χωρίς συμβολική σημασία. Στη βυζαντινή εποχή συναντάται συχνά σε χειρόγραφα³¹.

Στη μνημειακή ζωγραφική, από όσο γνωρίζω, η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ δεν συναντάται. Σε σχέση με την Κι-

²⁶ Όπως στο χειρόγραφο της Σμύρνης του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, στις Ομιλίες του Ιακώβου του Κοκκινόβαφου, βλ. Der Nersessian, ό.π., σ. 312, 314, στο Vaticanus gr. 747 (1070-1080), στην Οκτάτευχο της Μονής Βατοπεδίου, αριθ. 602 (τελευταίες δεκαετίες του 13ου αι.), στο Vaticanus gr. 746 (1150) κ.α., βλ. K. Weitzmann - M. Bernabò with the collaboration of Rita Tarasconi, *The Byzantine Octateuchs. Mount Athos, Vatopedi Monastery, Codex 602. Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, Codex Pluteus S. 38. Istanbul, Topkapı Sarayı Library, Codex G.I.8. Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codex Vaticanus graecus 746 and Codex Vaticanus graecus 747. Smyrna (Olim), Evangelical School Library, Codex A.I., I-II, Princeton 1999, ειχ. 1159-1171, 1186-1191, 1193-1194.*

²⁷ Με την απεικόνιση γύρω από τη μορφή της Παναγίας προφητών, οι οποίοι κρατούν σύμβολα που την απεικονίζουν, όπως για παράδειγμα στην εικόνα του 12ου αιώνα στη Μονή Σινά, βλ. Der Nersessian, ό.π., σ. 313 και Μουρίκη, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 223 και 240 κ.ε.

²⁸ Συγκεκριμένα παραδείγματα συναντώνται στο Lesnovo (N.L. Okunev, *Lesnovo. L'art byzantin chez les Slaves. Dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, I: Les Balkans, Paris 1930, σ. 238-239 και πίν. 34), στην

Gračanica (VI. Petković, *La peinture serbe du Moyen Age*, Beograd 1930-1934, II, πίν. 60), στους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης (Der Nersessian, ό.π., ειχ. 3) κ.α.

²⁹ Der Nersessian, ό.π., σ. 315, σημ. 64.

³⁰ K. Weitzmann - H. Kessler, *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art*, Washington 1990, σ. 94-98, ειχ. 6, 134-135. Πρέπει να σημειώσουμε επίσης, ότι στη Δούρα Ευρωπό το επεισόδιο με τον Ουζά απεικονίζεται στην παράσταση της αιχμαλωσίας της Κιβωτού από τους Φιλιστίους και τη μεταφορά της στο ναό Δαγών (Βασιλειών Α', κεφ. 5: 1-5, 6: 1-12), και όχι στην παράσταση της Μεταφοράς της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ που περιγράφεται στο Βασιλειών Β', κεφ. 6: 1-8. Τέτοιες συγχύσεις έχουν ξανά παρατηρηθεί στη Δούρα Ευρωπό, βλ. Weitzmann - Kessler, ό.π., σ. 75-80, ειχ. 1, 5, 105.

³¹ Όπως στο χειρόγραφο των Βασιλειών του Βατικανού, κώδικας 333, fol. 46r, του 11ου αιώνα, βλ. Weitzmann - Kessler, ό.π., σ. 96 κ.ε., όπου και άλλα παραδείγματα της Μεταφοράς της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ. Για τον κώδικα Vaticanus gr. 333, βλ. επίσης J. Lassus, *L'illustration byzantine du Livre des Rois: Vaticanus Graecus 333*, Paris 1973, σ. 72, ειχ. 86.

βωτό όμως, στην παλαιολόγεια εποχή, συγχνή είναι η παράσταση με τον Μωυσή και τον Ααρών εκατέρωθεν της Αγίας Τράπεζας, πάνω στην οποία βρίσκεται η Κιβωτός, όπως είπαμε παραπάνω.

Το θέμα της Μεταφοράς της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ εντάσσεται μέσα σ' έναν κύκλο περιπλανήσεων της Κιβωτού από την Έξοδο μέχρι την αφιέρωσή της στο ναό του Σολομώντα (Έξοδος, Ιησούς του Ναυή, Βασιλειών Α', Β', Γ'). Έτσι, στο παρεκκλήσιο του Kariye Djami³² συναντάμε τη Μεταφορά της Κιβωτού από τους ιερείς και την αφιέρωσή της στο ναό του Σολομώντα (Βασιλειών Γ', κεφ. 8-11), η οποία εικονογραφείται σε τέσσερα επεισόδια: στη μεταφορά της Κιβωτού από τους ιερείς, τη μεταφορά των ιερών σκευών, την εγκατάσταση της Κιβωτού στα Άγια των Αγίων και τον Σολομώντα με το λαό του Ισραήλ μπροστά στην Κιβωτό να παρακολουθούν την τελετή. Η μορφή της Παναγίας δεν απεικονίζεται σε καμιά από τις τέσσερις παραστάσεις. Είναι προφα-

νές, όμως, ότι η Κιβωτός και τα ιερά σκεύη (η επτάφωτη λυχνία και η στάμνος του μάννα) είναι προεικονίσεις της Θεοτόκου, όπως και η παράσταση της Μεταφοράς της Κιβωτού στο ναό του Σολομώντα, η οποία προεικονίζει τα Εισόδια της Θεοτόκου και την παραμονή της στο ναό³³. Στο Kariye Djami, όμως, δεν απεικονίζεται η παράσταση της Μεταφοράς της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ με τον Δαβίδ να συνοδεύει την Κιβωτό παίζοντας κινύρα, το λαό να ακολουθεί και τον Ουζά να πίπτει από το χέρι του Θεού.

Στον κύκλο των περιπλανήσεων της Κιβωτού μπορεί να ενταχθεί και η παράσταση της Μεταφοράς της Κιβωτού από τον Ιορδάνη ποταμό, η οποία εικονίζεται στο молδαβικό ναό Curtea de Arges (14ος αι.)³⁴, σε συνάρτηση με τον Ιησού του Ναυή (Ιησούς του Ναυή, 3: 14-17)³⁵. Και εδώ, όμως, δεν έχουμε Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι γενικά η Μεταφορά της Κιβωτού στις

³² P. Underwood, *The Kariye Djami*, τ. 1, *Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York 1966, σ. 228-232, τ. 3, *The Frescoes*, New York 1966, πίν. 453-460 και τ. 4, *Der Nersessian*, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 303-349.

³³ Βλ. Underwood, ό.π., τ. 1, σ. 223, 228 κ.ε. και *Der Nersessian*, ό.π., σ. 338. Στο ναό της Πορταΐτσας στη Λαύρα δεν εικονίζεται η μορφή της Παναγίας στην Κιβωτό (Millet, ό.π. (υποσημ. 2), πίν. 263.1-2). Παρ' όλα αυτά, η Κιβωτός δεν παύει να προεικονίζει τη Θεοτόκο.

³⁴ O. Tafrafi, *Monuments byzantins de Curtea de Arges*, Paris 1931, σ. 209.

³⁵ Άλλωστε, είναι γνωστές και οι μικρογραφίες βυζαντινών χειρογράφων, όπως του Vaticanus gr. 747, fol. 218r και 220r, του κώδικα G.I.8 της Βιβλιοθήκης Τorkapri της Κωνσταντινούπολης, fol. 477r και 480r,

του Vaticanus gr. 746, fol. 443r και 446r, του κώδικα 602 της Μονής Βατοπεδίου, fol. 344v, 345v και 351r, και του κώδικα 431 της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, fol. II και IV-V (Weitzmann - Bernabò, ό.π. (υποσημ. 26), πίν. 1159 και 1184, 1161 και 1189, 1163 και 1191, 1164, 1171 και 1193, 1166 και 1186, αντίστοιχα), που εικονογραφούν το πέρασμα της Κιβωτού από τον Ιορδάνη ποταμό και την πολιορκία της Ιεριχούς (Ιησούς του Ναυή, 3: 14-17 και 6: 1-13). Μία ακόμη παράσταση που μπορεί να ενταχθεί στον κύκλο των περιπλανήσεων της Κιβωτού είναι η αιχμαλωσία της από τους Φιλισταίους και η μεταφορά της στο ναό Δαγών (Βασιλειών Α', κεφ. 5: 1-5, 6: 1-12), που απεικονίζεται στο βυζαντινό χειρόγραφο κώδικα 333, fol. 45v της Βιβλιοθήκης του Βατικανού (Lassus, ό.π., σ. 39, ειχ. 12), αλλά και στη συναγωγή της Δούρας Ευρωπού (Weitzmann - Kessler, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 75 κ.ε., ειχ. 1, 5, 105).

Εικ. 4. Χαλκογραφία του I. Sadeler (από σχέδιο του Iohan W(inghe;)). Η Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ (16ος αι.) (I. Ρηγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία*, Αθήνα 1979, εικ. 18).

διάφορες περιπλανήσεις της, θέμα που στη μεταβυζαντινή τέχνη συναντάται πολύ συχνότερα, απαντά επίσης και σε χαρακτηριστικά δυτικής προέλευσης την ίδια εποχή. Ο Ιοανν Sadeler το 16ο αιώνα απεικονίζει σε χαρακτηριστικό από σχέδιο του Iohan W(inghe;) τη Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ³⁶ (εικ. 4) με τον Δαβίδ να παίζει την κινύρα, μουσικούς να παίζουν διάφορα άλλα όργανα, την κιβωτό πάνω σε άμαξα που τη σέρνουν δύο βόδια και από πίσω το λαό να ακολουθεί καθώς μπαίνουν στην Ιερουσα-

λήμ. Δεν εικονίζεται, όμως, ούτε η μορφή της Θεοτόκου στην Κιβωτό ούτε το επεισόδιο με τον Ουζά, εικονογραφικά στοιχεία απαραίτητα στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες.

Το θέμα της Μεταφοράς της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ συναντάται και σε μεταβυζαντινές φορητές εικόνες του 17ου αιώνα, οι

³⁶ I. Ρηγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία*, Αθήνα 1979, εικ. 18 και σ. 5.

Εικ. 5. Χαλκογραφία του I. Sadeler. Η Μεταφορά της Κιβωτού από τους ιερείς στην πολιορκία της Ιεριχούς (16ος αι.) (I. Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική*, Α', Αθήνα 1998, εικ. 48).

ποίες είναι επηρεασμένες από τα δυτικά χαρακτηριστικά και τη δυτική τεχνοτροπία. Για παράδειγμα αναφέρουμε την εικόνα τέμπλου «Άνωθεν οι Προφήται» του Εμμανουήλ Σκορδίλη (περ. 1670) στο ναό του Άη Γιάννη στα Βατικιώτικα Τήνου³⁷. Σε μία από τις μικρές σκηνές που συνοδεύουν την Παναγία στο πλαίσιο της εικόνας απεικονίζεται ο Δαβίδ παίζοντας κινύρα και η Μεταφορά της Κιβωτού, χωρίς τη μορφή της Θεοτό-

κου στην Κιβωτό και χωρίς το επεισόδιο με τον Ουζά.

Τις περισσότερες φορές, όμως, το θέμα της Μεταφοράς της Κιβωτού είναι συνδεδεμένο με τον Ιησού του Ναυή. Έτσι, σε άλλο χαρακτηριστικό ο I. Sadeler απεικονίζει από σχέδιο του Martin de Vos τη Μεταφορά της Κιβωτού από τους ιερείς στην πολιορκία της Ιεριχούς (Ιησούς του Ναυή, 6: 1-13)³⁸ (εικ. 5). Αυτά τα δύο χαρακτηριστικά μπορούμε να

³⁷ I. Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού και συμπληρωματικός κατάλογος εικόνων του Θ. Πουλάκη*, Β', Αθήνα 2006, σ. 113 κ.ε., εικ. 221 και 227.

³⁸ Ο I. Ρηγόπουλος (*Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού*, Α', Αθήνα 1998, εικ. 48, σ. 100-102) θεωρεί ότι πρόκειται για απεικόνιση της Μεταφοράς της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ, ενώ το χαρακτηριστικό δεν συμ-

Εικ. 6. Θωράκιο τέμπλου στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Έξω Χώρα Ζακύνθου (1701-1719). Η Μεταφορά της Κιβωτού από τους ιερείς στην πολιορκία της Ιεριχούς (Ι. Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική*, Α', Αθήνα 1998, εικ. 46).

τα θεωρήσουμε ως πρότυπα δύο παραστάσεων, από τις οποίες η μία βρίσκεται σε φορητή εικόνα της Συλλογής του Μ. Νομικού και αποδίδεται σχεδόν με βεβαιότητα στον

Θεόδωρο Πουλάκη (1622-1692), και η άλλη στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Έξω Χώρα Ζακύνθου ως θωράκιο του τέμπλου (1701-1719) (εικ. 6). Και οι δύο, όμως, έχουν

φωνεί ούτε με τη διήγηση του κειμένου των Βασιλειών Β', κεφ. 6: 1-14, ούτε με την περιγραφή της *Ερμηνεί-*

ας του Διονυσίου, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 62, για τη συγκεκριμένη παράσταση.

ως θέμα τη Μεταφορά της Κιβωτού από τους ιερείς στην πολιορκία της Ιεριχούς³⁹ και όχι τη Μεταφορά στην Ιερουσαλήμ. Παρόμοια και στην εικόνα του Ιωάννη Κορνάρου «Μέγας ει Κύριε» (1770) σε μία από τις σκηνές που περιβάλλουν τον Χριστό εικονίζεται η Μεταφορά της Κιβωτού από τους ιερείς συνοδεία του Ιησού του Ναυή, στρατιωτών και πλήθος λαού. Η σκηνή επιγράφεται: *ΔΙΑΒΑΣΙΣ ΤΟΥ ΕΙΟΡΡΑΝΟΥ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΚΙΒΟΤΟΥ*⁴⁰. Το 16ο αιώνα σημειώνεται ιδιαίτερη διάδοση τόσο στην Ελλάδα όσο και στα Βαλκάνια, όχι μόνον ιταλικών και γερμανικών χαρακτηρισμών⁴¹, αλλά και φλαμανδικών⁴², ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα με σπουδαίο κέντρο παραγωγής την Αμβέρσα.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι το θέμα της Μεταφοράς της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ, είτε απαντά μεμονωμένα είτε ανήκει στον κύ-

κλο των περιπλανήσεων της Κιβωτού, είναι ένα θέμα που κυκλοφορεί στη μεταβυζαντινή τέχνη από τα μέσα του 16ου αιώνα, τόσο στα μνημεία της Σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας όσο και της Κρητικής Σχολής, στον Άθω. Συναντάται, όμως, και σε φλαμανδικά χαρακτηριστικά που έρχονται από τη Δύση και σημειώνουν ιδιαίτερη διάδοση στα Βαλκάνια από αυτή την εποχή και μετά, καθώς αυτά επιδρούν και σε δυτικότερες εικόνες του 17ου αιώνα. Στα εικονογραφικά στοιχεία, όμως, που συνθέτουν την παρουσία στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, απαραίτητη είναι: α) η μορφή της Παναγίας επάνω στην Κιβωτό και β) το επεισόδιο με τον Ουζά. Αντίθετα, στις εικόνες από το 17ο αιώνα και εξής η εικονογραφία είναι βασικά δυτική και απουσιάζουν τόσο η μορφή της Παναγίας όσο και το επεισόδιο με τον Ουζά.

³⁹ Ο Ρηγόπουλος, ό.π., Α', εικ. 46-47, σ. 100-102, και εδώ θεωρεί ως θέμα της εικόνας τη Μεταφορά της Κιβωτού στην Ιερουσαλήμ. Για την εικονογραφία του θέματος της άλωσης της Ιεριχούς, βλ. Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των αγγέλων και αρχαγγέλων στην βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα - Γιάνινα 1989, σ. 126-129.

⁴⁰ Ρηγόπουλος, ό.π., Α', σ. 206-207. Και εδώ το πρότυπο της σκηνής αυτής βρίσκεται σε χαλκογραφία του I. Sadeleg και σχέδιο του M. de Vos. Στο ίδιο βιβλίο ο Ρηγόπουλος, ό.π., σ. 100, καταγράφει και μία άλλη εικόνα του Δημητρίου Σταυράκη (μετά τα μέσα του 18ου αι.) που απεικονίζει τον Ιησού του Ναυή και τη

Μεταφορά της Κιβωτού από τους ιερείς.

⁴¹ Μ. Χατζηδάκης, Η κρητική ζωγραφική και η ιταλική χαλκογραφία, *ΚρητΧρον* 1 (1947), σ. 27 κ.ε. Ο ίδιος, Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος και η κρητική ζωγραφική, *ΚρητΧρον* 4 (1950), σ. 371 κ.ε. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 70-82. J. Renaud, *Le cycle de l'Apocalypse de Dionysiou*, Paris 1943. Μ. Κωνσταντουδάκη, Εικόνα του Γεωργίου Σωτήρχου, *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 340 κ.ε.

⁴² Ρηγόπουλος, ό.π. (υποσημ. 36), σ. 132 κ.ε. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 38), σ. 101, σημ. 254 και σ. 296-297, εδώ σημειώνονται και άλλα χαρακτηριστικά με θέμα τη Μεταφορά της Κιβωτού.

THE “TRANSPORT OF THE ARK TO JERUSALEM” IN POST-BYZANTINE WALL-PAINTINGS

XANTHI PROESTAKI

The “Transport of the Ark to Jerusalem” is a biblical subject that appears in the iconography as early as the 3rd century and is found either in isolation, or as part of the cycle of the wanderings of the Ark. It is of interest to note in this study the distinctive features that make up the composition, since it is often confused by archaeologists and art historians with other scenes from the cycle of the Ark.

In the Byzantine period it forms part of a cycle of the wanderings of the Ark from the Exodus down to its dedication in the temple of Solomon, and is depicted mainly in manuscripts (Exodus, Joshua, Kings I, II, III). The “Transport of the Ark to Jerusalem” is not found in monumental painting to my knowledge. With regard to the Ark, however, the depiction of Moses and Aaron flanking an altar on which the Ark rests is common in the Palaiologan period. Two other representations that form part of the wanderings of the Ark are also found at the same period: the dedication of the Ark in the temple of Solomon, in the chapel of Kariye Djami, and the Transport of the Ark over the river Jordan, found in association with Joshua, in the Moldavian church Curtea de Arges (14th c.). In both monuments, the representations of the Ark are part of the cycle of prefigurations.

The same iconographic type, illustrating the episode from Kings II, 6, 1-8, is followed in Post-Byzantine wall-paintings. The

Ark of Moses is shown with a conical shape on a cart pulled by two oxen and guarded by two seraphim. The figure of the Virgin is rendered on the pediment of the Ark. In a second plane, just behind her, David plays the *kinyra*, along with other musicians holding various instruments. The walled city of Jerusalem is shown in the background. Ouza is depicted twice in front of the Ark: once kneeling, as he is struck by God for his impiety, and on the second occasion lying dead on the ground.

The representation occurs frequently in the 16th century, in monuments of both the Cretan School and the North Greek School: in the *katholika* of the Lavra (1535), Stavroniketa (1546) and Dionysiou (1547) Monasteries on Mount Athos, in the Varlaam Monastery (1548) at Meteora, the new *katholikon* of the Great Meteoron (1552) and the south exonarthex of the Philanthropinon Monastery (1560). It is also common in the 17th century: in the church of the Virgin (1599) at Malesina and the Gola Monastery (1632) in Lakonia, painted by Dimitrios Kakavas, in the Metamorphosis Monastery at Dryovouno, in the Pantanassa at Mystras, in the sanctuary (wall-painting phase dated to the 17th c.), in the church of the Koimesis at Kalambaka, in the *katholikon* of Ayios Stephanos in the Korona Monastery, in the Petras Monastery in the Agrapha villages, etc.

In Post-Byzantine times, the Transport of

the Ark in its different wanderings is also narrated in engravings of Western origin, and also in portable icons of the 17th century influenced by Western engravings and Western style. Essential iconographic elements in the representation in Post-Byzantine wall-

paintings include: a) the figure of the Virgin on the Ark and b) the episode of Ouza. In contrast, icons of the 17th century onwards have an essentially Western iconography, in which neither the figure of the Virgin nor the episode of Ouza are found.

ISSN 0004-6604

